NAZIM TEKTAŞ

TANRININ ASKERLERİ

- 2 -

GÖKTÜRKLER - UYGURLAR - KIRGIZLAR - TÜRGİŞLER

çatı KİTAPLARI

TANRININ
ASKERLERİ

-2-

Çatı Kitapları: 25
Ocak 2007

Tanrının Askerleri -2- (Göktürkler – Uygurlar – Kırgızlar - Türgişler)

Dizgi-Mizampaj: Bahadır Ajans

Baskı: Bayrak Matbaacılık
Cilt: Bayrak Matbaacılık

ISBN: 975-8845-26-8

ÇATI KİTAPLARI
Klodfarer Cd. Dostluk Yurdu Sk. 4/1
Çemberlitaş-İSTANBUL
Tel-Faks: 0212 518 79 87

TANRININ ASKERLERİ

-2-

NAZIM TEKTAŞ

GÖKTÜRKLER (552-744)

Türk adı, efsanede, Nuh Aleyhisselâm'ın oğlu Yafes'e kadar gider; ama tarih, şimdi anlatılanlarla başlatır. Her halükârda eski tarihin birçok safhası tam olarak arınamaz efsaneden. Bunları tamamen gerçek yerine ikâmeye çalışmak imkânsız, aynı şekilde reddetmek de manasızdır. Biz, zuhurlarından itibaren Gök-Türkleri anlatmaya başlayıp, imha oluşlarına kadar gideceğiz. Gerekli görüldüğü hallerde bir süs eşyası gibi, efsaneyi de kullanabileceğiz.

"Türk Tarihi" denince akla gelen meselelerden biri kurulan devletlerin çokluğudur. Dolayısıyla çok Türk devletinin yıkıldığı da hatırlanır. İki hususta da mahir olan bir soyumuz var. Bu bütün dünyanın malûmudur. Tarihin hiçbir dönemi Türklerin devletsiz yaşadığına şahitlik edemez. Her zaman için bir veya birkaç Türk devleti var olmuştur. Başka bazı kavimlerde hâkimiyet altına alınmış, hatta bu kavimlerin topraklarında kurulan Türk hükümdarlıkları daha fazladır. Yıkılan her Türk devletinin sırtında bir başka Türk'ün tekme izi vardır. Gök-Türklerin ortaya çıkışlarına sebep olan da, bir Türk devleti tarafından bir başka Türk devletinin yıkılması hâdisesidir.

Sayısız Boylar

Türklerin çabuk devlet kurabilmeleri teşkilatçılıktaki maharetlerine bağlanır; bölünmelere ise bir isim bulunamamış, belki de aranmamıştır. Herhalde, diğer kavimlere bakarak, bu hususta bir şeyler söylenebilir. Çin'in Şimal Komşuları kitabının yazarına göre 5-9'uncu asırda Türklere bağlı boyların sayısı 85'tir. Tabgaçları ayrı kategoride değerlendirmiş, ama biz onların Türk olduğunu biliyoruz, öyleyse onları da ilave edelim. Tam

119 boy. İkisinin toplamı 204.[1] Bunlar Çin'in kuzeyindeki boyları kapsamaktadır. Ve biz karamsarlığa düşmeyelim, çünkü diğerleri de bundan farklı değil. Japonlar, Koreliler, Moğollar vs. Onlar da paramparça demek ki o devrin icabı bu imiş.

1 Çin'in Şimal Komşuları, 152-160.s

Bizim tespitlerimiz öncekilerin kitaplarından çıkarılanlardır. Parçalar hâlinde yaşayan boylardan bazılarının başka milletlerin arasını boyladığı vakidir, ama ekseriyet zaman içinde birleşerek büyük Türk devletlerini kurmuşlar. Mevzuumuz Gök-Türklerde bir boy iken devlet olanlardandır. Eskiden devletlerin doğuşuna efsane bulaştırmamak noksanlık sayılıyor olacak ki, Gök-Türklerin tarih sahnesinde arz-ı endam edişleri de böyle acayipliklerin arasında anlatılagelmiştir. Fakat biz önce, ciddi sözlere kulak vereceğiz. Kimlerdir, nasıl ortaya çıktılar? Genel kanaate göre "Gök-Türkler Hunların bir kolu, Hunların bakiyesidir."[2] Bu türden söylenenler çoktur ve doğrusu budur. Siyenpilerden oldukları ileri sürülürken de gerçekte aynı şey anlatılmaktadır, zira kök Hunlara dayanıyor.

2 Türk Kavimleri Tarihi, 133,s

Baş tarafta Türkler birbirinin devletini yıkıyor, demiştik; hep öyle oluyor ve daha da olacak, biz de acı çekerek seyredeceğiz. Türk Tabgaçlar Kuzey Çin'de kurdukları devletlerini koca bir imparatorluk yapmışlar, ama Türklükleri küçülmüş, hatta bitmiş, tamamen –devlet olarak– Çinlileşmiş idiler. Hunlardan bir grubun kurduğu Kuzey Liang Devleti kuvvetli rüzgârlara dayanacak kadar kök salamamıştı; zayıftı, narindi; Tabgaçlar kasırga gibi esip, onların kökünü söktü. Hosi'deki bu küçük Hun devleti –Kuzey Liang– 439'da ortadan kaldırıldı.[3]

3 İslâm Ans., 12/2.c

Sonradan aldıkları şekillere bakmadan, asıllarını göz önüne alarak anlattığımız için Tabgaçları Türklerden bir kavim diye devletleriyle beraber kitabımıza aldık. Çinlileştiler, fakat onlar Türk idi. Gök-Türklerin menşeine gitmek için buralarda dolaşıyoruz.

Açina ve Beş yüz Ailesi

Açina kelimesi kurt anlamındadır. Türkçede kurt için, bâri, buri veya kaşgir/kasgir kelimeleri kullanılır. (…) A ön-takısı Çincede saygı ifadesi için kullanılır. Bu noktadan hareketle Açina kelimesi asil kurt demektir. (…) Ancak kurt kelimesinin Türklerde çok şey ifade ettiği kesin. Çinli yazarlar muhtemelen Türk hanlarının bizzat görünüşlerini nazar-ı itibara alarak, onları tavsif ederken "Türk Hakanı" ile "kurt" kelimesini eş-anlamlı olarak kullanmışlardır. Nitekim Siyenpi asıllı prensesin, kocası Sha-po-lio (Şapolyo) Handan bahsederken "tam bir kurt karakterli insan" ibaresini kullandığı; Çinlilerin Türklere saldıracakları zaman "yapılması gereken şey, göçmenleri kovmak ve kurtlara saldırmaktır" dedikleri bilinmektedir. Bundan başka altın kurt başı Türk tuğlarını süslemiş ve nihayet Türklerin doğuşuyla ilgili iki efsanede dişi primajenitar (iki ata) kurt en fazla yeri işgal etmiştir."[4]

4 Eski Türkler, 36-37.s

Şimdi bir efsaneye uzanacağız: "Gök-Türkler eski Hunların soylarından gelirler ve onların bir koludurlar. Kendileri ise Açina adlı bir aileden türemişlerdir. (Sonradan çoğalarak) ayrı oymaklar halinde yaşamaya başladılar." Daha sonra Lin adını taşıyan bir memleket (halkı) tarafından mağlup edildiler; soyca öldürüldüler.

(Tamamen öldürülen Gök-Türkler içinde), yalnızca on yaşında bir çocuk kalmıştı. Askerler, çocuğun çok küçük olduğunu görünce, onu öldürmemişlerdi. Yalnızca çocuğun ayaklarını kesmişler ve bir bataklık içindeki otlar arasına bırakarak gitmişlerdi.

Bu sırada, çocuğun yanında bir dişi kurt peyda oldu ve et vererek onu besledi. Bu şekilde büyüyen çocuk kurtla karı koca hayatı yaşamaya başladı. Kurt bu yolla çocuktan gebe kaldı.

Lin memleketinin kralı, bu çocuğun hâlâ yaşamakta olduğunu duydu ve öldürülmesi için askerlerini gönderdi. Askerler, kurdu çocuğun yanında gördüler ve kurdu öldürmek istediler. Fakat kurt hemen kaçtı ve Turfan memleketinin kuzeyindeki dağa gitti. Bu dağda derin bir mağara vardı. Mağaranın içinde de büyük bir ova bulunuyordu. Ova baştanbaşa ot ve çayırlarla kaplı idi. Çevresi birkaç yüz milden fazla değildi. Dört yanı çok dik dağlarla çevrili idi. Kurt, kaçarak bu mağaranın içine girdi ve orada on çocuk doğurdu.

Zamanla bu çocuklar büyüdüler ve dışarıdan kızlar getirerek evlendiler. Kızlar gebe kaldı ve bunların her birinden de bir soy türedi. (İşte Gök-Türk devletinin kurucularının geldikleri) Açina ailesi de (bu on-boy'dan) biridir.

Onların oğulları ve torunları çoğaldılar ve yavaş yavaş yüz aile haline geldiler. Birkaç nesil geçtikten sonra, hep birlikte mağaradan çıktılar. Ju-julara (yani Juan-juan devletine) tâbi oldular. Altay (Chin-shan) eteklerinde yerleştiler. Bundan sonra da Juan-juan devletinin demircileri oldular…" �

Aynı efsanenin çok az farkla, başka varyantları da var. Her millette değişik şekilleri bulunan efsaneleri olduğu gibi kabullenip, hiç olmazsa, bunların meydana getirildiği zamanlardaki insanların kültür ve inanç yapılarını öğrenmiş oluyoruz. Türkler ve Moğollarda bu hususta, benzerlikten öte aynîlik oluşu, aynı efsaneyi iki tarafın da kendine mal edişi düşündürücüdür. Biz meşhur olan birçok destanı, Ergenekon v.s. burada şimdilik anmıyoruz. Gerçeğe dönmek için 439 senesine doğru yol alacağız.

"Kuzey Çin'in fethi sırasında To-pa (Tabgaç)lar tarafından mağlup edilen kabileler arasında Açina'nın beş yüz ailesi de vardı. Bu beş yüz aile V. yüzyılda Hunlar ve Sipenpiler tarafından Çinlilerden fethedilen Shen-si'nin batı taraflarında yaşayan değişik boyların karışımından ortaya çıkmıştı. Açina, Ho-hsi'yi hâkimiyet altında tutan Hun Prensi Mu-kan'ın emrine girmişti. 439'da Tabgaçlar Hunları yenip Ho-hsi'yi Wei İmparatorluğu sınırlarına ilhak edince, Prens Açina beş yüz çadırlık tebaasıyla Altay Dağları'nın güney eteklerine kadar saçılmış olan Juan-juanlara sığınmış ve onlara demir döküp vermeğe başlamıştı."[5]

5 Eski Türkler, 35.s

Nadas Dönemi

"Kaynaklarda, Gök-Türklerin kesin olarak zuhur etmeleri 542 yılındadır."[6] Önceki zamanları tam 103 senedir, bu yıllarda neler yaptılar? Tam değilse de kısmî bilgiler temin edilebilmektedir. Ordos'tan Tabgaç bozgunu ile 439'da Altay Dağları eteklerine mecburi göç ettilerdi. Nasıl olduğunu anlayamasak ta, bu beş yüz aile "442 yılında Turfan bölgesinde

hâkimiyet tesis etmişler, fakat 460'da Juan-juanların himayesine girmekten kurtulamamışlardır."[7]

6 Gök Türkler, 1.c. 15.s

7 Gök Türk Tarihi, 9.s.

Mümkün olduğunca, karmaşık mevzulardan kaçınıyor; berrak kafaları bulandırıp, öğrenmeyi zorlaştırmamak istiyoruz. Lâkin zaruretler dikilince karşımıza tepeleyip de geçmek olmuyor. Şimdi, Açina ailesinin himayelerine sığındıkları Juan-juanlara Cücenler adı da verilir ve bunların Moğol soylu oldukları kabul edilir. Moğol-Türk benzerliği, birçok hususta o kadar ileri ki, sanki bir elma ikiye bölünmüş, iki ayrı ad almış gibi! Tabii mevzuumuz bu değil, sadece Juan-juanların Moğollardan bir boy olduğunu hatırlatmış oluyoruz.

Bir de, niçin bir yere bağlandılar, kendi göbeklerini kendileri kesemiyor mu? Demeye lüzum yok. Güçlünün yanında zayıf, emirsiz göbek de tırnak da kesemez. Orman kanununun yürürlükte olduğu bir zamanda, bu tür durumların vicdanlara ağır geldiği de söylenemez.

Moğollarla Türkler arasında göze çarpan benzerlikler fazladır da, medenileşme çizgileri birbirini pek tutmuyor. Vahşet, Moğollara yakışıyor dense yalan olmaz, Türkler medeniyete daha yatkın. Ve Juan juanlar kalabalıktılar, isimlerinin manası da hoş değil. Galiba Çinliler bunları aşağılamak kastıyla, böyle anıyorlarmış. Biz de ara sıra bu ismi bırakıp, Cüceni kullanacağız. Şimdi, kısaca Cücenleri tanıyalım.

"Cücenler Mançurya sınırından Turfan'a ve hatta Balkaş'ın en doğu ucuna kadar ve Orhun'dan Büyük Çin Seddi'ne kadar Moğolistan'a hâkimdiler. Ak-Hunlar, şimdiki Semireçye, Rus Türkistan'ı Soğdiyan, Doğu İran ve Kâbil, Yukarı Yulduz'dan (Karaşahrın kuzeyi), Merv'e, Balkaş ve Aral'dan Afganistan'ın kalbi ve Pencab'a kadar imparatorluklarını yaymışlardı." (Bu sınırlar 540 yılına doğru).

Türk adı Gök-Türklerde kullanılmış ve yayılmıştır. İlk devirlere ait imkânlarla karıştırmadan, daha sonra, en azından Gök-Türklerin kuvvetlendiği zamanlara denk düşen Türk'ün ne demek olduğuna bakıyoruz: "Tu-Kiyu" Çinlilerin Gök-Türklere verdiği ad. "Pelliot" Çince Tu-Kiyu denen isim, tam anlamı ile kuvvetli demek olan "Türk" kelimesinin Moğolca çoğul eki ilâve edilerek elde edilen "Türküt"ten gelmedir" demektedir." �

Açina’nın beş yüz hanesi deniyor olsa da, bu kadar nüfus hiçbir yerde bir devlet’e kafa tutamaz; kafa tutacak seviyeye gelmesi de asırlar alır. Geldikleri yer, tamamen insandan hâli değildi, yanlarında-yörelerinde perakende yaşayan gruplar vardı ve onları da içlerine aldılar, sanıyoruz. Maharetleri demircilik üzerineydi. Kılıç yapıp, savaşçı Juan-juanlara satıyorlar, ayrıca Çin ile kurulan ticarî münasebeti devam ettiriyorlar. Gelecek olan ne varsa, gelecek günlerde gizliydi. Şu biliniyordu ki, kader çok değişken; çabucak, atlının yaya, yaya’nın atlı olabildiği sık görülmekteydi.

Şimdilik Açinaları ilgilendiren kavimler, devletler Tabgaçlar, Hunlar, Siyenpiler, Tibetliler ve tabiî esas olarak ta Cücenler idi. Hunlar çeşitli adlar altında birbirini yiyorlar. Diğerleri de kuvvetli rüzgârla yerlere kadar eğilen, sonra doğrulan dallar gibi bir aşağı bir yukarıda görünüyorlar. İstikrar, bölgenin yabancısıydı. Yeni doğacak olan devletin tohumları patlayacak zamanı yaklaştırıyor.

Tam kestiremediğimiz, ama devamlı arttığını bildiğimiz nüfuslarıyla yol alıyorlar geleceğe. Çin ile ticaret yürüyor, Juan-juanlarla demiri kılıç yapma, para kazanma faaliyeti sürüyor. Onların himayesinden bahsedilse de, bağımlılık söz konusu değil, ilişkileri “daha ziyade federatif mahiyette idi.” �

Yukarıda söylediğimiz gibi, Açina ailesinin geldiği yerler hoş değildi. “Göçmenlerin yerli halkla kaynaşmaları, diyor Gumilev, öyle mükemmel olmuştur ki, bir yüzyıl sonra, 546’da kendilerini tereddütsüz eski Türkler veya Türküt diye tesmiye ettiğimiz millet olarak takdim edebilmişlerdir.”[8]

8 Eski Türkler, 39.s.

Biraz Destan

Esas mevzuumuza gireceğiz, bir adımlık mesafe kaldı. Cengiz Han ile Gök-Türkler arasında bir bağ oluşturmaya elverişli destan parçasından alıntılar yapılacak. Üzerinde duracağımız konuyu Ord. Prof. Dr. Fuat Köprülü şöyle anlatmaktadır:

“İslâmiyeti kabul eden “Gazan” zamanında yazılmış olan Reşidüddin’in “Camiü’t Tevarih”inde bu menkıbe “Ergenekon” ismi altında ve ilk

şekilden biraz farklı bir surette yazılmıştır. Orada İslâmiyet tesiri altında kurttan doğan çocuklar başka bir şekle getirilmiştir. Ve Cengiz'e çıkarılan silsilename, bunun tabiatıyla "Moğol"lara atf ve isnad edilmesine sebebiyet verilmiştir. Esasen Gök-Türklerin bir parçası –ki Çinliler bunlara "Şala Türkleri" adını verirler– M.S. 840 vakaları neticesinde Kuzey doğuya doğru göçerek Moğol kabileleri arasına karışmış, fakat eski Türk Hakanları sülâlesinden olmak bakımından; "Gök-Türk" ananelerini muhafaza etmişti. İşte "Cengiz'in ecdadı bu Türklere mensup olduğundan, bu suretle "Gök-Türk" ananesi Moğollar arasına girmiş, sonraları teşekkül eden "Cengiz" menkıbesi de tabiatıyla "Gök-Türk" destanının bir devamı, bir uzanışı şeklinde meydana gelmiştir."[9]

9 Türk Edebiyatı Tarihi, 55-56.s.

Bizim buraya aldığımız ve almadığımız anlatımlarının sonunda rahmetli hocamız, "buna göre Reşidüddin ile Ebul Gaazi'nin Ergenekon menkıbesinde zikredilen Moğollar şüphesiz Oğuzlardır" diyor.

Kaynaklar Moğollarla Türkleri ayrı milletler sayarlar; Cengiz Han Moğol İmparatorluğunun kurucusudur, ama onun da soyca Türk olduğu söylenir. Konumuz olmadığı için bunun üzerinde durmayacağız. İslâm çağında (13. asır) dünyanın en kuvvetli devletini kurup, Müslümanlığı benimsemeyip, üstelik bu din'i savunanlara da çok yara açtığından Cengiz Han makbul sayılmaz.

Gök-Türklerin yeryüzünden çoktan kalktığı bir zamanda yeryüzünün tamamına hâkim olmaya çalışan Cengiz Han'ı ve onun Moğollarını bırakıyor, Gök-Türklere dönüyoruz.

Müzmin Hastalık –İsyan–

Cücenler geniş bir coğrafyada at koşturuyorlar, nice kavimleri itaate mecbur bırakıyorlar, fakat yine de akıbetleri parlak görünmüyordu. Aynı telin üstünde birkaç cambazın birden oynaması ne kadar riskli ise, Asya'da devletlerin bekası da o derece garantisiz idi.

Aslan olmadan, ormanda krallık taslayanlar bir gün yem olmaya mahkûmdurlar. Şimdilerde Tabgaçların Wei İmparatorluğu ile Juan-juanların devleti meydana hâkim ise de akıbet meçhuldür. Her ikisi içinde iç

çekişmelerle parçalanma mevzuubahs olduğu gibi, dış etkenler de tehlike çanlarının çalınmasına vesiledir. Ve tabi devletlerin başlarındaki idareciler en ağır mesuliyetin taşıyıcılarıdırlar. Kendi dışlarında cereyan eden ve edecek hadiseler Açina ailesinin istikbalini yakından ilgilendiriyor, ilgilendirecek.

"Juan-juanlar da 520 yılında Anaguey tahta atandıktan sonra, amca çocuklarından Szu-Li-Fa P'olomen ve Szu-Li-Fa Shi Fa isyan ve çıkan iş savaş yüzünden güçleri oldukça zayıflamıştı."[10] Elbette, bunların aleyhine gelişen olayların neticesi başkalarının lehine olacaktır. Gök-Türkler yakın komşuları Juan juanlarla dostça muhabbetlerini sürdürürlerken, içlerinden, onların dağılmalarına dua ediyorlar, yerlerini almak için sabırsızlanıyorlar. Uygun şartların zuhurunu beklemekle epey zaman geçmişti. Bu arada nüfusları hayli artmış, yeni fikirler inkişaf etmiş, öz güvenlerini pekiştirmişler, talihin vereceği işaret beklenmektedir.

10 Kök-Türk Tarihi, 11.s

Bumin

"Gök-Türk devletinin kurucusu olan Bumin'in atası A-hien, "şad" ünvanını taşıyor ("Bilge şad") ve Bumin'den hemen önce gelen Tu-wu adlı başbuğ da Ta-Ye-Hu ("büyük yabgu") olarak tanınıyordu."[11] Bu bilgilerden, daha iyi anlamaktayız ki, Cücen-Juan-juanlara bağlılıkları bir tâbi'lik değil. Zaten görülen münasebetleri de karşılıklı menfaatlere dayanıyordu. Demire hükmedebilen Açina ailesi silah yapıp satıyor, Juan-juanlar bu silâhlarla savaş kazanıyorlar. Hepsi bu. Devletin kuruluş tarihi daha sonralara kaydırılıyor, ama "Büyük Yabgu" ünvanının kullanılıyor olması ortada bir devletin varlığını işaret etmektedir. Yine de biz ihtiyatlı davranıp, kaynakların sözlerinden çıkmayacağız. Yabguluk ile Kağanlığı birbirinden ayıracağız. Onun için, hemen Bumin'e de Kağan demiyoruz. Gelelim olayların seyrine…

11 Türk Killî Kültürü, 98.s.

Diyelim ki hâlâ Juan-juanlar Gök-Türklerin efendileri rolündeler. Onlar böyle zannededursunlar, Bumin, Kuzey Batı Tabgaç (Wei) devletinden gelen elçiyi ağırlıyordu. (Sene 534)[12] Bunun, aradaki ticari münasebetlerle

alâkalı olduğu söylenmektedir. Ama tekrarı da var. Ayrıca Çin'e akınlar düzenlenecek güce erişilmiştir de. 542'de Bumin, akıncıların başında Huang-ho Nehri yakınlarında görünmektedir.

12 Kök-Türk Tarihi, 11.s

Devlet Yerine Konma

Milletlerin önemi devlet olmalarıyla ve bunun gücüyle ölçülüyor. Gumilev'e göre dünyada her millet için bu anlayış geçerlidir. "… Türkler için ise bu tarih 545. yıldır." Neden bu yıl olduğunun izahı da aşağıda verilmekte.

Kuzey Çin'de yeni bir savaş patlak vermişti. Doğu Wei İmparatorluğu hükümdarı Kao Huan, Juan-juan hanı Anahuan (A-na-hui) ve Togan hükümdarı K'uatü ile ittifak yaptıktan sonra Batı Wei İmparatorluğuna saldırarak, hasmı Yü-wen T'ai'ye çok ağır bir darde vurdu. Fakat müttefikler kesin bir zafer sağlayamadılar. Batı Wei İmparatoru Wen-ti taraftar bulmak maksadıyla samimi dostluk dilekleriyle An-Nuo- p'an-t'o'yu elçi olarak Türk Prensi Bumin'e gönderdi."

"545 yılında Türklere gelen elçi büyük bir coşku ve hürmetle karşılandı." Orada herkes, 'şimdi bize büyük devletten elçi geldi; yakında bizim devletimiz yükselecek' diyerek birbirini tebrik etmeye başladı."[13]

13 Eski Türkler, 41-42.s.

Çeşitli yorumlar yapılabilir. Büyük bir devlet olan Batı Wei Tabgaçlar Devleti, her halde düşmanına karşı yardım talep ediyordu. Bugün verilen yarın alınabilir. Juan-juanlara karşı verilecek mücadelede Tabgaçlardan istifade edilebilir. Psikolojik açıdan faydası, kendilerini büyük bir güç olarak görünüyor olduğuna inanmalarıyla başlar…

Bumin, burada söylenişine göre, henüz prens olarak anılmakta, ama hanedanın temsilcisidir. Tabgaçların kendisine elçi göndermesi itibarını yükseltmiştir. Şimdiye kadar olanlardan daha fazla büyüme aşkına kapılacak, ileri hedeflere yürüyecek. Esas adımların atılması için yapılacak en mühim iş ise yeni durumların zuhurudur.

Liderlik, hayal dünyasında gerçekleşecek projeler üretmeyi gerektirir. Bu bakımdan Bumin, Tabgaç elçilerinin taktığı kanatlarla hemen uçmaya

yeltenmedi. Juan-juanlarla bağlarını koparmak için sabırsızlansa da zamanını beklemenin yararına inanıyordu. Muhtemelen, başkalarıyla elçilik temaslarını da gizli tuttu.

Bir Vesile Her Zaman Bulunur

Tölös –Töles- lerden çok bahsedilir. M.Ö. III. asırdan beri varlıkları bilinir de, bir türlü dağınıklıktan kurtulup devlet olamazlar. Çok kalabalıklar, bin parçaya bölünmüşler. Teşkilâtsızlar. İpe sapa gelmez, sözü yakışıksız da, biraz sorumluluktan uzak yaşadıklarını söylemek hatalı olmaz. Ama Türk idiler ve gururluydular. Cesaretleri de vardı. Juan-juanlara bağımlı yaşıyorlar, savşalarda onların vazgeçemeyecekleri vurucu güçleriydiler. Bilindiği gibi, efendi olmaya çalışanlar da biraz vahşidir. Uzun lafın kısası Juan-juanların kaba, ezici davranışları Tölesleri canlarından bezdirmiş, yüreklerindeki bağımsızlık çıralarını tutuşturmuş, “ya hero, ya mero” deme kertesine dayanmışlar. Dedik ya, iyiler hoşlar, teşkilat-düzen fikrine yabancılar. İsyan fikrine kapılıyorlar, karar veriyorlar, ortada hiçbir plan-program yok. Şanslarına ve kuvvetlerine güvenip, kısmetlerine razı olarak, Çungarya’dan yola düştüler. Yarı yoldayken “Gobi Altay dağlarının eteklerinde uzun mızraklı, besili atlara binmiş, zırh levhalara bürünmüş Türk süvarilerine rastladılar.”[14]

14 Aynı Eser, 42-44.s.

Tölesler saatli bomba gibi ayarlanmıştılar. Patlayacakları yer Juan-juanların kucağı olacaktı. Gök-Türklerle hiç alıp verecekleri yok. Aynı dili konuşuyorlar. Zor bir seçimle baş başa kalmanın bütün sıkıntısını yaşadılar da, sonunda, ellerini ne kılıçlarına uzattılar ne yaylarına, Bumin’e uzattılar dostça.

Tölesler Bumin’e teslim olup, onun itaatine girdiler, yollarını değiştirdiler. Açina 500 çadırlık ailesiyle kaçıp gelmişti Altay eteklerine; şimdi ise Bumin’e kayıtsız şartsız, 50 bin çadırlık Töles Türkleri teslim olmuştu. Bunların ihaneti kolay değil. Sene 546.

Güç Birliği

Çin kaynakları Töleslerden “Tiele” diye bahsederler. Bumin’in onlardaki adı da “İlhan”dır. Az önceki Gök-Türk Töles karşılaşmasının bir başka takdimi, Juan-juanlara isyan eden Tie-le’lerin karşısına İlhan’ın çıkması ile durumun düzeldiği şeklindedir. Buna göre, “İlhan asilerin üzerine yürümüş, onları itaat altına almış ve bu hareketine mükâfat olarak Juan-juan hükümdarının kızına talip olmuştu. Fakat hükümdar bu talebi şiddetle reddetmişti. Bunun üzerine İlhan, Wei hükümdarının kızı ile evlenmiş, Juan-juanlardan intikam almak için fırsat kollamağa başlamıştı.”[15]

15 Türk Tarihi, 1.c. 94.s.

Hikâyeyi biraz uzatırsak, Töles-Gök-Türk karşılaşması gerçek, itaat meselesi de vuku bulmuş, sonra akıllıca düşünülmeye başlanmıştır. Kan bağından doğan diğer benzerlikler bu iki kavmi birbirine kaynaştırmış. İkisinin de müşterek rakipleri aynı. Bir taraf tahakküm edilmesinden yaka silker halde, bir taraf ise artık rüştünü ispat hevesindeydi. Bumin Anahuai’ye diş biliyor, ama ona doğrudan savaş açma taraftarı değildi. Bir bahane icat edip, böylece savaş için zemin hazırlamak münasip görünüyordu. Tölesler de kayıtsız şartsız teslimiyetin gereği Bumin’in yanında olacaklar.

Juan-juanlar başlarında büyük hükümdarları olduğu halde, çevrenin aslanı durumundaydılar. Anahuai burnundan kıl aldırmayan bir lider. Devletinde ne kadar büyüklük vehmediyorsa kendisinde de o derece gurur vardı. Bu arada bozkır geleneği de unutulmamalıdır. “Davul bile dengi dengine” sözü o günlerde son derece geçerliydi. Bu anlayış dağa taşa, bütün yüreklere sinmiş, her zaman buna dikkat edilmeliydi ve de ediliyordu.

Bumin’in meçhulü değildi kurallar, gelenekler. Karşısına dikilmeye niyetlendiği rakibini iyi tanıyor, onun nasıl tahrik edileceğini de iyi biliyor.

Damatlık Teklifi

Bumin, bir elçi heyeti hazırlayıp, Juan-juanların hükümdarına gönderdi. Söylenecek sözler şöyle olacaktı: Tölesler ordularını silahlandırıp yola düşmüşler, ülkenizi harap etmek üzere geliyorlardı. Bundan haberimiz oldu ve onları karşılayıp, durdurduk. Sizi büyük bir badireden kurtardık. Yaptığımız bu hareket de göstermekte ki biz artık sizin himayenize

sığamayacak kadar büyüdük. Bizim de bir hükümdarımız var ve bu Anahuai'nin kızlarından biriyle evlenmek istemektedir. Juan-juan hükümdarı Anahuai teklifi çok küstahça yapılmış bir hareket saydı. Hiddetine mâni olamayıp gürledi: "Siz Altay'da demir döverek bize silah yapan kölemiz değil misiniz?"[16]

16 Eski Türkler, 44.s.

Anahuai kendi açısından haklıdır. Gök-Türkler ona göre henüz köle mesabesindedir. Bumin küstahlık yapmaktadır, haddini bilmeden, boyundan büyük işlere tevessül ediyor, bunun da ceremesini çekecektir. Ama beri taraf hiç de böyle düşünmüyor. Juan-juanlar ayaklarına gelen fırsatı tepmiş, istikballerini zora sokmuşlardır. Çünkü Anahuai kızını vermemekle kalmayıp, sözleriyle de Gök-Türkleri aşağılamış, tabir yerinde ise köprüleri atmıştı.

Bumin'in asıl istediği herhalde kız değil savaş idi. Bu ret cevabı ile öfkelenmiş olan Gök-Türkler, amaçlarına yaklaşmıştılar. Yani Bumin'in aradığı fırsat eline geçmişti. "Yeni bir sulh yolunu tıkamak için Juan-juan elçisini öldürttü. Artık Batı Wei hanedanıyla ittifak yapmak zarureti doğmuştu. Vakit geçirmeden Wen-ti ile muhabereye başladı ve imparatorun kızı Prenses Ch'ang-lo ile evlenmeyi başararak diğer kabileler arasında itibarını artırdı." Bu evlenme ile ilgili farklı bir anlatımı da aşağıya alıyoruz: "Bumin Çin sarayına bir elçi gönderir ve Vey (Wei) ailesinden Çinli bir prensesle evlenmek ister. Bumin'e göre bu bir Avar (Juan-juan) prensesidir ve kendisine yapılan davranışı protesto etmesini sağlayacağı ve Gök İmparatorluğu'na iyi imkânlar sunacağı çok açıktır. Görüşmeler uzun sürer ve oldukça çetin geçer ve büyük bir gizlilik içinde yürütülür, sonunda bir anlaşmaya varılır. Barbarlar için her zaman önemli olmuş en yüksek ünvana erişen, yani imparatorun damadı olan bu Türk böylece öcünü alacak ve başkaldırabilecektir."[17] "Barbarlar" denen, malûm Gök-Türkler, Vey ailesi de bilindiği gibi Tabgaç Türkleridir, ama onlar Çin'de devlet kurup Çinlileştikleri için yazar tarafından barbarlıktan çıkarılmışlardır!

17 Orta Asya, 128-129.s.

Nasıl olursa olsun, bir Çinli prenses ile Gök-Türk prensi –yahut Yabgusu– evlenmişlerdi (sene 551). Bumin ve temsil ettiği topluluk itibar merdiveninde birçok basamağı birden atlamışlardı. Başka hiçbir faydası olmayacağı varsayılsa bile, Juan-juanlar için önemli bir kapı kapanmış

oluyordu. Meydana gelecek savaşta Wei İmparatorluğu, damadını bırakıp ta Anahuai'yi destekleyemezdi. Bu psikolojik baskı Juan-juanları yıpratmaya yetmez mi?

Juan-juanları biraz yakından tanıyalım, diyor, bir romandan istifadeye bakıyoruz. Cengiz Aytmatov "Gün Uzar Yüzyıl Olur" isimli romanında anlatıyordu. Düşman kabile tarafından esir alınan Türk gencinin kafasına bir deri başlık geçirilmiş, güneşin altına yatırılmıştı. Güneş deriyi geriyor, deri kafatasını sıkıştırıyor, beyin deforme oluyor, sonunda genç hafızasını kaybedip robota dönüşüyor. Mankurt oluyor. O hâle geliyor ki genç adam, kendi ailesine karşı silâh olarak kullanılıyor, ne emredilirse, şuursuzca onu yapıyor: "Böyle bir şeyin gerçekten olup olmadığını bilmiyoruz fakat Çin kroniklerinin III-IV. yüzyıla ait Ju-juan umumi karekterini anlatırken kullandığı genel insafsızlık tutkunluğuyla bir noktaya kadar bağdaşmaktadır."[18] Hiçbir soya mensubiyetleri tespit edilmemiş, neredeyse ipten kazıktan kurtulma birçok kavim kaçaklarının bir araya toplandığı büyük bir çete grubu sayılıyorlar. Juan-juanlar böyle, merhametin kırıntısına sahip olamamışlar, korkulan ve nefret edilen bir devletle etrafa dehşet saçıyorlar.

18 Hazar Çevresinde Bin Yıl, 196.s.

Gök-Türk - Juan-juan Savaşı

Bumin, artık kabına sığmıyordu. Tölesleri itaati altına almakla güçlenmiş, Wei İmparatorluğuna damat olarak yıldızını parlatmıştı. Kendisini bağımsız sayması kâfi değil, bunu Anahuai'ye de kabul ettirmesi gerekiyor. Onun tarafından biçilen kaftandan çıkması lâzım. Artık dağ eteklerinde, sıradan sığınmacılar gibi günlük iaşe teminiyle uğraşmak tatmin etmiyor. Ruhlarında yücelik olduğuna inanıyor Gök-Türkler, bulundukları yerin bulunmaları gereken yer olmadığına kani idiler. Almış oldukları Türk adının ihtiva ettiği manayı yaşatmak istiyorlardı. Bu hususta şöyle diyor Jean Paul Raux: … Onlar kendilerine yalnızca Türk adını vermemişlerdir ve her fırsatta "kök", yani "mavi" (Kök-Türk), yani göksel ve kutsal olduklarını dile getirmekteydiler."[19]

19 Orta Asya, 129.s.

Bumin çok sabırlı davranmış, şartların oluşmasını beklemişti. Önlerinde, yıkılması gereken ilk engel Juan-juanlar idi. Her şey, yapılacak hareketi başarıya ulaştıracak kıvama getirildi. Karşı tarafın beklemediği bir zamanda saldırıya geçildi. Dünyanın en iyi savaşan bir kavmine savaş açmışlardı, bunlar, ne olursa olsun Gök-Türkleri köleleri gibi görmeye devam ediyorlar, ciddiye almıyorlardı. “Huai-huang’ın kuzeyinde”[20] Juan-juan ordusu ağır bir mağlubiyete uğradı. Hükümdar Anahuai, aşağıladığı, hor gördüğü topluluk tarafından tattığı hezimeti içine sindiremeyip, savaş meydanında intihar etti. Onun yerine, ordunun başına geçen dayısı Dinşutzi de bir şey yapamadı.

20 Gök-Türkler, 19.s.

Dağılma, bozulma kaçınılmaz olunca Anahuai’nin oğlu ve soylu sınıfından olanlar firar edip Şangan’a sığındılar. Çok kısa sürede, ortada Juan-juanlardan ne ordu kaldı ne devlet. Bundan sonra, küller arasından ateş olmaya gayret edecek birkaç zayıf, fersiz ışığın pek hükmü olmayacaktır. Onlar için yapılan, onlar adına acı bir tespit var: “Ataları olmayan Juan-juanlar geriye torunlar dahi bırakamadılar.”[21] Dağılan devletin arazisi Bumin’in eline geçti. Kutlu Ötüken Gök-Türk devletine başkent oldu (sene 552). Daha önce “eski büyük Hun İmparatorluğu’nun başkent bölgesi Ötüken merkez olmak üzere Hakanlığı”nı � kuran Bumin, ancak bundan sonra İl-Kağan (İl-Han) ünvanını alabildi.

21 Hazar Çevresinde Bin Yıl, 197.s.

Bumin Kağan’ın Ölümü

Bumin’in, hanedanın başı olarak görünmesi 514 lere kadar gidiyordu. Ciddi manada gelişen olaylara göre 542 yılı dönüm noktası sayılır. Çünkü bu tarihte “Gök-Türkler, Çin’in Sui eyaletine kış aylarında akınlarda bulunmakta idi”ler.[22] Bundan sonra derece derece büyüme devam etmiş, 551’de Wei İmparatorluğuna damat olma ve kıymetli atlar, eşyalarla hediyeleşmeler yapılmıştır.

22 Gök-Türkler, 15.s.

Bumin Kağan’ın İstemi adlı bir kardeşi vardı, bütün mücadeleler ikisinin fedakârca çalışmalarıyla yürürtülüyor, ama küçük kardeş ilk zamanlarda pek anılmıyor. Juan-juanların mağlup edilişi, Ötüken’in merkez yapılışı ile Gök-Türkler tam bağımsızlığa kavuştular, resmen büyük devlet statüsünü kazandılar.

İlk iş, devleti doğu batı diye ayırmaktı. Bumin, beraber çalıştıkları kardeşi İstemi’yi batı kanadına tayin ederek, kendisi de merkezin sorumluluğunu almış oldu. Artık batı da İstemi Yabgu doğuda –merkez– Bumin Kağan daha ilerilere gitmek için ellerinden geleni yapmaya amade idiler. Fakat Bumin’in ömrü kısaymış, temeline terlerini döktüğü devletin inkişafını göremeden öldü. Kuruluş senesinde, 552’de hayata veda edişiyle, eğer kardeşi feragat sahibi olmasaydı, devlet hemen dağılabilirdi. Türk tarihinin iftihar sayfalarından biri sayılması gereken günlere şahit olunmakta, İstemi Yabgu’dan hiçbir bozguncu davranış görünmemektedir.

Bumin Kağan’ın nasıl öldüğünü anlamamız mümkün olmamakla beraber, cenaze merasimi kitabelerde anlatılmaktadır. Şöyle: “İli tutup, töreyi düzenlemiş. Kendisi sonra ölmüş. Yaşçı, ağlayıcı, doğuda gün-doğusundan Bök-halkı, Çöllüg-İlliler. Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Kırgızlar, Üç-Kurıkanlar, Otuz-Tatarlar, Kıtanlar, Tatabılar gelip ağlamış, yas tutmuşlar. Bu kadar ünlü kağan imiş.”[23]

[23] Kök-Türk Tarihi, 12-13.s.

Tarihin bütün safhaları net bilgilerle gelmiyor. Bumin Kağan’ın ölümünden sonra, çok kısa bir süre İstemi’nin Kağan olduğu zannolunuyor. Bilahare ise Kara-Issık adlı, Bumin Kağan’ın oğlu tahta getirilmiş, ama kısa süre içinde esrarengiz biçimde ölmüştür.

Devletin başı gidince, çalkantı yaşanmaması sürpriz sayılır, nitekim bilgi edinemediğimiz halde böyle bir şeyin olduğu seziliyor. Kara Issık Han’dan sonra oğlu yerini alıyor, nedense çabucak istifa ettiriliyor. Daha sonra da Kara Issık’ın küçük kardeşi Kuçu, Mukan Han ünvanıyla başa geçirildi.[24] İstemi Yabgu’nun batıdaki seferleri bu sıralar devam ediyor; Gök-Türkler kök salıyorlardı.

[24] Eski Türkler, 45.s.

Mukan Han (553-572)

Mukan Kağan'ı tarif edenlerden biri yabancı biri değil ve anlatışları, bir çocuğu babasının tarifiyle, komşununki gibi değişik. "Yeni han son derece katı, şiddet taraftarı, cesur ve savaştan başka bir şey düşünmeyen biriydi."[25] Bunu söyleyen yazarlar Juan-juanlar'a yaptıklarını, onları kılıçtan geçirişini kınıyorlar. Diğer tarif sevecen: "Mukan zamanında devlet haşmetli çağına ulaştı. Heybetli görünüşü, parlak ve nafiz gözleri, kudreti ve huşûneti Çin kaynaklarında belirtilen Mukan Kağan…"[26] Huşûnetin anlamı sert ve katı demek, ama biri bunu şerre, diğeri hayra yoruyor gibi…

25 Eski Türkler,(Buçirin Sabrenige'den)

26 İslâm Ans. 12/2.c

Yine Juan-juanlar

Bumin Kağan'ın 552 savaşıyla Juan-juanlara ağır bir ceza kesilmişti. Devletleri dağılmış, toprakları Gök-Türklere miras kalmış, fakat hâlâ yaşama savaşı veren bir takım şefleri mevcut idi. Mukan Kağan'ın birinci vazifesi, babasından intikal etmiş bulunan bu davayı kökünden halletmek olacak. Mamafih, tez elden hazırlık yaptı, harekete geçti, ilk vuruşmada Juan-juanlar bozguna uğratıldı. İçlerinden bir miktar insan Gök-Türk kılıçlarından kurtulmayı başarıp, yeni bir hâmi saydıkları "Ch'i (okunuşu Çi) devletine kaçtılar.[27] "Fakat Juan-juanlar (yani Ju-juan) Çin'de uzun süre kalamayacaklardı. Çünkü sürülerini ve mallarını yanlarına alamadıkları gibi, çalışmaya da alışmadıklarından yağmacılığa başlamışlardı. Bu yüzden Ch'i yönetimi 554 baharında üzerlerine ordu sevk etti. Juan-juanlar çatışmayı kaybettiler."[28] Bu grubun başına gelenler daha net bir ifade ile şöyle de belirtiliyor: "Juan-juanlarla Ch'iler arasında çarpışmalar oldu ve son Juan-juanlar 555'de yok edildiler."[29]

27 Çin Tarihi, 173.s.

28 Eski Türkler, 45.s.

29 Çin Tarihi, 173.s.

Gök-Türkler tarafından tamamen dağıtılmışlar, parça parça olmuştular; bir kısmı da Batı Wei (Tabgaç) devletine kaçmıştı. Türk baskısından yılan Weiler kaçak-misafirlerini sınır dışı ettiler. Bahtsız savaşçılar tam manasıyla

perişanlık batağına dalmıştılar. Yer yok, yurt yok, baş yok, hami yok. Adeta ormandan kopup aşağılara kayan ağaçlar gibi geldiler ve Gök-Türk baltalarıyla doğrandılar. İşte en acıklısı bu olabilir. Bunu biraz açacağız:

"Teng-shu-tse (Anahunai'nin dayısı) geriye kalan tebaasıyla birlikte Batı Wei İmparatorluğu'ndan iltica talebinde bulundu. Fakat onlar Ch'i İmparatorluğuna karşı Türklerle müttefik olduklarından Türk elçisine üç bin Juan-juan tutukluyu teslim ettiler. Elçi bütün yetişkinlerin öldürülmesini, fakat çocuklara acıdığı için onların prenslerin gelecekteki hizmetçileri olarak alıkonulması şartını ileri sürdü. Artık Juan-juanların hesabı tamamdı."[30] Bu hadiseden anlaşılacağı üzere, güçlü Batı Wei İmparatorluğu da Gök-Türklerin büyüklüğünü kabul etmek durumunda kalmıştılar.

30 Eski Türkler, 45-46.s.

Mukan Kağan'ın "şiddet taraftarı" olduğunu söyleyenler, şiddete mi yoksa Mukan'a mı karşı idiler? İşlenen olayların zamana ve zemine göre değerlendirilmesi şart ise ki öyledir. O zaman, Asya'nın, Roma'nın gladyatör arenasından farklı olmadığı unutulmamalıdır. Burada sadece öldürenler yaşayabiliyor. Mukan Kağan'ın yaptığı kendi tebaasını ayakta-hayatta tutabilmek için gerekenleri uygulamaktı. Savaşılıyor, kazanılıyor, büyünüyor. Bizi en yakından –üzüntüyle– ilgilendiren Türklerin Türklerle olan savaşlarıdır. Meselâ, Hunlar ile Gök-Türkler ana oğul gibidir; birinin diğerinden doğması neyse o. Ama ayrı devletler haline gelinince, her devlet kendi varlığının devamı uğruna diğerinin kimliğini hiç ka'le almamakta, sadece iki rakip olarak vuruşmaktadırlar.

Mukan Kağan'ın Yaptıkları Devletin Hacmi

Büyük atılımların mimarı görünümündedir Mukan Kağan. Belki vicdansızdır, ama bu yönü düşmana karşı; onun eline, gözüne bakanların memnuniyetiydi asıl olan. Gök-Türklerin büyük Kağanı devletin başı olarak merkezde faaliyetlerini yürütüyor, batı bölümü amcası İstemi Yabgu'nun liderliğinde genişliyor. Juan-juanların esamileri defterden kazınınca, kendilerine efendilik taslayan kimse de kalmamıştı. Gittikçe artan

kuvvetleriyle beraber sınırları da genişlemiş, Sarı Deniz havzasına kadar uzanan bir sahaya hâkim olmuşlardı.

İstemi Yabgu'nun mücadelesi Osmanlı Akıncı ruhunun müjdecisiydi. Küçücük beylikten cihan devleti olmaya yürüyen Osmanlı ile İstemi Yabgu'nun yürüyüşü birbirine çok benziyor. Doğu'da Kıtanlar, kuzeyde Kırgız'lar ülkeleriyle beraber Gök-Türk'lere bağlandılar. İstemi Yabgu'nun merkezî Kazakistan'ı, Yedisu ve Harizm'i itaat altına alarak Aral bölgesinin kontrolünü ele geçirmesi hâkimiyet ağını büyüttü. "Çok geçmeden Hazar bakiyeleri olan Bolgarlar-Uturgurlar (Kuzey Kafkasya'da) Kıtanlar (Mançurya'da) ve Soğdıyanalılar Türklere iltihak ettiler. Eftalitler –Ak-Hunlar– ve Ugarlar (Ogurlar) ise mağlup edilmişlerdi. Böylece bir prenslikten koca bir bozkır İmparatorluğu - Büyük Türk Hakanlığı ortaya çıktı."[31]

31 Hazar Çevresinde Bin Yıl, 204-205.s.

Mukan Kağan'ın devleti büyüyor; güneyinde bulunan Batı ve Kuzey Weilerle iyi münasebetler sürdürülüyor. Arada bir, aralarında hediyeleşmeler ihmal edilmeden, bir art niyet var ise de içeride tutuluyordu. İyi bir savaş için de barış için de kuvvetli olunması lâzım, bu herkesin malûmu. Böyle olduğu içindir ki komşunun tavuğu komşuya kaz görünür. Gök-Türk Devleti gerçek kaz cesametine ulaşmış, komşu kuzey Weiler ise vaziyetten endişeye kapıldılar. İmparator, ne olur ne olmaz diye o meşhur "Çin Seddini tamire koyuldu. Sonbahara doğru bir milyon sekiz yüz bin kişi Yau eyaletinin kuzeyindeki Hsia-k'ou'dan Heng eyaletine kadar olan kısımdaki dokuz yüz li (510 km.)'lik bir mesafede bulunan seddi tamir ve yenilerini inşa için toplattırıldı."[32]

32 Eski Türkler, 20.s.

Aynı Toprağın Testileri

Tabgaçların Çinlileştiğini, Çin'de kurdukları büyük imparatorluğun zaman içinde ikiye ayrılıp Batı Wei-Kuzey Wei adlarını aldıklarını hatırlayalım. Bunların öp öz Türk olduklarını da unutmamak lâzım. Yukarıda Kuzey Weilerin aldığı tedbiri gördük. Ne kadar ağır şartlar altında yaşandığına bakın. Her zaman korkulacak bir şey vardır, ama şimdi

Weilerin karabasan'ı Gök-Türkler. Başkaları da aynı kaderi paylaşmaktalar. Fırtına gökte duran Gök-Türk bulutunda asılı bekliyor, herkesin başına kopabilir. Yapılacak en akıllı hareket, mümkün olduğunca tedbir alıp belâyı kendinden uzak tutmaktır. Tabgaçların Batı Wei Devleti Gök-Türklerle barış durumunu muhafaza edebilme umudunu 100 bin top ipek hediye etmeye bağlamıştı. Gerekirse daha da fedakârlık yapmaya amade idiler ve o gün geldi.

Korku'nun Doğurduğu Jest

Mukan Kağan'ın hedefinde Çin değil, Tibet'in kuzey ve kuzey doğusunda yaşayan T'u-yü-hunlar vardı. Bunların üzerine gidilmesi için Batı Weilerin bir eyalet toprağından geçilmesi lâzım. İmparator'dan bu konuda izin istendi. İznin de sözü mü olurdu? Gök-Türk ordusuna Wei İmparatorluğu bir süvari birliğiyle yardımcı oldu. T'u-yü-hunlar vaziyeti öğrenir öğrenmez selameti kaçmakta buldular. Ama peşleri bırakılmadı. Mukan Kağan'ın askerleri, Wei süvarilerinin de desteğiyle amaca ulaştılar." T'u-yü-hunların bütün değerli hazineleri Türklerin eline geçti. Bu zaferde, tavsiyeleriyle pay sahibi olan Weilerin eyalet valisi Shih Ming'e Mukan tarafından "on bin koyun, beş yüz baş at ve yüz kadın hizmetçi" verildi.[33]

33 Oğuzlar, 549.s.

Hızlı Yükseliş Zararlı Olur mu?

Açina ailesi çok beklemiş, birkaç nesil değiştikten sonra varlığını ispata başlamıştı. Bumin Kağan da sabırlı davrandı. Ne zaman, nerede, ne yapacağını bilerek hareket etti ve kuvvetli bir devlet bırakıp gitti. Mukan Kağan babasının attığı temel üzerine bina yükseltiyor, gidiş baş döndürücü bir hızla sürüyor. Daha önce neler gördük? Bozkır sadakatten malûldür, mazisi vefasızlıklarla dolu. En ağır bedenlerin en iri ayaklarla açtığı izler bile meşum rüzgârların uçurduğu tozlarla kapanıveriyor. Bir zamanlar Büyük Hun İmparatorluğu yükselmişti, yerle bir oldu. Tabgaçlar güneş gibi parlamıştı, ufukta, yağmur değmiş ateş kalıntısına döndüler; Çinli oldular.

Kimliklerini inkâr bile kurtaramadı onları da, başka isimlerle ikiye bölündüler. Şimdi Gök-Türk korkusundan titreyenlerden ikisi de bunlardır. Juan-juanlar vahşi çiçekler gibi sarp yerlerde açmışlardı, onların da kökleri çürüdü. Gök-Türkler, bütün bu geçmişlerden ders almak, adımlarını dikkatli atmak durumundalar. Bir göz kırpımı her şeyin sonu olabilir.

Aynı meseleyi-mecburiyetten- tekrarlayıp duruyoruz. Asya kavimler-kabileler tarlası. Aynı kökten çıkıp, değişik isimler alan, küçücük boylara ayrılan birçok insan topluluğu. Soy birliği, henüz önem sırasına girememiş kavram, kabile birliği daha önde. Özellikle bu hususta üzerinde durduğumuz Türklerin durumudur. Nedense, Türklerde birlik olma merakı–yahut becerisi– yok. Gök-Türk Hakanlığı zamanında Orta-Asya'nın etnik yapısını seyredip de hayrete düşmemek kabil değil. Başlangıçta Bumin Kağan'ın savaşsız teslim aldığı Tölesler Türk. Gök-Türklere karıştılar, ama bütünün ne kadarıydı bunlar? Çünkü Tölesler 50 kabileye ayrılmışlar, her biri ayrı bir dağda yaşıyor. İçlerine yabancılar karışmış olabilir ise de hâkim unsur Türk.

Tarduşlar, Uygurlar, On-Oklar, Basmıllar, Kırgızlar, Oğuzlar ve başkaları… Bunların yaşadıkları bölgeleri belirtmeye lüzum yok, çünkü hiçbirinin bir yerde kök salmışlığı görülmemiş; bugün burada, yarın şurada. Şimdilik Gök-Türklerle iftihar edebiliriz. Mukan Kağan ile İstemi Yabgu zirveyi zorluyorlar. Aralarında ihtilaf çıktığı duyulmamış; ne diyelim Allah nazardan saklasın…

Devletin kurucusu Bumin Kağan. Yükseklere uçuran Mukan. İstemi Yabgu'nun, ağabeyinin oğluna itaatkâr tavrını sürdürmesi küçümsenemeyecek ağırlıkta bir fedakârlık, feragat kârlık sayılmalıdır ve bu anlayış Gök-Türklerin en büyük şansıdır.

Batı Türkleri (On-Oklar)

Bumin Kağan tam istiklal sahibi olunca (552) kardeşi İstemi'yi devletin batı kanadına göndermiş ve yanına, boylarıyla beraber on Türk beyini vermişti. Çok farklı biçimlerde anlatılabilir olmuş ise de On-Ok'ların esası budur. Bunlar devlet olamamış, devamlı bir devlete bağımlı kalmış boy'lar topluluğuydu. Gök-Türk devletinin batısında, İstemi Yabgu mühim faaliyetlerde bulunurken, ona güç veren kitle bu On-Oklar idi. Dolayısıyla

“Batı Türkleri” denince akla bunlar gelmektedir. Bazı kaynaklarda İstemi, “Kağan” unvanıyla da geçmekte; bu yakışabilir, fakat Doğu, yani merkezde bulunan büyük kardeşine, sonra onun oğullarına bağlı olarak vazife görüp, hep ikinci planda kaldığı için doğrusu Yabgu’dur. “Oğuzlar” kitabından alıyoruz: “Bilindiği üzere, Batı-Gök-Türkleri yahut diğer adları ile On-Oklar, Bumin Kağan’ın kardeşi İstemi Yabgu’nun batıya götürdüğü topluluktur.” Ve aynı kaynağın şu ifadesi de doğruyu yansıtır: “İstemi, Yabgu ünvanını taşıyor ve Ötügen de oturan kağanları metbu tanıyordu.”[34] Rakamlarla ifade edilen isimler ileride de görülecek, On-Oklara misal teşkil edecektir. “Üç-Karluk”, “Tokuz-Tatar”, “On-Uygur”, “Otuz-Tatar” gibi.

34 Oğuzlar, 10.s.

İstemi Yabgu’nun Fazileti

Devamlı baş kaldırıların, kendinde en küçük bir güç vehmedenin liderliğe soyunuşunun hikâyelerini çok gördük; bu yüzden İstemi Yabgu’nun kaderine rıza gösterişi sıra dışı geliyor. Aslında, kendi başına bir devlet olma özelliğine sahip Batı-Gök-Türkleri İstemi Yabgu sayesinde hiçbir zaman için ayrılığı düşünmemiştir. Bunda, Bumin Kağan’ın kurduğu sistemin sağlamlığının da önemli rolü olduğu inkâr edilemez. Sonraki tarihçilerin sitayişle bahsettiği bu sistem ne imiş, nasıl anlatılıyor, şimdi ona bakacağız: Önce Gök-Türklerin hâkimiyet altına aldıkları toprakları veriliyor isim isim, sonra deniyor ki:

“Böylesine devasa bir coğrafyayı kontrol altında tutabilmek için katı bir sosyal sistem şarttı. Türkler bu sistemi kurdular ve ona “El/İl” adını verdiler.

Bu sosyo-politik sistemin merkezinde “Orda” vardı; yani savaşçıları, hatunları, çocukları ve hizmetkârlarıyla birlikte Hakan otağı. Prenslerin beyler ve askerlerden oluşan kendi ordaları vardı. Bunların hepsi “kara bodun” veya “Türk bağlar bodun- budun-” - Türk beyleri ve halkını teşkil ediyordu ki bir noktada Roma’daki Senato ve Roma halkını andırıyordu.”[35]

35 Hazar Çevresinde Bin Yıl, 205.s.

Aynı kitaptan öğrendiğimize göre: “orda” kelimesi mana ve telaffuz olarak Lâtince “orda-düzen” kelimeleriyle benzerlik arz etmektedir ve sağ

(doğu) ve sol (batı) kanal ordularına sahiptir. Türkler sağ cenaha “Tölöş”, batıdaki sol cenaha ise “Tarduş” derlerdi. Bunlar hep birlikte “başı olanlara baş eğdiren, dizi olanlara diz çöktüren” devletin nüvesini teşkil ediyorlardı.”[36] Şimdi Tarduşları ve Tölesleri, dolayısıyla da On-Okları biraz aydınlığa kavuşturmak gerekiyor. İbrahim Kafesoğlu’ndan yararlanılıyor:

36 Aynı Eser

“On-Ok’lar (İhtimal “Tarduş” diye de adlandırılan Töles grubu). Altaylardan Seyhun (Sır-derya) yakınlarına kadar uzanan geniş bölgede görünüyorlar. Çu Irmağı - Isık Göle göre, 5’i doğuda To-lu (sol kanat), 5’i batıda Nu-şi-pi (sağ kanat) adı ile 10 kabileden kurulu olup, Batı Gök-Türkleri diye de anılmışlardır.” “Yine görülmektedir ki, Tarduş, Uygur, On-Ok, Oğuz, Ogur, Hazar vb. gibi isimler Türk soyundan gelen kütlelerin türlü teşkilatlanmalar dolayısıyla aldıkları adlardan ibarettir.”[37]

37 Türk Millî Kültürü, 96-97.s.

Böyle olduğuna göre İstemi Yabgu’nun maiyetine verilip, onunla zaferler kazanan On-Ok’lar dağınık Töles boylarından başkaları değildi; hangi adlarla anılırsa anılsınlar, aynı şey…

Biraz Daha Juan-juanlar vs.

Defalarca, tamamen mahvoldukları söylenen bu kavim hâlâ sahnedeki yerini muhafaza etmektedir. Yine değişik isimler altında anılıyorlar, Juan-juan, Cücen ve Avar. Ancak, ileride büyük bir devlete ad verecek olan Avarlarla bunları karıştırmamalıyız, çünkü Juan-juanlara “Sahte Avar” adı uygun görülmüştür ve öbürlerinin Türklüğü tartışılmazken bunlar ancak Moğol zannediliyorlar.

Şunu da hatırdan çıkarmamak icap ediyor. Bir kere Asya da saf ırk aramak beyhude emek olur. Bu kıta, üzerinde katışıksız bir ırk yaşatma şansını bir türlü yakalayamamıştır. Ve saflarında saf kalma derdi yok. Bazıları bazen titiz davranışlara girişmiş. “Hunlarda Hun sayılmak için herhangi bir boyun üyesi olmak gerekirdi. Ancak, evlilik yoluyla veya shan-yû (yabgu)’nun buyruğuyla da boy üyeliğine kabul edilmek mümkündü ve bu durumda o kişiyi kendilerinden birisi olarak görürlerdi.

Hunların halefleri olan Türkütler (Gök-Türkler), bütün kabileleri bünyelerine kabul etmeye başladılar."[38] Bu bünyeye dâhil edilen kabileler Türkler, Türk boyları idi ve bunlarla beraber savaşlara girilip ülkeler alınıyordu.

38 Halkların Şekillenişi Yüks. Ve Düşüşleri, 96.s

İstemi Yabgu atalarını tahakküm altında inletmeye, kendilerini de ezmeye çalışan Juan-juanları unutamamış, uzaktan kokularını alıyordu. Vücudunun büyük bir bölümü yok edildiği halde canını muhafaza edebilen yaratık gibi, bu kavim de aldığı onulmaz yaralara rağmen hâlâ varlığını sürdürebiliyor. İstemi Yabgu için, onların hayatta oluşu huzursuzluk kaynağı idi. Kafasında devamlı meşguliyet kaynağı olan bu insanlar biraz bekletilecek, çünkü onlardan daha acil, işi bitirilecek bir başkası önceliği almıştı. Ama İstemi Yabgu, canını sıkanları affetmeyi asla hatırından geçirmiyor, çantada keklik gibi görüyor ve şöyle diyordu Juan-juanlar için: "Avarlar kuş değiller ki uçup Türk kılıçlarından kurtulsunlar; balık değiller ki suya girip denizin derinliklerinde kaybolsunlar. Bu toprağın üzerinde gezineceklerdir. Eftalitlerin (Ak-hunlar) işini bitirince Avarlara saldıracağım ve onlar benim elimden kurtulamayacaklar."

Elbette, Avarların ne göğe çekilme ve ne de denizin dibine dalma imkânları vardı. İstemi Yabgu onların peşine düşecek, onlar da tazı önünde kaçan tavşan gibi, ama daima batıya doğru yol alacaklar, görelim sonuç ne olacak?

Gök-Türkler ve Ak Hunlar

Zaman zaman tatlı günlerin ılık rüzgârına kapılıyoruz. Gök-Türklerin adı sanı yok iken, daha ana rahmine düşmedikleri yıllarda Büyük Hun İmparatorluğu vardı. Başlarından çeşitli badireler geçti. Parçalandılar, dağıldılar, değişik adlar aldılar. Bunlardan birine kimi milletler Ak-Hun, kimileri de Eftalit dedi. İkisi de kabul. Hangi adla anılırsa anılsınlar Hun, yani Türk idiler. Gök-Türkler de onlardan meydana gelmişti. Şimdi ulu bir ağacın dallarından biri olan Ak-Hunlar kurumaya yüz tutmuşlar ve son demlerini yaşıyorlar, Gök-Türkler ise geniş yapraklarıyla açıldıkça açılıyor.

İstemi Yabgu –genelde Gök-Türkler– için dert de yol da bir değil. Çin, başlı başına büyük bir beladır Türk kavimleri için. Onlarla dost olarak kalınır, mümkün olduğunca zararları ertelenir. Veya kuvvetlenilir, kuvvetli vurulur bir süreliğine bertaraf edilir. Verilecek kararlar, takip edilecek yollar içinde bulunulan duruma, imkâna uygun olmalıdır. Anlatılan sıralarda barış iki devletin de yararına idi, bu yapıldı. Barış içinde kalınması tercih edilen Çin, hiç olmazsa kafalarda yer işgal etmeyeceğinden, diğer olaylara daha duru düşüncelerle bakılabilecek.

Zamanın köklü devletlerinden biri olan İran Sâsanî İmparatorluğu, diğer büyük devletlerle savaşla yahut başka sebeple devamlı temas halindeydi. Hükümdar Hüsrev Ânûşirvan Çin İmparatoruna elçi gönderip, istikbale yatırım yapıyor. Aynı davranış daha telaşlı biçimde Ak-Hunlar tarafından sergilenmektedir. Juan-juanlarla ittifak halinde idiler, onlardan artık hiçbir fayda gelmeyeceği için, yaklaşmakta olan Gök-Türk kasırgası Ak-Hunları korkutuyordu. Bütün eksiler-artılar dostları çoğaltıp düşmanları azaltmayı işaret ediyor. Batı Weilerle dostluk anlaşması ilaç gibi gelecek ama araya hatırlı dostlar girmese!

Gök-Türkler devlet oldukları ilk zamanlardan itibaren ağırlıklarını hissetirmişler, komşu devletler onlarla barış içinde yaşamak için can atıyorlar. Ve Gök-Türk-Wei barış anlaşması yapılmıştır. Ak-Hunlar da böyle bir teşebbüste bulundular. Mukan Kağan'ın ve İstemi Yabgu'nun korkulu hatırı, ortada duran ittifak anlaşması, İmparator Yü-Wen Tai'ye Ak-Hunların teklifine ret cevabı verdirdi. Bunun yanında Eftalitlerin (Ak-Hun) kendi aralarında da birlik yoktu.

Ak-Hunların bahtı kararıyordu. İşler terse dönmeye başladı. Almaya çalıştıkları tedbirler neticesiz kalıyor, içeride yaşanan hoşnutsuzluk çatlak seslerin zuhuruna yol açıyor, hâsılı kelâm, uçurumun kenarından uzaklaşmak zorlaşıyor. İstemi Yabgu saldıracağı hasmını iyice takatten düşürüp, sonra bir hamlede canını almak azminde. Çin Ak-Hun ittifakı önlenmiş, sıra İran'a gelmişti. Dostluğu teminin iyi yolu hısımlıktan geçer. İlgililer arasında yapılan görüşmeler sonucu, İstemi Yabgu kızlarından birini Hüsrev Ânûşirvan'a nikâhlayıp, İran'ı yanına aldı.

İbnü-l Esir bu dünürlüğe çok önem verip, tarihinde tafsilatıyla anlatmışlar. Ona göre bu mesele daha derin çalışmaların mahsulüdür. Gök-Türkler ile Sâsanîlerin sınır ihtilafı vardı. Ânûşirvan durumun düzeltilmesi hususunda atak davranıp “Türk hükümdarına bir mektup yazarak sulh ve

ittifak anlaşması yapmak istediğini bildirdi. Ve sıhrî akrabalık kurmak arzusunda olduğunu zikredip kızını kendisine vermesini talep etti. Böylece iki hükümdar birbirlerinin kızlarıyla evlendiler."[39]

39 İbnü-l Esir Tarihi, Terc. 1.c. 427.s.

Önce İstemi Yabgu'nun kızı Ânûşirvan'a verilmiş, sonra Ânûşirvan kızını vermiş. Bu mesele biraz açılacak. Ama önce İran Şahı'nın İstemi Yabgu'yu hükümdar saymasına bakıyoruz: Devletin doğu tarafı merkez konumunda ve Mukan Kağan buranın başındadır. Batı tarafı İstemi Yabgu'nun yönetiminde olmakla beraber nihaî durumda merkeze bağlılık sürmektedir. Birçok yabancı devlet kullandığı salâhiyetlere bakarak İstemi Yabgu'ya Kağan diyor, o da gerçekten Kağan gibi davranıyor, yine de bilmesi gerektiği zaman haddini biliyor, Doğu'yla Batı arasında anlaşmazlık yaşanmıyor.

Şimdi dünürlük meselesine bakalım. Hunlular ile Çinliler arasında meydana gelen hısımlıkların bazıları hatırlanırsa iyi olur: Bazen gerçek prenseslerle evlenen Hun Hakanları bazen de oyuna getiriliyorlardı. Prenses gibi eğitilen herhangi bir saraylı kız İmparatorun kızı olduğu söylenerek Türklere gelin ediliyordu. İranlıların hilesini görünce bunu düşündük de, Türkler aldatılmaya ne kadar müsait, diğerleri de aldatmaya ne kadar meraklıymış dedik.

"Kısra Enûşirvan Türk hükümdarı Hakan'a kendi kızı olduğunu söyleyerek hanımlarından birisinin evlatlık edindiği bir kızı Türk hükümdarı ise ona kendi öz kızını gönderdi."[40]

40 Aynı Eser

Ânûşirvan'ın hilesi bu kadarla kalmıyor. Sınır ihtilafının çözümü için geliştirilen, sonunda mutabık kalınan hısımlık işi böyle hileli olmuştu. Bundan başka "Ânûşirvan güvendiği adamlarından bir gruba Türk askerlerinin bulunduğu tarafa geçip yangın çıkarmalarını emretti, onlar da emre uyarak yangın çıkardılar. Ertesi gün olunca Türk hükümdarı bu durumu Ânûşirvana şikâyet etti, fakat o bilmezlikten gelerek böyle bir durumdan haberdar olmadığını söyledi. Ânûşirvan birkaç gece geçince adamlarına tekrar aynı şekilde hareket etmelerini emretti. Türk hükümdarı bağırmaya çağırmaya başlayınca, Ânûşirvan ona yumuşak davrandı ve özür diledi. Bu defa Ânûşirvan kendi askerlerinin bulunduğu taraftaki ot ve benzer şeylerden yapılmış olan kulübeleri ateşe vermelerini emretti. Ertesi

gün sabah olunca bu defa Ânûşirvan Türk hükümdarı Hakan'a şikâyette bulunarak: "Bana töhmete töhmetl mukabelede bulundun" dedi. Bunun üzerine Türk hükümdarı yemin edip, bundan hiç haberi olmadığını söyledi. Daha sonra Ânûşirvan ona: "Her ikimizin de askerleri bahşiş ve yağmalarla elde edecekleri şeyleri kaybederiz korkusuyla sulh yapmamızı istemiyorlar. Ayrıca onların aramızı açıp tekrar düşman olmamıza sebebiyet verecek bir hadise çıkarıp çıkarmayacaklarından da emin değilim. En iyisi, bana müsaade et, sınırlarımızın arasına kapıları olan bir sur yaptırayım; böylece senin istediklerin senin tarafına, benim istediklerim benim tarafıma geçebilsin" dedi. Türk hükümdarı Hakan onun bu teklifini kabul etti."[41]

41 Aynı Eser, 227-228.s.

Sâsanî hükümdarı İslâm Tarihi için adil bir insandır, orada zikredilişi yani genel kabul görüşü adil yanıdır. "Ânûşirvanı Adil" denir. Ancak, onun Ak-Hunlara yaptıkları ve Gök-Türklerle olan münasebetlerindeki davranışları, takındığı lâkap ile uyumlu değil. Ama devletlerarası kurnazlığın meşru sayılacağından hareket edilirse, buna yaman adammış da diyebiliriz! Başkasının kızını kendi kızı gibi İstemi Yabgu'ya vermesi de bir farklı olay. Bu hususta uyarılmış, demişler ki; "Türk hükümdarı Hakan'a, Ânûşirvan seni kandırıp kızı olmayan biriyle evlendirdi, sur yaptırmak suretiyle kendisini muhafaza altına aldı. Dolayısıyla sen onun için bir kurnazlık düşünemedin" dendi."[42]

42 Aynı Yer

Bu olayların vukuu tarihi 556 olarak gösterilmekte. [43]İstemi Yabgu'nun ne tür kurnazlıkla cevap verdiğini öğrenemedik; muhtemeldir ki böyle bir şey olmamıştır. Ânûşirvan'ın hilesi hoş olmayabilir. Kandırılan taraf, daha geniş ufuklu olduğundan yaşananların yaşanacaklara tesirine önem veriyor, bunun denklemini yapıyordu. İki devletin yaptığı anlaşmanın temelinde Ak-Hunların ortadan kaldırılması hesabı yatıyordu. Bu hesabın tutmuş olması İstemi Yabgu'ya, kandırıldığını unutturmuş olmalıdır. Yapılan anlaşma gereği, kuzeyden Gök-Türklerin, güneybatıdan Sâsanîlerin saldırısına uğrayan Ak-Hunlar ezilmişler ve tarih sahnesinden çekilmişlerdir."[44]

43 Kök-Türk Tarihi, 18.s.

44 Bozkır İmparatorluğu, 91.s.

Ak-Hunların devlet olarak vedaları kime ne kadar fayda sağladı? Bunların toprakları “Ceyhun (Amu-Derya) sınır olmak üzere iki imparatorluk arasında paylaşıldı. Mâverâünnehir, Fergana’nın bir kısmı, Garbi –batı– Türkistan’ın Cenubu –güney–, Kaşgar, Hoten vb. Gök-Türklere intikal etti. Bu suretle İç Asya kervan yolu üçüncü kere Türklerin eline geçmiş oluyordu.”[45]

45 İslâm Ans. 12/2.c

Ak-Hun Devleti 557’de yıkılmış, burada Gök-Türk orduları riski yüklenmiş, esas savaşı bunlar vermişti, ama zamanımıza kadar gelen malûm hasletimiz var ya! –Türk’ün cephede kazanıp masada kaybetmesi– ta o zaman bile böyle olabilmiş. “Sâsanîlerin rolü az olmasına rağmen ganimet olarak en önemli yerleri (yani Aslan payını) aldılar.”[46]

46 Kök-Türk Tarihi, 18.s.

Mukan Kağan’a hiç temas edilmeden geçiliyor. Bölge itibariyle Sâsanîlere İstemi Yabgu’nun Batı Gök-Türkleri yakın. Münasebetler kimin çevresinde dönüyorsa bahse konu da o oluyor. Sâsanîlerin Ak-Hun mirasına haklarından fazlasıyla ortak olmaları biraz Ânûşirvan’ın kurnazlığına bağlanabilir belki, fakat İstemi Yabgu için önem arz eden ne ise o da gerçekleşmişti. İpek ticareti mühimdi, İstemi Yabgu kervan yolunun hâkimiyetini ele geçirmekle ne kadar memnun olmuş, bununla gözü doymuştu. İran açgözlülük yapmış, buna aldırılmamış olunabilir, doyuma erişmenin psikolojik tesiridir, kimseyi suçlamıyoruz. İstemi Yabgu kârına bakıyor. Çin ipeği İran üzerinden Akdeniz Limanlarına taşınıyordu. İlk geçiş Mâverâünnehir bölgesi idi, buralar ise Ak-Hunların idaresindeydi. Bu savaştan sonra burası Gök-Türk hâkimiyetine geçti.

Şimdiye kadar, büyük devletlerden Çin ile sınır komşuluğu yapan Gök-Türkler devrinin büyük devletlerinden Sâsanî İmparatorluğu ile de sınırdaş oldular. Bilhassa ipek ticaretinin doğudan batıya uzanan yolları Bizans Devleti ile de teması temin edecekti. Sözün özü, Gök-Türkler artık sıradan bir topluluk, basit bir teşkilat değil, dünyanın önemsenmesi gereken birkaç devletinden biridir. Tevazudan uzak değerlendirmeye bakalım: “Kısa zamanda Altayların batısını Isık Göl ve Tanrı Dağları’na kadar hâkimiyetine almıştı İstemi Kağan. Böyle geniş çapta askerî ve siyasî faaliyetleri neticesinde temas kurduğu Sâsanî İmparatorluğu ve Bizans gibi Orta-çağın

en büyük iki devletini Gök-Türk politikası izinde yürütmek suretiyle, Türk Hakanlığını bir Dünya Devleti payesine yükseltti.” [47]

47 Türk Millî Kültürü, 99-100.s.

Batı Gök-Türkleri ile İran Sâsanîlerinin arası pekiyi gitmeyecek; ipek ticareti yüzünden kanlı bıçaklı olacaklar. Bu uzun konuya girmeden önce Doğu Gök-Türklerinin yani Mukan Kağan’ın neler yaptığına bir göz atacağız.

Gök-Türk – Çin Hısımlığı

Tabgaç Türklerinin Çin’de kurdukları devlet, bir süre sonra ikiye ayrılarak Doğu Wei ve Batı Wei adlarını aldılar. Doğu Wei 550’den itibaren yeni bir isim alıp “Ch’i” diye anılmaya başladı. Batıdaki devletin adı da Sonraki Çao olmuştu. Bu iki devlet Türk kimliğinden tamamen soyutlanmış, Çinlilikte birbiriyle yarışıyorlar. Gök-Türkler ise bütün Türk boylarını, altın kurt başlı bayrağın altında toplama yarışındalar.

Gerçi, Gök-Türkler milli bir çizgi üzerinde yürüyorlar, ama diğerlerinde bu hassasiyeti aramak nafile. Hiçbir devletin umurunda olmayan kök kavramı –ki burada Türkler için söylüyoruz, Çin’i de dâhil edebiliriz– şimdilik konumuz olan insanlarda canlı duruyor. Umumî manada yönetenlerin mesuliyet dairesi belli belirsiz bir sınırın içidir. Burada kendisine bağlı olan insanlar var, bunların da milliyet bağı fazla mühim değil.

Mukan Kağan 558, 560 ve 561 yıllarında Çao devletine elçiler göndererek, dostluğu canlı tutmaya bakıyordu. Devletlerarası münasebetlerin gereği olarak, giden her heyet Gök-Türklere özel mallardan hediyeler götürüyor, ama bu sonradan Çin kaynaklarına vergi olarak yansıyacaktır.”[48]

48 Gök-Türkler, 22.s.

Yılan hikâyesine dönen bir dünürlük var ki, biz onu özet halinde sunacağız. Sıkı dostluk gösterilerinin devam ettiği günlerde, bunu daha sağlam bir ipe bağlamak için hısımlığa başvuruldu. Mukan Kağan kızını Çaoların kurucusu İmparatorla sözledi. Evliliğe sıra gelmeden, damat adayı öldü.

Önce kardeş iken, ayrılınca hasım olan, eski Tabgaç sonra Weilerin şimdiki Çao ve Ch'i kolları arasında soğuk rüzgârlar esiyordu. Her ikisi de Gök-Türkleri kendi yanına çekme yarışına girdi. Çaolar, yaptıkları müzakerelerde şu karara varıyorlar: "Daha önceki anlaşmayı hatırlatacaklar." Demek ki, Mukan Kağan'ın kızı yeni imparatora istenecek. Ch'iler bundan haberdar olunca, daha atik davranıp, zengin hediyelerle bir elçilik heyeti gönderip, hısımlık teklif ediyor.

Bu aşamadan itibaren Mukan Kağan'ın sergilediği tavır-davranış biraz yadırganacak cinsten. Sanki müşteri kızıştıran duruma düştü. Her iki taraftan hediyeler yağmaya, Kağan da bunların değerine göre tercihini değiştirmeye devam etti.[49]

49 Aynı Yer

Yanar-döner niyeti ile prensesi meta haline getiren Mukan Kağan, hediyeyi çok getiren Ch'ilere tam meyletmiş, Çaoların elçilerini onlara teslim edeceği sırada, "niyet ve tasarısından haberi olan Çaolar bu yönden şiddetli muahezede bulundular. Çaolar hükümdarının öteden beri dostu ve yardımcısı olduğunu, birçok kez bunun delil ve ispatlarını gösterdiğini, özellikle Çin'e sığınmış Yeayenlerin (Juan-juanlar) tesliminde dostluğunu ispat ettiğini söyleyerek bugün böyle pervasızca, bozmak istediği anlaşmanın sahibi olan ataların ruhlarına, şükran duygusu ve adalete tecavüz ettiğinden dolayı Mukan Han'ı kınadılar."[50]

50 Büyük Türk Tarihi, 2.c.574.s.

"Zengin hediyeleri gören Mukan, bunu ülkesi için ekonomik çıkar sağlama işine çevirdi"[51] dense de, nihai durumda Mukan Kağan cüzdanını vicdanına tercih edecek adam olmadığını gösterdi. Uzun mücadelelerle geçen, bizim çok kısa vermeye çalıştığımız istişareler sonunda "Ch'i elçisini reddeden Mukan, kızının Çaolara gelin olarak gönderilmesine razı oldu ve nişan yapıldı. Diğer taraftan bu elçilik heyetinin yaptığı en önemli iş, daha sonra Çin'in tarihinde önemli gelişmelere sebep olacak bir teklifi Mukan'a kabul ettirmesidir. Yang Chien (Çaoların elçilik heyet başkanı), Kağandan Ch'ilerin üzerine sefer açmasını istemiş, o da buna olumlu cevap vermişti."[52] Bu gelişmeler Çaolar için çok önemliydi; bir idam mahkûmunun son anda ipten dönmesi gibi bir şey. Başarının mükâfatı

elçilik başkanına aitti. Memleketine dönüp, imparatora raporunu sunan Yang Chien büyük generalliğe terfi ettirildi. Olayların yaşandığı yıl 563.

51 Gök-Türkler, 1.c.22.s.

52 Aynı Eser, 23.s.

Çaoların Yenilgisi

Başlangıç Çaoların lehine görünüyordu. Birçok dalgalanmadan geçerek sağlanan Gök-Türk-Çao ittifakı Ch'ilerin işini bitirecek zannı uyandırmış olmasına rağmen, gelişmeler bunun aksini ispata hazırdı. Öncelikle "Türklerle Çaolar Tsi (Ch'i)ler İmparatorluğuna girdiler. Çaoların bir kumandanı on bin yaya ve atlı askerle kuzey tarafından saldırıya geçti. 30 bin kişiye kumanda eden diğer bir General Pim-Yam yoluyla Şansi içine girdi. Büyük Han'ın, Ti-Teu-Pu-Li kumandası altında 100 bin Türk atlısı Heng-Çeu yoluyla Ch'iler ülkesine saldırdı. Mevsim kış idi. Her taraf karlarla bezenmişti. Soğuğun şiddetine alışkın olan Türkler ilerlemekten geri durmadılar."[53]

53 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 574-575.s.

Saldırıya uğrayan şehirde bulunan Ch'i İmparatoru buradan ayrılmak –kaçmak– zorunda kaldı. Sığındığı Tsin-Yam şehrinde Türk ve Çao askerleri tarafından kuşatılan imparator buradan da kaçmayı istedi kumandanları, bunun yanlış olacağını, şehrin savunulması gerektiğini anlattılar ve onu ikna ettiler. Karşılarında kuvvetli düşman orduları olduğu halde, Ch'iler kendilerini savunmaya başladılar. Surların üzerinden etrafı seyreden imparator, rakiplerinin ne kadar kalabalık olduğunu gözleriyle görmüş, ümitsizliğe düşmüştü ki, henüz bunlar Gök-Türklerle birleşememiş olan Çao ordularıydı. Her tarafı kaplayan kardan Gök-Türkler savaş sath-ı mailine gelememişlerdi.

Ch'iler her ne kadar korkuyor olsalar da, canlarını dişlerine takarak ülkelerini savunacaklardı. Kaleye sokulmakta olan Çaolara fırsat vermeden kendileri saldırıya geçip, düşmanı dağıttılar. Kısa bir sürede Çaolar tarumar olmuştu. Gök-Türkler vaziyeti öğrenince savaşmaktan vazgeçtiler; dönüş hazırlığına başladılar. Çin sınırını tamamen terk edip, geri dönen Gök-Türk ordusunun başındaki Mukan Kağan, yaptığı yağmayla asıl hedefine

ulaşmıştı.(!) Geri dönerken Hsing-Ling'e vardıklarında her taraf buz tuttuğundan, Sarı Irmak'tan geçmek için, kaymayı önlemek maksadıyla buzların üzerine keçe kilimler yaydılar. Böylece, çok zor şartlara rağmen rahat bir şekilde ülkelerine döndüler."[54]

54 Gök-Türkler, 1.c.24.s.

Aynı olayın bir başka nakli de şöyle: Chi'lerin askerleri çok fazlaydı. "Türkler bu kadar çok asker görmekten hayrete düşüp, Tsi'lere dayanamayacaklarını söyleyerek, kendilerini iğfal ettiklerinden dolayı Çaolar kumandanlarını kınadılar. İki taraf arasında beliren bu ayrılık, Çaoların yenilmesiyle sonuçlandı. Tsiler savaşa başladıkları zaman Türkler dağ tarafına kaçtılar. Savaşa girmekten çekindiler. Geçtikleri yerlerde korkunç tahribat yaparak çekildiler. Pek çok ileriye atılmış olan Çaolar ise bütünüyle perişan oldular, kaçtılar. Tsiler düşmanı kovalayarak büyük ganimetler aldılar."[55]

55 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 575.s.

Önceki alıntıda Gök-Türklerin bol ganimet almakla amaçlarına ulaştıkları söylenirken rahatsızlık duyulmuştu, ama sonraki nakli de görünce tavrımız değişti. Bir kere daha anlamış olduk ki, savaşların asıl amacı kazanmak ve bunun toprak veya diğer nesneler olması önemli değil. Ganimet toplamak da düşmana zarar vermek olduğuna göre insan canına kıymaktan belki daha insanîdir. Gök-Türkler savaşın dışında mütalaa edilebilinir, ama yine de bir miktar insan ve binden fazla at kaybetmişlerdi. Çaoların zayiatının haylice olduğu malûm.

Galiba, savaş için seçilen mevsim yanlıştı. Karlı buzlu kış günleri dostlukları bile dondurdu. Yoldaşların yolu esas menzile girerken ayrıldı. Şimdi yaz sıcakları başladı. Dostluklar da ısınıyordu. Önce hediyeleşmeler, sonra daha derin ilişkiler ve Chiler ile Çaolar arasında samimi diyaloglar. Vaziyet öyle bir hal aldı ki iki kanlının arasından su sızmıyordu, Gök-Türkler bir kenara itildi. Her şeyden haberi olan Mukan Kağan kalleşliğe uğradığı kanaatine kapılıp, Çao İmparatoruna nişanladığı kızını gelin etmekten vazgeçti. Bir müddet sonra Çaolardan gelen elçi aradaki buzları eritti. Ülkeler arasında hediyeler döndü durdu. Hediyeleşmenin ne kadar tesirli olduğu bir kere daha görüldü. Zaman böyle ilerliyordu, "bir dargın bir barışık" ama nişanlı kız bir türlü gelinlik giyemiyor. Nihayet, Çaolar kalabalık bir heyetle imparatorlarının nişanlısını almaya geldi. Mukan

Kağan yine kızdırıldı, öfkesi o derece aşırı idi ki elçilerin iadesine bile yanaşmayıp uzun süre yanında alıkoydu.

Gök-Türkler Çaolardan, yılda 100 bin ton ipek kumaşı hediye olarak alıyorlardı; bunun esas manası hediye değil, vergidir.[56] Böyle olunca, hükmeden mevkiinin hakkını veren Mukan Kağan, Çao elçilerini sorgusuz sualsiz üç sene tutabiliyordu. Aradan üç sene geçmiş, 568 senesi yaşanıyor. Kağan'ın canı istediği zaman elçilerle görüşme yapılıyor. Hava kötü bir sürpriz yaptı, aniden ortalık ana baba gününe döndü. Çılgınca esen rüzgâr ve peşinden gelen kar fırtınası günlerce dinmek bilmedi. Çadırların direkleri söküldü, barınaklar uçtu. Bu olağandışı hadise idi. Tanrı'nın cezası olarak algılandı. Mukan Kağan daha kötü olayların zuhurundan korktu. Anlaşmaya sadık kalması gerektiğine kanaat getirdi, kızını göndermeye razı oldu. Nihayet, belirsizlikler içinde dönüp duran Prenses Açina'nın Çin sarayına gitme işi seneler sonra, 568'de gerçekleşti. Açina Çin'e vardığında, başkent Ch'ang-an'da İmparator Wu bizzat karşıladı. "Prenses, bu ülkede imparatoriçelerin yükselebildiği bütün makamlara ulaştı. Nihayet 582 yılında hastalıktan öldü."[57]

56 Eski Türkler, 48.s.

57 Gök-Türkler, 26.s.

Şimdilik Doğuyu bırakıp, Batıya yöneleceğiz. İranla yoğun ilişkiler yaşayan İstemi Yabgu'ya bakalım; Ânûşirvan'la aralarında kopmak üzere olan fırtına ne âlemdedir?

Batı Gök-Türklerle İpek Ticareti

Soğdiyana toprakları Ak-Hunların hâkimiyetindeydi. Kısmen Sâsanîlerin yardımıyla, Batı Gök-Türkleri Ak-Hun Devleti'ni ortadan kaldırdı ve bu bölgenin hâkimi oldu. Netice itibariyle Soğdlular Gök-Türklere bağlandılar. İran ile komşu olunmuştu. İpek Çin'de imal ediliyor; kimi hediye, kimi haraç olarak, kimi de başka türlü Gök-Türklerin eline bol miktarda ipekli kumaş geçiyor. Bunlardan ihtiyaç fazlası Soğdlular aracılığıyla satılıyor. Bir de, Soğdlular kendi adlarına bu işin ticaretini yapıyorlardı.

İpek için tek adres olan Çin, birçok müşkülünü top top ipekler vererek hallediyor, az çok buna bulaşanlar da ya giyim ihtiyaçlarını karşılıyorlar

veya satarak diğer geçimliklerini temin ediyorlar. Bizans içinde, kıymetli maddelerin başında gelen bu meta Gök-Türklere önemli imkânlar sunacak değerdeydi. Varılan anlaşma gereği Bizans'a Gök-Türkler tarafından Soğdlu tacirler aracılığıyla, İran üzerinden Akdeniz limanlarına taşınıyor-taşınacaktır. Fakat Sâsanîler bu ticaretin engellenmesi için ellerinden geleni yapmaya niyetlendiler. Maksat Gök-Türklerin gelir kapısını kapatmak.

Ânûşirvan'ın Küstahlığı

Daha önce anlatmıştık. İki ülke hükümdarı Ânûşirvan ile İstemi birbirlerine kızlarını vererek hem damat hem kayınbaba olmuşlardı. Ama Sâsanîler prenses diye bir evlatlık göndermekle kurnazlık yapmışlardı. Gök-Türkler ise hakiki prensesi yani İstemi Yabgu'nun kızını göndermişlerdi. İleride (578-596) İran tahtına geçecek olan IV. Hürmüzd, İstemi Yabgu'nun kızından doğacak, sima ve seciye itibariyle İranlılara benzemeyeceği için, "Türkoğlu" diye anılacaktır.[58]

58 Umumi Türk Tarihine Giriş, 72.s.

Bunu hatırlatmada amacımız; İstemi Yabgu'nun dostluk adına fedakârane gayreti ile Ânûşirvan'ın hileli işlerini ortaya koymaktır.

İpek ticareti Gök-Türkler için tali işlerdendi, fakat tüccar bir kavim olan Soğdlular bunu esas ve tek meşgale saymaktadırlar. Gök-Türk hâkimiyetine girdikleri ilk zamanlarıydı. Soğdlulardan bir grup gelerek İstemi'den, İran'a gitmeleri, orada oturan Medlilere de ipek satmaları için izin istediler. Bu dilekleri derhal kabul edilip, İstemi Yabgu tarafından, adı Manah olan birinin başkanlığında tanzim edilen elçilik heyeti İran'a gönderildi. Bu heyet Sâsanîlerin ülkesine vardığında Ânûşirvan Âdil pek sevinmedi. Bu işte bir bit yeniği olduğu vehmine kapıldı. Niçin, İstemi Soğdlulara bu kadar kolay izin verip ticaret yapmaları için İran'a göndersindi? Bunların arkasından Gök-Türk askerlerinin gelmeyeceği ne malûm!"

Acem kralı, önce düşündüğü şeyi açıkça söylemeye cesaret edememiş ve hedefine şark usulü, dolambaçlı yollardan ulaşmak istemişti. Soğd heyetinin arzularını sükûnetle dinlemişti; fakat verilecek cevabı hep ertesi güne atmış ve uzun bir zaman bu işi böyle sallayıp durduktan sonra, nihayet günün birinde vükelâsını çağırıp bir divan kurdurmuştu. Acem kralının Soğd

heyetine karşı zaten pekiyi bir niyet beslediği yoktu, heyet ise izin alınınca yeniden gelip gitmeye hacet kalmasın ve buradan doğru Medlerin memleketine gidilsin gibi bir ileri düşünce ile satacağı ipekleri de beraberinde getirmişti...”[59]

59 Bilinmeyen İç Asya, 60.s.

Ânûşirvan katiyen müsaade etmeyecekti. Bunu kelimelerle telaffuz etmek yerine başka bir usulü seçti. Soğdluların yanlarındaki ipeklileri satın aldı. Aynı anda, aynı yerde satıcıların gözlerinin önünde, bütün kumaşları yaktırdı. Bu biraz dolambaçlı yoldan, ama açık bir cevap idi. Elçiler ağızlarını açmadan memleketlerine dönüp, olanları İstemi’ye anlattılar.

İstemi Yabgu, yaşananı öğrenince infiale kapılıp kılıca sarılmadı. Bir elçilik heyeti daha gönderilip, onların getireceği havadislere göre davranış biçimi belirlenmesi düşünüldü. “Bu defa heyet tamamen Türklerden teşekkül etmişti fakat onlar da bir şey yapamadı.”[60]

60 Eski Türkler, 65.s.

Sâsanîler, Gök-Türklerle bu tür anlaşmalardan uzak durmak istiyorlardı. Yönetim kadrosu kendi arasında bir toplantı yaparak, işi uzatmadan neticeye varmaya karar verdiler. Bundan sonra aynı niyetle elçinin gelmesinin önünü alacaklardı. Netice olarak Sâsanîler Türk elçilerini zehirlediler. “Soğuk, daima karlı memleketlerde yaşamaya alışmış Türklerin, İran ikliminin gayet kuru olmasından dolayı –dayanamayıp– ölmüş oldukları sözünü ortalığa yaydılar. Zehirin etkisine karşı koymuş olan üç dört Türk ülkelerine dönünce geçmiş olayın tümünü Han’a bildirdiler. Bunun üzerine iki millet arasında savaş ilân edildi.”[61]

61 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 578.s.

İran’ın ipek ticaretini engelleme faaliyeti ile elçilerin ölüm hadisesi farklı yorumlara da sebep olmuştur: Soğdluların İran üzerinden gönderdiği ipekli kumaşlar sadece Bizans asillerinin giyimlerinde güzelliğe sebep olmuyor, altın yerine de kullanılıyordu. Bizans’ın eline geçen ipek insanlara askerlik bedeli olarak dağıtılıyor; bu askerler düşman kuvvetini artırıyor, çünkü İran ile Bizans’ın savaşları süreklidir. Dolayısıyla silah yerine kendisine çevrilecek maddenin satışına engel olan İran haklıdır. Elçilerin ölümleriyle ilgili söylenenler de, yukarıda anlatılan şekli tekzip etmektedir. Yazara göre bir ölüm vakası var, ama bunun sebebi hastalıktır.[62]

62 Eski Türkler, 65.c.

İpek ticaretine engel olunmasının haklı gösterilmeye çalışılması, mantığın zorlanmasıyla kabul edilebilirse de ölüm olayında mızrak çuvalı yırtıyor. Böyle toplu ölüme sebep olan hastalık, özellikle Türk elçilerini mi seçmiş? O ülkeden yahut o şehirden yüz binlerce insanı niye götürmemiş? Aslında yok böyle bir şey. Olmadığı ayan beyan ortada.

Bizans, Yeni Hedef

Hedef deyince akla savaş gelmesin. Yapılan ağır hakaretlere rağmen İstemi Yabgu Ânûşirvan'a savaş açmıyor, ipek ticaretine kilitlenen zihnini bu işin halline teksif etmiş. İran ile aradaki ticari köprü kurulmadan yıkılınca, bu hususta, Bizans'la teması gündeme getirdi. Her iki devlet de büyük ve araları genelle açık gidiyor, bu, –İran ile Bizans'ın hasımlığı– Gök-Türkler açısından bir nimettir. İstemi Yabgu, iyi bir diplomat olan ve ticarî lisanı kuvvetli olan Soğdlu Manah liderliğinde bir heyeti "Bizans'a gönderdi. (567 sonları) Tarihte bu, Orta Asya'dan Doğu Roma'ya giden ilk resmî heyet idi."[63] Manah, İmparator II. Justinos'a İskitçe (Türkçe) yazılmış bir mektup getirmişti. Gayet itibarlı misafir olarak karşılandı. İran'a karşı işbirliği üzerinde duruldu. Gök-Türkler, Bizans'la kurulacak ittifaktan kârlı çıkacaklardı, ama bu, Bizans içinde kaçınılmayacak bir fırsat olmuştu. Langobardlar İtalya'yı işgal etmişler, İran'la savaş koptu kopacak safhadaydı. En bunalımlı günlerinde gelen sıcak dostluk teklifi Justinos'un da içini ısıttı. İmparator o kadar sevindi ki, elçiye fevkalâde iltifatkâr davrandı. Bu anlaşmanın iyice pekişmesi için gayrete düşen İmparator 568'in Ağustos'unda ülkesine dönen Manah ile beraber doğu şehirleri genel valisi Kilikyalı Zemarkos'u elçi olarak gönderdi."[64]

63 Türk Millî Kültürü, 100.s.

64 Eski Türkler, 66.s.

"Zemarkos yanında birçok kişi olduğu halde İstanbul'dan hareketle uzun bir seyahatten sonra Soğdiyana'ya varmış oldu. Orada attan inerken birtakım Türkler gelerek kendisine demirler verdiler. Zemarkos bunların, demir çıkmaz diye bilinen memleketlerinde demir çıktığını anlatmak istediklerini zannetti." Burada Bizans'ın elçisi, hayli ağırlanıp,

eğlenildikten" sonra yoluna devam etti. Hakan'ın yani Büyük Han'ın oturmak itiyadında olduğu dağa varıldı. Bunun adı Eş-Tağ yani Altun Dağ idi. Bu dağ, Altay Dağı'dır. Onun da anlamı aynı şeydir."

"İrtiş Nehri'nin membalarına doğru bir yerde bulunmaktadır. Büyük Han orada bir vadide otururdu. Zemarkos bu hükümdarı çadırında bir iskemlenin üzerine oturmuş bir halde buldu. İskemle iki tekerleğe dayanıyordu. Büyük Han'ı selamladı. İmparatorun hediyelerini verirken şu sözleri söyledi: "—Ey Romalıları seven ve başarıları ile hoşnut olan, bu kadar çok milletlerin başkanı ve hâkimi. Büyük imparatorumuz size birçok mutluluklar temennisinde bulunmaktadır. Düşmanlarınızın tümüne Allah'ın izniyle galip geleceksiniz. Sizin hakkınızda Cenab-ı Hak'tan dileklerimiz dostanedir. Türkleri ve onlara tâbi kavimleri dost sayıyoruz. Böylece biz size karşı nasıl davranıyorsak sizler de bize karşı öylece davranınız."[65]

65 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 579-580.s.

Bizans elçisinin gördüğü izzet-i ikram, içirilen kımız uzun uzadıya anlatılmaktadır. Teferruatı bırakıp, yapılan işlerin özüne bakmaya devam edeceğiz.

Savaşın Kenarı

Yukarıdaki alıntılarımızda, kendisinden büyük Han olarak bahsedilen İstemi Yabgu'dur. Elçiye Türk misafirperverliği gösterilmiş, ama beklemeyen vazifeler de ihmal edilmiyordu. Ordu savaş düzenindeydi. Bizans elçisi Zemarkos kafileye dâhil edilerek, ayrıca samimiyet gösterilmiş oldu. Bu tarafta uçan kuşların kanat sesleri bile öbür tarafta duyuluyor. Savaş kaşıyıcılığı yapan Sâsanî İmparatoru Ânûşirvan işin ciddiyete binmesini pek de istemiyordu. Üzerine gelmekte olan Türk ordusunun gölgesi uykularını kaçırdı. Zararın neresinden dönüleceğini bilmese de bir elçilik heyetini yola çıkardı. Şimdiki amacı kan akıtılmadan öfke ateşinin söndürülmesiydi. İran'dan gelen elçiler, Gök-Türk ordusuyla Talas Vadisi'nde karşılaştılar. İstemi Yabgu ordugâha getirilen İran elçilerine hakiki tavrını göstermek, niyetini belli etmek istiyordu. Onun için de Bizans elçisi Zemarkos'u daha itibarlı bir yere oturttu. Bu yetmiyormuş gibi bir de İran elçisini azarladı. Aslında, kendi gönderdiği elçilerin cesetlerini gören

bir hükümdar için, rakip devletin elçisini-elçilerini azarlamak ağır bir ceza sayılmaz. Ancak bunun ardından gelmesi muhtemel cezadan korkulmalıdır. Sâsanî İmparatoru diplomatik dil ile savaştan vazgeçilmesi için yalvarırken, Gök-Türk ordusunun bu yoldan dönmeyeceği mesajı, elçileri azarlanarak verilmişti. Elçi yurduna döndü, haberi şahına aktardı.

Sâsanîler eli kolu bağlı duracak değil ya, ordularını Gök-Türklerle savaşa hazırladılar. İstemi Yabgu yürüyüşe devam etti. "Türk süvarileri süratle Amuderya üzerinden Cûrcan'a gelerek "bir süre önce Perslerin (Sâsanîler) hâkimiyetine geçen şehir ticaret merkezlerini ve sır depolarını işgal ettiler. Fakat Perslerin henüz V. yüzyılda Eftalitlere (Ak-Hunlar) karşı tahkim ettikleri sınır kaleleri Türkler için aşılamaz gibi göründü. Hücumu durduran Türkler 569'da Soğdiyana'ya döndüler."[66]

66 Eski Türkler, 66.s.

Bu, biraz altı boş çıkmış gibi görünüyor. Bir yüksekliğin üzerinden atlamak için metrelerce gerilip, koşa koşa gelip, tam dibinde atlamaktan vazgeçmek gibi. Ânûşirvan'ın endişeli telaşı da, İstemi Yabgu'nun sevinçli hırsı da hiçbir mana ifade etmemiş oldu. Biz yine de haksızlık etmekten kaçınalım; çünkü bahsedilen iki hükümdar da büyüktü. Biraz Taberi'yi dinleyeceğiz:

"Sencebu Hakan (İstemi Yabgu), Türklerin en kuvvetlisi, en cesuru ve en çok askere sahip olanı idi. Haytalların (Ak-Hunlar) sayı bakımından üstün, yerlerinin sarp ve erişilmez olmasına bakmadan, hükümdarları Vezr ile savaşan odur. O Vezr'i öldürerek yok etmiş, mallarını eline geçirmiş, Kisra (Ânûşirvan) tarafından istila edilen kısmı hariç olmak üzere memleketlerini ellerinden almıştı. Ahbaz, Bencer ve Belencerleri de kendisine meyl ve itaat ettirmiştir. Onlar Türk Hakanı'na, memleketlerine saldırmalarından korktukları için Fars Hükümdarı'nın kendilerine devamlı surette fidye vergisi ödemekte olduklarını bildirdiler. Hakan 110 bin askerle ilerleyerek Sol (Soğdiyana) iline bitişik olan yüksek yerlere geldikten sonra, Kisrâ'yı tehdit edip, kibir ve gururla, bundan önceki hükümdarlar tarafından Ahbaz, Bencer ve Belencer kavimlerine verilmekte olan verginin kendisine gönderilmesini istedi. İstenilen bu paralar çabuk gönderilmediği takdirde savaşarak memleketini çiğneyeceğini bildirdi. Fakat Kisra, Hakan'ın bu isteklerine kulak asmadı, söylediklerini göndermediği gibi cevap da vermedi. Çünkü Sol Kapı'sı taraflarını ve yollarını geçilmez bir hale

getirmiş ve Hakan'ın geçeceği iki dağ arasındaki yolu kapatmış bulunuyordu."[67]

[67] Taberi Terc. 3.c. 1057.s.

Ânûşirvan'ın daha önceden almış olduğu tedbir İstemi Yabgu'nun önünü kesmiş, yiğitçe meydan okuyuşunun altında bırakmıştı. Doğusu, İran'ın taş duvarı Yabgu'yu acz içinde ve üzüntüyle Soğdiyana'ya döndürdü. Böylece, savaş başka bir zamana kaldı. Onu, sağladığı başka bir kazançla övmek gerekirse, Bizans'la geliştirdiği yakınlaşmadan bahs edilebilir!

"İstemi, Bizans ile işbirliği yaparak Ânûşirvan'ı ipek yolunu açmaya zorlamak gayesini güden siyasetinde başarıya ulaşmış, 571 yılında Sâsanî-Bizans çatışması başlamış, hâkimiyetlerini Harizm'e ve kuzeye yaymakta olan ve Buhâra, Taşkent vb. gibi sekiz bölgeyi Hakanlığa bağlayan Gök-Türk'ler daha 570'de Azerbaycan'a girmişlerdi."[68]

[68] İslâm Ans. 12/2.c.

Devlet olarak meydana çıkışları 552 senesindeydi. Aradan yirmi sene geçmeden eriştikleri güç, Çin'deki iki imparatorluğu da vergi verir duruma getirmişti. Nice asırların namlı İran'ını yıldırmışlar, Bizans'ı, kendilerine değer vermeye mecbur bırakmışlar ve "bütün Kuzey Kafkasları ele geçirerek Baspar (Bosporos) civarında Bizans İmparatorluğu sınırlarına ulaşmıştılar. Artık dostları ve müsteşarları durumundaki Soğdiyanlar bu güzergâh üzerinden yeni bir kervan yolu açabilirlerdi.

Pers-Avar kıskacı içine sıkışmış olan Bizans İstemi-Han'la ittifaka can atıyordu. Zaten birkaç yıl öncesine kadar Eutichius, Hirodion, Kilikyalı Pavlos ve Anangostlar Türklere elçi olarak gönderilmişlerdi." [69] 569'da elçi giden Zemarkos'a İstemi Yabgu, bir kadın köleyi hediye etmişti.(75)[70]

[69] Eski Türkler, 67.s.

[70] Aynı Eser, 76.s.

Mukan Kağan'ın Ölümü (572)

Büyük Kağan olmasına karşılık, İstemi Yabgu gibi ünü yok. Bu o zaman öyleymiş; çünkü en geniş tarihi kaynaklar Çince, Mukan'ın münasebetleri de Çin ile olduğu halde adından fazla bahsedilmemiş. Sadece şemailini

İstemi’den çok anlatıyorlar. Yüzünün normal ölçülerden geniş olduğunu öğreniyoruz, bir de donuk bakışlarının korkutuculuğunu. Davranışlarıyla, ne kadar bir kişilik sergiler imiş ki, bu yönü de hep öne çıkarılır.

Şimdi geçmişi kısaca hatırlarsak: Çin’deki iki imparatorluk da onun koltuğunun altına girme yarışı veriyorlardı. Kızıyla evlenip sağlam dostluk kurma çabası her iki imparator tarafından da harcanmış, ancak Çaolar yarışı kazanmıştı. Gerçi, bir savaşı Ch’ilere karşı Çaolar kaybetmişti, ama Mukan Kağan’ın desteği sonraki zamanlarda Çaoları sağlamlaştırmış, karşıdakileri zayıflatmış, bir zaman sonra da (576) Ch’iler yıkılmışlar.

Mukan Kağan’ın ille de savaşlar yapmış olması gerekmiyordu. İşleri yoluna koymuş, sözü dinlenir bir devlet başkanı idi. Batıda, İstemi Yabgu’nun çalışmalarını destekliyor, kazançlarıyla seviniyordu. Kendisi de babasından kalan emaneti (devleti) kat be kat büyütmüş, güçlendirmişti. Ne hastalığından, ne de başka öldürücü sebeplerden bahis var; sadece “572 senesinde Mukan Kağan öldü” deniyor. Bizim diyebileceğimiz de bu kadar. Bölük pörçük malûmatlara bakılırsa, cenazesine ilgi gerektiği gibi, gerektiği kadar olmuş. Komşu devletlerden geldiler. Çin’den, Bizans’tan; [71] tabiatıyla, damat olan İran şahından da gelenler olmuştur –diğer malumatlar var ise de bilmiyoruz...

71 İslâm Ans. 12/2.c.

Taspar Kağan (572-581)

Mukan Kağan’ın, tahta varis olan oğlu Talo-Pien var iken, onu bu haktan mahrum etmiştir. Kardeşi Taspar’ın, yerine geçmesini vasiyet ettiği bilinmektedir.[72] “Bunun sebebi Talo Pien’in annesinin asil, yani Türk soylu olmayışıdır.”[73] Aynı hassasiyet Hun Hakanlarında da görülmüştü. Evliliklerinde çeşitliliğe önem verip, bilhassa Çinli prenseslerle izdivaca meyilli oldukları halde, Türklerden de kadınları oluyor ve taht onlardan doğan evlada bırakılıyordu. Şimdi Kağan olan zatın adı, Çinliler tarafından T’a-po şeklinde yazılıyor imiş, ama biz Türkler tarafından kabul gören Taspar’ı tercih ediyor, bunu kullanıyoruz.

72 Büyük Türk Tarihi, 2.c.586.s.

73 Kök-Türk Tarihi, 21.s.

Çok kuvvetli bir devletin başına geçtiğini biliyordu Taspar Kağan. Bunu sergilediği tavır ve sarf ettiği sözlerle belli etmişti. Adet üzere, yeni taht sahibi komşu devletler tarafından tebrik edilir, duruma göre de hediyeler getirilir. Çao İmparatoru üzüntüsü ile tebriklerini sunması için, bir heyetle 100 bin top ipek göndermişti. Çin'deki diğer yani Ch'iler imparatoru da hediyelerle beraber Gök-Türklere verdiği değeri göstermek üzere, başkumandanını yollamıştı.

Taspar Kağan'ın elçiler aracılığıyla iki Çin İmparatoru'na hitabı: "Oğullarım!" olmuştur. Bu bir sehiv değil, şuurlu olarak seçilmiş kelimedir ve diplomasideki manası da gayet net: "Sizler benim evlatlarım mesabesindesiniz, sizleri korumak benim görevim, ama karşılığında itaat isterim!" Bu Türk Devlet geleneğinde böyle yaşanmış, Osmanlı devleti de aynısını yapmıştır. Haşmetli devrin padişahları yabancı devletlerin krallarına, imparatorlarına "oğullarım" diyordular. Kuralları keskin kılıçlar koyuyor, adil idareciler bunu kabul ettiriyorlardı. Oğullarım hitabının canlı muhatabı-muhatapları biri başkumandan olmak üzere Kağan'ın karşısındaydı. Onun, bu kelimeyi serbestçe söylemesi "Kuzey Çin'in Türk himayesine alındığını göstermekte idi." [74]

74 İslâm Ans. 12/2.c.

Taspar'ın İcraatları

Kağanlığının dumanı üzerindeyken, sıcağı sıcağına, Çinlilere hitap edişi gök gürültüsü gibiydi. Arkasından beklenen ise bereketli yağmurların gelmesi, Gök-Türklerin geniş arazisinin sulanıp yeşermesi... Bilindiği gibi devlet Doğu ve Batı olarak iki kanatlıdır. Bir tarafta İstemi Yabgu –ki, zaman zaman ona da Kağan deniyor– uçuruyor kendi idaresindeki kısmı, şimdi Doğuda beklenen de Taspar Kağan'ın uçurmasıdır.

"Taspar Kağan, çok büyüyen ve genişleyen Gök-Türk devletinde yeni bir idarî teşkilatlanmaya gitti. Ağabeyi ve devletin ikinci Kağanı Kara'nın oğlu She-t'u'yu Erfu kağan olarak doğu tarafına, kardeşi Ju-tan'ın oğlu Börü (Pu-li)'yi batı tarafına kağan tayin etti. Bunların hepsinin ünvanı "Küçük Kağan" idi ve Taspar Kağan'a bağlıydılar."[75]

75 Gök-Türkler, 1.c. 27.s

Gök-Türk Hakanlığı büyüktür, güçlüdür, geniş araziye sahiptir. Çin'de kurulmuş iki imparatorluğa birden kendisini tasdik ettirmiştir. İran ile Bizans dahi büyüksün demiştir Gök-Türk Devletine ve yüceliği onaylanmıştır. Ama sonradan elde edilen bütün bunlar yanlış uygulanan icraatlar sonucu yokluğa bürünebilir. Yükselirken yaşanan baş dönmesi ruha haz verir, lakin inişe geçildiğinde aynı baş dönmesi elemli olur. Büyü, sihir, vahiy olmadan insan iradesi ile çıkılmıştı doruklara. Şayet bir düşüş olursa aynı yolla olacaktır. Dikkat şart.

Mukan Kağan zamanında Çaoların başkenti Çangan'da binden ziyade Türk yaşıyordu. Bunlar Gök-Türklerin fertleri olmanın imtiyazına sahiptiler. Etle besleniyorlar, beyler gibi vakit geçiriyorlar, kısacası kağanın gölgesinde serin serin yatıyorlardı. Bir yazarın ifadesiyle: "Topa (Taspar) Han Çinlileri titretti. Onun sayısız, sınırsız ordusuyla Çin'e girmesinden korkan Çaolar İmparatoru Vu-Ti onunla anlaşmaya razı oldu. Her sene büyük ölçüde hediyeler gönderdi. Sigan Fu'da bulunan Türklere giyecekler ve yiyecekler verdi. Ts'i (Ch'i)ler İmparatoru da bu örneği izleyerek cömertlik yönünden Çaoları geçti. Bundan dolayı her ikisi de Han'ın gözünde o kadar küçüldüler ki tebaalarına bu hükümdarlardan söz ederken sanki tamamıyla itaatinde bulunan iki çocuktan bahsediyor gibi söz ederdi."[76]

76 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 587.s.

Aradan fazla bir şey geçmemiş, Mukan Kağan'ın yerini Taspar Kağan almıştır. Davranış biçiminde de değişiklik görünmemekte. Malum olduğu üzere Mukan, aksine mecburiyet yoksa tercihini Çaolardan yana kullanırdı. Nedense, Taspar böyle yapmadı. Her iki devletten de aynı ilgiyi görmüş olmasına rağmen Ts'ilerden yana meyletti. Teveccühü, başlangıçta faydalı sanıldı, fakat sonra attığı adımlarda Taspar itinalı değildi. Ts'i (Ch'i)lerden bir prensesle evlendi. Bunun ne derece tesiri olduğu açıklanamasa da, gelinin dini davranışları Kağan'ı etkilemeye başladı. Bu hususta bir rahibin oynadığı rolden de bahsedilmektedir. Şöyle: "Bir yağma sırasında ele geçirilip, Ötüken'e götürülen Budist rahip (Sha-men) Hui Lin'in büyük rolü vardı. Bu rahip Kağan'a Ch'i (Ts'i) ülkesinin çok zengin olmasındaki asıl sebebin Budizm prensiplerinin ülkede uygulanmasından ve de herkesin bu dine inanmasından kaynaklandığını söyledi. Taspar da bunlara inandı. Sonra

Budistlerin kutsal kitaplarından Niep'an, Hua-yen, Ching-min ve Shih-t'unq-lü istedi. Ayrıca bir Budist pagadası (chia-lan) inşa ettirdi. –Bu bina– tamamlandıktan sonra etrafında dolaşarak, Ch'i ülkesinde doğmadığı için pişman olduğunu belirtti."[77]

77 Gök-Türkler, .c.28.s.

Bu bir gaflet olmalıydı. Tabgaç örneği bütün canlılığıyla meydanda iken, büyük bir devletin hükümdarı nasıl böyle düşünür ve itiraf eder? Ne dili kalmıştı Tabgaçların ne töresi. Adları ise birkaç defa değişmişti. Türk olan Tabgaçlar önce Budizm'i din olarak benimsemişler, sonra bununla kalmayıp, bu dinin hamisi, yayıcısı olmuşlar. Kılık kıyafet değişmiş, dil değişmiş. Şimdi, Türk adını devletlerinde kullanan Gök-Türkler, kimliğini kaybetmiş eski kavimdaşları eliyle, onların düştüğü tuzağa düşürülecek... Aklın anlamakta zorlandığı olaylar az değil, bu da onlardan biri. Taspar Kağan devletin hâkimi, milletin çobanı, şimdilik karışanı yok. Getirttiği kitapları okuyup, bir şeyler öğrenmeye çalıştı. İnanmaya başladığı sistemi "Budist misyonerlerinin telkinlerine kanarak, memlekette himayeye kalktı; bir Budist tapınağı ve bir Buda heykeli yaptırdı." � Devletin bazı ileri gelenleri Budizm'i bir tehlike olarak görüyorlardı; bundan korunma yolları aradılar, ama bu Gök-Türklere çok pahalıya mâl oldu. Devletin Batı kısmına hâkim olan İstemi Yabgu, yeğeninin dinî seçimine müdahil olmamış mıdır? Bunu öğrenemedik. Acaba Büyük Kağan'ın yaptıklarına İstemi Kağan'ın karışmama alışkanlığı mı vardı, bunları bilmiyoruz. Zaten fazla ömrü de kalmamış olan İstemi Yabgu 576'da öldü.

Türkler ve Budizm

Budizm ile bu kadar iç içe girildikten sonra, bir başlık atılması lâzımdı. İnkâra hacet yok. Tarihî vakıadan gocunmanın ne manası var. Tabgaçlar Budizm'e feda oldular, sonraları Türk olup olmadıkları tartışıldı. Gök-Türklerin de bu inanca girmeleri hiç iyi netice vereceğe benzemez. Zaten, Çin'de hangi devlet olursa olsun Türkleri kendileri gibi yapmayı temel vazife saymıştır. Bumin Kağan'ın bile, Çin'de yapılan Budist tapınağıyla ilgisi kurulmaya çalışılmış da, bir Hıristiyan yazarın itiraz sesi yükseliyor: "Çinliler 556-572 arasında Şang'an da (Xian) Türkler için bir tapınak inşa

ettirmişlerdir. Ama ölümünden sonra bir anda Bumin Kağan'ı Budist yapmak başka bir konudur."[78]

78 Orta Asya,133.s.

Bumin Kağan'la Budizm'in ilgisini reddeden yazar, Taspar için diyor ki: "... Budizm'i kabul eder. Bu dinin ateşli bir inananı olmakla ünlenmiştir."[79]

79 Aynı Yer

Devletleri abat eden de, berbat eden de başlarında bulunan hükümdarıdır. İdarecinin tâbii olan halk onun gösterdiği hedefe yürür. Tabiatıyla, tamamen ve her zaman bu böyle olmaz; bizim dediğimiz çoğunluk itibariyledir. Mesela Mukan Kağan, yerini dolduran bir devlet adamı idi. Bıraktığı miras, ölümünden dört sene sonra bile buna şahitlik ediyor. Bir misal olması bakımından, ilginç görülen aşağıdaki sözleri naklediyoruz:

Avarlar güçlü bir devlet kurmuşlar, Bizans'ı sıkıştırıp, ittifak kurmaya zorluyorlardı. Kurnazlığın her çeşidini bilen Bizans Avarlara karşı Gök-Türklerin duygularından da haberdardı. İmparator II. Justinos ittifak için fazla sıkıştırılınca Valentinos adlı bir elçisini Türk Hakanlığı'na gönderdi (sene 576). "Bizans elçisi Türksanf (T'an-han) isimli sekiz prensten biri tarafından kabul edildi. (O dönemde Türk Hakanlığı Hakan-ı kebire bağlı sekiz prensliğe bölünmüştü.) Valentinos'un kabul merasiminde Türksanf şöyle dedi: "Ağzında on dili ve bin yalanı olan Rimler (Romalılar) siz değil misiniz?" Sözlerini bitirdikten sonra on parmağını ağzına tıkıp çıkartarak devam etti:

"Şu anda benim ağzımda on parmağım olduğu gibi, siz Rimlerin ağzında da on diliniz var. Biriyle bana, diğeriyle benim kölelerim Varhonitlere yalan söylüyorsunuz. Sizin hükümdarınız benimle barış müzakerelerini sürdürürken, diğer yandan da efendisinden kaçan yani benim kölelerim Varhonitlerle (Avarlar kastediliyor) anlaşma yaptığı için, çok yakında bu hareketinin cezasını çekecek. Fakat Varhonitler Türklerin tebaası olarak istediğim zaman bana gelirler. Siz Rimler neden benim devletimin elçilerini kendi gittiğiniz yoldan başka bir yol olmadığına inandırmak için Kafkaslar üzerinden gönderdiniz? Siz bunu, yolun güçlüğünü hesaba katarak Rim topraklarına hücumdan vazgeçmem için yaptınız! Ama Danapr (Dinyeper) nehri nerede, İst nereye akar, Evr nereye dökülür, kölelerim Varhonitler hangi yoldan Rim diyarına vardılar... Hepsi bana ayan. Şu bedbaht Alanlara ve hatta Utigun (Uturgurlar)'a bakın. Engin cesaretleriyle coşup, güçlerine

güvenerek muzaffer Türk milletine karşı çıkmaya cüret ettiler ama ümitleri boşa çıktı. Bu yüzden tebaamız ve kölemiz oldular."[80]

80 Eski Türkler, 69.s.

Bizans elçisini böyle azarlayabilen bir Gök-Türk prensi idi. Buradan yola çıkarak, büyük Kağan'ın kuvvetini anlayabiliriz. Ve yine bu görüşme-konuşma Gök-Türk İmparatorluğu'nun Bizans'ın gözündeki yerini de göstermektedir. İmparator Justinos, bir devletle yapacağı anlaşmanın doğuracağı sonucu, bunun Gök-Türklerin hoşuna gidip gitmeyeceğini hesap etmek durumundaydı.

Bir başka eserden okuduklarımız da dikkate değer: "İstanbul sarayı Apar (Avarlar) ile veya muhtemelen Güney Rusya'ya kaçmış Ak-Hunlar ile bir antlaşma yapmıştı. Antlaşmaya ihanetle suçladığı Bizans'ı cezalandırmak üzere Bohan diye bir komutanın başkanlığında bir Gök-Türk birliğini Bizans'ın Kırım'daki mevkilerine karşı yollamış. Bohan son Uturgur Hunları Anagay'ın da yardımıyla Kırım'da Kerç yakınlarındaki Bosporos adındaki Bizans şehrini kuşatmıştı. (Sene 574) [81]

81 Bozkır İmparatorluğu, 97.s.

Kavim ve kabilelerin isim değiştirdiği daha önceleri söylenmişti. Burada adları Avar-Apar, Varhonit olarak anılan anlaşmazlığa mevzu teşkil eden kavim hakkında birkaç sözümüz olacak. Başlangıçta, Gök-Türklerin çekirdeğini oluşturan Açina ailesine hami olan, sonradan Gök-Türkler tarafından mahvedilen, ama bir türlü bitmek bilmeyen Juan-juanlar vardı ya, muhtemelen, bahis mevzu olanlar bunlardır.

Taspar Kağan'ın Tercihinin Sonuçları

Budizm'in hamisi kesilmiş, milletini bu inanca bağlı hale getirmeye gayret ediyordu. Kısmî faaliyetleri önce zikredilmişti. Üzerinde durmak istediğimiz, Gök-Türkler için Budizm'in zararlı ve faydalı yönleridir. Lehte görülen belli başlı işlerden biri şöyle anlatılmaktadır: "Büyük Çin edebiyat ve fikir eserleri, Türkçeye tercüme ediliyor..."[82] Böylece kültür yönünden çeşitlenme ve zenginlik sağlanıyordu. Ama mühim olan, bir ilacın ilaç oluşu değil, onu kullananın gördüğü faydadır. Bu açıdan bakıldığında, Budizm Türkler için hiçbir zaman şifa iksiri olmamış, yan tesiri şiddetle

hissedilen zararlı bir şey olmaktan öte anlam taşımamıştır. Daha önce deneyen Türk devletleri de aynı akıbete uğramışlardır. Türklüğün Budizm'le aynı kabın içinde barışık yaşayamadığı tecrübelerle sabit iken, hatanın muhtelif zamanlarda tekrarlanması talihsizlik değil de nedir? Gök-Türk-Budizm meselesinden ileride bahsedilecek.

82 Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 111.s.

Ch'i (Ts'i)lerin Yıkılışı

Aslen Türk olan, Çin'de kurulu iki devlet birbirinin can düşmanı idiler. Gök-Türkler kuvvet ve itibar kazandıkça Çinliler de birbirinden daha fazla yakınlaşma mücadelesi veriyorlardı. Taspar Kağan, kesin çizilmiş bir rotası olmayıp, bir o yana, bir bu yana meylediyor, daha ziyade devletinin menfaatine uygun politikaları uygun zamanda uygulamaya çalışıyordu. Budizm'e duyduğu alakanın zararlılığı şahsı tarafından henüz görülememiş, Çinli prenseslerin belalı oldukları da algılanamamıştı.

Çin'de olaylar çok kızışmıştı. İki devlet arasında savaş çıktı. Daha güçlü olan Çaolar galip geldiler. Kumandanların imparatora, Gök-Türklere sığınma teklifleri kabul edilmedi. "Bir ara kendisi Gök-Türklere sığınmak istediyse de fırsat bulamadı. Neticede Ch'i devleti yıkılırken, toprakları Çaoların eline geçti."[83] (Sene 577)

83 Gök-Türkler, 1.c. 29.s.

Ch'ilerden bir prens kendi askerleri ile Çaolara karşı koymaya çalışıyordu. Korumaya çalıştığı eyaletler mağlubiyete uğradı. Prens Kao Chao-i dayanamayınca kaçıp Gök-Türklere sığındı. Taspar Kağan hâlâ dost idi. Kendisine sığınan prensi "Çin Kağanı" ilân etti."[84] Ch'i prensinin babası eski imparator kahraman biriydi, bu yüzden Taspar Kağan, onun oğluna yakınlık gösterdi. Yanında üç bin savaşçısı bulunan prens Kao Chao-i Gök-Türklerin yardımıyla, ülkesini tekrar sahiplenmek istiyordu. Kağan, Çaolarla savaşı göze aldı; kendi askerleriyle prensi takviye edip Çin'e gönderdi. Böylece, resmen Gök-Türk Çin savaşı başlamış oldu. (578 yazı)[85]

84 Türk Millî Kültürü, 103.s.

85 Gök-Türkler, 29.s.

Önceleri iyi bir giriş yapan Gök-Türkler, Çin'in birçok eyaletini yağmaladılar. Hayli miktarda Çinliyi öldürdüler. Fakat savaş bitmiyor, uzuyordu. Ordu Pekin'e doğru ilerliyorken iki tarafta, netice almanın zorluğunu anlamışlardı. Yıkılan Ch'i devletini yeniden ayağa kaldırmanın mümkün olmadığı kanaatine varan Taspar Kağan, barış için bahane arıyordu. Savaşın ortasında Çaolarda imparator değişti, sonra da Gök-Türklere barış teklifleri geldi. Barış ve bunun karşılığında bir prenses vermekten söz ediliyor.(579)

Savaş durmuş, söz verildiği halde prenses gönderilmemişti. Kadim Çin kurnazlığı bir taşla iki kuş vurmayı amaçlıyordu. Gelinin gönderilmesi için ileri sürecekleri bir şartları vardı. Ch'ilerden, Gök-Türklere sığınmış ve ülkesinin imparatoru yapıldığı söylenmiş olan prens Kao Chao-i'yi istediler.

Türklerin zayıf karnı Çinliler ve Çinlileşenler tarafından iyi bilinmekteydi. Taspar Kağan yiğit-mert bir devlet adamı olmasına rağmen, yüzünü görmediği prensesin güzelliği aşkına kendisinden beklenmeyen bir iş yaptı. Alenî yerine getirmekten atanıyordu, lakin bir hileye başvurmaktan çekinmedi. Bir av partisi düzenledi. Hazırlanan plâna göre Ch'i prensi Çaoların tuzağına düşürtüldü ve yakalanmasına da göz yumuldu. Bu hareket tarzı millet nazarında Taspar Kağan'ın itibarını sarstı.[86] (Sene 580)

86 Türk Millî Kültürü, 103.s.

Farklı yorumlara sebebiyet veren bu olay, Kağan'a kıyamayanlar tarafından milletinin menfaatini gözettiği şeklinde anlatılırken, aksi de söylenebilmekte. Kendi görüşümüzü önemseyip, buraya aktarmıyoruz da, sadece ihsas ettirmek istediğimiz şudur: Taspar Kağan ısrarla bir Çinli prensesi isterken, siyaseten, ileriye dönük hesaplar yapmış olabilir, fakat bir yüzüyle kalleşlik sayılan, beraberce savaştığı bir dostunu, hile ile düşmanlarına yakalatması yakışmamıştır. Bu davranışı, milleti tarafından da müspet karşılanmadığı için kendisine duyulan saygı eksilmiş, itibarı büyük yara almıştır. Savaş durdurulmuş, prens dolaylı olarak teslim edilmiş, lâkin hâlâ nişanlı sayılan prenses gönderilmemişti. Taspar Kağan hediyelerle beraber, Çaolara elçiler yollayıp nişanlısını istedi.[87] Ve evlendiler. (Sene 580)

87 Türk Tarihi, 1.c. 98.s.

Kağan'ın Son Senesi ve Ölümü (581)

Devlet başkanlarının karakteri bütün idare edilenlere yansımayabilirse de idari kadronun bundan etkilenmediği söylenemez. Taspar Kağan, her ne olursa olsun zafiyet göstermişti. Halkı nezdinde otoritesi sarsıldı. Onun esas adı Taspar değildi yahut Çinliler bu adı kendi dillerine çevirirken To-po olarak yazıyorlardı. Ayrıca "Arslan" özel ismi de olduğu söyleniyor.[88] Prens hikâyesi onun hileyle Çinlilere teslimi karnesine düşük not olarak yansıyacaktır da diğer fazilet ve başarıları bununla örtülür mü? Herhalde o kadar uzun değil. Ağabeyi 572'de ölmüş, layık olduğu için, taht buna kalmıştı. Yaptığı icraatların devletini güçlendirip, milletini mutlu ettiği inkâr edilmeyecektir. İktidarı döneminde Çin'in iki imparatorluğundan aldığı haraçlar devletinin fertlerini rahat ettirmiştir. Sözlerimizi destekleyen alıntımız itimat edilecek bir yazarın kitabından: "To-po Han (Taspar) Choular (Çaolar)la olan ittifakını bozmadan Ch'i İmparatorluğu'yla barış anlaşması akdetti. Choular yıllık aidatı ödemekten vazgeçmeye niyetlenmesi karşısında Türklerin yaptıkları askerî bir gösteri durumun yeniden düzelmesi için fazlasıyla yeterli oldu. Ch'i İmparator'u Türk saldırısından korktuğu için vergi vermeyi kabul etti. T'o-po Han şöyle diyecekti: "Bu iki güneyli çocuk (Chou ve Ch'i) bizi besledikleri sürece fakirlikten korkmamız gerekmez."[89]

88 Eski Türkler, 81.s.

89 Aynı Eser, 48.s.

Gök-Türkler 580'de zirvedeydiler. Taspar Kağan Çinli prensesle evlendikten bir süre sonra hastalandı. Son demlerinde oğlu Gan-lu'yu yanına çağırarak ona şu sözleri söyledi: "Benim büyük kardeşim kendisinin yerine oğlunun tahta çıkmasını istemedi. Han olarak beni seçti. Ölürken tahtı onun oğlu Talo-Pien'e bırakmak adaletin icabıdır."[90]

90 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 587.s.

Taspar, Çinli prensesle evlendikten, vasiyetini yaptıktan sonra fazla yaşamadı; 581'de öldü.

Uygunsuz Vasiyet

Taspar'ın ağabeyi Mukan, kendi oğlunun tahta geçmesini istemeyip, kardeşini tercih etmişti; çünkü oğlu Ta-lo-Pien'in annesi Türk değildi. Bu hususa Türk devletleri çok önem vermektedir. Taspar, nedense böyle bir hassasiyeti bırakıp, kendince vefakârlık göstermiş, geç kalmış bir hakkı teslim etmek istiyordu. Başka bir sebep var mı idi, onu tam bilmiyoruz, ama az sonra tahta geçirilişi anlatılacak olan kişinin kişiliği tanıtılırken ipucu yakalanacaktır.

Gerçi vasiyet yapıldı, Ta-lo Pien'in Hanlığı ilan edildi; fakat iş bu kadarla bitmedi. Toplanan "Devlet Meclisi (Toy) bunu kabul etmedi." [91] Burada, biraz gerilere gideceğiz. Bazı bilgileri hatırlamadan devam edersek, kimin kim olduğunu anlamakta zorlanırız:

91 Türk Millî Kültürü, 104.s.

Gök-Türklerin devlet olmaya adım attıkları 552'de, başlarında Bumin vardı. Juan-juanları tarumar ederek, kendi varlıklarını ispat ettiler, ama reisleri Bumin de öldü. Yerine oğlu "Kara Issık Han" ünvanlı oğlu geçti. Bunun esas adı K'o-la-İ-hsi-chi Han; kısaca Kalo. Kalo-Kara Issık Han. 553'ün başında aniden ve esrarengiz bir şekilde öldü. Normalde tahta Kalo'nun oğlu She-tu geçmesi gerekirdi ama onu feragat ettirdiler ve "Kara Issık-Han'ın küçük kardeşi Kucu Mukan-Han ünvanıyla başa geçti."[92] Uzun süren iktidar döneminin başarılarını seyrettiğimiz Mukan Han da yerini kardeşi Taspar'a bırakmıştı.

92 Eski Türkler, 45.s.

Burada gördüğümüz gibi taht hakkı elinden alınan She-tu 553'ten beri, uğradığı haksızlığın giderilmesi için fırsat beklemektedir. Taspar'ın vasiyeti Devlet meclisinde tartışıladursun. She-tu yahut Türkçe yazılışıyla Şeto doğuda, sırasını bekleyen prens durumuna düşmüştü. Devlet meclisi denen toplantıya herkesten sonra Şeto geldi. "Ölen hanın vasiyeti uygulanması halinde kendi prensliğine dönerek sınırlarını "keskin kılıç ve uzun mızrakla koruyacağı, yani iç savaşı başlatacağı tehdidinde bulundu."[93]

93 Aynı Eser,140.s.

Şeto'nun sözleri de kılıcı da keskin. Galiba kendisi haksızlığa uğramanın acısını unutamadığından yeğeninin de böyle bir durumu yaşamasını istemiyordu. Bazı yerlerde An-la ve Gan-la olarak geçen, Gumilev'in Amrak dediği, Taspar'ın oğlu, Şetu'nun sayesinde Kağan yapıldı. Gerçi

aldığı vazifeye uygun değildi, “Amrak; sessiz, kendi halinde biriydi” ama Şeto’ya hiç kimse itiraz edecek cesareti gösteremiyordu. Korku belası, tahta lâyık olmayan lâyık görüldü. Hiçbir zaman huzur bulamadı ve bu zaman da uzun sürmeden Amrak istifa etti. Ondan sonra Devlet Meclisi tekrar toplandı. “Yapılan müzakerelerde, dört Kağan oğlu içinde en bilge ve en muktedirin Şetu olduğuna karar verdiler ve ittifak halinde onda birleştiler. Arkasından hep beraber Şeto’yu tahta davet ettiler.”[94]

94 Gök-Türkler, 1.c. 34.s.

Biraz Batıdan Haber

Doğudaki büyük Kağan için olduğu gibi, genel manada devlet için İstemi Yabgu büyük şans idi. Onun tahtı oğlu Tardu’ya kaldı. (576’da) Babası, tedbirini aldıktan sonra atak olur, cesaretini yeri geldiğinde gösterirdi, oğul öyle değil. Cesur, atak, iyi savaşçı olan Tardu tedbir cihetiyle malûl. İhtirası pervasız; aklı heveslerinin peşinde. Yaptıklarıyla ve yapmadıklarıyla Gök-Türkler tarihine derin izleri yansımıştır.

Doğuda devletin güçlenerek genişlemesi sürerken Batı, İstemi zamanında büyük devlet sınıfına girmişti. Yabgu’nun yazlık ve kışlık sarayı vardı. Tardu, devletin bütün faaliyetlerinde önemli görevler almış “555’te ilk Türk-Eftalit (Ak-Hun) savaşı sırasında babasının ününden faydalanarak kahramanlık kariyerini ispat etmiş; 556’da ise Abar kabilelerinin yaşadığı topraklarda kendi prensliğini kurmuştu.”[95] Bütün Türk hanlarının, prenslerinin olduğu gibi Tardu’nun da birçok adı var. Yukarıdaki kaynağa göre –sonradan– Tarduş-han ünvanını almıştır. (Çincesi T’ien-chue ta t’ou han, Yunancası Tardu’dur.) Kara Çürin lakaplıdır. Bu –Kara Çürin hiç de iyi manaya gelmiyor– Çürümüş, işe yaramaz, sakat demek olup yüzünde cüzamlılarda görülene benzer yaralar olduğu için de Kara-Çürin denmekte imiş. Çincedeki adıyla değil de Yunancadakiyle bize geçmesi kullanışımıza uygunluğundandır. İnsanların dış görünümü, biraz da içinin yansımasıdır denir ya, acaba doğru mu?

95 Eski Türkler, 139.s.

Ülüş Sistemi

Biraz sonra Gök-Türkler için kara günlerin başladığını göreceğiz. Daha önce, büyümelerinde katkısı olduğu savunulan, buna inanılan, "Ülüş Sistemi" hakkında birkaç not düşeceğiz.

Kelimenin asıl manası bölüşmek. Bugün dilimizde mevcut olan üleşmek tabiri bundan geliyor. Gök-Türklerde devletin idarî taksimatı, kuruluşundan altı sene sonra (558) yapılmış, dört prensliğe bölünmüştü. Bu durum 576'da değişerek, sekiz prensliğe çıkarıldı. Ülüş sahibi prensler, emirlerinde orduları olduğu halde büyük Kağan'a bağlı idiler. Muhtelif bölgelerde hâkimiyet kurmuş olan bu prenslerin yetkilerinin genişliğini anlamamıza, Bizans elçisi Valentinos'a 576'da Türk-Şad'ın söylediği sözleri hatırlamamız yeter. Her biri bulunduğu sahanın küçük kağanı sayılan prensler kabiliyetleri ölçüsünde yetki kullanabiliyorlardı. Gumilev Ülüş sistemini yorumlarken, bunun çok sade bir şey sayılmadığını vurguluyor ve diyor ki:

"Bu çok karmaşık ve girift ülüş sisteminde taht tevarüs yasası ilk ağızda kurucu rol oynamış, ayrıca iki defa devlet yönetiminde kritik anların yaşanmasına yol açabilecek çocuk yaştaki veliahtların tahta geçmelerini önlemiştir. Böylece iktidar daima kabiliyetli kişilerin elinde kalmıştır. Ülüşlerin başında bulunan prensler er veya geç yönetimin başına geçecekleri ümidiyle disiplini bozmamış, karşı harekete geçmemişler; böylece de devlet dört bir yana gelişebilmiştir. (...)

Türklerdeki iç ihtilafları gözden geçirdiğimizde Açina Hanedanı Hakanına karşı onun silah arkadaşlarının çıkardığı herhangi bir isyana rastlayamıyoruz. Aksine bütün isyanların başında ya teginler ya da şadlar bulunmuştur."[96] Bu iki sıfat da prenslere ait. "Herhangi bir vazifeye bağlı olmayanlara Tegin (Tigin) deniyor; Şad ünvanını alanlar ise kendisine bağlı ülüşleri (veya Uluş/Ulus) olan ve han ile aynı kandan gelen prenslere verilirdi. Kâh Tardu kâh Kara Çürin olarak anlatılan kişi İstemi Yabgu'nun oğlu idi ve bir ülüşü vardı.

96 Eski Türkler, 81-82.s.

Tardu, babasının ölümünden (576) sonra "Hakanlığın sınırlarını batıda genişleterek Tarduş-han ünvanını aldı ve bunu daha uzaklara yürüyüşler takip etti. Kırım ve Kafkasya'da, Bizans ve onun vassalı olan Ergisi'ye

(Lazika) karşı giriştiği savaşta mağlubiyete duçar oldu. Ama uğradığı hezimet ne şöhretine, ne de otoritesine herhangi bir zarar vermediği gibi, bu durumda bile Böke (Kahraman) ünvanını alarak azametini artırdı."[97]

97 Aynı Eser, 139.s.

İşbara Kağan Devri (582-587)

Devletin Batı kısmında Tardu'nun maceraları devam edecek. Kazan kaldırmalar olacak. Şimdi yeniden merkeze dönüyoruz. Bilindiği üzere Taspar Kağan'ın vasiyeti ka'le alınmamış, asil anadan doğmadığı için Ta-lo Pien'in tahta oturması önlenmişti. Şetu'nun ağırlığını koymasıyla, Kağan seçilen Taspar'ın oğlu Ganla devlet ileri gelenleri tarafından beğenilmediği için istifa etmiş, oy birliği ile Şetu iş başına getirilmişti. Kağan olanların bir ünvan almaları âdeti sürüyordu. Şetu da uzunca bir ünvan aldı "İl-Külüq Şad Baga İşbara Han. Bunun manası, "Tanrısal güce sahip namlı Şad'ın devletleri (illeri)"dir.[98] Biz bu uzun ismi değil, sadece İşbara'yı kullanacağız:

98 Aynı Eser, 140.s.

Yerinden edilen Ganla İşbara Kağan'a itiraz etmeyip, ona bağlılığını bildirdi. Sonra Tola Nehri kenarına gitti ve orada ikâmet etmeye başladı. Arkasından kendini Şetu'ya bağlı olarak ikinci Kağan ilân etti.[99]

99 Gök-Türkler, 1.c. 35.s.

Hiç hesapta olmayan birinin çıkagelip kağanlığı kapması, diğerinin de kendini ikinci kağan ilanı, amcası tarafından atanmış olan Talo Pien'i çıldırtıyordu. Mevcut durumu hazmedemeyince Talo Pien devletin kuzeyine çekilip, orada kendini kağan ilan ederek meydanda var olduğunu hatırlattı. Ayrıca kendi kendine Apa Kağan ünvanı verdi. Küçük bir prenslik elde etmek ve kendini kağan ilan etmekle nereye varabileceğini bilemese de, bozgunculuk yapmayı göze almıştı. Asıl Kağan İşbara'ya elçi gönderip, "Seninle benim aramda ne fark var, sen de kağan oğlusun, ben de. Ama sen makama kuruldun, saygı görüyorsun!" diyordu. İşbara, devleti adına endişeye kapılmış, Apa Han'ın bir büyük yanlış yapacağını düşünüyordu. Nitekim haksızlığa uğradığına inanan zat Çin'e de elçi ve beraberinde

hediyeler gönderdi. Bu davranış Çin'in çok hoşuna gitti. Batıda Tardu birlik ruhunu zedelemeye, bozmaya amade idi; Doğudan da çatlak meydana gelince, Çin için beklenen gün doğdu.

Bölünmeye Doğru

Bumin Kağan ile İstemi Yabgu zamanı mumla aranıyor. Kimi kendini dev aynasında görerek öyle olduğuna inanıyor, kimi dirlik adına kişileri farklı görmeye çalışıyor. Ama şunun herkes farkındaydı: Gök-Türklere bir şeyler oluyor. İşbara Kağan devletin başıdır, en büyüktür. "Otağı hâkimiyet bölgesinin merkezi Ötüken Dağı'na kuruldu. İkinci han Kara Çürin Türk'tü (Tardu). Otağı Aktağ'a kuruldu. Amrak üçüncü handı (yani Ganla), onun otağı da Tola Nehri sahilinde. Artık adı Apo Han olarak geçen Tola Pien'in otağı kuzeyde. Bu dört büyük handan başka dört de küçük han vardı."[100]

100 Eski Türkler, 140.s.

Tardu, babasıyla asla bağdaşmayan hareketler sahibiydi; birlikten çok benlik fikriyle hareket ediyordu. Çin, içindeki ateşi körüklemeyi millî, insanî vazife saymış, yeri geldikçe gerekeni yapıyor. Amaç kendini başta görmek olunca, oraya ulaşamayan tehlike saçıyor. Apo Han ruhunda kasırgalar esen, bunu bir türlü durduramayan prens durumundaydı. Tardu'nun yıkım ekibine katılmak üzere, onun yanına gitti. Artık beraberce, İşbara Kağan'a karşı mücadele edecekler.

Gök-Türkler çalkantılı bir safhada yol alıyorlar, yarınları hakkında yorum yok. Çin ise daha büyük dalgalara tutulmuştu. Birbirine giren iki imparatorluktan biri telef edilmiş, biri kalmıştı, fakat Ch'ileri yenip, tapınaklarını zapt eden Çaolar fazla hükümran olamadılar. Aileler savaşı denebilecek kargaşada, Hunlarla karışmışlığı, daha ileri gidersek asil bir Hunlu kadından türeyen ailenin başındaki Yang Chien çok kuvvetlenmişti. Buna şöyle diyebiliriz: Çin'de Türk hanedanlıkları el değiştiriyor. Özeti şu Yang Chien kâfi miktarda iktidar sahibi olduktan, yani Chou (Çao) devletinde Çin Klik'ini Toba devletinde olduğu gibi ele aldıktan sonra, evvelâ bütün imparator ailesini katlettirdi ve 581'de kendini imparator yaptırdı. Bununla yine bütün Çin'e hâkim olacak olan ilk sülâle, yani "Sui sülâlesi başlıyor."

Çin'de yaşanan kendileri adına önemli bir değişiklik, ama bunun Gök-Türkleri de etkilediği görülecek. Mukan Kağan zamanında Çin'e bir prenses gelin edilmiş, onunla beraber bin civarında Türk gönderilmiş, onlar mesut yaşıyorlardı. Yeni yönetim bu Türkleri iade etti. Bunun çeşitli sebepleri olabilirse de, İşbara Kağan tarafından İmparator'un tebrik edilmeyişi başta gelmektedir. Komşu devletlerarasında, Devlet Başkanlarının ölümüne taziye, yeni başkan olanlara da tebrik elçileri gönderilirdi. Gök-Türkler bu ikisini de yapmadılar. Bunun için de şöyle bir mazeret var. Kılıçtan geçirilen Çao İmparatorluk ailesi ile İşbara Kağan'ın eşi Ts'en-Kien'in kan bağı vardı. Bir manada, Çin'de çıkan yangından bir köz parçası Gök-Türklerin otağına, hatta Kağan'ın yatak odasına düşmüş idi.

"Kağan'ın zevcesi Ts'ien Kien ailesinin yok olmasından dolayı üzüldüğü cihetle, kocasını savaşa teşvik etmekten geri durmuyordu. Han, milletinin büyüklerini toplayarak bir meclis kurdu. Suilerin, kendi müttefikleri bulunan Çaolardan saltanatı zorla aldıklarını, o aileden bir prensesle evli bulunduğu cihetle zorbalara uzun süre alanı boş bırakmamak vazifesi iktizasından olduğunu söyledi."[101]

101 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 593.s.

İşbara Kağan savaş açma yetkisini aldıktan sonra, nazlı hanımının yaralı gönlünü tamir fedakârlığına başladı. Yıkılmadan önce Ch'ilerin eyalet valisi olan ve hâlâ bir miktar askeri bulunan Kao-pao-ning'le işbirliğine geçti, kalabalık bir orduyla Çin'e girdiler. Vaziyeti öğrenen İmparator Wen-ti tedbir almaya, kaleleri tamir ettirmeye yöneldi.

Bu savaşta Gök-Türk ordularının 400 bin süvariden müteşekkil olduğu bildirilmektedir. Arada her ne kadar gergin bir rekabet olsa da Tardu'nun İşbara Kağan'ın yanında yer aldığını görüyoruz. Halk tarafından çok sevilen, bu yüzden İşbara'nın kıskançlığını çeken kardeşi Ch'u-lo-hou ile T'an-han ve Apo'nun kuvvetleri de aynı saflardadır.

"Göktürk ordusu Çin Seddini hiç zorlanmadan aştı. Ma-ide bir Çin ordusu mağlubiyete uğratıldı. "Li Yen isimli kumandan Gök-Türk ordularına karşı koymak için yola çıktı ise de onlarla karşılaşmadan geri döndü. İleri harekete devam eden Gök-Türkler Lan eyaletine girdi. Bunun akabinde Liang eyaletinin askeri valisi Ho-lu Tsu-kan da bozgundan kurtulamadı."[102]

102 Gök-Türkler, 38.s.

Gidişatın Gök-Türkler adına büyük bir zafer getireceği belli olmuştu. Henüz kendisini kağan ilân edenler de, bir türlü ayrılığa meyli olanlar da canla başla beraberlik tablosu sergiliyorlardı. Sanki kimsenin aklında birliğin bozulması yokmuş gibi. İşbara Kağan bütün orduların başkomutanı mevkiinde bulunuyor, durum oldukça iyi. Yine de şu sorulabilir. Yapılan iş akıllıca mı idi, doğru muydu?

Bu savaşa Çinli Prenses'in gözyaşları ile intikam duygusunun yol açtığı ön sebep olarak ele alınınca belki hatalıydı. Neler getirip, neler götüreceği üzerinde etraflıca düşünülüp, akılla karar verilmemiş, hissiyatın tesirinde kalınmıştı. İmparator ilk tepki olarak Çin'de yaşayıp, ticaretle uğraşan 10 bin kadar Türk'ü sınır dışı etti.

Savaşın Çin aleyhine devam ettiği sıralarda, İmparator çare aramakla meşgul idi. Askerlerinden 10 bini kırılmış, geçen zaman bu sayıyı artıracağa benziyordu. Yapılan Türk taarruzları karşısında bunalan Venti "Tardu'ya kurt başlı bir sancak göndererek, onu Gök-Türk Kağanı olarak tanıdığını bildirdi. Diğer taraftan Gök-Türklere bir Çinli prenses getirerek bir süre onların arasında kalan General Ç'ang-sun Şeng, Sui İmparatorluğuna önemli bilgiler vermekle birlikte, Töleslerin isyan ettiği dedikodusunu yayarak, İşbara'nın Çin içlerine daha fazla sokulmasına engel olmuştur."[103]

103 Kök-Türk Tarihi, 23.s.

Yılan her zaman yılandır; Çinli de her zaman Çinli. Kurnazlık, adlarına tescilli marka olmuş, tabi Türklerin hakkını da yememek lâzım; ne güzel kanıyorlar!

General, Diplomat, Casus Ç'ang-sun Şeng

Kızları ve casusları en önemli silâhlarıydı. Ç'ang-sun Şeng bunlardan biri oldu. Bir prensesin Çin'den Gök-Türklere getirilişine refakat eden ikinci derecede bir adamdı; baş elçinin yardımcısı. Sene 578 ve o henüz prens idi.[104] Bir de 580'de geldiğinden bahsediliyor ki, esas macerasının ikinci ziyareti ile başladığını anlamak zorundayız. Şunu da zikrediyor yazar: "Onun bu heyete seçilmesinin asıl sebebi fevkalade nişancılığı sayesinde

Gök-Türklerle daha iyi yakınlaşacağını ve casusluk faaliyetlerinde başarılı olacağını düşünmeleri idi."[105]

104 Eski Türkler, 145.s.

105 Gök-Türkler, 36.s.

Söylenen meziyeti Türklerin tekelinde bilir, yabancı kavimlerin de bu yüzden hayranlık duyduklarını sanırdık. Çin'den de fevkalade nişancı çıkabiliyormuş. Casusluğunu fark ettirmeyecek kadar talimli olan Çang, Taspar Kağan'ın gözüne girmiş ve memleketine gönderilmemiş. Av partilerinde Kağanın yanı başında görünüşü prenslerin ve diğer devlet ileri gelenlerinin yakınlık duymasına sebep olmuş. Casus Çan-sun Şeng kısa sürede hane halkı olup çıkmış. İşbara Kağan iş başına geçtiğinde Şengi onunla da can ciğer görmekteyiz.

Casus generalin yüzü gözü ne anlatırsa anlatsın kafasında bir tek düşünce vardı; milletini, Türklerden gelecek cezalardan, belâlardan koruyacak çareleri öğrenmek. Bunun için "milletin büyükleriyle konuştuğu vakit bütün aşiretlerin kuvvetleri hakkında soru sorar, memleketin durumunu dikkatle incelerdi. Her şey hakkında yeterli ölçüde bilgi aldığına hükmettiği zaman, İmparator Venti'ye, o zamana kadar Türklerle barış içinde yaşanmış olmakla beraber bu kavmin Çin'e girmek için uygun bir fırsat gözettiklerini, onların tümünü birden yok etmenin ümit edilmeyeceğini, bunu başarmak için hileye başvurarak aralarına nifak tohumu ekmek lâzım geldiğini…" söyledi.[106]

106 Büyük Türk Tarihi, 2. 593.s.

Casus Generalin raporu bir hayli uzun. İmparator, kendisini kağan sayan diğer küçük hanları desteklemeye, İşbara'nın etrafını tamamen boşaltmaya teşvik ediliyor. Doğuracağı netice itibarıyla Çin'e büyük faydası dokunacağına inandırılıyordu. Tardu'ya elçilerle kurt başlı sancak gönderilip, kağan olarak tanındığının bildirilmesi de bu tavsiye paketinin içindeydi. Zaten gönlü bu hevesle yanıp tutuşan Tardu, arkasında Çin'in bulunduğuna inanmaya da hazırdı ve hemen istiklalini ilân etti. Bu, kardeşi kardeşe düşüren casusun, gördüğümüz son numarası, asılsız Töles isyanı ile Gök-Türk ordularını savaştan çekmek oldu…

Araya giren yalan haber Gök-Türk askerlerini savaştan soğuttu. Daha sonraki toparlanmalar iyi netice veremedi. Çinliler zaman kazanmış, toparlanmıştılar:

“582 sonlarında, Çinliler Türkleri püskürtmeye muvaffak oldular. C’hang-sun Şeng ise hanlar arasına nifak tohumlarını ekmeyi başarmıştı. Ülüş sahipleri arasında en güçlüsü durumunda bulunan Kara Çürin (Tardu) münferit bir barış anlaşması imzalayarak Çin savaşından çekildi.” “583 yazında ise Çinliler daha rahat bir nefes aldılar. Lin-tao’ya saldırmış olan Togonlar tam bir bozgun yemişler, bunu müteakiben Apo Han da hezimete uğratılmıştı. –İşbara Kağanın– zaferi Türk ordusunu hezimetten kurtardıysa da, casus Chang-sun Şeng Apo Han’la Sha-po-Lio’yu birbirine düşürmeyi başardı.” (Sha-po-Lio, Çinlilerin İşbara’ya verdikleri isimdir ve sondaki Lio “yağmacı” demektir.

“Şeng gayet samimi bir havayla İşbara Han’a yaklaşarak şöyle dedi: “Siz Türk ordusunun başındayken onların daima zafer kazanmaları, ama Apo Han başa geçince ordularınızın hezimetten kurtulamamaları biraz tuhaf değil mi? Üstelik sizin ve Apo’nun kumandasındaki asker sayısı birbirine denk. Bu utanç özellikle sizin için yüz karası. Siz tek başına düşmanı hezimete uğratarak şöhretinizi koruyorken, Apo’nun savaşı kaybedip, Türklerin yüzünü kara çıkarması karşısında ne yapacaksınız? Yine önceki gibi birilerini, uyarılarda bulunmak suretiyle dizginleyeceğinizi mi sanıyorsunuz? Ne zamandır “Kuzey hanlığını (Apo’nun ülüşü) ortadan kaldırmayı düşünüyorsunuz. Bunu şimdi yapacak cesaretiniz yok mu?”[107]

107 Eski Türkler, 145.s.

Casus C’hang Sun Şeng kendisini o derece dost olarak kabul ettirmişti ki, İşbara Kağan’a yukarıdaki sözleri rahatlıkla söyleyebiliyordu. Ve ne yazık ki, karşısındaki de bunları yutuyor, baba nasihati gibi dinliyor. Casusun çalışması tek taraflı olsa neyse, aynı zehiri kusmak için Apo’nun yanına geldi, ona dedi ki: “Ta-t’ou (Tardu) Han Sui hanedanıyla ittifak akt ettiği için She-tu (İşbara) tek başına Türk halkının başına geçip tahtta oturmak durumunda değil. Sizin de bu ittifaka katılıp imparatorun himayesine girmeniz en iyisi olmaz mı? Böyle bir şey hem gücünüzü artırır hem de doğrusunu söylemek gerekirse hain She-tu’nun hissesini kaldırarak, ondan size yaptığı hakaretin intikamını almış olur, yolunuzu açar ve ordunuzu kaybetmekten kurtulursunuz.”[108]

108 Aynı Eser, 146.s.

İşbara’nın inandığı gibi Apo da casus generalin sözlerine inandı ve bir elçiyi onunla beraber Çin sarayına gönderdi.[109] Başarısından dolayı

kınanamaz; casus, görevini yapıyor da buna muhatapların hemen kanıvermesi olacak iş mi?

109 Gök-Türkler, 1.c. 42.s.

Şunu da söylemek mümkündür. Zaten aralarındaki tutkal gevşemiş, birbirinden kopmaları için bir elin dokunup hafifçe çekmesi gerekiyordu. Bu doğru olabilir, ama tutkalı hükümsüz kılan da yine casus General Şeng değil miydi?

Tehlikeli İç Savaş

İşbara Kağan büyük Gök-Türk Hakanlığı'nın başı olarak bütün gövdeye hükmünü geçirip, onu sağlıklı konumda tutamadı. Uzuvların uyumlu çalışmayışı arızaların ortaya çıkmasını çabuklaştırdı. En önemli eleman Tardu başta olmak üzere diğerleri de birlik kelimesini ağızlarına almıyorlar, kısacası herkes kazan kaldırdı. İç savaşın nasıl koptuğunu, nelere mâl olduğunu görüyoruz, göreceğiz.

İşbara Kağan her şeye rağmen prenslerin devletten kopmalarına mâni olmak istiyordu. Apo'nun bulunduğu kuzey bölgesine büyük bir hücum düzenledi. Apo otağında değildi, ordusu ağır bir yenilgi aldı. Annesi dâhil ailesinden birçok kişi öldürüldü. Yüksek rütbeli kumandaların büyük bir kısmı vazifeden alınıp, ayrıca cezalandırıldılar.

Kuzeyde kendini Han ilan etmişti, yani çoktan gemi azıya almıştı. Otağına yapılan baskından sonra soluğu batıda Tardu'nun yanında aldı. Hiç pes etme niyetinde değildi Apo Han. "Tekrar eski topraklarını ele geçirmek için Tardu'nun verdiği askerlerle doğuya harekete geçen Apo'nun ordusunun sayısı 100 bin kişiyi buldu."[110]

110 Aynı Yer

Bu büyük orduyla İşbara'ya karşı savaşacak, belki de devletin başına geçecekti. İşbara'nın sonunun iyi gittiği söylenemez. Halkın çok sevdiği, bu yüzden İşbara'nın kıskandığı bir kardeşi vardı ya Ch'u-lo-hou, o da kendisini terk edip Apo'ya katıldı. Tabi bu katılımlar ferdi değil emri altındaki askerlerle beraber oluyor. Böylece Apo'nun gücü artmış oldu.

Aksilikler birbirine bağlı gibi, hep peş peşe gelir. Apo kuvvetini artırarak büyük tehlike olmaya devam ediyordu, buna bir de Kıtanların isyanı

eklendi. Durum hiç de istikbal vadetmiyordu. İşbara Kağan hesabını yaptıktan, vaziyetin ümit aşılamadığını gördükten sonra 587 baharında, Çin'e barış ve ittifak anlaşması teklif etti.[111]

111 Eski Türkler, 146.s.

Boyun Eğiş ve Acayip İstekler

İşbara Kağan istiklâlinden ve istikbalinden endişeye kapılınca dışarıdan yardım istemek mevkiine düştü. Çin, kardeşleri birbirine düşürüp kırdırmaktan aldığı zevk ile sarhoştu. Gelişmeleri pusuda takip ederlerden Gök-Türk elçisiyle karşılaştılar. Sui hanedanından dostluk ve barış anlaşması talep ediliyordu. Bu teklife memnun oldular. İmparator Ven-ti dostluk ve barış anlaşmasına memnundu ama tuhaf istekleri vardı İşbara'nın. Bu hikâye epeyce karmaşık ve uzun, teferruata fazla dalmayacağız:

Şimdi İşbara'nın karısı olan Çinli prenses Ts'ien Kien Taspar'la evlenmiş (578) o öldükten sonra İşbara'nın eşi olmuştu. Çao hanedanından idi. Suiler bütün ailesini kılıçtan geçirip, kendi hanedanlığını kurmuşlardı. Bunun için İşbara Kağan eşi tarafından kışkırtılmış, Gök-Türk Çin savaşı yapılmıştı. Vaziyet kötü görünmeye başlayınca, sarılacak ip arayan karı-koca Çin'den istifadeyi düşündüler. Gariptir ama Çinli prenses Suilerin imparatoruna bir mektup gönderip Suilere ait soyadını almak istediğini, bunun kendisine verilmesini rica etti. Ailesinin intikamının alınması için, kocasını Çinlilere savaş açtırdığını hatırlayalım. Şimdi ne olduysa düşmanının soyadını almak istiyor. Daha garibi ise İşbara'nın mektubudur: "Bu yıl 9. ayın 10. günü (584) gökte doğmuş Büyük Gök-Türkten, yeryüzünün bilge ve kutsal göğün oğluna; İl Küllüg, Şad Boğa İşbara Kağan, Büyük Sui imparatoruna mektup gönderir; elçi K'ai-fu ünvanlı Hsü P'ing-ho yanımıza ulaştı. Tenezzülde bulunarak sözle durumu bildirdi. Hepsi duyuldu. İmparator eşimin babası ise kayın pederim olur. Bundan dolayı kızın babası olduğu için oğul statüsünde olmalıyım. Her ne kadar sınırları farklı ise de duygular ve düşünceler aslında bir, şimdi eski akrabalığı yeniden kavuşturalım, oğul oğul, torun torun on bin nesil kesilmesin. Tanrı şahit olsun ki; hiçbir zaman karşı gelmeyeceğim, bu ülkenin sahip olduğu koyun ve atların hepsi

imparatorun sürüsüdür. Oradaki bütün ipekli kumaşlar, buranın malıdır. Bu nasıl garip karşılanabilir." dedi.[112]

112 Gök-Türkler, 1.c. 45.s.

"Hakanlığımdaki bütün koyunlar ve atlar imparatorun olsun, onun da bütün ipekleri benim. Artık ayrımız gayrımız yok." Herhalde han otuz milyonluk Çin'in ipeğinin kendi koyun ve atlarından fazla edeceğini anlayamadığından sürü ile ipeği aynı kefeye koymuş oluyordu."[113] Biz böyle olduğunu sanmıyoruz. İşbara Kağan muhtemeldir ki ironi yapıyor, kendi kendisiyle dalga geçip, imparatora da zekice şaka yapmaya çalışıyor. Birkaç yüz bin, haydi diyelim bir milyon nüfusun malı ile 30 milyonun ipeğini ölçemeyecek kadar saf olduğu düşünülemez.

113 Eski Türkler, 147.s.

Gök-Türkler, İşbara Kağan'la birliği muhafaza edemeyip parçalanmaya yüz tuttu. Karısının ve casusun bunda rolü olduğu söylenerek kendisi temize çıkarılabilir mi? Buna lüzum var mı? Bizim yapacağımız olanları gördüğümüz haliyle aktarmak ise ki öyle olduğuna inanıyoruz. İşbara bu işi hakkıyla yapamıyor. Karısı Ts'ien Kien imparator Wen-ti tarafından akrabalığa kabul edildi. Suilerin taşıdığı aile adı ona da verildi.

İmparator seçtiği bir elçinin yanına casus General Ç'ang sun Şeng'i de kattı, bir miktar da hediye ile Ötüken'e gönderdi. Bir de mektubu vardı Wen-ti'nin; burada İşbara aşağılanıyor, "Çin imparatorunun akıllı (Şa-po-lio) ünvanını alıyordu."[114] Asıl kıyametin kopması davranışlarda ve onun düzeltilmesinde görülüyor.

114 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 599.s.

Çin elçileri Yü Ch'ing-tse ve Chang sun Şeng geldiklerinde bir tören yapılacak, İşbara'ya Sui İmparatorunun damadı rütbesi verilecekti. Elçiler oturarak karşılanmayı saygısızlık saydılar. Vassal olarak görülen kişiden efendisine göstermesi gereken saygıyı bekliyorlar, bu ise Gök-Türk Hakanlığının Büyük Kağanı İşbara'ya çok ağır geliyordu. Baş elçi ve yardımcısı bu hususta ısrarlı oldular. "Daha fazla dayanamayan İşbara eğilerek, imparatorun mektubunu aldı. Sonra başına götürdü. Çok utanmıştı, yanındaki devlet adamları büyük bir üzüntü içinde ağlamakta idiler. Bir kere taviz koparmayı başaran Çinli elçi Yü Ch'ing-tse, baskısına devam ederek, İşbara'nın vassal olduğunu ilân etmesini istedi. Buna şaşıran İşbara

“nasıl vassal olurum” diye bağırdı. Küstah tavrını sürdüren Yü Ch’ing-tse “Sui ülkesinin vassalı olduğunu ilân et, tıpkı bir köleliğin ilanı gibi” dedi. Arkasından İşbara “Sui imparatorunun vassalı ve kölesi olduğunu, elçi Yü Ch’ing-tse’in gücünü kabul ettğini” söyledi. Sonra Yü Ch’ing-tse’ye bin baş at sundu ve kız kardeşiyle evlendirdi.”[115]

115 Gök-Türkler, 1.c. 46.s.

Gök-Türk Hakanlığının kuruluş tarihi 552 sayılırsa, vassallığın kabul edilişi de 584 olarak bildiriliyor, demek ki 32 senelik başı dik geziş seyretmişiz. Bu, bu kadar kuvvetli bir devlet için çok kısa süredir.

Çinli prensesin Sui hanedanına akrabalığı kabulü kendi gönlüyle olmuş, İşbara’nın oğulluğu kabulü de aynıydı. Damat olmakla kendini hanedanlığa varis saymaya çalışırken vassal oluverdi. Bundan sonra normalde Gök-Türkler Çin’in güdümüne girmiş sayılır.

İşbara’nın bocalamaya başladığı bir zamanda ihtiyaç duyduğu Çin dostluğu, Çin tarafından çok acele değerlendirildi. Fakat yapılanlar tatmin edici değildi. Aynen Tabgaçlarda olduğu gibi Gök-Türklerde de din değişmeli, giyim kuşam değişmeli, isimler ve dil değişmeli, bütün bunlarda Çinlilik kokmalı, yani Türkler Çinli olmalıydı. Bunlar yapılmadıkça İmparatorun rahat etmesi mümkün değil; hâlâ içinde huzursuzluk var, yeniden Gök-Türk canlanması pek uzak ihtimal sayılmaz; çünkü “kuzey bölgelerinde yaşayan Çinlileşmiş Siyenpiler her an Türklerle anlaşabilir; daha önemlisi Çao hanedanından olan–Sui soyadı almış olsa da– Kraliçe Han’ın aklını çelebilirdi.”[116] İmparator Wenti’nin acelesi için bunlar ve başka sebepler de vardı.

116 Eski Türkler, 147.s.

Hesaplar daima iki taraflıdır. Çin, Gök-Türkleri kendine benzetmek için seferber olurken, bu tarafın çabası da kimliğini muhafaza yönündeydi. Bir kere zebun düşülmüş, kardeş kardeşin, sonra da kardeşler devletin altını oyup heyelan meydana getirmişler fakat oldukları gibi yaşama arzuları diriydi. Vassallığın resmiyet kazanmasından sonra, yukarıda saydığımız hususlarda Çin baskısı yoğun biçimde başladı. Çince konuşulsun, Çinliler gibi giyinilsin, bütün Çin adetleri Gök-Türkler arasında yayılsın. Bu demek ki, ortada Türklükten eser kalmasın. Bütün bu sıkıştırmalar üzerine İşbara Kağan, 585’de imparatora bir mektup gönderdi, diyordu ki: “Size bağlı kalacak, haraç verecek, kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat dilimizi

değiştiremem, dalgalanan saçlarımızı sizinkine benzetemem, halkıma Çinli elbisesi giydiremem, Çin âdetlerini alamam. İmkân yoktur, çünkü bu bakımdan milletim fevkalâde hassastır, âdeta çarpan tek bir kalp gibidir." Ve ilâve ediyordu: "Sui İmparatoru dünyanın gerçek hâkimidir. Gökte iki güneş olmadığı gibi, yerde de iki hükümdar olmamalıdır."[117]

117 Türk Millî Kültürü, 106.s.

İşbara Kağan'ın Ölümü (587)

Zaman çok çabuk değişmiş, veren el alan el durumuna düşmüştü. İşbara Kağan'ın oğlu Çin sarayına gidip, onlara ait bir mıntıkada avlanma müsaadesi istedi. "Çin hükümdarı bu müsaadeyi verdiği gibi, Hakana şarap ve yiyecek göndermişti. Fakat İşbara bu avı yapamamış ve 587'de ölmüştür."[118]

118 Türk Tarihi, 1.c. 100.s.

Çok kötü bir duruma düşülmüş, avlanmak için bile Çin'in gözüne bakılıyordu. Prensler arası kavgalar dinmemişti. Defin merasimi olması gerektiği gibi yapılmış, Çin'de üç gün yas tutulup, işler durdurulmuş. Çin, son zamanlarında çok üzdüğü İşbara Kağan'ı son yolculuğunda kurbanlarla uğurlamış.

Bağa Kağan (587-588)

İşbara Kağan'ın halkı tarafından, kendisinden çok sevilen bir kardeşi vardı, Ch'u-lo-hou. Apo Han'ın yanına kaçmış, ağabeyine karşı savaşmıştı. Neticede bu kardeşin Yabgu ünvanı vardı, itibarlı biriydi. Ölüm İşbara'ya yaklaştığında, yerine birini tayin –vasiyet– etmesi gerekiyordu. Asıl yapılması gereken kendi oğlunun tahta geçirilmesiydi de oğul Yun Yallıg -Çince (Yung-yü-Lu- [119] zayıf ve çekingen biriydi.

119 Eski Türkler, 149.s.

İsteseydi veliaht olarak Yun Yallıg tahta oturabilirdi. Galiba halkın amcasına olan sevgisini de kendi zayıflığını da biliyordu; onun için babasının vasiyetine uymayı yeğledi. Amcası uzaktaydı, mektupla onu

vazifeye çağırdı. Diyordu ki: "Biz Gök-Türkler Mukan Kağan'dan beri daima, esas kadından doğan çocuklardan büyük kardeşlerin yerine küçük kardeşler geçmiştir. Zorla taht gasp edilip, ataların usulleri bir kenara atılıp saygı gösterilmiyor; sen tahta geçersen ben seni selamlamaktan korkmam." Yung-yü-Lu tekrar elçi gönderip Ch'u-lo-hou'ya dedi ki: "Amcam ve babam ayrı vücut iseler de birleşmişlerdi. Ben onların çocuğuyum. Fakat çocuğun isyan edeceği fikrine nasıl düşersiniz? Amcam gençlere mi tenezzül ediyor? Ayrıca babamın emri var. Onu mu çiğneyeceğiz? Amcamın hiç şüphe etmemesi arzusundayım, bunu ortadan nasıl kaldırabiliriz?"[120]

120 Gök-Türkler, 1.c. 48.s.

Amca yeğen arasında geçen bu mesele çok ilginç görünmektedir. Önceleri baba'nın yerine oğul'un tahta geçmesi âdeti olduğu halde, bu usul son zamanlarda değişmişti. Ama yine de, İşbara Kağan'ın oğlu biraz münasip olsaydı, aralarında çekememezlik var iken kardeşini yerine bırakmayı istemezdi. Güçlü şahsiyete sahip Ch'u-lo-hou neden nazlanıyor, anlayamadık. Yun Yallıg ısrar ettiği halde o "siz lâyıksınız" deyip mesuliyetten kaçıyordu. Sonunda diyor ki oğul: "Babam kendisine halef olmak üzere sizi göstermiştir. İtaat etmek zorundasınız." Epey ısrardan sonra kardeş Ch'u-lo-hou Kağanlığı kabul etmek zorunda kalmıştır. "Bu çok tuhaf bir tartışma olmuş, uygar milletlerin tarihlerinde örneğine pek az rastlanır."[121]

121 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 601.s.

Taht için hayatları hiçe sayılır, bir yığın karışıklıklar çıkarılırken, yukarıdan beri gördüğümüz nazlanma da ısrar da acayiptir. Burada esas olan iki sebebe Gumilev dikkat çekiyor: Birincisi şehzadenin samimi olduğuna inanmayan Ch'u lo-hou uzak durmaya çalışıyordu. İkincisi: "İşin aslına bakılırsa her ikisi de kanunlara uymak zorundaydılar. Çünkü silah arkadaşları uzun mızraklarla zaten onları mecbur bırakıyorlardı ve elbette ki onların tercihi daha cesur ve daha tecrübeliden yana idi."[122]

122 Eski Türkler, 149.s.

Neticede Ch'u-lo-hou Yabgu ünvanını bırakıp kağan olarak tahta oturdu. Alışıldığı üzere, uzun ismini de terk ederek Bağa (Ma-ho) ünvanını aldı. Bundan sonra Bağa Kağan olarak anılacak. Güçsüzlüğü sıkça vurgulanan

yeğeni Yun Yallıg, Yabgu oldu. İşbara Kağan Çin'in büyüklüğünü tanıyor, itaatkâr davranıyordu. Bağa Kağan'da ağabeyinin yolundan gideceğini, Çin'in üstünlüğünü kabul ettiğini ve bağlılığını beyan eden bir elçi gönderdi. Çinliler tarafından büyük han olarak tanındığına dair haber, çok geçmeden geldi. Yine sahnede, Gök-Türklerin içten kemiricisi olan casus Şeng var, o kıymetli hediyelerle beraber, imparatordan bir de bayrak getirdi.[123]

123 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 601.s.

Yeni kağan cesur ve hayalleri olan biri, ama devlet zayıflamış, istediğini yapabileceği meydan yok. Mecburen bağlılığını bildirdiği Çin'den bir konuda destek istemişti. İsyanı ile devletin parçalanmasında birinci derecede rol oynayan bir Tardu vardı, İstemi Kağan'ın oğlu. Bir de, sonradan Tardu'nun yanına kaçan Apo Han. Bağa Kağan Apo Han'ı ortadan kaldırmak istiyordu. Bunun için Çin'den destek rica etti. Zaman riyakârlığıyla beraber yürüyüp gidiyor, eski can dostları can düşmanı oluveriyorlar. Bir ara müşterek hareket eden iki lider, bundan sonra karşı karşıya gelecekler, hem de bir tarafta Çin askerleri bulunacak.

Savaşın bir tarafı Gök-Türk ve Çin askerleri, bir tarafı sadece Türk Apo ve bağlıları. Şimdi devletin temsil edildiği cephenin kazanması arzulanmaktadır. Lakin durum ne öyle güzel, ne de böyle. Bağa Kağan Çin'den istediği yardımı kolayca alabilmek ve bağlılığının ölçüsünü belirtmek için demişti ki: "Apo daha önce Tanrı tarafından cezalandırılmış, 5-6 bin süvariyle dağların vadilerin arasında yaşıyor. Onu yakalayıp Çin'e sunmak arzusu taşıyorum."[124] Dediği oldu Bağa Kağan'ın. İlk hücumda Apo'nun askerleri vaziyetin aleyhlerine olduğunu anlayıp kendiliğinden teslim oldular. Başkanları Apo'nun elinden bir şey gelemezdi-gelmedi ve yakalandı.

124 Gök-Türkler, 1.c. 49.s.

Bağımlılığın, Bağa Kağan'ın gücünü kullanmasına mâni olduğunu biliyoruz. Çin'e verdiği söz ortadaydı. Apo'yu yakalayıp, imparatora sunacak. Yakaladı ve mecburen sordu: "Öldürelim mi?" Çinliler uzun müzakerelerden sonra karar verebildiler. Bu kararda casus General Ch'ang-sun Şeng ve devlet adamlarından Dük Kao Kung'un görüşleri kazanmış, Çin'in âli menfaatleri icabı sağ bırakılması uygun bulunmuştu. Şeng: " Gök-Türkler Çin'e saldıracak olduklarında onlara karşı savaşmak

gerekeceğini, şimdi kardeşlerin birbirini mahvetmek zorunda olduklarını (vurguladı). Apo'nun suçunun devleti kötü idare etmesi değil, çok kötü ekonomik sıkıntı içinde bulunduğunu belirtti. Bir tehlike anında Apo'nun varlığının onları uzaklara çekeceğini, ikisinin anlaşıp, bir araya gelmelerinin hiçbir zaman mümkün olmayacağını söyledi."[125]

125 Aynı Yer

İfade karmaşık ama anlaşılan o ki, gerektiğinde Türk'ü Türk'e kırdırmak için Apo'nun sağ bırakılmasının Çin'e sağlayacağı fayda anlatılmış, imparator buna ikna olmuştur.

Bağa Kağan'a tahtı kabul ettirmek uzun uğraşı gerektirmişti. Ancak Apo Han meselesini halletti denebilirse halletti. Sonra da Tarduyla savaştığı tahmin ediliyor. Neticesi bilinmeyen savaşta aldığı ok yarası Kağan'ın ölümüne sebep oldu. (Sene 588).

Tou-Lan Kağan (588-600)

Kader-kısmet kendi yörüngesinde ilerliyor; bilinmedik-beklenmedik olaylar yaşanıyor. Babası ve milleti tarafından, noksanları dolayısıyla tahta layık görülmeyen Yun Yallıg –yani İşbara'nın oğlu– amcasının ani ölümüyle tahta kavuştu.

Ona Çinlilerin verdiği ünvan oldukça uzun: "Hsie-chia-to-na tou-Lan." Biz, kısaca Tou-Lan diyoruz. Her türlü eksiğine rağmen, mecbur kalınmış olmalılar ki devletin büyükleri bunu kağanlığa getirdiler. Tamamen liyakatsiz ellere kalışı, Gök-Türk devletinin daha da kötüye gideceğinin işareti sayılmalıdır. Çin'in üstünlüğü 585'de kabul edilmişti. Öyle bir noktaya gelindi ki Gök-Türkler yıllık vergiye bağlandılar.

Prenses Ts'ien-Kien (Tai)

Çin'in Çao İmparatorluğu prensesi idi. Gök-Türklerin güçlü zamanlarında (580) Taspar Kağan'a gelin edilmişti. Bir sene sonra Kağan öldüğünde, taht İşbara Kağan'a kaldı, bununla beraber prenses Ts'ien-Kien de İşbara'nın kadını oldu. Çao Hanedanlığı Sui'ler tarafından yıkılınca, prenses de

yıkılmış, ailesinin kılıçtan geçirilmesiyle perişan olmuştu. Bu yüzden savaş açtırmıştı yeni kocasına, ama sonunda öyle duruma gelindi ki, Prenses Sui İmparatoruna bir mektup gönderip, kendisinin o aileden sayılmasını rica etti. Bu teklifi sevinçle karşılandı ve imparator ona Ta-i (Büyük gönüllü) adını vererek; kızı yerine saydı. (Sene 584)

O gün bu gündür Gök-Türkler geriliyor. Çin iyiye doğru gidiyordu. Yeni adıyla prenses Ta-i İşbara'dan sonra Bağa Kağan'la evlenen Taspar'ın karısı şimdi de Tou-lan'la evlenmişti. Bu dördüncü eşi oluyor ve elbette bize tuhaf geliyor. Fakat o zamanların geleneğine göre ölen Kağan'ın karısı kocasının kardeşiyle ve kendi üvey oğluyla evlenebiliyordu. Bu yüzden Çinliler pek hoş bakmazlardı.

Çin'de iyiye doğru gidişten bahsetmiştik. Sui İmparatorluğu –sülalesi–, 350 yıldır birden fazla devlet olarak idare edilen Çin'i 588-9'da bir tek idare altında birleştirdi.[126] Bu gelişme Çin'i kuvvetlendirdiği gibi, Gök-Türklerin durumunu da zayıflatıyordu.

126 Çin Tarihi, 187.s.

Tou-lan Kağan'ın, Çin'e karşı gelecek imkânı olmadığı gibi niyeti de yoktu. Onların tesir sahasında patırtısız yaşamayı kazanç sayacak durumdaydı. Yalnız, Ch'ien hanedanı yıkılıp, bütün hâkimiyet Sui'lere geçtiğinde, bazı muhalifler Gök-Türklerin yanına kaçıp, Çinli Prenses Ta'i'ye sığındılar. Çin'deki bazı bölge dükleri de Çaolara yakınlık duyduklarından olsa gerek, Prenses Ta'i'yi desteklemekte idiler. İmparator Çin'in birleştirilmesi yolunda çok uğraşmış, başarıya ulaşmıştı, ama dikensiz gül bahçesi meydana getirmiş sayılmazdı. Ülkesindeki muhaliflerin kökü kurutulamamış, ayrıca Gök-Türklerle münasebetlerine dikkat etme mecburiyeti vardı. Çao Hanedanına mensup olan Prenses Ts'ien-Kien daha önce imparatorun güya kızı olmuş, ondan Ta-i ünvanını almıştı ya, hâlâ ailesinin katledilişinin acısını unutmuş değildi. İmparator, Ta-i'nin kininden ürküyor, bunun kendisine bir fayda sağlamayacağını düşünüyor, dostluk kurmanın yolunu arıyordu. Bunun için prensese, "Ch'ien hanedanı imparatoruna ait değerli taşlarla süslü ağaç kalkanı hediye olarak gönderdi. İmparator bu hediyeyi göndermekle bütün Çin'in hâlâ ona ait olduğunu hatırlatmak istediyse de, prenses bunu yangına körükle gitmek şeklinde değerlendirdi. Sonra bu değerli hediyeye çok anlamlı, kinayeli bir şiirle karşılık verdi:

“Şöhret peşindesin ya ellerin kanlı
Barışın kanunu galiba ezmek başkalarını
Baki değildir ne lüks, ne saltanat,
Yıkıldı mı kule, altında kalırmış taht!
Lüks ve ihtişamı hep bizimdir sandık,
Mutlu günleri çoktan arkada bıraktık.
Sarhoş etmez bir kâse bira bir ömür.
Telden çıkan ses, önce çınlar, sonra ölür.
Bir zamanlar idim bir imparator kızı,
Şimdi göçmen çadırının solgun yıldızı!
Kan görmeden dolaşıyorum, diyar diyar.
Ama içimde bir huzur, bir mutluluk var.
Olmazmış dünyada saltanat asla payidar,
Her yerlerde görürsün, emsalleri de var!
Çok önceleri yazmıştım ben bu şiiri,
Sürgündeki yürek her zaman endişeli!”[127]

127 Eski Türkler, 175.s.

İmparatorun huzurunu kaçıran bu şiir, kendisinden nefret edildiğini anlatıyordu. Onun arzusu hem kendi memleketinde yaşayanların hem de komşularının sevgisini kazanmaktı. Prenses Ta-i’nin nefreti Kağan’a, sonra diğerlerine sıçrarsa, Çin için pekiyi sayılmaz; bir de henüz Sui hanedanını hazmedemeyen Çinliler vardı.

Kağan’ın Orda’sına gelen Yang Hin adlı bir Çinli, Çinlilerin Sui yönetiminden memnun olmayıp, isyan hazırlığında olduklarını anlattı. Gök-Türkler 584’ten beri vergi ödüyorlardı. Mademki böyle, içerde huzursuzluk artmış isyan sınırına dayanmış, Tou-Lan bunu fırsat bilip vergiyi kesti.[128]

128 Aynı Eser, 177.s.

İmparatorun huzursuzluğu günden güne artıyordu. Gök-Türklerde meydana gelen değişiklik, prensesin tehditkâr şiiri ve Kağan’ın vergiyi kesişi ayrı bir telaşa sebep oldu. Kritik zamanlarda işe yaramasıyla ünlü casus Ch’ang-sun Şeng acele Ötüken’e gönderildi. Önceki adı Ts’ien-Kien

olan Prenses Ta-i casusu iyi karşılamadığı gibi hakaretamiz sözlerle de kırdı.

Prenses Ta-i kin ile yoğrulmuş, sonunu hiç düşünmeden, intikam amacıyla bütün imkânını kullanacaktı. Meşhur, Batı Yabgusu Tardu'nun torunu olup, Buhara Prensi görevini yapan Mi-li Han ile de anlaşan Ta-i kendi çapında bir cunta hazırlamıştı. Bütün bunlar casus Şeng tarafından ayrıntılarıyla not edilip Çin'e dönüşünde İmparatora rapor edildi.

Gök-Türkler ile Çinliler mukayese edilemeyecek kadar birbirinden farklıydılar. Çin koca bir kaya ise, Gök-Türk ülkesi bir avuçluk kesek; ama yine de hiçbir zaman görüntüye güvenilemezdi. Bu defa İmparator Ch'ang sun Şeng'i doğrudan Kağan'a elçi olarak gönderdi. Burada casusluğunu en inceliğiyle kullanıp, prensesin faaliyetlerini daha geniş manada öğrendi. Elemanların başında Soğdiyanalı An-sui-chia geliyordu. Sonra, Çin'den gelen Yang Hin vardı. Casus bunları Kağan'a şikâyet edince, aldığı cevap hiç beklemediği biçimde oldu: "Biz misafirleri ülkemizde renklerine bakmadan değerlendiririz."[129] Şeng'in morali bozulsa da, Kağan'ın dönen dolaplardan haberi olmadığını, bunların kendisine kabul ettirilmesi ile her şeyin değişeceğini biliyordu.

129 Gök-Türkler, 1.c.51.s.

Rüşvet anahtarının nice paslı kilitleri açtığına şahit olan casus, Gök-Türk büyüklerinden birini bu yolla satın aldı. Prenses Ta-i'nin hazırladığı komployu açığa çıkarmanın peşine düştüler. Kısa zamanda, gizli toplantıları tespit edilip, elebaşılar belirlendi. Kağan, olayları ayan beyan görünce söyleyecek söz bulamadı. Çin'den gelen Yang Hin Çinlilere teslim edildi.

Tou-Lan Kağan, kendi ordasında kendinden habersiz hazırlanan komplonun açığa çıkarılışıyla mahcup duruma düşmüş, casusu, gönlünü almak için mükâfatlandırmıştı. Ayrıca İmparatora da gönderdiği hediyelerle özür dileme mevkiine inmiş vaziyeti kurtarmaya çalışıyordu.

Ch'ang-sun-Şeng başarısının sevinciyle ülkesine döndü. Birkaç mevki birden atlatılarak ödüllendirildi. Ama işi bitmemişti. İmparatorun Kağan'dan çok mühim bir isteği vardı, bunu tebliğ etmek de casus Şeng'in işiydi. Yine yol göründü tecrübeli generale ve Ötüken'e, Kağan'ın yanına geldi. Çin'den, İmparatorun evlatlığına kabulü ile verilen Ta-i ünvanı, Prenses Ts'ien-Kien'den alınıyordu. Bu birinci merhale, daha esasıysa, Kağan'dan önemle rica ediliyordu ki, "Prenses hainlik yapmıştır, onun

öldürülmesi artık elzemdir! Buna karşılık, gönlü alınsın diye Kağana dört güzel cariye gönderilmiştir."

Batı Gök-Türk Hakanlığı

Devletin batı kanadı maceracı bir Yabgu'nun elindeydi ve biz Tardu'nun neler yaptığını fazla merak ediyoruz. Esas merkez sayılan Doğu'da işleri karmakarışık bırakıp yönümüzü bu tarafa çevirdik. Başlangıçta İstemi Yabgu bütün gücünü birlik adına harcıyor, milletine faydalı hizmetler görüyordu. Oğlu Tardu sanki başka bir soydan gelmiş, o babayla alâkası yokmuş gibi davranışlar sergiledi, devletin parçalanmasına sebep oldu. Cesur atılgan, kabına sığmayan biri, lâkin hesabı zayıf. Sahip olduğu meziyetleri yönetecek akıllı bir akla malik olsaydı ortaya daha zevkle seyredilen manzaralar çıkabilirdi. Kısa bir alıntı ile neler yaptığına bakalım: "Tardu Kağan batıda büyük başarılar kazanmış, Hoten bölgesini Hakanlığa bağlamış, Şehinşah Ormuzd(Hürmüzd) IV "Türk-zade" (579-590) zamanında, Bizans-Sâsanî savaşlarında, İran işlerine müdahale etmişti. Bir Türk başbuğu ("Hazar Yabgusu!") Derbend'i kuşatırken, diğer Gök-Türk ordusu Herat, Bâdgîs havalisine girmişti."[130]

130 Türk Millî Kültürü, 109.s.

İran - Bizans Savaşı

İkisi de eski ve büyük devletlerden. Sınırlar bugünkü gibi değil, İran'la Bizans'ın arasında ne Osmanlı –hatta Selçuklu– ne Türkiye Cumhuriyeti Devleti var. Ermenistan v.s. önemli sayılmıyor. Birbirine sahip olabilecek kuvvette olanlar bu ikisi. İkisi de üfürükle yıkılacak mukavvadan kuleler değil; çarpışmaları da bitmek bilmiyor.

İran ile Bizans'ın savaşması için sebep çok, ama biz bunların üzerinde durmayacağız. Doğrudan olayın kendisine bakıyoruz. İran'ın batı sınırında başlayan çarpışma bütün şiddetiyle devam ediyor. İlk vuruşma zamanlarında ev sahibi İran üstünlüğü ele geçirmiş, galibiyete inanıyorlardı. Aldıkları bir Bizans şehri ile ümitleri artmıştı. Fakat az sonra Bizanslılar

İran kalelerini yıkmaya başladı. “Arap Şeyhi Kambur Abbas ile Mavi göz Amr ortaya çıktılar. Bu ikisi Fırat’a kadar her tarafı yağmalayıp, Perslere de ağır darbeler indirdiler ve kervanlardan baç alınan gümrük kapılarını yıktılar.”[131]

131 Eski Türkler, 162.s.

Bu savaşın cereyanı sırasında İran tahtında, İstemi Yabgu’nun kızından doğma ve “Türk-zade” namıyla anılan IV. Hürmüzd oturuyordu. Simaen Türklere çok benziyor, aldığı ünvan da bundan kaynaklanıyor. Hakkında söylenenler hiç hoş şeyler değil. Araplardan Türklerin faziletlerine dair kitap yazanlar var, aksini iddiaya çalışanlar da mevcuttur. Hürmüzd’ü kötüleyen tarihçi de bir ucunu Türk’e dayandırmaktan zevk alıyor. “Rivayet edildiğine göre –diyor İbnu-l Esir–, Hürmüzd daima muzaffer olan bir hükümdardı, neye el atsa mutlaka onu elde ederdi. Akıllı, fakat kötü niyetli biriydi; bu yönüyle Türk olan dayılarına çekmişti.”[132] Bir kişinin sözleri ölçü olmayabilse de, genel kanaat Hürmüzd’ün aleyhinedir ve galiba bu şahıs biraz ahmakçaydı. Şartların onu iç hesaplaşmaya mecbur bıraktığı da düşünülebilir. Kötü adam damgasını yemek pahasına çok radikal bir harekete kalkmıştı. Tenkide uğrayan davranışlarının ve tenkit edenlerin çokluğu ile ahenk içinde bir kıyıma girişip, “âlimlerden, hanedan ve asilzadelerden on üç bin altı yüz kişiyi öldürtmüştü. Onun tek düşüncesi sefil kimselerle uyuşmak ve onların durumlarını iyileştirmekti.” Aynı yazar böyle diyor.

132 İbnü-l Esir Tarihi, Terc. 1. 454.s.

Bu olayın meydana geldiği başkaları tarafından da doğrulanmaktadır. İran’ın kalburüstü insanlarından hayli kalabalık bir grup kellesi uçurulmak suretiyle ortadan kaldırılmıştı. Adına ister iç hesaplaşma, ister başka bir şey densin… Yetişmiş insan gücünün heba edilmesiydi bu ve Bizans karşısında uğranılan mağlubiyeti buna bağlamak mümkündü. Yine eski bir tarihçiden nakil yapan N.L. Gumilev’e kulak veriyoruz: “Firdevsi, Hürmüzd’ün ülkenin nasıl bir zor durumda olduğu konusunda anlattıklarını nakledenlerin sözlerine binaen dikkat çekici bir tablo çizmektedir: “Marzbanlar başlarını eğerek şöyle dediler: “Biz hepimiz bir môbed bile etmeyiz. Ama sen môbedleri ve münşileri öldürdün, kanun ve inançları yok ettin.” � Môbed İran’ın din ulularına deniyor; münşî eli kalen tutan, ibareleri çok düzgün yazan demektir. Môbedlerden biri sağ kalmış imiş, onun fikrine müracaat

edildiğinde, Bizans ile fedakârlığa dayalı olsa da barış yapılmasını tavsiye etmiş ve buna göre hareket edilerek İran'ın zararı azaltılmış.

Biraz sonra Gök-Türklerle münasebeti olacağı için İran'dan bir nebze bahsettik. İçerideki durumlarının fecaati 13.600 kişinin katledilişinden anlaşılıyor; dışarıda ise batıda Bizans'tan darbe yemişlerdi.

Bu senelerde doğu ile batı biri birinden kopuk yaşıyor olmasına rağmen bir taraf Çin ile bir taraf İran'la şöyle böyle başa çıkmaya çalışıyordu.

Türklerle İranlıların savaşının organizatörü Bizans olarak gösteriliyor; bunun hangi sebeplerle yapılabildiğini tam olarak bilmiyoruz. "Ticari temele dayanıyor" diyebileceğiz, bununla ilgili, az sonra ipuçları yakalanacak. "İmparatorluk Azak civarında kontrolü sağladıktan sonra, yine Türkleri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya girişti. 589'da İran'a karşı iki büyük koalisyon oluşturmayı başarmış; güneyde iki Arap şeyhini İran'a saldırtmış, kuzeyde Hazarlar, Azerbaycan ve Ermenistan'a girmiş, doğuda ise Ülüş hanlardan Şaba'nın (…) idaresindeki Türkler Perslere karşı hücuma geçmişlerdi."[133]

133 Hazar Tarihi, 188.s.

İki Arap şeyhi az önce bahsedilen Kambur Abbas ile Mavi göz Amr olmalıdır. Hazar Türkleri bu tarihlerde Gök-Türklere bağlı görünüyorlar ve bu sıralar yapılan vuruşmaları anlatılırken de denmekte ki: "Hazarlar zaten elde ettikleri ganimetleri bir yağmada kaptırmamak için, Perslerin önünden kaçmaktaydılar. Tek tehlike Savo Şah'tı. Yine o senelerde meşhur olan bir deyimi buraya alıyoruz: "Türk Ceyhun'un öte tarafından yola çıkınca, bu taraftakinin hemen kaçması gerekirdi."[134]

134 Eski Türkler, 163.s.

Burada şunu anlamamak için hiçbir sebep yok: Türkler savaş meydanlarının kralıdır, onlarla vuruşmayı göze almak, peşinen mağlubiyete talip olmaktır; en iyisi buna imkân vermeden kaçmak. Yukarıda Savo Şah diye tanıtılan kişi için de açıklık getirmek lâzım: Bu, Tardu'nun oğlu Yang-su'dan başkası değil. İsimler her milletin dilinde farklı yazılıyor, farklı tanınıyor, bunun için bazen biz de karıştırıyor olabiliriz. Şimdi Türk-İran savaşına geçeceğiz ve Türk'ten korkmanın, beklenen neticeyi vermediği görülecek:

Gök-Türk - İran Savaşı

İran Bizans'la savaşıyordu, durumu kötüydü. Daha kötüsünü görmemek için din ulusu birinin tavsiyesine uyan Şehinşah fedakârlıkta bulunarak barış yapmıştı. Galiba, Bizans, Türkleri İran'a hücum için ikna edince, kendisi aradan çekilmişti.

Önce, bolca ganimet alıp kaçan Hazarlara bakalım. Ağa düşmüş balık gibi çırpınan İran neler yapacak? Mal hırsıyla gözleri dönen, sayısını bilemediğimiz Hazarlar, güvenli bölgeye varıp, ganimetlerini saklamaya imkân bulamadan İranlılar tarafından sıkıştırıldılar, varlarını yoklarını bırakarak canlarının derdine düştüler. (Haziran 589).

Gök-Türklerin hücumu Tardu'nun oğlunun komutasında 589 Ağustosu'nda başladı. Abartılı rakamlarla yüzleşiyoruz. "Sava (Yang-su)'nun ordusu Taberi'ye göre 300 bin, Firdevsi'ye göre ise 400 bindir. Türk ordusunda filler, Perslerde ise "aslanlar" yani fillere karşı kullanışlı, neftle işleyen alev püskürtücüler vardı. Türkler kazandıkları ilk başarının ardından batıya yönelip, kaçmakta olan Pers ordusunu takibe başladılar."[135]

135 Aynı Eser, 166.s.

Taberi şöyle anlatıyor: "… Türklerin büyük hükümdarı Şabe (anılan kişi hükümdar değil, prens idi), hükümdarlığının on birinci yılında üç yüz bin askerle Hürmüzd'ün üzerine yürümüştü. Şabe Bacegis ile Herat'a kadar ilerledi. Rum hükümdarı da seksen bin askerle memleketin sınırları üzerine yürüdü. Hazar hükümdarı da büyük bir ordu ile Bab El-Ebvab (Demir kapı)'a kadar nüfuz ederek yağma ve tahribatla meşgul oldu. Araplardan Abbas Ahval (Şaşı gözlü Abbas) ve Amr Arzak adında iki adam, Fırat boylarında yaşayan Arapları toplayarak Sevad ahalisine baskınlarda bulundular. Böylece düşmanları Hürmüzd'ün üzerine yürümeğe cesaret ederek memlekete baskınlarda bulundular. İran'a karşı çevirme ve akın hareketleri o dereceyi buldu ki, İran'a (delik deşik bir elek) adını taktılar."[136]

136 Taberi Ter. 3.c. 1171.s.

İran anlatıldığı kadar "delik deşik" ve Tardu'nun oğlunun ordusu da söylendiği kadar kalabalık değilse bile kuvvetliydi. Hayli mesafe almıştı Gök-Türkler. Bazagiç'ten Hürmüzd ve Fars ahalisine bir mektup gönderen

Yang-su yahut Şabe: “Bizans ülkesine geçebilmesi için güzergâhındaki yolları düzeltmelerini istedi.”[137]

137 İbnü-l Esir Tar. Terc. 1.c. 434.s.

Türk Saflığı ve Behram Çûbin

Tardu’nun oğlunun İranlılara teklifi, artık zaferi kazandığına ne kadar inandığını gösteriyor. Hürmüzd kalabalık ordusunu içtima ettirip, önünden geçirdi, bunların arasından 12 bin kişi seçti. Bunlar, daha ziyade orta yaşlı kişilerdi. Yine de normal yollarla savaşmanın aleyhlerine netice vereceğine inanan Hürmüzd: “Türklerin safdilliklerinden faydalanmayı düşündü. Hurrad Burzin’i Sava’ya (Tardu’nun oğlu Yang-su) gönderdi. Sava’ya gelen Hurrad onunla uzun uzun konuştuktan sonra aklını çelmeyi başardı. Ona saldırının yönünü değiştirip Herat vadisine yönelmesini tavsiye etti.”[138]

138 Eski Türkler, 146.s.

İnanmaya mütemayil olan için bazen yalanla gerçeğin farkı olmuyor. İran’ın casusu, Türk’ün komutanını tuzağa düşürüleceği yöne sevk etmeyi başardı. Sonuçta yorgun Türk askerlerinin karşısına aynı miktarda, dinç İranlılar çıkıverdi. Behram Çûbîn ordusunu galeyana getirmeyi başarmış, sıkıştığı zaman taktik icabı kaçmış, ama vaziyeti lehine çevirmeyi bilmişti. Vaziyet Gök-Türkler aleyhine o kadar bozuldu ki, ordu disiplinden koptu. İran askerleri arasında bulunan mühim okçuları Türklerin fillerini hortumlarından ve gözlerinden vurarak saf dışı bıraktılar. Alevli oklarla yaralanan filler, kendi askerlerini tepelemeye başlayınca ümitler de bitmişti. Tardu’nun oğlu, başlangıçta yolladığı kesin uyarının ağırlığı altında ezilmişti. Canını kurtarmak için kaçmaya çalışınken Behram Çûbîn’in attığı bir okla hayata veda etti.[139] (Sene 589)

139 Aynı Eser, 168.s.

Kumandanın ölümü bir balonun havasının boşalması gibidir. Hiçbir özelliği kalmayan plastik sersemlemiş gibi boşlukta yalpalar, sonra yere çakılır. Askerler de ne yapacağını bilemez halde idiler ve nereden kaçacaklarını dahi düşünemiyorlardı. Bir boğazdan geçmeyi deneyen Türk askerlerinden onda biri emeline ulaştı, dokuzu İranlı kılıcıyla can verdi.

Gök-Türk'ler ellerindeki zafer nimetini tutamayıp, kaçırdılar. Canları gitti. Karargâhları düşman eline geçip, yüzlerce deve yükü malları kaçırıldı. Daha sonra, sağ kalan Türklerle İranlılar bir daha savaştılar, yine netice aynıydı. Bu seferki komutan Tardu'nun ölen oğlunun oğluydu. Başa çıkamayacak durumda kalınca teslim olmuş, Behram Çûbîn'in ailesiyle beraber Şah Hürmüzd'e götürülmesini istemiş, arzusu kabul edilmişti. Hürmüzd'le görüşmesinde, önce af edilmiş, hem de çok iyi karşılanmış ve bir barış imzalanarak, prens ülkesine yollanmış. Bu prensin adından bahsedilmiş, Prenses Ta-i'nin, Çin'e karşı hazırladığı komploda kendisinden yararlanılacağı belirtilmişti. Bu Tardu'nun torunu Ni-Li Han'dır.

İran Ne Oldu?

Doğrusu tam sırtı yere geliyorken kurtulup, rakibini tuş'a getiren İran, alkışlanacak muvaffakiyet kazanmıştı. Fakat bunun meyveleri çürük çıktı. Büyük başarının sahibi Behram Çûbîn isyan etti. IV. Hürmüzd tahttan indirilip, yerine oğlu Hüsrev Perviz geçirildi. Gelişmekte olan olaylara dayanamayan Perviz kaçtı. Bu sefer Behram Çûbîn kendini Şehinşah ilân etti. Bizans müdahaleye kalkıştı; sıkışan Şehinşah Behram Çûbîn canını kurtarma derdine düştü. Şu Allah'ın işine bakın, Behram Çûbîn bir süre önce canlarına okuduğu Türklere sığınmak zorunda kaldı. Himayesine sığındığı, Türk Hakanı Tardu idi.

Behram Çûbîn'in serüvenleri Gök-Türk yurdunda devam ediyor. Önce Türkleri yenip, kendisine büyük zafer sevinci yaşattığı Şah'ı, sonra çok üzmüştü. Hüsrev Perviz de Behram yüzünden çileler çekmiş, çünkü anılan şahıs tarafından tahtı çalınmıştı. Acıları kine dönüşmüş intikam almak için can atıyordu ki, Tardu'ya sığınmacıyı iade etsin diye ricada bulundu. Bir Türk büyüğü bunu nasıl yapabilir? "Hayır" dedi. "Tardu, o benim misafirimdir, kimseye veremem." Başka bir çare bulmalıydı Hüsrev Perviz!

Taberi tarihinde Behram Çûbîn'in hadisesi oldukça teferruatlıdır. En kısa yerinden, aydınlatıcı bir bölümü aşağıya alıyoruz:

"Behram saygı görerek Türk hükümdarının katında yaşıyordu. Fakat Perviz, Hürmüzd adında birini nefis mücevher ve başka değerli eşyalarla Türk memleketine gönderdi. Adam yolunu bularak hükümdarın eşiyle

görüştü ve onu Behram'ı öldürmeye kışkırttı. Rivayete göre Hakan Behram'ın öldürülmesinden dolayı üzülmüş…"[140]

140 Tabari Tar. Terc. 182.s.

Bu olayın kiralık bir katil tarafından yapıldığı, zehirli hançerle Behram'ın öldürüldüğü anlatılır ve denir ki: "Yakalanan kâtil öfkeye kapılan hanın buyruğuyla derhal katledildi."[141]

141 Eski Türkler, 171.s.

Birlik ve Yeni Bir Çatlak

Olaylar, daha önce birbirinden ayrılmış bulunan Gök-Türk Hakanlığını 593 yılında, yeniden birleştirdi. Çinli Prenses, Kağan Toulan'ın eşi Ts'ien Kien'le ilgili mesele henüz neticelenmemişti; şimdi kaldığımız yerden ona dönüyoruz.

İmparator Ven-ti Çin'de, silah zoruyla birliği sağlamıştı. Bu birlik ağaçtaki kurumuş yaprak gibiydi; iyi bir rüzgâr değse yeter. Bunun çok farklı ve geçerli sebepleri vardı. Bir kısmı şöyle anlatılabilir: "Kuzey ile Güney 350 yıl ayrı bulunmalarından ötürü, birbirlerinden farklı olmuşlardı. Gündelik hayatta konuşulan dil değişmiş, biz bugün bile Mankin ile Pekin'in "yüksek Çincesi (…) arasında bir fark görüyoruz. Öğretim esasları başka, sosyal ve ekonomik bünyeleri ayrı idi. Burada bir birlik nasıl meydana gelebilirdi?"[142]

142 Çin Tarihi, 192.s.

Hanedanlıkları yıkılan Çaolar ki (Sonraki Chau) Tabgaç kökenli idiler; yani asılları Türk idi. Her şeye rağmen, hayatta kalanların boyun eğmeyişleri, bazılarının hâlâ Türk kanı taşıyor olmalarına bağlanabilir.

Çin'de Sui hanedanına karşı sürdürülen isyan hazırlığı, etrafa yayılan kıtlık söylentileriyle kızışacaktı, fakat açılan devlet ambarları bunu önledi. İmparator Ven-ti Çao İmparatorunun kızı, Tou-Lan Kağan'ın karısı Ts'ien Kien'den daha çok çekiniyordu. Bu korkuyu kesip atmak için, kadının ortadan kaldırılması kadar etkin çare yoktu. Mantıklı olup olmadığına bakmayan İmparator, bu katil işini Kağan'dan istemişti bile. Yıllanmış casus Ch'ang Sun Şeng 594'te geniş yetkiyle donanmış olarak Ötüken'e

geldiğinde bunu söylemişti. “Fakat bu kadar anlamsız bir isteğin yapılması kabil olamadı.”[143]

143 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 603.s.

Casus Ch’ang Sun Şeng, Tou-Lan Kağan’dan iş çıkmayacağını anlayınca imparatoruna bir rapor sunmuş, burada Tou-Lan’ı kötülemiş, işlerine yarayacak kişinin, T’u-Li ünvanıyla Kuzey doğu Ülüşünün başındaki Cangar’ı methetmişti. Çinlilerin kullandığı adıyla Toulan için şöyle diyordu: “Yung-yu-lü kararsız ve hain. Sadece Tan-hu’ya (yani Tardu’ya) düşmanlığından dolayı şu anda imparatorların desteğine ihtiyaç duymaktadır. Eğer şartları yerine getirilirse kuvvetlenir ve isyan eder…”[144] Buradan anlaşıldığına göre, anlatılan yıllarda büyük Kağan Tardu’dur.

144 Eski Türkler, 178.s.

Pis işlerde, akılsız hırs sahipleri rahat kullanılır. Ruhunda taşıdığı hırsın tatmini ile gözleri kör olan insan biraz ilerisini ve gerisini hesap edemez, yani aklını kullanamaz. Cangar, ölen Bağa Kağan’ın oğluydu. Kuzey doğuda büyük bir ülüşün başında, Tatabılardan ve Tatarlardan birçok vassalı vardı, ama onun gözü büyük kağanlıktaydı. Bağımsızlık peşinde, ipe sapa gelmez hareketler yapıyordu. Doğu ile batının birleştiği 593 yılında adı geçen kişi Çin’e bir elçi göndermiş, bir Çinli prensesle evlenmek arzusunu bildirmişti.[145] İşte İmparator için büyük fırsattı. Bir taşla iki kuş vurulabilir.

145 Gök-Türkler, 1.c. 52.s.

Casus Ch’ang Sun Şeng raporunda, ne olursa olsun Tou-Lan Kağan’a güvenmenin Çin’i hayal kırıklığına uğratacağını T’u-Li’nin ise, alacağı prensesle evlendirilmesi vaadiyle Ta-i prensesi öldürüp hem ortalığı karıştırabileceği, burada hem de Çin’i rahatlatacağı bildiriliyordu.

Aradan uzun yıllar geçti. T’u-li’nin evlenerek Çin’le müttefik olma arzusu 597’de işleme alındı. Ona dediler ki, “bir yolunu bul, Prenses Tsi’en-Kien’i ortadan kaldır, arzuların gerçekleşsin.” Casus Şeng iki arada mekik dokuyordu; şimdi T’u-li’nin yanında, onu, yapacağı büyük işe manen hazırlıyor.

Çin İle Türklerin Genel Durumu

Gök-Türklerin ayrılığından, sonra birleşmelerinden bahsedilmişti. En hafif bir darbe bu birliği parçalamaya kâfi. Gök-Türkler, Doğusuyla ve Batısıyla Çin'e karşı aynı vaziyetteler. Ne dost olunabiliyor, ne düşmanlık devam ettiriliyor. Sık sık değişen şartları bir Türkleri zorluyor barışa, bir Çinlileri. Ne kadar iç gailesi olsa, kıtlıklar görse de Çin'de imkânlar geniş, oturmuş bir sistemleri –yaralı, sakat– işliyor, ekonomileri, Gök-Türklerle ölçülemeyecek derecede iyi. Türklerin savaşla yahut hısımlık yoluyla elde ettikleri hediyeler her şeye kâfi gelmiyor, şunu sıkça ifade etmek zorunda kalıyorlar: "Bize bedava mal vermeyin. Sınır pazarlarını açın, karşılıklı alışveriş yapalım." Birçok sebep Çin'i bu hususta çekingen davranmaya itiyor. Türklerin almak istediklerinin başında ipek bulunuyor; bunu satarak başka ihtiyaçlarını görüyorlardı. İmparator Yang Chien (Ven-ti) işine geldiği gibi hareket etmeye bakıyor.

Ta-i'nin Öldürülüşü

T'u-li ünvanlı Prens Cangar bir Çin prensesi ile evlenip, İmparatorluğun damadı olması hayaliyle, buna inanarak, Prenses Ts'ien-Kien'i (yani Ta-i'yi) ne pahasına olursa olsun telef etmeyi göze almıştı. Muayyen bir zamanda, bir kabul gününde, ustası, casus Ch'ang Sun Şeng'den aldığı dersi uygulamaya çalıştı. Mahiyetini bilemediğimiz iftiralarla prensesi gözden düşürdü. Söyledikleri her ne idiyse Tou-Lan Kağan inandı. Anında prenses infaz edildi.

"Cangar (Tu'ti) kendinden son derece emin bir şekilde, infazdan sonra kendi ülüşüne dönmeye hazırlandığı bir sırada olayın iftira olduğu anlaşılınca, çok ciddi bir tehlikeyle burun buruna geldi. İmparator derhal devreye girip haini bütün güçleriyle desteklediğini bildirdi."[146] Tabii, imparator orada değildi. Derhal devreye girmesi de söz konusu olamaz. Aradan biraz zaman geçtiğini, Kağan'ın, aklından geçeni yapmak için acele davranmadığını kabul etmemiz lâzım.

146 Eski Türkler, 178.s.

Maksat Gök-Türkleri Parçalamak

Gelip giden elçiler ve T'u-li Prensin vazifesini eksiksiz olarak yapıp Ta-i Prensesi öldürtmesi İmparatoru amacına ulaştırdı. Hanedandan bir kız

eğitilip, bir prensesin bilmesi gereken her şey öğretildikten sonra, ona An-i ünvanı verilerek T'u-li'ye gönderildi. Artık Bağa Kağan'ın oğlu her tarafından Çin'e bağlanmış, kendi milleti adına İmparatorun casusluğunu yapacak hâle getirilmişti.

Casus Ch'ang Sun Şeng devamlı devredeydi. Bütün amacı, T'u-li Prensi kışkırtıp, Ötüken'i ele geçirmesini sağlamak, bunun için gerekli ne varsa yaptı. "Bu gelişmelerden haberdar olan Tou-Lan çok kızdı. Çin'e gönderdiği hediyeleri kesti, kendisinin büyük kağan olduğunu, T'u-li gibi olmadığını söyleyerek, Çin'e karşı fevkalade büyük bir saldırıya hazırlandı."[147] Çin'e gönüllü casusluk yapan T'u-li, durumu öğrenir öğrenmez İmparatoru haberdar etti. Bu uyarı ile tedbir almakta gecikmeyen Çinliler Gök-Türk saldırılarını tesirsiz bıraktılar. (Sene 598)

147 Gök-Türkler, 1.c.53.s.

Bir Türk prensi olan T'u-li'nin Çin ile yakın münasebeti, Doğu hakanı Tou-Lan ile Batı hakanı Tardu'yu aynı davada birleştirmiş görünüyor. Tou-lan saldırıdan önce Tardu ile anlaşmış, güçlerini birleştirmişler.[148] Aynı yazarın anlatımına göre Çin'in yakın dostu olan T'u-li hududa yerleştirilmiş, kendi milletinin askeri ile çarpışmak durumunda kalmıştı. T'u-li'nin ordusu Gök-Türk ordusu önünde tutunamayıp, kaçtı, dostu olan Çinlilere sığındı. Fakat bilahare Tou-lan'ın ordusu da bir şey elde edemeden ülkesine dönmek zorunda kaldı.

148 Gök-Türkler, 1.c. 101.s.

Doğu ve Batı hakanlıklarının ayrıldıkları ve 593'de birleştikleri önceki sayfalarda anlatılmıştı. Yukarıda geçen savaşta müşterek hareket ettikleri de zikredildi. Şunu hemen belirtelim ki, bütün meseleler apaçık bilinemiyor. Bir ara, Tardu'nun büyük Kağan rolünde olduğunu görmüştük, sonra, Çin'e yazdığı mektupta Tou-lan Kağan kendisinin büyük olduğunu söylemişti. Buraya, anlatılan sene ile ilgili, Tardu'nun durumunu açıklayan bir bilgiyi alıyoruz:

"Böylece Tardu'nun bir yandan, kısa müddet için de olsa, her iki Türk Hakanlığını kendi idaresinde birleştirmesi, aynı zamanda İran üzerinde nüfuzlu bir durum kazanması, onun, 598 yılında Bizans İmparatoru Maurikios'a gönderdiği mektubun başlığında ifadesini bulmuş görünmektedir: "Dünyanın yedi ırkının büyük başbuğu ve yedi ikliminin hükümdarı Hakan'dan Roma İmparatoruna." Çin kaynaklarına göre de bu

tarihte Tardu Ötüken, Kuzey batı Moğalistan, Aral Gölü havalisi, Kaşgar, Mâverâünnehir ve Merv'e kadar Horasan sahaları üzerinde hâkim bulunmakta ve ulu Hakan olarak "Bilge Kağan" ünvanı taşımakta idi."[149]

149 Türk Millî Kültürü, 110.s.

Özel olarak Tardu ile ilgili bilgiler ve yaşadığı mâceralar ileride anlatılacak. Burada, onun hâkimiyet sahası içinde geçen Ötüken'in verdiği ipucu bizi gerçeğe götürebilir. Bilindiği üzere Ötüken Gök-Türk Hakanlığının merkezidir. Tou-lan Kağan ve öncekiler burada otururlardı. Çin, asi Prens T'u-li'yi Ötüken'e saldırtıp, oradan Tou-lan'ı kovdurtmaya çalışıyordu. Aynı senenin içinde (598) Tou-lan'ın, Tardu'nun büyüklüğünü kabul ettiğine inanmamız gerekiyor. Böylece, Ötüken, Tardu'nun hâkimiyet sahasına girebilir. Aksi hâlde, aralarında savaş çıkmadığı için böyle bir şey olamazdı. Bu konuyu daha fazla uzatmadan esas meselelere bakalım.

Tou-lan Kağan'ın Hırsı

Muhtelif çatışmalar oluyor, netice alınamıyordu. Tou-lan, milletine verdiği zararlar yüzünden nefret ettiği T'u-li'ye ağır bir ceza kesmeden rahat edemiyor. Yine Tardu'nun ordusuyla müştereken harekete geçtiler. (598-599 kışı). Çin ordusunda, soy itibariyle Türk sayılan "geleceğin T'ang hanedanının banisi Li Yüan sınır subayı olarak görev yapıyordu."[150] Askerlerine Türk savaş usulünü öğretmiş olan Li Yüan, Gök-Türk orduları karşısında varlık gösteremedi. Çin askeri safları yarılarak hain T'u-li prensin karargâhına kadar varıldı, onun bütün aile fertleri kılıçtan geçirildi. Her yerden zehirli mızrak gibi çıkan casus Ch'ang-Sun Şeng buradaydı, ama kıymetli canını heba edemeyecek kadar akıllı olduğundan, T'u-li, beş fedaisi ve casus, bu ölüm fırınında yanmadan kurtuldular.

150 Eski Türkler, 179.s.

Devam eden savaşta, Gök-Türkler iyi sonuca gidemediler. Çinliler, galibiyet zevkini tadarak Türkleri mahvettiler. "Ölü ve yaralı sayılamayacak kadar çoktu."[151]

151 Aynı Eser, 181.s.

Gök-Türk orduları Çin ordularıyla savaşıyor, T’u-li de bir Çin generali gibi düşman safında yer alıyordu. Onun amacı her ne pahasına olursa olsun Kağanlık makamına geçip Türklere, Çin adına hükmetmek. Çin’in amacı gizli değildi; hangi yolla olursa olsun Türkleri parçalayıp temelsiz bırakacak. T’u-li, ellerine geçen çok iyi bir koz olmuştu; bunu kırılana kadar değerlendirecek olan imparator, şimdiye gelene değin yaptığı hizmetleri karşılıksız bırakmamak için onurlandırmak istiyordu. Neticede T’u-li yaptıklarının mükâfatını(!) görüp Kağan ilan edildi. “Çince fikri sağlam güvenilir anlamına gelen Türkçe “İli-tou Ch’i-min Kağan” şeklinde kaydedilen ünvanı aldı. Bundan sonra T’u-li ölümüne kadar Ch’i-min Kağan adıyla zikredilecektir.[152]

152 Gök-Türkler, 1.c. 56.s.

Bu hiç de palavradan bir ünvan değildi ki, kargaşa içinde yüzen devletten ümidini kesen birçok boy, gidip ona bağlanmıştı. Çin’in seçtiği, kendine hizmet edecek kağan büyüyordu.

Tou-lan Kağan’ın Sonu (600)

Arada bir satılık adamlar çıkıyor. Cangar namı diğer T’u-li, faziletlerini makama, milletini bir Çin kadınına feda etmişti. O müsait idi de keşfedilmeyi mi bekliyordu, yoksa casus Ch’ang Sun Şeng tarafından mı bozuldu? Her neyse, şimdi o bir hain. Sonunda Çin İmparatoruna sığınmış, Ordos’un kuzey kesimlerini mera olarak almış, bir miktar adamıyla orada yaşıyor. Geçim derdi yok; vazifesi olan Gök-Türkleri paramparça etme işini mahirane sürdürdüğü sürece ayaklarının altına altınlar, üstüne ipekliler feda edilecek. Türk’ün taşıyla Türk’ün başına vurmak Çin’e en keyifli zamanları yaşatıyor.

Yapılan son savaşlarda en ağır hasarı, en büyük zayiatı Tardu’nun ordusu vermişti. Tou-lan’ın ordusu biraz diri ve Çin ondan korkuyor. Kağan oğlu T’u-li ile casus Ch’ang Sun Şeng, ikisi de aynı arzunun gerçekleşmesi hesabını yapıyorlar. T’u-li’nin adamlarından Hasan Sabbah’ın fedaileri tarzında bir miktar adam lâzımdı. Casusluğun piri sayılan Şeng böyle, aranan evsafta birkaç kişi seçip Tou-lan Kağan’ın ordusuna gönderdi.

Seçilmiş casuslar, milletdaşlarının arasına sızmakta hiçbir güçlük çekmediler. Bilhassa Ch'ang Sun Şeng'in talimatına kulak veren Türk casusları "moral bozarak panik yarattılar. Han dahi onların tesirinde kalarak kâbuslar görmeye başladı. Yıldızlardan düşen kan yağmuru, kızıl gökkuşağı vs. Batıl inançlı göçebeler bu hikâyeleri kulaktan kulağa fısıldayarak sonunda beylerin sinir sisteminin bozulmasına yol açtılar. En nihayet Tou-lan Han kendi otağında öldürüldü ve böylece morali bozulan ordu zafere çok yaklaştığı bir sırada saldırılarını durdurdu. (600. yıl)[153]

153 Aynı Eser, 182.s.

Önce, adı Cangar, sonra T'u-li, şimdi de Ch'i-min, biz "Kimin" diye yazacağız. Kimin, kimin hesabına çalıştığını düşünemeyecek kadar mevki sarhoşu idi. Çinli hamisi ona güvenilir manasına gelen ünvanı verirken, sahtekârlığın daniskasını yapmıştı. İmparator Ven-ti kendi soyuna ihanet edene güvenilmeyeceğini bilmez mi hiç? Çinliler T'uli-ye güvenmiyorlardı. Kendi kandaşlarını vuran deli bir silah olarak kullanabildikleri sürece sıvazlayacaklar, işleri bitince, işe yaramaz olunca atacaklar.

Kimin Kağan (T'u-li)

Biz, elimizdeki nakilleri naklederek olaylar ve şahısları anlatmaya çalışıyoruz. Bazen gözümüzden kaçan önemli bilgiler oluyor. Şimdi söylenenler T'u-li'nin suçunu kısmen hafifletecek. Mevzu, Tou-lan Kağan'ın ordusunun Çin ordusunu yenip, T'u-li'nin aile efradını öldürdüğü, ama kendisini yakalayamadığı zamandan başlıyor. "T'u-li'nin bütün aşiretleri dağıtıldı. T'u-li Han ile Çan-Sun-Çing (baştan beri Ch'ang Sun Şeng dediğimiz casus) adındaki Çin kumandanı, gece olunca beş atlıyla beraber kaçarak süratle güney tarafına vardılar. T'u-li Han Çin'e geçerse esir olacağını, belki de hiçbir zaman bu esaret zincirini kıramayacağından, bu felâketten sıyrılmak çarelerini aradı. Bir miktar atlı topladı. Bunlarla birlikte Ta-Teu (Tardu) Han'ın yanına sığınmayı düşündü. Fakat vaktinde durumdan haberdar olan Çang Sun Çing onu gözaltında bulundurmak için bir miktar asker ayırdı." [154]Daha sonra da çeşitli hile ile yolu kesilen T'u-li –amacına ulaşmak için– Çin ile işbirliğine girdi. Casus General Şeng'in ütün hâdiselerde büyük rolü bulunmaktadır.

154 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 68-04.s.

Kimin iki türlü koruma altına alınmıştı. Birincisi; kendi başına bırakılırsa Çin'e ihanete soyunabilir; bunun için keyfi hareketine müsaade edilemez. İkincisi; daha ondan çok hizmet bekleniyor, Tardu'nun hücumundan sakınılması lâzım. Bunlar için, kendisine tâbi olanlarla beraber, emin bir bölgede konuşlandırıldı ve bir hayli Çin askeri ile de etrafı çevrildi. Kimin'e tâbi olan Gök-Türk boylarının ve onlara bağlı boyların pek çok olduğu söylenmektedir. Bu rakamlar 10 bin ile 50 bin arasında farklı rivayetlere sebep olmuşlar. Hangisi doğru, bunu kestiremiyoruz.

Bu sıralarda, bin bir müşkülatla evlendiği Çinli prenses ölmüştü. İmparator, hısımlığın devamında fayda gördüğü için adı İ-Çing olan başka bir prensesle evlendirdi.[155]

155 Aynı Eser, 605.s.

Bundan sonra Tardu'nun durumuna, onun Çin ile ve Kimin Kağan'la mücadelelerine bakacağız:

Casus Ch'ang-Sun Şeng'in Zehiri

Tardu, bir diğer adı Kara Çünin, ithiraslı, cesur, güçlü kuvvetli, lâkin aklı-siyasi zekâsı, sahip olduğu maddî meziyetlerine denk değil. Yüzünün korkunçluğu sebebiyle biraz iticiydi Tardu. Çok savaşlardan galip çıktı, kendine güveni arttı, hem Bilge Kağan, hem de kahraman demek olan Boğu-Han ünvanlarını aldı. Bizans imparatoruna gönderdiği mektubun başlığını okumuştuk; şöyle yazılıydı orada: "Dünyanın yedi ırkının büyük başbuğu ve yedi ikliminin hükümdarı" Muhtemelen, o mektup bu anlatılan senelerde kaleme alınmıştı.

Tou-lan Kağan casus Çinli'nin tezgâhladığı bir oyun sonucu öldürülünce, Tardu kendisini bütün Gök-Türklerin büyük kağanı ilan etti. Ülke cadı kazanına dönmüştü; kimse neyin doğru, neyin yanlış olduğunu hesap edecek durumda değildi. Kargaşa dinmedi. Batı Gök-Türkleri meydana getiren On-Oklar baş olarak varlıklarını sürdürüyorlar. Onlardan bu sıralarda bahsedilmezken, Töleslerin sahne aldıkları görülmektedir. Daha Gök-Türk Devleti kurulmadan, 550'de Juan-juanlarla savaşa giderlerken Gök-Türk süvarileri önlerine dikilmiş, sonunda, bu 50 bin çadırlık Tölesler,

Gök-Türklere katılmış, bu güne kadar uyum içinde yaşıyorlardı. Casus Ch’ang Sun Şeng uğursuz kepçe olmaya, Gök-Türk kazanını karıştırmaya devam edecek. Nitekim bozkırlarda hayatlarını sürdüren Töles kabilelerinin arasına nifak tohumları atılmaya başlandı. Hakanlığın kuruluşunda, piyangodan çıkar gibi Gök-Türklere intisap etmişler, hep de sadıkane hizmet görüyorlardı. Fakat Tardu’nun “iktidarı gasp etmesi gözlerini açmıştı.” � Ve eski inançları sarsılmıştı. Kışkırtılmaya, baş kaldırmaya teşne haldeydiler.

Tardu cesur, Tardu sabırsız, Tardu hesap-kitap adamı değil. Durmadan Çin sınırlarına akınlar düzenliyor. Çin, bu defa başka bir silah seçmiş, onunla savaşacaktı ve bunun mucidi, Türklerin kara yazısı casus Şeng idi. Gumilev, göçebeler batıl inançlara bağlıydı, diyor bu doğrudur, ama yerleşik medeniyetin eskisi Çin, bu hususta kimden geri kalıyordu? İstikballerini müneccimlere bağlamamışlar mıydı? Keza diğer kavimler? Batıl inanç bugün dahi tahtını gerçeğe kaptırmış sayılmaz, o zaman ise bir ilim haline getirilmiş herkesi peşinden koşturuyordu. Bunları buraya yazışımızın sebebi şu:

Kurnaz, hilebaz casus Şeng, Gök-Türklerle silahlı savaş yapacağımıza, onlara farklı bir oyun oynayalım, dedi. Sonra düşüncesini açıkladı. Ordunun içeceği suya, su kaynaklarına zehir karıştıralım. Böylece hayvanlarıyla beraber ölür, giderler. Aynen yaptılar. Su zaruri ihtiyaç; Gök-Türk askerlerinin büyük bir kısmı ve hayvanlarının çoğu öldü. İşte, batıl inanç burada devreye girdi ve Çinli’nin hilesi akla gelmediğinden, “göğün suyu bulandırdığı (zehirlediği) şeklinde yorumlanarak, yola çıkıp oradan uzaklaştılar.”[156]

156 Gök-Türkler, 1.c. 58.s.

Zayiat ağırdı. Casus, kaçanların da peşlerini bırakmayıp binlercesinin canına kıydı. Tardu’nun elinde fazla adamı kalmamıştı. Gobi Çölü’ne kadar yola devam etti. (600’ün sonbaharı)Ertesi sene yine, Çin sınırlarına hücuma geçen Tardu, düşmana bozgun yaşattı. Bu defa can kaybına uğrayan Çinliler idi ki, ölülerinin hatırasına, yenildikleri yere bilâhare bir tapınak yaptılar.

Tardu ile Kimin (T’u-li)’in Savaşı

Artıları kadar eksileri de olan Tardu devlet büyüklerinin seçimiyle değil, kendi iradesiyle kendini büyük Kağan ilân etmişti. T'u-li ise Çin İmparatoru tarafından Gök-Türk Kağan'ı tayin edilmiş ve aslında kanunî varis de o idi. Hangi biçimde olursa olsun, Tardu'nun milli temsilci hüviyeti, Kimin'in Çin'e bağlılığı aşikârdı. İç meselelerin karışıklığı da, millî olana fazla şans tanımıyordu.

Tölesler dağınık boylar halinde yaşama geleneğini M.Ö. III. asırdan beri sürdüren Türk kavmi idi ve 50 bin çadırlık kısmı 550'de Gök-Türklere katılmıştı. Yine bozkırlarda kendi hallerinde yaşıyorlardı. Tardu, memleketinde huzuru temini sonraya bırakıp, rakibi durumundaki Kimin'le hesaplaşmaya soyundu.

Kimin (T'u-li Prens) adeta imparatorun oğlu gibi davranıyor, onu büyük hami sayıyordu. Tardu'nun üzerine gönderdiği orduyu karşılamaktan çekiniyor, yardımını gördüğü imparatordan, buna devam etmesini bekliyor, olmuş-olacak iyiliklere, şöyle teşekkürde bulunuyor:

"Büyük ve şöhretli Çin Hanı (İmparatoru). Bütün insanlara karşı beslediğiniz merhamet ve acıma duygusu sizi onların bütün ihtiyaçlarını yerine getirmeye yöneltiyor. Siz, bizim tümümüzü saran göğün, tümümüzü taşıyan yerin bir sembolüsünüz. Vaktiyle sığınacak bir yerim yoktu, hiç bir hüküm ve nüfuzum yoktu. Bugün ise nimetleriniz içine batmış durumdayım. Yenilmez ordularınızın himayesi altındayım. Kurumuş bir ağaç durumunda iken, yapraklanmaya, filizlenmeye başlamış bir ağaca yahut yeniden et bağlayan kuru kemiğe benziyorum."

Bu kadar küçülerek büyüttüğü imparator, Kimin'i her türlü koruma altına aldı. Tardu'dan gelecek okları hükümsüz bırakacak güvenlik çemberiyle kuşatılan kötü huylu Kimin rahatladı.

Gök-Türk orduları Çin destekli Kimin'e yahut Kimin destekli Çin'e saldırdılar. İlk zamanlarda karşı taraftan kayıplar oldu. Birçok insan ve sürü Gök-Türklerin eline geçti. Toparlanan, desteklenen Çin ordusu, Gök-Türkleri savaş meydanından kârlı çıkarmadı. Birçok vuruşmanın sonunda Çin daha avantajlı duruma geçti.

Esas Darbe (Tardu'nun Sonu)

Tardu'ya vurulan esas darbe, her zaman marifetli olan casustan gelecektir. Ama bunda zemini aleyhine çevirmiş olan, darbeyi yiyendi. Ch'ang Sun Şeng bazı adamlarını Töleslerin arasına sokarak, Tardu aleyhine propagandaya başlattı. Gök-Türkleri büyük devlet olarak tanıyıp, himayelerine giren Tölesler ve başka Türk boylarının yanı sıra yabancı kavimler de vardı. Devletin çimentosu gevşeyince, onların bir arada tutulması mümkün olmaz, bir de, baştaki idareci suni tutkalla bağlı olanları koparmaya çalışırsa iş çabuk biter. Çinli casusların yapacakları pek zor değildi. Tardu'nun Hakanlığa bağlı boylara "çok şiddetli davrandığı"[157] biliniyordu. Olanlardan dolayı devletin zaafa uğradığı malûm. Bunun üstüne bir de becerikli propagandistler devreye girince, başta Töles boyları, başka bazı Türk boyları ve yabancılar ayaklanmada tereddüt göstermediler. Çok kısa bir zamanda "isyan geniş bir alana, kuzey-doğu'da Selenge'den güney-batı'da T'en-shan'a kadar yayıldı. Batı Türkleri isyancılar tarafından bozguna uğratıldılar. Ni-li Han ölürken kardeşi T'ung Cabgu kaçmayı başardı. Yine de Tanbagatay'a kadar uzanan Hakanlık sınırları Açina oğullarının hâkimiyetinde kaldı."[158]

157 Türk Millî Kültürü, 110.s.

158 Eski Türkler, 83.s.

İlmi siyaseti bilmeyen cesur Tardu cesaretinin meyvelerini Çin'in casuslarına zehirletti. Büyük bir devlete büyük Hakan olma şansını kılıcıyla muhafaza edeceğine boşa inanmıştı. Aleyhine başlayan isyanlar bağlı kavimlerle sınırlı olmayıp herşeyiyle Gök-Türk olanlar arasında da görülünce iş adamakıllı çığırından çıktı. Tardu, artık bittiğini anlamıştı. Ülkesini, milletini terk edip kaçtı. Bundan sonra Tardu için birçok şey söylendi. Kimi dedi ki bir daha kendisinden haber alınamadı. Kimi dedi ki, "Toganlara sığınan Kara Çürin (Tardu) orada Tibetliler tarafından öldürüldü.[159] Kimi de şöyle yazdı: "Kukunar'a kaçmak zorunda kaldı ve orada kayboldu."[160] Kimi de, hiç yoruma girmedi, 603 senesinde Tardu kayboldu, dedi.

159 Aynı Yer

160 Bozkır İmparatorluğu, 102.s.

Şimdi Ne Olacak?

Güzel bir düzen kurmuşlardı. Türk adını öne çıkarıp, devletlerine "Gök-Türk" demeleri hâlâ takdirle karşılanıyor. Neresinde hata yapıldıysa, istikrarları uzun sürmedi. Tardu'nun kayıplara karışmasıyla ortalık allak bullak oldu. Çin başarılı casusu ile amacına ulaştı. Ch'ang Sun Şeng yaptıklarıyla gururluydu. Cangar'ın yani T'u-li Han'ın Kimin olarak veliahtlığı casus tarafından ilan edildi. Kimsenin karşı çıkacak hali yoktu.

Buhara'da ülüş sahibi olan, Çinli Prenses Ts'ien Kimin'in Sui hanedanına komplo hazırlamasında destekçisi rolü oynayan Ni-li Han ölmüştü. Kardeşi ve varisi onun Çinli hanımıyla evlenip, Buhara'yı ele geçirmeye uğraştı, başaramayınca, Çin'e iltica etti; fakat orada tutuklandı. Batı Türklerinin başına Ni-li Hanın küçük oğlu geçti. Adı, Taman. İstemi Yabgu gibi bir büyük Türk'ün yerine geçen oğlu Tardu 576'dan beri fırtınalı deniz gibi bir anlamda mücadele verip 603'e kadar gelmişti. Hatalarıyla beraber mücadeleci kimliği unutulmayacaktır.

Doğu Gök-Türkleri ve Kimin Kağan

Önce, ülkesine ve milletine ihanetinden dolayı İmparator Ven-ti'nin gözüne girmiş, Çin'e yerleşmiş, iki defa Çinli prenseslerle evlenmiş, en son bütün Gök-Türklerin liderliğini yürüten Tardu'nun ortadan çekilmesiyle rakipsiz kalmıştı. Gerçi onu, Çin'de kağan yapmışlardı, ama tam yerine oturmayan, dışarıdan atamaydı. Devir geldi, Kimin Doğu Gök-Türk devletine resmen kağan yapıldı. Onun tahta oturmasıyla beraber Batı Hakanlığı ile Doğu'nun yolları bir kez daha ayrıldı. Şimdi, yine iki ayrı Gök-Türk devletinden söz edilecek.

Bu sıralarda, Kimin'in efendisi İmparator Ven-ti, aniden öldü. (604 senesi) Babasının politikasından sapma göstermeyen Yang Huang imparator olarak Yang-ti ünvanını aldı. Kağan Kimin için önemli bir değişiklik olmayacak. O kendisini Çin'e bağlamış, şahıslar fani, onun duyguları baki idi. Hatta Doğu Gök-Türklerin merkezi olan Ötüken'e bile gitmeyip, Gobi Çölü'nün doğusuna yerleşmişti.[161]

[161] Gök-Türkler, 1.c. 60.s.

Kukla Kağan Kimin'in Çin ile bir sıkıntısı yoktu, ama kendi kavmi tarafından kabullenilmesi kolay olmayacak gibi. Töleslerden bahsederken, hep muhtelif boylar olduklarını söylüyorduk; isyana kalkışanlardan Selenge boyundakiler yatışmış, Cungarya'dakiler direniyorlardı. Onlar Çin'in emrindeki Kimin Kağan'ın başında bulunduğu Doğu Gök-Türklerini değil, doğru dürüst bir yöneticisi görünmeyen Batı Gök-Türklerini tercih ettiler. İsyankârlardan bazı Töles grupları ile Seyontalar bağımsızlığın tadını çıkarmayı yeğliyorlardı.

Kitanlar, Gök-Türklerin yaşadığı kargaşada kuvvet kazanmışlardı. Kendilerine yer açma sevdasına kapılarak, Çinin bir eyaletini işgal ettiler. İşte, Kimin Kağan için Çinin yeni imparatorunun gözüne girme fırsatı doğmuştur.

Çin'in yeni imparatoru "Yang Huang tahta otururken sadece zengin bir ülke miras almamış, aynı zamanda atalarının başlattıkları basiretli faaliyetlerinin getirdiği zaferlerin meyvelerini de toplamıştı"[162] ve toplayacaktı. Kitanların saldırılarında kendi askerlerini riske atmayan Yang-ti, Kimin'in zaafından istifade ederek, onu ileri sürdü. Çin'e bende olmaktan gurur duyan Kimin Kağan, 20 bin Gök-Türk askeriyle Kitanların üzerine yürüdü. Daha önce, yıllarca tâbi oldukları Türklerle Moğol asıllı Kitanlar aynı savaş taktiğini kullanıyorlardı. Bu yüzden Kimin'in işi hiç de kolay olmadı. Bir de Çinli kumandanın talimatları ters geldiği için Türk askerlerinin savaşa ısınmaları zor oldu. Başlangıçta bir hayli kayıplar verildi. Burada, Çinlilerin hilekârlığı meydana çıktı. Türklerin yiğitliğine karşı koyabilen Kitanlar Çin'in hilesi ile baş edemeyip yenildiler. "Bozguna uğrayan Kitanların on binden fazlası yakalandı. Reislerinin çoğu öldürüldü. Ele geçen kızların ve sürülerin yarısı Gök-Türklerin, diğer yarısı Çinlilerin oldu." (Sene 605)

162 Eski Türkler, 188.s.

Tehlikeli İlerleyiş

Kimin adını Çinlilerden almıştı. Kimin için çalışacağına karar verdiği de her icraatından belliydi. Birkaç yıl yaşadığı ülkenin havasına suyuna, hatta insanlarının samimiyetsiz politikalarına bile alışmış, onlara hayranlık

duyuyordu. Hiçbir eziklik duymayışı, ne kadar piştiğinin anlaşılması hususunda yeterli bilgiyi veriyordu. Kimlik derdi yok; kime hizmet ettiğini önemsemiyor, efendi olarak kabullendiği imparatorla arasının iyi gitmesi ona kâfi geliyor. Babasından dul kalan üvey annesiyle evlenerek, Çin'e bir adım daha yaklaştı. Batı Gök-Türkleri ile aralarında sınırlar kapanmış, birbirlerinden alakasız taraf da kendi istikametinde yaşıyor, ama adavet tohumu günden güne daha gür yeşermekte.

İmparator Yang-ti iki Gök-Türk devletinin birleşmemesinden memnun. Fakat kendisine tâbi olan Türklerin çoğu Kimin Kağan'ın gidişatından hoşlanmıyorlar. O, Çin'in altınlarına boyun büküyor, Türkler onun karşısında dikleşiyor. Kukla bir kağanın idaresi altında yaşamak kimseyi memnun etmiyor. Milletinin duyguları davranışlarına yansımaya başlayınca Kimin daha çok yakınlaşmaya meylettiği Yang-ti'ye bir mektup yazdı. Diyordu ki: "Tebaama, Çinliler gibi giyinip, Çin kanunlarını tatbik etmelerini emredeceğim." Fakat imparator bu teklife karşı çıkarak, böyle bir yeniliğin steplerde kendisine karşı daha fazla tepki doğuracağını, yani isyanlara yol açacağını kaydetti."[163]Çin İmparatoru, Gök-Türk Hakanından daha akıllıydı ve olayların tahlilini yapıyor, Kimin'in hizmetinin uzun olmasına çalışıyordu. Hâlihazır kayıtsız şartsız itaat eden bir kağan var iken onun ömrünü azaltacak girişimler, altın yumurtlayan tavuğu kesmek olabilirdi.

163 Aynı Eser, 186.s.

Sınırsız Hediyeler

Kimin Kağan illaki kendi anlayışına göre Yang-ti'nin takdirini kazanacaktı. Belki buna ihtiyacı vardı. Sayesinde Hakanlık ikiye –tam manasıyla– ayrılmış, birbirine düşman idiler. Doğu Gök-Türklerin kağanı olmasına rağmen, arkasındaki halkın desteğinden, sevgisinden mahrumdu. Tek sığınağı olan Çin'i ve idarecilerini memnun etme sevdasından kurtulamıyordu. Yang-ti ise şartların olgunlaşmasını beklemekteydi. Kimin, 607 baharında sarayına ziyarete gittiği imparatora isteklerini tekrarladı. Halkına, emirle Çinli kıyafeti giydirecek, ülkesinde Çin kanunlarını uygulatacak. Yine, imparator kendi kararında ısrarlı oldu; teklifi reddetti.

Ziyaretler dostluk amacıyla yapıldığında hayli masraflı oluyor. Kimin, imparatorun yanına gelirken, yanında eşi İçing Hatun ve 3500 bey vardı. Bunlar yük ise de, imparatora sunulan üç bin baş at cömertliği simgeliyordu. Tabii ki karşı taraf da bunun altında kalacak değildi. Yang-ti, Kimin'e 12 bin ton ipek hediye ederek borcunu ödedi.[164] Ayrıca Cangar (Kimin) ve ona bağlı olan 3500 kişiye (imparator) bir ziyafet verdi. Bu ziyafet srasında iki bin top ipek kumaş, savaş arabaları, değerli atlar, timbal, musiki aletleri ve sancaklar hediye etti. (Hediyeler verilirken) "elbette 3500 bey de unutulmadı."[165]

164 Gök-Türkler, 1.c. 62.s.

165 Eski Türkler, 189.s.

Hediye, devletlerarasında her zaman önemli olmuştur. Bazıları cömertlik sınırını zorlar, bazıları da cimri davranır. Yang-ti, imparator olarak zengin bir devletin idarecisiydi, ama oldukça da müsrif. Yalnız, kafasında projeleri olan biriydi. Yaptıklarıyla, yapmak istediklerine zemin hazırlıyordu.

Yang-Ti'nin Türkistan Turu

Kağan'ın Çin elbisesi giydirmesi, kanunlarını alması halkına zorla kabul ettirilirse isyan çıkabilirdi. Fakat ülkesini ziyarete gelecek Çin İmparatoruna kimse bir şey yapamaz; yeter ki, kağan yapmasın. Tarihi bilen Yang-ti Çinlileşen Hunlardan, Tabgaçlardan haberdar idi. Yönetici sınıfı Çinliliği beğenmiş, onlar gibi olmaya çabalamış, sonra da arkalarındaki tebaaları buna uydurmuşlardı. Kimin'in gidişi de aynı istikâmette.

Hırs ve entrika Kimin'e göre ne manaya geliyor? Bunu kendisi de tam olarak tespit edebilmiş değil. Şahsi arzularının basit yolunda yürüyor. Yang-ti öyle değil; istikbale ait fikrî yatırımları olan insan. Taht sahibi olmasında hırsının rolü büyük; hatta başlıcadır. Çin'in kuzeydoğu ve güneyindeki bucaklar kendi himayesindeydi. Bir prens olarak oralarda kuvvet kazandı. Maiyetiyle beraber kurduğu tuzakla veliaht prensi bertaraf ederek imparatoru katletmeye muvaffak olmuşlardı.[166]

166 Çin Tarihi, 198. s.

Eli kanlıydı. Babasını öldürmekten çekinmemiş, iktidarı eline geçirmiş, bunu iyi kullanmak istiyor, hüküm sahasını hem geniş tutmaya hem de dikensizleştirmeye itina gösteriyordu. Kimin'in tamamen tâbi olma teşebbüslerini kabul etmeyip, o devletinin başında iken daha çok istifade edecekti.

Bir geniş gezi düşündüğünü söyledi. Kuzey vilayetlerini ziyaret edeceğini, bu hareketin sükûnet içinde gerçekleşmesini istediğini adamlarına bildirdi. Bu gezide, kendisine refakat etsinler diye oğlunu yeğenini gönderen Kimin hâlâ yaranmak peşindeydi. İmparator 500 bin kişiyle Türkistan'ı dolaşacaktı. Türklerin nazarı dikkatini çekmeyi de istemiyordu. Bunun için, eski casus yine görevlendirildi. Kimin'in yanına gönderilen Ch'ang-sun Şeng ona, gerekli izahatlarda bulundu. "Han derhal bütün aşiretleri ve kendisine bağlı kavimlerin başkanlarını, yani (Kı)leri, Syeleri, Şegoiyeleri topladı. Şegoiyeler Baykal gölü, Lena nehri kıyılarında oturuyorlardı. Sibirya içlerine doğru pek uzaklara kadar yayılmışlardı. Bugün bunlara Tunguz adını veriyoruz. Bütün bu değişik milletler imparatoru karşılamaya çıktılar."[167] Bu ihtişamlı gezi ile imparator, Çin'in büyüklüğünü göstermeye çalıştı ve bunda da muvaffak oldu. Çin'de imparatorlar geldi geçti, casus Ch'ang-sun Şeng bir türlü yerinden oynamadı. Türklere kahrı eksilmeden devam etti. O, Kimin'in yanına geldiğinde, bağlı boy reislerini orada toplanmış görüp, tavırlarından şüphelenmişti. İmparatorun seyahatinin vukuatsız geçmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını sağlayıp, yine aferin'i hak etti.

167 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 609.s.

Cangar yahut Kimin'in Sonu

Muhabbetli baba oğul hayatı yaşıyorlardı İmparatorla Kimin. Doğrusu, Gök-Türklerin Kağan'ı, ülkesinden ve milletinden daha fazla Çinlilere ve onların imparatoruna hizmet ediyordu. Belki ölümünün, sevdiği ülkede olmasını arzu ediyor. Her fırsatta yakınlığını sergilemeye çalıştığı Çin'e gitmişti. Olağanüstü izzet-i ikrama gark oldu. İlkbaharda gerçekleşen bu son ziyaret idi. Bütün varlığıyla Çin'e tâbi olan Kimin, başka hiçbir ülkenin dostluğunu istemiyordu. Yaz aylarında hastalanıp öldü. Sadık dostu bu

ebedî ayrılığa çok üzülmüş, ülkesinde ilân ettiği üç günlük yas ile duygularını açığa vurmuştu. (Sene 609)

Batı Gök-Türk Hakanlığı

Müşterek hareketleri olmadığı zamanlarda iki ayrı devleti dönüşümlü olarak anlatmaya çalışıyoruz. Mümkün mertebe, birini unutturacak kadar ara verilmemesi düşüncesindeyiz. Doğu'nun anlatılan son kağanı Kimin, gönül ferahlatıcı işlerle anılamadı. Genelde, Türklerin birlik ruhundan kopuşları kendilerini perişan etmekteydi, ama yine de, bu başlarına sık geliyor. Şimdiye kadar çok gördüğümüz gibi, daha da göreceğiz. Amacımız, Türklerin destanî hayatlarını değil, yaşadıklarını bütün yönleriyle masaya yatırmaktır, onun için iyisiyle kötüsüyle önemli olayları ve kişileri resmî geçide tâbi tutuyoruz. Gözden kaçanlar, yanlış anlatılanlar oluyordur, olacaktır da.

Zayıf noktaları var eski Türklerin. Biraz saflar. Çin, cin gibi! Çin, sabit dağlar gibi yerinden oynamaz, dolayısıyla değiştirilemeyen bir komşu. Savaşta ve barışta en çok münasebet içinde bulunulan onlar. Hiçbir türlü olmasa, Türklere gelin ettikleri prenseslerle Çinliler devamlı içerdeler. Bu prenseslerden hakkı inkâr edilemeyenler olduğu gibi hançerleri unutulmayanlar da vardı.

Sıkıntı verici tarafları şimdilik bir tarafa bırakıp, olumlu görüntülere gözlerimizi çevirelim. Yabancı kavimleri nasıl kendilerine bağlayabiliyordular? Batı kağanlığı mesela "Her şeyden önce Açinalar (yani esas Gök-Türkler) orada mutlak azınlıktaydılar. İstemihan'ın kendi beraberinde götürdüğü askerlerin sayısı ne olursa olsun, bu rakam itaat altına alınan bölgelerde denizde bir damla mesafesindeydi."[168]

168 Eski Türkler, 191.s.

İnsan unsuru aklıyla mana ifade ediyor olmalıydı. Davranışını yönlendiren akıl, azı çoğa üstün kılıyor. Ve ahlâkî davranışlar lâzımdır. Herhalde bunlar ve başka cezbedici **ögeler** gösterilmişti ki; "Yedisu, Çu Vadisi, Aşağı Volga ve Kuban, Yukarı İrtiş ve İsim göçebeleri Açina hanedanına tam olarak itaat arz ettiler. Hatta Tarım ve Amuderya vadilerinin

yerleşik hayat süren sakinleriyle, Hindukuş ve Kafkas dağlıları dahi kendi istekleriyle tebaa oldular."[169]

169 Aynı Yer

İstemi Yabgu'nun zamanı böyle başlamış, daha iyi gelişmelerle devam etmişti. Tardu'nun iktidar yılları bilhassa İran'la yapılan savaşlarda alınan galibiyetlerle taçlanmış, askeri başarıları takdire şayan idi. Fakat aklını hırsına kumanda ettiremeyişi, olaylara gözlüksüz bakmasına yol açıyordu. Son savaşında ordusunun feci şekilde bozulmasıyla, o da kayıplara karışmış, arkasından akıbeti hakkında farklı rivayetler yayılmıştı. (Sene 603)

Chu-la (Çulo) Kağan (603)

"Ni-li Han'ın küçük yaştaki oğlu" deniyor. İranlılarla yapılan savaşlarda adı Parmuda olarak geçen Ni-li Han teslim olmak zorunda kalmış, sonra da serbest bırakılmıştı. L.N. Gumilev'e göre bu prens 603'te ölmüştür. Batı Kağanlığının başına, daha münasip, yetişkin biri bulunamamış olacak ki çocuk denecek yaştaki Çulo oturtulmuştur. Kağan olmadan önceki adı Taman Tegin idi. Yetişkinlerin bile idare edemeyeceği kadar bozulmuş olan düzenin, bir çocuk eliyle rayına oturtulabilmesi kolay olmayacaktı.

Küçük Kağan, ülkesi sınırlarında "iki küçük kağanlık ihdas etti. Biri Taşkent (Shih-Kua)'in kuzeyinde bulunuyordu ve bütün Sogd şehirlerini idare etmek üzere tesis edilmişti. İkincisi ise Kui-tsu (Kuca)'nın kuzeyinde kurulmuş ve Ying-p'o adını almıştı."[170]

170 Gök-Türkler, 1.c. 89.s.

Doğu Kağanlığı ile münasebetler tamamen kopmuş ve oranın kağanı Çin ile içli dışlı yaşayıp Türklüğünü unutuyordu. Daha önce başlamış olan, bağlı boyların isyanları bütünüyle bitmemişti. Töleslerin bir kısmı Doğu Türklüğüne geçmiş, bir kısmı Batıda hürriyet mücadelesi veriyor. Seyantolar da onlarla beraber olduğu için Gök-Türklerin batı kanadı zor günler yaşıyordu. Nihayet inatla sürdürülen mücadele isyancılar adına zaferle neticelendi. (606)[171]

171 Eski Türkler, 84.s.

Çin'in Tekme Tehdidi

Çin, Gök-Türklerin doğusu ile istediği gibi oynuyor. Batısı daha müsait idi. İsyanlarla sarsılmış, kalabalık boylar hürriyetlerini almışlar, devlet –demek caizse– kısmen küçülmüş ve küçük bir kağan tarafından idare edilmektedir. Bunların Çin'e menfaatler sunması gerekir (!) İmparator Yang-ti her şeyi savaşla kazanma taraftarı değildi. Siyasi blöflerle elde edilenler daha ucuza mâl oluyor. Bu sıralarda Toganlar Çin'i imhaya hazırlanıyorlardı ve imparator elini soğuk sudan sıcak suya vurmadan bu belayı def etmek niyetindeydi. Kafasında kurduğu planı gerçekleştirmek için maharetli bir elçiyi Batı Gök-Türklerine gönderdi:

"Çin elçisi, küçük yaştaki Batı Gök-Türk Hakanına gelerek, Çin'in vassallığını kabul etmemesi halinde Doğu Türkleriyle birlikte kendisine saldıracakları tehdidinde bulundu ve tekliflerinin reddedilmesi durumunda ellerinde rehine olarak tutulan annesinin öldürüleceğini belirtti."[172]

[172] Aynı Eser, 86.s.

Biri tutmazsa diğeri, diyerek, Çin iki türlü tehdit kullanmıştı. İkisi de, körpe kağanı harekete geçirecek nitelikteydi. Tabi ona akıl veren devlet büyüklerini unutmamak lâzım. Anladığımıza göre büyük meselelere tek başına karar verebilmesi mümkün değildi. Çin, emeline erişti. Toganlar hiç beklemedikleri bir zamanda, beklemedikleri bir yerden ve beklemedikleri kişiden darbeyi yediler. (Sene 608) Bir sene sonra da imparator, yaralı avı yakalamak için harekete geçti ve istediğini elde etti. Hatta Çin, Batı Gök-Türklerinin hâkimiyet sahasına girdi, onlara ait topraklarda barınan 27 küçük prensin Çin'e itaat arz etmeleri ile kaybeden Batı Türklüğü oldu, ama hesap soracak hali olmayan kağan, ağzını bile açmadı.

Devlet Zayıf - Kağan Küçük Olunca

İşler ite kaka yürütülüyor. Kağan küçüktü ya ülkede bir sürü aksakal vardı. Gök-Türkler, menşei ne olursa olsun bir inanca sahiptiler, herkes gibi. Senenin belirli günlerinde dinî merasimler yapılırdı ve kurban kesme merasimi çok mühimsenen olaylardan idi. Kağan hem siyasî hem de dinî otorite olması hasebiyle ayinleri idare etmek durumundaydı. Amma, kurban

kesme ayini ciddi işlerdendi ve yetkin birinin liderliğinde yapılabilinirdi. En büyük zorluk, işte bu durumlar için söz konusuydu. Bunu da yüksek rütbeli birinin, Hakana vekâleten görevlendirilişiyle çözmeye çalıştılar.

Neye inanırlarsa inansınlar, dinî ayinlerine oldukça önem veriyorlardı. Devlet gemisinin su almadık yeri kalmamış, battı batacak, fakat insanlar o kadar bedbin değil. Dinî ayinin gereğince icra edilememesi kaybedilen savaşlardan daha ağır tesir bırakıyor insanların ruhlarında. Dananın kuyruğunun kopmasına sebep olan da bu ayinlerdi.

Gök-Türklerde kağan olmak belirli şartları haiz olmayı gerektiriyordu. Tardu'nun kayıplara karışmasıyla, alel acele tahta geçirilen, çocuk yaştaki Çulo yetişkin devlet adamları tarafından desteklenerek idare ediliyor, ama aksamalara göz yummayı istemeyenler vardı. Devam etmekte olan bazı isyanların devletin aleyhine neticelenmesi, başkalarını da aynı hevese sevk etti.

Soğdlular, İstemi Yabgu zamanında, Soğdiyana'nın hâkimiyet altına alınmasıyla, Türk idaresine tâbi olmuşlardı. Bunlar, Nuşibiler ve Dulular kurban merasiminde kağana vekâleten bir başkasının ayini idare etmesinden rahatsızlık duydular. "Böylece tahta karşı tavır alan Dulu beyleri Nuşibi ayanlarıyla Soğdlu asilzadelerin teşkil ettiği ittifaka yönelmeye iteklendi. Büyük İpek Yolu'nun emniyetini temin etmek ve ipek sağlamakla yükümlü olan bu ittifakı maddi yönden destekleme işini tabii olarak Soğdlu tacirler üstlenmişlerdi. Ne var ki Türkler sadece Açina hanedanı hanına hizmet etmek istiyorlardı. Nuşibiler ise kendi menfaatlerine uygun olan birini tahta getirmek niyetindeydiler. Böyle bir aday da bulmuşlardı. Kara Çünin Türk'ün (Tardu'nun) oğlu Çaç hâkimi Prens She-kui. Ülüşü Min-Bulak, Talas nehrinin güneyinde, yani prensin iyi komşuluk münasebetleri tesis ettiği Nuşibilerin topraklarındaydı."[173]

173 Aynı Eser, 199.s.

Taşlar yerine oturmamıştı. Çocuk yaştaki Çulo delikanlılığa adım atıyordu, fakat dertler tepe iken dağ olmuştu. Bir yandan içerideki tebaa öbür yandan Çin, hem devletin altnı kazıyorlar, hem de Kağan'ın. Şehirlerde kervanlar soyulmaya başladı. Kağan Çulo kendini göstermek amacıyla birkaç yüz oymak beyini huzuruna getirtip, öldürttü.[174] Bundan sonra –yine– Töles kabilelerinin isyanı başladı. Diğerleri de ayaklandılar. Çulo bunlarla başa çıkamayıp, mağlup oldu.

174 Kök-Türk Tarihi, 29.s.

Çin, kendi menfaati bahis mevzu olduğu zaman herkese dost yüzünü gösteriyor. Dostu olanların hiçbir yarasına merhem olmak aklından bile geçmez. Togan (Tu-yü-hun)lara karşı tehdit yoluyla da olsa Çulu Kağan'ın yardımını almıştılar. Şimdi her tarafında yangın çıkan Batı Gök-Türk ülkesine imparator elinde bir teneke benzinle gelmek istiyor. Bir yabancının Çinler için tespiti durumu daha iyi açıklamakta. "Çinliler gerek Türklere ve gerek Tie-lelere anlaşmalar ile bağlı iseler de kendi yararlarını hiçbir vakit gözden uzak tutmuyorlardı. Barış veya savaş, durum ve şartların az çok uygun olup olmamasına bağlı idi. Türklerle yaptıkları anlaşmaları ve verdikleri sözleri istedikleri zaman bozuyorlardı. Çünkü bu kavimleri barbar diye gördüklerinden onlara karşı yapılan anlaşmanın ve verilen sözün bir hükmü olmayacağı düşüncesindeydiler."[175]

175 Büyük Türk Tarihi, 3.c. 684.s.

Çin İle İpler Koparsa

İmparator Batı Gök-Türklerini yedek kuvvet olarak kullanma hevesindeydi. Tu-yü hun (Togan)lara 611 senesinde öldürücü darbeyi vuracaktı. Kendisi harekete geçerken, Çulo'ya da ordusuna alıp gelmesi için haber gönderdi. Kağan, söz dinlemeye amade idi, fakat devlet adamlarının kati itirazıyla karşılaştı. Bu arada, Tardu'nun torunu olduğu belirtilen She-kui –ki devletin batı tarafını idare ediyordu– Çin'e bir elçi göndererek, bir prensesle evlenmek isteğinde bulundu.

Batı Gök-Türkerinde olan bitenleri iyi bilen Po-Eyi-Kyu, Hanı yola getirmek için, bu evlenmeye rıza göstermesini imparatora arz etti. Ve şöyle dedi: "Bütün kuvveti askerine güvenmekten ileri gelen Çu-lo zatıâlinize saygı göstermek için buluşma yerine gelmedi. Bugün onun tebaasından biri bu saygıyı gösteriyor ve nifak sokmak, kuvvetlerine hâkim olmak için bu en iyi bir çaredir. Tu-lo'nun oğlu ve T-teu (Tardu) Hanın torunu olan Şe-koeyi zayıftır. Çulo Hana tâbidir. Ona büyük han lâkabı verilince Çulo kendisine savaş ilan edecektir. Bütün Tataristan'da (Türkistan) ateş içinde kalacaktır."[176]

176 Aynı Eser, 685.s.

Bu fikir imparator tarafından takdirle karşılandı. Prensesle She-kui'nin evlenmesi şartına bağlı olarak kabul edildi. Gök-Türklerin Kağanı ünvanını Çin'den alan maceraperest prens, Çulo ile savaşacak, galip geldiği takdirde saraya damat olabilecek.

Orduları parçalanan Çu-lo Kağan bir yandan, Kağan olduğunu zanneden She-kui, diğer yandan askeri hazırlığa giriştiler. Yapılan savaş neticesinde meşru kağan yenildi. Çu-lo kaçmaya çalışırken yakalandı. İmparatorun talimatı, onun canlı olarak ele geçirilmesi yönündeydi.

Sıkıntılı günler geçiren Çu-lo'yu Çin'e teslime ikna etmesi için, yanına annesi gönderildi. Hiçbir çaresi kalmayan Kağan, Çin'de esir bulunan annesinin, yanına gelip ikna edici konuşmalarına muhatap olunca pes etti.

Çu-lo Kağan 612 senesi başında Çin'e, imparatorluk sarayına getirildi. Önemli devlet büyüklerinin gördüğü merasimle karşılandı. Şerefine yapılan gösterilerle mest olmuştu. Kendisine verilen değerden dolayı Çulo "yerlere kapanmak suretiyle imparatora teşekkür etti."[177] Çulo Kağan'ın yanında bulunan adamları, imparator tarafından üçe bölündü ve birer prensin maiyetinde değişik bölgelere yerleştirildiler. Savaşamayacak durumda olan on binden fazla kişi, Çulo'nun kardeşi Kül-Tardu Şad'ın idaresinde, Hui-nig bölgesine gönderildi.

177 Gök-Türkler, 90.s.

Teslimiyetin Böylesi

Bu yapılanların adı söylenmese de, teslimiyet idi. Batı Gök-Türklerinde kağana tâbi askerler Çin'de, Çinlilerin talimatına göre muhtelif bölgelere yerleştirildiler. Açıktan değil ama gizlice Çin'in hizmetine girmiştiler. Nitekim bir süre sonra Korelilerle bir savaş yapıldı. (613) Burada gösterdiği liyakat ile Çulo İmparator tarafından yeni bir ünvanla taltif edildi. Artık Çu-lo Çin'de Ho-sa-na Kağan olarak anılıyor. Çıkan isyanların bastırılmasında başarı gösteriyordu. Kardeşi de Tu-yü Hunlara saldırıyor, bol miktarda ganimetle dönerek imparatora çifte sevinç yaşatıyorlar.[178]

178 Aynı Eser, 91.s.

Biz, Batı Gök-Türklerinin düştüğü kötü duruma üzülürken, onlara hâkim olduğunu gördüğümüz koca Çin pek de imrenilecek vaziyette değildi. Bunu

L.N. Gumilev'den şöyle öğreniyoruz: Kuzey Kora (Kogünyo) hükümdarları Çin'e gelip itaat arz etmemişler diye köpüren imparator savaş ilan ediyor. "1 milyon 130 bin kişilik dev ordu 612'de doğuya hareket ediyor. Başkumandanlık imparatorda ve kumandanlarda hiç yetki yoktur. Herkesin bulunduğu yerde olup bitenler merkeze ulaştırılacak, kararı imparator verecek. Ulakların ulaşımında aksama oluyor. Neticede ordular performans gösteremiyorlar ve koralılara toparlanma imkânı doğuyor. Şimdi, Gumilev'den aynen aktarıyoruz: "Ordunun iaşesi yeterli olmadığı için bu saldırı durdu. Yürüyüş sırasında Koralılar Çin artçı kuvvetlerine ağır darbeler indirdiler. Liao-shui'ya gelen 350 bin kişiden ancak 2.700'ü geri dönebildi."[179]

179 Eski Türkler, 213.s.

Az önce anlatılan, Çulo'nun başarılı olduğu savaş bu utanç verici bozgundan sonra yapılmıştı. Ayrıca kalabalık Çin halkında huzur yoktu. Çulo ülkesinden ayrı kalmanın ıstırabını ne kadar çekiyordu. Öğrenemedik ama aldığı yeni ünvanın tadını çıkaramadığını biliyoruz; çünkü Çin isyanla çalkalanıyor. Koralılarla 613'te savaşıp, imparatorun gözüne girme hikâyesi biraz özel olsa gerek. Yani Çin orduları zafer kazanmış değildi. Çulo'nun kendi başarısı söz konusudur.

Bir Hanedanlığın Çöküşü

Türklerde olur da Çinlilerde olmaz mı? İmparatorun tutumu, köylüleri, sonra da daha geniş kitleleri isyana sürükledi. Galiba israfı ve yersiz savaşları milletin sabrını taşırmıştı. Halkına karşı gaddar davrandığı da rahat söylenebilir. İmparator Yang-ti 610 yılından itibaren vassalları için bir ay süren eğlenceler tertiplemeye başlamıştı. Ölçüsüzlük kelimesinin aciz kaldığı bir israf vardı ki fakir halkı bırakın misafirler bile isyan ediyorlardı. Büyük tiyatrolar ve buralarda görevli 18 bin müzisyen. Rakkaseler, diğer eğlence elemanları. Ağaçlara kıymetli ipekler giydirmek vs. Bunlar, ihtiyaç içinde kıvranan insanları çileden çıkarıyordu. Şereflerine verilen ziyafetler ve gördükleri ipek giydirilmiş ağaçlar, içtikleri şarapla kafayı bulan göçmenleri şaşırtmış, bunlar: "Yahu Çin'de elbise bulamayan hiç fakir yok

mu ki, ağaçlara ipek giydiriyorlar? Diye sordularsa da bu soruların cevabını alamadılar."[180]

180 Aynı Eser, 189.s.

Sui hanedanlığı Yang-ti'nin hesaba kitaba gelmez davranışlarıyla sallandıkça sallandı. İsyanlar, etrafı kan gölüne çevirdi. İmparator, her kalkan başı, kılıç darbesiyle düşürmeye azmetti. İsyancılardan biri de prens Yang Hsüan K'ai idi ve buna binaen suçsuz 30 bin kişi katledilmişti. Yang-ti'nin gözünün ne kadar karardığını, söylediği şu küçük cümle belli ediyor. Lo-yang'a gelmiş sokaklarda yürüyen insanlar dikkatini çekmiş. Buna hayret ederek diyor ki "Galiba burada hâlâ çok insan var." Kana doymazlığın boyutunu açıklamak zor. Ancak Çin gibi kalabalık bir ülke bu kadar kalabalık insan telefini kaldırabilirdi. Silah bırakan "300 bin kişinin diri diri toprağa gömüldüğü"[181] bir vahşet belki de başka bir yerde görülemezdi.

181 Aynı Eser, 215.s.

Doğu Gök-Türk Kağanlığım (Şi-Pi-Han – 609-619)

Çin'de cereyan eden isyanlar ve hanedan değişikliğinde aktif rol oynayan Şipi Kağan için Doğu Kağanlığını ele almamız gerekli.

Kimin Kağan (Cangar) 609 senesinde öldüğünde Çin imparatoru üç gün yas ilan etmişti. Çok sevdiği kağanın yerine, imparator, onun oğlu Tu-ki'yi Şipi Han lâkabıyla büyük han ilan etti ve ona bir Çin prensesi verdi."[182]

182 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 611.s.

Şi-pi Kağan başlangıçta Çin'e uysal görünüp, imparatoru renkli hayallere sevk etmişti. İmparatorun emellerinin süsü Gök-Türkleri küçük parçalara bölüp, tesirlerini azaltmak, sonra da, mümkünse kendine bende ederek tamamen bitirmekti.

Çok geniş arzular taşıyor, bunu fiiliyata geçirmek için gerekli fikri ve ruhi donanıma sahip olmalıydı, ama Yang-ti'nin bu vasıfları noksan. Askerlerinin de, sivillerinin de sevgisini kazanamamış, bir israf deryasında boğuluyordu. Yüz binlerce kişiden oluşan orduları on binlere karşı bir şey elde edemiyor. Başka ne tür sebepler vardı, diye bakmıyoruz; zira imparator

Yang-ti tek başına askerin savaş gücünü kırmaya yetiyor. İsyanlar patlak verdiğinde, burada Doğu Gök-Türk Kağanı Şipi de, önemli ölçüde pay sahibi olmaya girişti.

Yine Casusluk

Bir akademi gibi çalışan casus yetiştirme müessesesi var Çin'in. Bir zamanlar adından sıkça bahsettiğimiz Ch'ang-sun Şeng'in yerine, şimdi General Pay-Cü kullanılıyor. Devlet kurma mayaları olmayan kalabalık Türk Töles boyları, çoğu zaman başka devletlere tâbi olarak yaşıyorlardı. Kahramanlıkları da başkalarının menfaatlerine sergileniyor. Bahsedilen zamanda, kuzey Tibet'te, çoğunluğu Tibetli, hükümdarları Siyenpilerden seçilmiş Tu-yühunlarla Tölesler komşu idiler. Pay-Cü'nun kışkırtması ile Tölesler Tu-yühunlara saldırdılar. İki ordu birbirine girince, Çinli General Pay-Cü de hücuma geçti ve düşmanı bir hayli hırpaladılar.

Fakat Çin'in en fazla dikkate aldığı Gök-Türkler idi. Doğu Gök-Türk Kağanı devamlı gücünü artırıyor, imparatorun tahtını titretiyordu. Pay-Cü bir rapor hazırlayıp saraya takdim etti. Ana tema kuvvetlenen Doğu Türklerinin çelmelenmesi gerektiği hususundaydı. Babası öldüğünde, önemli bir miras devralmayan Şi-pi nasıl olmuş da, kısa zaman içinde Çin'i korkutacak duruma gelmişti? Önce bunu anlamaya, sonra casusun tutmayan hilesine bakacağız.

Şi-Pi Kağanın Birlik Siyaseti

Kendileri ayrı bir bölümde anlatılan Tabgaçlar, Çin'de büyük bir imparatorluk kurmuşlardı. Kimliklerini değiştirmişlerdi. Milli hafızaları silinen, öp öz Türk olan bu kavim kaybolup gitmişti. Fakat bu gidenler eski Tabgaçlardı. Bir Çinli olarak varlıkları devam ediyor. Çeşitli adlarla başka başka devletler kuruyorlar, halen imparator olan zat, farkında olmasa bile, soy itibariyle anılanlardan idi. Yönetimde bulunanların birçoğu da aynı kanı taşıyor. Bir de değişimi, yani Çinlileşmeyi hazmedemeyip kenar bölgelere göç eden gruplar vardı. Bunlarda hâlâ savaşçılık kabiliyeti mevcut, ama teşkilatçılık unutulmuş.

İmparator Yang-ti Tabgaçları kullanmayı istese de sefahat hayatından ve diğer gailelerinden onlara ayıracak zamanı bulamadı. Ordos bölgesinin göçebe Türkleri de sayıca fazla, onlar da düzensizdiler. Şi-pi Han, işte bu, bir devlet disiplininden uzak yaşayan soydaşlarını keşfetti. Maharetini gösterip onları bir araya topladı. Hedefinde, her fırsatta kendilerine çeşitli oyunlar oynayan Çin vardı. Casus, imparatora bunları ayan beyan bildirmiş, Şi-pi'nin imparatorluğu sarsacak güce eriştiğine dikkat çekmişti.

Şi-Pi Kağan'ın Savaşı

Çin'de isyanlar dalga dalga yayılırken, Doğu Gök-Türk devleti de dalga dalga genişlemişti. Şi-pi Kağan'ın Soğd asıllı ve danışmanlık da yekta bir adamı vardı. Kendisini, fikirleriyle sevdiren Soğdlu vezirlik makamına getirilmişti. Casus Pay-Cü ona el atıp, Ma-i'de ticaret yapmasını teklif ettiğinde hayır diyemedi. Baştan beri söylüyoruz Soğdlular ticaret için yaratılmış insanlar; becerebildikleri en iyi iş bu. Lâkin teklif sahibi samimi değil. Soğdlu, ticaret için yola çıktığında, Pay-cü tarafından öldürtüldü. Şi-pi'ye de dedi ki casus. "Bu adam size isyan etmişti, onun için canına kıydık." Sanki kendisi Türk dostuydu! Kağan bu palavrayı yutacak değildi. Çin ile bütün dostane münasebetlerini kesti; kalabalık bir orduyu savaşa hazırladı.

İmparatora kuzey vilayetlerini teftişe çıktığı sırada saldırılacaktı. Çinli prenses, kağanın hatunu İçing haberdar edince imparator yoldan dönüp, Yen-men kalesine sığındı.[183]

183 Gök-Türkler, 1.c.64.s.

Emsali çok görülen olaylardan biriydi bu. Saflık yine kurnazlığa yenilmişti. Başa dönersek, imparator, babasının ölümünden sonra Şi-pi'nin Hakanlığını tanıyıp, ona bir Çinli prenses hediye etmişti. Bir kere daha hatırlayalım: Bazen hakiki prenses, bazen de herhangi bir saraylı kız eğitilir, ülkelerine sadık kalacaklarına dair yemin ettirildikten sonra Türklere gelin edilir. Kağan'ın yahut bir prensin otağına giren Çinli hatun imparatorun kullanacağı bir saatli bombadır ve pimi kendi elindedir. İstisnalar olmakla beraber çoğunluğu böyle.

Yang-ti çok kötü vaziyette kalıp Şi-pi'nin eline düşecekken, kaçarak Yen-men kalesine sığındı. Burada "150 bin asker ve sivil vatandaş vardı. Evlerin duvarlarından sökülen kerpiçler surlarda açılan deliklerin kapatılmasında kullanıldı. Kaledeki erzak ancak yirmi gün yeterdi. Türkler hücuma geçerek ok atmaya başladılar. Atılan oklar kalenin en güvenli yerinde bulunan imparatorun önüne kadar ulaştı. Demek ki kalenin her tarafı ok yağmuruna tutulmuştu. Kahraman askerler ve sivil vatandaşlar saldırıları püskürttüler. İmparator zat-ı âlileri oğlunu bağrına basıp, gözleri şişinceye kadar hüngür hüngür ağladı."[184]

184 Eski Türkler, 216.s.

Askerler söylendiği gibi kahraman mıydı? Bunu doğru kabul etsek bile, Gök-Türkleri, sadece biraz uzaklaştırabildiler, ama kurtulamadılar demek zorundayız. Kurtuluşları yine Çince bir hileye kalmıştı. Şöyle anlatıyor Eberhard: "Çinliler tekrar bir hile ile kurtuldular. Genç kumandan Li Shih-min büyük takviye kıtaları geliyormuş gibi yaptı, Türklerin yanında bulunan bir Çinli prenses –herhalde Şi-pi'nin hatunu, Türkleri başka bir kabile tarafından taarruza uğramış gibi gösterdi– buna inanan Şi-pi de muhasarayı kaldırdı."[185]

185 Çin Tarihi, 196.s.

Gaflet affedilmeli ise Şi-pi Kağan'a diyecek yok; ama devlet reisinin, Baş Kumandanın daha uyanık olması, oyunlara gelmemesi gerektiğine inanıyorsak Kağan'a kızma hakkımız var. Gök-Türk ordusu çekilip uzaklaşmış fakat geride yaşlı ve yaralılar kalmıştı. Bunlar iki bin kişi kadardılar. "Zavallı savunmasız yaşlılar kudurmuş Çinli askerler tarafından kılıçtan geçirildiler..."[186]

186 Eski Türkler, 216.s.

Doğu Türklüğü Yükseliyor Sui Hanedanlığı Çöküyor

Saflık yahut başka şey, Şi-pi'nin imparator Yang-ti'ye vuracağı darbeyi erteletti. Zayıf kadınlar gibi ağlayan koca imparator nefsine güvenini kaybetmişti. Savaş meydanlarında Türklerle başa çıkılamayacağı bir kere daha görülmüştü. Hayatı hile ile ipten dönen adam daha etkili hileler

bulmalıydı. İçeride baş gösteren ayaklanmalar, Şi-pi'nin muhaliflere desteği Yang-ti'nin tahtını sallıyor, başının dahi yerinde kalacağından emin değildi. Günler geçtikçe tehlikenin büyüklüğü fark ediliyor. İşler aksi yönde o raddeye geldi ki, "az kaldı imparatorluk yok olacaktı. Türkistan'da savaşmaktan kaçınmayacak olursa, Çin'in ne büyük felaketlerle karşılaşacağını pekiyi anlayan Çin kumandanı Po-Eyi-Kiu güneyde bir hanlık ihdas etmek ve bu suretle Türkler arasına fitne ve fesat sokmak istedi. Fakat bu teşebbüsleri başarıyla sonuçlanmadı."[187]

187 Büyük Türk Tarihi, 2.c.612.s.

Bazı plânlar bir tarafın cin zekâsı ile hazırlanır, tabii bunun uygulanması karşı taraftan bir satılık adam bulmaya bağlıdır. İşlerine yarayacağı umuduyla Şi-pi Kağan'ın kardeşi Chi-chi Şad'a kanca attılar. Ona bir Çinli prensesle evlenmesi ve "Güney Hanı" ünvanını alması teklif edildi."[188]

188 Eski Türkler, 217.s.

Olmadı. Her zaman enayi bulmak mümkün değildi. Chi-chi ne sizin prensesiniz, ne de vereceğiniz ünvan, ikisini de istemiyorum dedi ve bunları ağabeyine aynen nakletti.

Prenses İçing Hatun ancak iki defa Kağan'ı kandırmış, birinde imparator, Şi-pi'ye yakalanmaktan, diğerinde de yine sığındığı Yen-men kalesinde helak olmaktan kurtulmuştu. Artık onun da yapacak bir şeyi yok. Devletin gücünü bölme numarası da tutmayan Çin –daha doğrusu hanedanlık– titriyordu. Kağanlığı aylak kabilelerle kuvvetlendiren Şi-pi'nin itibarı zirvedeydi. Çin'de isyankârlardan bazıları yanına geliyor, onlar Şi-pi'den ünvanlar alıyorlar. İsyancıların içinde en kuvvetli görünen, Yen-men kalesinde imparatoru savunan ve büyük takviye kıtaları geliyor intibaı verip Şi-pi'nin orduyu çekmesinde payı olan General Li-Shih-min'ın babası Li Yüan idi. Kağan onunla da dost oldu. Hâlbuki en amansız düşman idiler.

Sui hanedanlığının yıkılması Gök-Türklerin ne işine yarar, bunu ileride göreceğiz. Şurası gerçek ki bunların idaresi sadece yıkıcı idi. "Düşmanımın düşmanı dostum" fikrinde olan Şi-pi Kağan isyankârlara sahip çıkıyor, bazı generallere at ile bozkurt başlı tuğlar gönderiyor. Li-Yüan ile daha kavi bir dostluk geliştiriyordu.

Şi-pi Kağan isyancıların en kuvvetlisi ve en büyük olması muhtemel adamı keşfetmişti. Yardım talebiyle yanına gelen Li-Yüan'ın elçisine Şi-pi

Kağan “artık Sui hanedanının yıkıldığını, T’ang düküne yardım etmelerinin kendi menfaatlerine uygun olacağını söyledi.”[189]

189 Gök-Türkler, 1.c. 67.s.

Gök-Türkleri ilgilendirdiği nispette Çin işleri ile ilgilendik. Büyük facialara sahne olan ülke yeni hanedanlığa doğru ilerliyordu. Li Yüang ve oğlu Li Shih-min’in başrolü oynadığı ihtilâl Gök-Türklerin desteğiyle başarıya ulaştı. Bu arada Türkler tarafından yağmalanan Çin şehirlerini ne Yang-ti’ye bağlı ordular koruyabiliyor, ne de ihtilalcılar sahip çıkıyordu. Teferruatı bir yana bırakırsak, Şi-pi Kağan’ın desteğini alan Li-Yüan savaşı kazandı ve kendisini 618’de imparator ilan etti. Adet üzere bir ünvan aldı, imparatorluğu süresince böyle anıldı. Kao-tsu, imparatorluğun-hanedanlığın adı da Tang oldu. Sui imparatoru Yang-ti işrete müptela idi ve sarhoş olduğu bir anda boğularak öldürüldü.

Doğu Gök-Türk Hakanlığı Şi-pi’nin hırsı sayesinde toparlanmış, en hatırlı günlerini yaşıyordu. Çoktan beri Çin’de bulunan, yani 612 senesinde kalleşlikle Yang-ti’ye teslim edilen Çulo hâlâ yaşıyordu. Bunun her an bir tehlike olabileceği endişesine kapılan Şi-pi Kağan elçiler göndermek suretiyle, imparatordan, can düşmanının canını istedi.

Vezirleriyle istişare eden Kao-tsu kararını verdi. İlk zamanlarında Çin’e hizmeti dokunmuştu Çulo’nun; ama Yang-ti toplamıştı meyvelerini. Yang-ti öldürülmüş, hanedanlığı dağılmış, yeni bir hanedanlık kurulmuş ve bunda en büyük pay sahibi, şimdi bir Türk’ün canını isteyen Türk’tür. Bir Türk’ün canının ne kıymeti var!

Sarayın iç odalarından birinde şerefine bir ziyafet düzenlediler. Çulo burada zil zurna sarhoş edildi. Siyahı beyazdan ayıramayacak hale gelince üzerine Doğu Gök-Türk elçisini bırakıp, av senin dediler.” O da onu elleriyle parça parça etti.”[190] Yani “Çulo Han’ı Çinliler feda etmek alçaklığını gösterdiler.”[191]

190 Eski Türkler, 200.s.

191 Büyük Türk Tarihi, 3.c.686.s.

İlticagâh

Sui hanedanlığına baş kaldıranlardan birçok kişi Doğu Gök-Türk Hakanlığından destek istiyor, bazıları iltica ediyordu. Şi-pi kağan herkese siyasetin gerektirdiği gibi davranmıştı. Tang hanedanlığı kurulduğunda, bu defa da bunlara kanı kaynamayanların aynı yola başvurduğu görülüyor. Ama yeni bir isyana karışmaya Türklerin niyeti yoktu.

Şi-pi Kağan'ın Ürküten Gücü

Çin'de hanedan değiştirecek duruma gelinmesi kolay değildi. Bu biraz şartların sunduğu nimet sayılabilse de, Kağan'ın başarısı gölgelenemez. Kuvvet mıknatıs gibidir. Zafiyet tam tersi. Yeni bir kan enjekte edilmişti Şi-pi Kağan'la Gök-Türklere ve "Doğu'da Kitanlar, Shih Weiler, batıda Tu-yü hunlar ve Turfan bölgesi"[192] Gök-Türklere bağlanmış, "Şi-pi Kağan'ın bir milyondan fazla yay çeken askeri"[193] olmuştu. Çin'in bir milyondan fazla askeri olduğunu da görmüş idik, ama onlarda insicam yoktu. Belki de nimeti bol olan ülke insanları canlarını kolayca feda edemiyorlar, karınlarının doymasından başka lüksleri olmayan gariban takımı için hayat o kadar değerli değildi. Gök-Türkler ve bağlıları ölüme tereddütsüz gidebildikleri için daha korkunç oluyorlar.

192 Nök-Türk Tarihi, 200.s.

193 Gök-Türkler, 1.c.68.s.

Büyük bir devlet hüviyetine yeniden bürünen Doğu Gök-Türk Kağanlığı ile Tang hanedanlığı arasında hediyeleşmeler, elçilerin karşılıklı gidiş gelişleri bir zaman sürdü. Kimse kimsenin sadakatinden emin olmamak durumunda, fakat düşmanlığından çekinmeye mecbur; bunun için sahte gülücükler esirgenmeyecek; ta ki savaşa kadar...

Savaşa Giderken Şi-pi'nin Ölümü (619)

Çin'de yaşanan hanedan değişikliği bir büyük depreme benzetilirse, Tang hanedanlığının kuruluşu bunu tamamen durdurmamış, artçılar devam ediyor. Tersine deprem, bu sefer düşürülmek istenen, yeni hanedanlık. Bir bölge vali yardımcısı Li Yüan'dan koparak Şi-pi Kağan'a bağlandı ve ona

Ko-li Tegin ünvanı verildi. Başka âsilerle anlaşan Ko-li Tegin başkent Ch’ang-an’a hücuma hazırlanıyorlardı. Kendi başlarına işin üstesinden gelemeyecek olan bu Tang muhalifi grup Şi-pi Kağanın kardeşi ve doğu bölgesini idare eden Bogatır Şad ile temasa geçtiler. Önce teklifi sıcak karşılayan Şad, kendisine gönderilen hediyelerle yumuşayıp, bu isteğinden vazgeçti. Daha sonra gelişen olaylar Bogatır Şad ile Çinli isyankârların arasını açtı.

Yeni imparator Kao-tsu Şi-pi Kağan’la iyi geçinmeye gayret ediyordu. Çin’e elçi olarak gönderilen Kağan’ın oğlu Kutlug Tegin, Kao-tsu tarafından tahtına kadar götürülmek suretiyle taltif edildi. Yapılan her hareketin bir manası olmalıydı ve bu davranış Gök-Türklerin üstün tanındığının işaretiydi.

Destek gösterileri gelip-giden elçiler ve alınıp verilen hediyelerle devam ederken, ne Şi-pi kuvvetli bir Çin imparatorluğu istiyordu, ne de Kao-tsu kuvvetli Gök-Türk devleti istiyor. Er geç bu iki rakip testi çarpışacaktı. Bunun için gizliden gizliye hummalı hazırlıklar başladı: “Li Yüan, Li Shih-min’le beraber bütün orduyu yeniden tanzim ettiler.” Çin paralı ve parasız askerlerden müteşekkil büyük bir ordu ile savaşa hazır duruma gelmişti. “Bu orduyu Li-Shih min şu sözlerle değerlendiriyordu: “Eskiden Hun İmparatorluğu döneminde Hunlar güçlü, Çinliler zayıftı. Şimdi ise Çin güçlü, kuzey barbarları zayıftır. Bin Çin askeri onların birkaç binini mağlup edebilir.”[194]

194 Eski Türkler, 222.s.

Olayların değişmesi için fazla zamana ihtiyaç yoktu. Önce can düşmanı, sonra can dostu olmuşlar, Şi-pi’nin yardımı Li-Yüan’ı imparator yapmıştı. Yine, bir müddet can ciğer görüntüler hâkim idi. Gök-Türk ülkesine gidip yerleşen Çinliler olduğu gibi birçok Türk de Çin’e taşınmış, hatta Çin’de Türk modası bile başlamıştı.[195]

195 Aynı Eser, 223.s.

Savaşın niçin çıktığı aslında merak edilecek bir şey değil. Komşulardan biri diğerinin vassalı olmazsa düşmanı olur. Arada geçen dostluk dönemi iki tarafın birbirini yoklamasıyla, zayıf ve güçlü taraflarını öğrenmesiyle doldurulur. Yani, kısacası barışlar, savaşa hazırlanmak için verilen bir moladır. Burada şu söylenerek suç Türklere yüklenmeye çalışılmış: “Li Yüan Kao-tsu ünvanıyla imparator olur olmaz Büyük Han’ın elçileri geldi.

Bu Türkler yaptıkları hizmetlerden dolayı, o kadar küstah, tahammül edilmez bir tavır almışlardı ki, imparator istediklerinden yalnız bir kısmını verdi. Bu da yeni bir savaşa yol açtı.”[196]

196 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 615.s.

Tang imparatorluğu da Doğu Gök-Türkleri de olacakları biliyorlardı. Saldırmak Şi-pi Kağan’a yakışacağı için, o hazırladığı büyük ordusuyla yola çıktı. Bu, haklı olan tarafı biraz belli ediyorsa da kesin bir şey bilmiyoruz. Kaldı ki haklı olma şartı arandığı da yoktu. Esas olan güçlü olup kazanmaktır. Yolda Tang muhalifi Çinliler de Kağan’ın ordusuna katıldılar. Hiçbir mukavemet görülmeden Sarı Nehir geçildi, Hsia eyaletine gelindi. Daha ilerilere doğru yürüme hazırlığında iken Şi-pi Kağan hastalandı. Çin’e zarar verme imkânı hayli fazla görünüyordu, ama ecel karşı tarafı rahatlattı, bu hastalık Kağan’ın ölümüne sebep oldu. (619) Artık savaşa devam edilemezdi: “Onun ölümü Çin’de “en iyi dostun kaybı” olarak algılandı. İmparator taziyelerini bildirerek, cenaze töreni için 30 bin top ipek kumaş gönderdi.”[197] Bu, dostun kaybına duyulan üzüntüden mi, yoksa yerine geçenin gazabını hafifletmek için mi, bilinmez!

197 Eski Türkler, 215.s.

Batı Gök-Türkler –Sona Doğru– She-Kui (611-618)

Çulo Han 611’de Çin’e bağlanmıştı. Önceki bölümde, 618 senesinde öldürüldüğü görüldü. She-kui’de Çulo gibi Tardu’nun torunlarından idi. Onu Çulo ile birbirine düşürme başarısını gösteren Çin, bilahare Batı Türklerine Kağan olarak tayin etmiş, başsız kalan halkı da, itirazsız bağrına basmıştı.

Çinliler Türkleri parçalama politikalarını kusursuz yürütüyorlar. Ekseriyet itibariyle bu tuzakları tutuyor. Ama bazen de ters tepki gördükleri oluyor. She-kui mesela kendisine bağlanan Çin ümitlerini boşa çıkardı. “Kısa zamanda dağınık boyları bir araya topladı.” “Başkentini Kuça’nın kuzeyindeki San-mi-shan’da kurdu. Eskiden olduğu gibi doğuda Altay dağları, Doğu Gök-Türkleri ile sınır olmuştu. Tun-huang’ın batısındaki Yeşim Kapısı Geçidi denilen mevkînin dışındaki, yani bütün Doğu

Türkistan onun idaresine girdi. Batıda ise Hazar denizi ulaştığı son nokta olmuştu."[198]

198 Gök-Türkler,1.c.92.s.

She-kui'nin itaati altına girenler, "Sağdlular, Kuçalılar ve Karaşarlılar"[199] ticarî gücünü de artırıyorlardı; bilhassa Sağdluları ticaret sihirbazları saymak yanlış olmaz.

199 Eski Türkler, 201.s.

Batı Gök-Türkleri fazla şanslı değillerdi belki, ama She-kui ilk zamanlarda işi iyi götürüyordu. Kuvvetli zamanlarda olduğu gibi yine Sir-Tanduşlar dâhil birçok boy itaat arzetmişti. Fakat "Uygur kavimleri kendisini bıraktılar. (She-kui'yi) Çinliler Uygur Kralına bir prenses vererek onları Türklerden ayırdılar."[200]

200 Büyük Türk Tarihi, 3.c. 686.s.

Çinlilerde ne kadar bol prenses var ve bunlar ülkelerinin sigortası olarak nasıl kullanılıyorlar ve de Türkler Çin kızlarına ne kadar meraklı? Onların bu heveslerini tam manasıyla kavrayabilmek zor, ama imkânsız değil:

Her şeye rağmen, bir enkaza benzeyen Batı Gök-Türk Kağanlığı She-kui eliyle ayağa kalkmış tâbiler çoğalmış, sınırlar genişlemişti. Çin, İran ve Bizans ile barış anlaşmaları yapılmış sükûnet içinde yaşanıyordu. Bunun aksine gelişmeler olmuş ise de bildiğimiz tarihlere yansımamıştır. Sadece Korelilerle biraz dalaşıldığı zannediliyor, bilgiye ulaşılamıyor. She-kui hakkında öğrenilen başka bir şey de yok sayılır. Nasıl olduğunu merak etmediğimiz bir ecelle 618 senesinde ölmüştür. Şunu not edelim: Onun zamanı (611-618) Batı Gök-Türkleri için refah içinde geçmişti denebiliyor.

Tung Yabgu (618-630)

Adı Tung Cabgu, Hakan olarak She-kui'nin kağanlığı zamanından beri kullanılıyor. Her ne kadar birinci sıradaki tarafımızdan anlatılmış, buna hiç yer verilmemiş ise de, birçok anlaşmada müşterek imzaları görülmektedir. Devlet idaresinde, ikinci sırada bulunan kişi olarak tecrübeliydi, yabancı devletlerle münasebeti olduğu için de tanınan biriydi.

She-kui ölünce, oğlundan hiç söz edilmeyip, "Kurultay (onun) yerine kardeşi Tung-se-hu'yu han ilân eyledi."[201] Malûm olduğu üzere bütün kağanların-yabguların birçok ismi bulunmaktadır. Şimdikine kimi böyle Tung-se-hu demekte, kimi Tung Cabgu, kimi de başlığa aldığımız isimle hitap etmektedir.

201 Türk Tarihi, 1.c. 127.s.

Ağabeyi zamanı anlatılırken Batı Gök-Türk devletinin her yerden büyüdüğü zikredilmişti. Bunun devam etmekte olduğunu Tung Yabgu'nun iktidarında da görüyoruz. Devlet kurma yerine bozkırlarda bağımsız yaşamayı, bazen da herhangi bir devlete bağlanmayı tercih eden kalabalık Töles boyları bütünüyle Tung Yabgu Kağan'a bağlandılar. "Ch'i-pi kabilesi yöneticisi olan Ma-ho Han La leng ve Seyanto kabilesi reisi İşbara, ünvanlarını bir kenara bırakarak Tung Cabgu-han'a itaat arz ettiler.[202]

202 Eski Türkler, 201.s.

Devletlerarası ticaret her zaman önemli olmuştur. Tung Yabgu başkentini ağabeyinin seçtiği San-mi-shan da durdurmayıp, Taşkent'in kuzeyindeki Bin-pınara nakletti. Soğd'da bulunan bütün küçük devletler bundan sonra, gelip Batı Gök-Türklere tâbi oldular. Oralar bir İlteber tarafından yönetiliyor, tudun tarafından vergileri toplanıyordu. "Dolayısıyla Çin'e giden vergilerin zenginliği kalmamıştı. 620 yılında Çin'e balık yumurtası sunmak için elçi gönderildi."[203]

203 Gök-Türkler, 1.c. 92.s.

Tang Yabgu'dan Çinliler şöyle bahsetmekteler; "Akıllı ve cesur" olan bu Hakan "mahir bir savaşçı ve seçkin bir taklitçi" idi."[204] Bu sözler, onun yaptıklarını gördükten sonra söylenmişti. Görüldüğü kadarıyla, hayatı savaş meydanlarında geçmiştir. Övücü almakta cimri davranılmayışı, yabancıların vicdanından ziyade mantıklarının hükmüdür; buna da ayan beyan gerçekler zorlamıştır. Bir diğer tarihçi şöyle diyor: "Bu han Asya'da milletinin şan ve şevketini yükselterek fütuhatını önceki hanların başaramadıkları yerlere kadar genişletmişti. 100 bin kişilik bir ordu ile Sibirya'da İrtiş Nehri boyunca olunan Tie-leleri yenmişti. Bütün Usum ve Semerkand ülkelerine sahip oldu. İran'a kadar girdi ve bir kısmını hükmü altına geçirdi. Bunlar Kieli-Fa, Tu-Tun ünvanlarını taşıyorlar, batı tarafına doğru önemli bir surette genişletilmiş olan memleketlerinin yönetiminde sorumlu

bulunuyorlardı."[205] Anlatılan bu başarılar 618'de tahta çıktığı zamandan 620'ye kadar geçen süreye sığmıştır.

204 Türk Millî Kültürü, 110.s.

205 Büyük Türk Tarihi, 3.c. 688.s.

İran ile She-kui iyi geçinmeye bakıyordu. Tung Yabgu fırsat kollayıcı. Soğdiyana Batı Gök-Türklerinin himayesinde ve İran'ın birçok şehri ile sınırdaş. Şehinşah Bizans ile savaşırken doğan fırsat değerlendirilip, ülke coğrafyası genişletilecekti. İran'ın bazı şehirlerine el konarak bu iş yapıldı. Mâni olan kimsecikler yoktu. Ermenilere havale edilmiş bulunan İran'ın doğu sınırları delinmiş, Ermeniler Türklere teslim olmuştu. Daha sonra Tung Yabgu'yu İran'la savaşa teşvik ve bunda başarı sağlayanlar Soğdlu tüccarlar idi. Hazar denizi civarına sefere çıkan Türk ordularının, buralarda dize getirdikleri Gürcüler ve Ermeniler olmuştur.

Şimdi, Türklere dair bu kadar müspet gelişmeler göz önünde cereyan ederken, Çin'in fitne kazanını karıştırmaması düşünülebilir mi? Herhalde, balık yumurtası sunulan 620'de olacak, Çinliler Türkü Türke kırdırma hesabı yapmaya başlamışlardı.

Aynı tarihte Çin ile Doğu Türklerinin arası açık. Bunu sezdirmeden, Batı Gök-Türk elçisine şöyle bir teklifte bulunuyorlar. "Doğu Gök-Türklerinin üzerine müştereken hücum edelim." Zaten iki Türk devletinin de uzun süredir birbirine düşmanlığı vardı. Batılılar bu Çin teklifini olumlu karşıladılar, fakat bu sırada Doğudan gönderilen elçi anlaşma yapmalarını istiyordu. Sağduyunun hâkimiyeti ile Batı Gök-Türkleri, Doğu Gök-Türkleri anlaşması yapıldı.

Tung Yabgu Çin'in düşmanlığına talip değil, mümkünse onlarla da dost kalmak, hem de bunu yeni bir hısımlıkla kuvvetlendirmek istiyordu. Arzusunu, gönderdiği elçi ile imparatora bildirdi. "Çin, yakınında bulunan Doğu Gök-Türkleri tehdit için, uzakta bulunan bu Türklerle iyi geçinmeyi menfaatine uygun bulmuştur."[206] Müspet cevabı alınca sevinen Tung Yabgu, yeni bir elçi heyeti ile beş bin baş at ve üzeri mücevherle işlenmiş altın kemer yolladı. Fakat yolu kesen Doğu Gök-Türkleri bu hediyelerin Çin'e ulaşmasını engellediler.

206 Türk Tarihi, 1.c. 128.s.

Böyle hadiseleri gözümüzde büyütmeyecek olursak Batı Gök-Türkleri Tung Yabgu'nun liderliğinde başını almış gidiyor, diyebiliriz. Bir şansı da,

işgal edilen bölgeyle ilgiliydi. "Gök-Türk Devletinin Batı tarafları, Doğuya nazaran daha zengin topraklara sahip." � Tabii olarak da buralar sık sık kanlı olaylara sahne olacaktı. Dünyada paylaşmak kadar zor şey var mı? Coğrafî konumun zenginliği insanları bolluk içinde yaşatır, tabii onu koruyabilecek kuvvete sahip iseler. Bu bölge mal mübadelesi-satışı dolayısıyla daima kervanların faaliyetleriyle hareketleniyordu. Belirli güzergâhlar vardı ve buralarda dinlenme noktaları kurulmuştu. Zaman güvensiz, haramiler hesapsız. Ve bir kervan baskını iki ülkenin arasını açmaya yetiyor.

Batı Gök-Türk devleti gündemden hiçbir zaman düşmez. "Karaşar, Kuça, Kaşgar, Hoten, müteakiben Fergana, Tataristan ve İdan yani Akhunların toprakları. Bu güzergâh Çin'i Hindistan'a bağlayan Güney Tiyenşan'dan geçiyor ve bu yolun geçtiği bölgeler Batı Gök-Türk Hakanlığına bağlıydı."[207]

207 Eski Türkler, 202.s.

Soğdiyana'nın Batı Gök-Türklerine bağlı olduğu ve bura ahalisinin ticari becerileri aklımızda. Belirli devrelerde savsayan bağlılıklar, yine belirli durumlarda düzene giriyor. Şimdilerde Soğdlular kervan ticaretinden büyük kazançlar elde ediyor. Bunun vergisi eskiden Çin'e gidiyordu, adres değişikliği dolayısıyla Tung Yabgu'nun kasasına akmaya başladı.

Kağan'ın hayatı aslında fazla anlatılmamış. O, devletini ulaştırdığı yüksek merhale sayesinde meşhur olmuş, akıllılığının ispatı da icraatlarıdır. Mesela birçok şehir fethetmiştir ama Çin ile savaşmamaya da özen göstermiş. Bizim, onun akıllılığıyla ilgili sözümüz başkalarının söylediği olacak: "Tung Yabgu Han cesur ve ihtiyatlıydı. Bir savaşa girmişse daima zafer elde etmiştir."[208]

208 Aynı Eser, 213.s.

Çin-Doğu Kağanlığı ve Batı Kağanlığı

Kalabalık nüfusuyla Çin, bazı zamanlar ancak sürü hüviyeti taşıyor. Türklerin kurtlar gibi saldıracağı korkusuyla titriyordu. Yine böyle durumlarda iki Hakanlığı birbirine düşürebilirse rahat yüzü görüyor. İl-Kağan yönetimindeki Doğu Türklüğü'nün bütün plânı Tang

imparatorluğuna saldırmak, ama Batıda Tung Yabgu'da İl-Kağan'a hücum hesapları içindeydi. İhtiyatlı davranmak zorunda olan Doğu Hakanı Batı Hakanına barış teklifinde bulunmak üzere elçi gönderdi ve böylece işi yokuşa vurmadan anlaşma yaptılar. İlgili herkesin korkulu rüyası haline gelmiş olan Tung Yabgu, Çin ile dostluğun bir getirisi olmalı diye düşünüyordu ki, gönderilen elçi, Hakanı adına Çin'den bir prenses istedi. İmparatorun sıcak baktığı bu evlilik meselesi ortaya çıkan bazı aksiliklerden dolayı gerçekleşmedi.

İyinin Ömrü Az Olur

Böyle söylenir. Batı Gök-Türkleri içinde iyi günler sürüp gidiyordu. Lakin arkadan gelecek olan bilinmiyor. Öyle bir duruma gelmişlerdi ki, kimse onlara dokunma cesareti gösteremiyor, fakat onlar istedikleri zaman, istediklerine dokunabiliyor. Savaşların hep kazanıldığı Tung Yabgu döneminin ilk yılları maddi zenginlikle beraber toprak zenginliği de getirmişti. "Sınırları Volga, Merv, Doğu Altay, Tarbagatay ve İndus'un yukarı mecrası çevrelerine kadar uzanıyordu. Hakan zapt olunan memleketler halkına kral naibi, yanına vergi işlerine bakmak üzere tudun tayin et(miş)ti. Büyük Çin seyyahı Hiüan tsang Turfan'dan İndus Nehri kıyısına kadar Tung Yabgu himayesinde seyahat etti. Hakan Talas vadisinde oturmayı sevmekle beraber, onu Tokmakta kabul etti. Hakanın büyük ihtişamı seyyah üzerinde derin tesir bıraktı."[209]

209 Tarihte Türklük, 97.s.

Adı bir başka eserde Hsüan-t sang olarak yazılan bu Çinli seyyah ki, rahiptir. Tung Yabgu'nun avlandığı sırada karşılaşmışlardır. Atların güzelliği rahibi şaşkına çevirmiş. Bu meraklı seyyahın görüp de kaydettiklerinin birazı şöyle: "Han yeşil atlas cüppe giymiş ve başı kapalı değildi. Sadece alnını çevreleyen bir ipek şeritle saçlarını toka edip omzuna sarkıtmıştı. Han'ın çevresini saran 200 kadar süvari simli cüppeler giymişlerdi ve saçları beliklenip örülmüştü. Diğer savaşçılar develere yahut atlara binmişlerdi. Bunların elbiseleri ise kürk ve ketenden yapılmıştı. Tuğlu uzun mızrakları ve okları vardı. O kadar çoktular ki, kuyruğun sonu görünmüyordu."[210]

[210] Eski Türkler, 210.s.

İhtişamın Çin'e mahsus olduğu zannedilirse de, maddi imkânları elveren her ülkede aynı şey olabiliyormuş. Tung Yabgu ülkeler fethedip, ülkesine zenginlik akıtıyor, bunu da yaşananlarla dışa yansıtıyor.

Batı Gök-Türklerinin sahip oldukları bölgenin tabii zenginliği vardı; bu korunabiliyor ve dışarıdan kazanılanlarla servet dağ gibi yığılıyor. Sarfiyatı da akıllı yapınca maddi saadet yağmur olup yağmaktaydı; anlaşılan böyle. Ama iyilik tepede taşınan çok narin bir cam sinidir; biraz dengesiz hareket, yere düşüp parçalanmasına sebep olur. Devamlı olarak dengeli davranabileceğini iddia edecek bir babayiğitte çıkmamıştır.

Kara Günler ve Tung Yabgu'nun Sonu

Her şeyin bir miadı var; iyi idareciliğinde. Diğer kavimlerde olmayan bir şey değil, fakat Türklerde daha fazla görülen şu k, bir kaptan diğerine boşalmadan durabilen Türk'ü bulmak zor. Bu her ne ise sık sık karşılaşılır. Çoğunluğu Türk ve daha önceleri de kağanlığa tâbi olup, bilahare ayrılan kabileler, boylar vardı da bunlar Tung Yabgu Kağan'ın otoriter kanatları altına sığınmışlardı. Savaşlar fetihlerle, dolayısıyla ganimetlerle kanlı bir uğraş sayılmıştı. Ülke insanları huzurlu görünüyordu.

Tang hanedanlığında taç devir teslimi yapıldı. Sui hanedanının devrilmesinde (618) baba Li Yüan (imparator olunca Kao-tsu ünvanı almıştı), oğlu Li Shih-min ile müşterek mücadele vermişlerdi. Li-Shih-min büyük oğul olmadığı için veliaht değil, fakat taht üzerinde iddialıydı. Kardeşler arası kıskançlık ona bir suikast hazırlanmasına yol açtı. Tung Yabgu bu sıralarda Çin'i zorluyordu. 626'da Çin'in baş şehri Batı Türkleri tarafından tehdit edilirken kardeşler arasında silahlı bir çarpışma olmuştu, fakat bu isyan Li-Shih-min'in galibiyeti ile neticelenmiştir. Kardeşlerini aileleriyle birlikte temizledi, baba ise çekilmek zorunda bırakıldı. Li Shih-min Tai-tsung adıyla imparator oldu. (627-649)"[211]

[211] Çin Tarihi, 204.s.

Li-Shih-min, imparatorluğu kılıç zoruyla ele geçirdikten sonra, henüz kendine gelemeden Doğu Türklerinin hücumuna uğradı. Fakat netice itibariyle bu parlamadan sönen bir alev olmaktan öte gidemezdi. Kimsenin

burnu kanamadan, Wei nehri kenarında işi tatlıya bağlayıp, barış imzaladılar. Doğu kanadı Çin ile dost olunca, bu ülkeye akınlarda bulunan Tung Yabgu çekingen davranmak zorunda kaldı.

Aynı sıralarda devam etmekte olan Bizans-İran savaşında yer almak isteyen Batı Gök-Türkler Bizans'ın yanında İran'a karşı savaşa girdi. Kıyasıya vuruşmalar Tung Yabgu'yu hayal kırıklığına uğratmaktan başka işe yaramadı. İran daha dayanıklı çıktı ve düşmanlarını yalvartacak durumu olmadı ise de pes ettirdi. Böylece, bir itibar kaybı Tung Yabgu'nun hanesine yazıldı. Burada, sadece Bizans İmparatorunun: "Kızımı sana vereceğim" vaadi ile avundu.

Yaprak Dökümü

Büyük patron olmuş, buna enikonu alışmıştı. Gelişen hadiseler onu basamak basamak aşağılara çekiyor. "627'de Seyanto kabilesi Batı Hakanlığından ayrılıp Doğu Hakanlığına bağlanmıştı."[212] Bunun en açık manası kuvvet kaybıdır. Devam eden zamanlar da parlak ışıklarını Batı Türklüğünden esirgedi. Karluklar ve Sir Tarduşların isyan edip Doğu Türklüğüne bağlanmaları, beylerden birçoğunun Çin ile münasebete girmeleri [213] kan kaybının durdurulamadığına en iyi işaretler idi.

212 Eski Türkler, 249.s.

213 Türk Tarihi, 1.c.128.s.

Tek kelimeyle Bat Gök-Türk Hakanlığının ufku kararmaktaydı. Devletin doğu taraflarını idare eden ve Kağanın amcası olan Bogatır Şad bile değişmişti. Bogatır Şad, Çin'e karşı kahramanca savaşan yiğitlerdendi. 618'de Liang eyaletini işgal etmiş, buradan binlerce kadın ve erkeği alıp ülkesine götürmüştü. Büyük bir kumandan idi; işte tehlike de bu büyüklüğünden geliyor. Küçüklerin yıkacağı duvar boyları kadar olur, büyükler ise ülkeler harap eder.

Tung Yabgu boşuna yaşayanlardan değildi. Amcasını her yönüyle tanımış, sırtını ondan korumaya çalışıyordu. Biraz zayıflatılması gerekiyordu; onun için ülüşünü alıp, kendi kardeşine vermek istedi.

Aldım, verdimle olmuyor. Tung Yabgu'nun kardeşi Cabgu-Hakan ile amcaları Bogatır Şad savaştılar ve Kağan'ın yardımcısı durumunda olan

Cabgu hezimete uğrayıp sonunda öldürüldü. Surda bir iri gedik daha açılmış oldu.

Batı Gök-Türk devletini ayakta tutan en önemli iki unsur vardı Dulular ve Nuşibiler. İşin kötü tarafı, bu iki kabile birbirinin rakibiydi. Kağan dengeleri koruyabilecek imkân ve kabiliyetini yitirdi. Neticede maddiyata dayalı huzursuzlar baş gösterdi. Bu, isyanın tetikçisi oldu. Savaşmayan asker, savaşan askeri olanlara yaradı. Batı'nın bazı toprakları doğuya geçti. Başkalarına da boşaltılan araziler vardı. Amca Bogatır'ın isyanı alevlendi. Ve ne kadar hoşnutsuzlar, başkaldıranlar varsa onların başına Bogatır Şad geçti. Bir gün Bagatır Şad Tung Yabgu'nun karargâhını bastı ve onu orada idam etti. (Sene 630) [214]

214 Aynı Yer

Benzerlerini seyrettiğimiz tablolardan biri daha Çin'den geldi. "Tung Yabgu'nun ölümüne çok üzülen Çin İmparatoru Tai Tsung, onun cenaze töreninde yakılmak üzere mücevherlerle ipek elbiseler yolladı."[215]

215 Gök-Türkler, 1.c.93.s.

Sibir Han (Bogatır Şad)

Bogatır Şad, karargâhında öldürdüğü yeğeni Tung Yabgu'dan sonra, kendi kağanlığını ilan etti. Giderayak bir de ünvan verdi kendine: "Külüg Sibir Han." Yaşlı ve tecrübeliydi Sibir Han, ama bunlardan istifade edememiş, edemiyor. Dulu ve Nuşibi kabilelerinin tasvibini alamadan, üstelik bir Kağan cinayetinin üzerine oturulamazdı. Nuşibiler katiyen yapılanı tasvip etmediler.

Bir süre önce Tung Yabgu, amcasının ihtirasından çekindiği için kardeşini onun üzerine savaşa göndermişti. Ve kart amca bu yeğeni Baga Cabgu Han'ı öldürmüştü. Cabgu Han'ın oğlu Ni-shu'nun ülüşü Paykend (Buhâra) deydi. İsyan eden Nuşibiler bu prensi ön plana çıkardılar. Şehrin ileri gelenleri de ona itaat arz ettiler.

Ne Çin gailesi ne İran, ne de Doğu Türklüğü vardı Batı Türklüğü için. Yarış, taht kapma üzerineydi ve bu asker paraya bağlıydı.

Sibir Han (Bogatır) kendisine kuvvetli taraftarlar bulamadığı gibi, paralı asker de temin edemiyordu. Buhâralı kuyumcular Ni-shu'nun

arkasındaydılar.

Mâverâünnehir'de bulunan, öldürülen Tung Yabgu'nun oğlu Hsi-li isyan etmiş, aslında büyük amcasının gasp ettiği kağanlığı tanımamış, ona savaş açmıştı. İki güzide yeğenini ortadan kaldırmayı göze alacak, bunu gözünü kırpmadan yapacak kadar aşkla bağlı olduğu taht Bogatır'a yâr olmadı. Hsi-li prens tarafından yenilgiye uğratıldı. "Altay dağlarına kaçtıysa da 631'de Nuşibiler tarafından yakalanıp öldürüldü." [216]

216 Eski Türkler, 266.s.

Buhara (Paykend) Prensi Ni-shu, amcası oğlu Hsi-li'yi taht için hak sahibi görüyordu. Kendisine sunulduğu halde kabul etmeyip, onu çağırdı. Böylece babasının tahtı oğluna lütfedildi. [217]

217 Gök-Türkler, 2.c. 64.s.

İsmi "Se Yabgu" olarak geçtiği gibi, "Se-se hu" diye de yazılıyor. Aldığı ünvan ise "İ-p'ü-po-lü Yabgu Kağan" ve İrbis Bolun.

Torbada İyi Gün Kalmamış

Doğuda-Batıda Türklere bir şeyler olmuş. İyi günler tüketilmiş; gelen, gidenden kötü. Bir umutla ama biraz da çaresizlikle Nuşibiler tarafından kendisine Kağanlık takdim edilen Hsi-li –İrbis Bolun– keyfi uygulamalara yöneldi. Örfü, töreyi, saygı değer devlet büyüklerini hiç umursamadan, aklına geleni yapıyordu. Davranışlarından dolayı "âdetleri hiçe sayan" manasında bir lâkap verildi.

Aklınca, birlikten ayrılan kabileleri tekrar kazanmak istiyordu. Bunun için savaşlar çıkardı. T'ie-leleri (Töles-Teleüt) idaresi altına aldı, ama Sir-Tarduşlara mağlup oldu. Kaybedilen savaş destekçilerini temelli azalttı. Başkaldırılar hızlandı. Karşı çıkanlar öldürüldü, öldürülüyor fakat artık bu olayların adı sadece cinayet olarak anılıyor. Öyle bir duruma gelindi ki ona tahtı sunan amcası oğlu bile kaçarak canını kurtarmaya baktı.

Etrafında dost bırakmadı. Canından bezen insanlar onun canına kasteder oldular. Sonunda başına bir miktar adam toplayan beylerden biri otağını bastı. İrbis Bolun Cabgu, başına gelecek muhtemel belayı, kaçarak atlattı.[218] İrbis Bolun'un kısa zamana sığan uzun macerasının sonu Belh'i

basmak oldu. “Oradaki Budist tapınaklarını yağmaladığı gece öldü ve savaşçıları da dağılıp gitti.”[219]

218 Türk Tarihi, 1.c 129.s.

219 Eski Türkler, 266.s.

Batı Gök-Türkleri tam manasıyla kargaşanın kucağındaydılar. Nişubiler duruma hâkim olmaya çalıştılar ve başlangıçta etrafında kümelenmek istedikleri Ni-shu’yu getirip, Kağanlığını ilan ettiler. Artık kendilerini bağımsız yaşatacak imkândan mahrum idiler. Çin ile müzakerelere girişen yeni Kağan onlara itaate karar verdi. Bilahare de bu makamda kalmayı istemeyip 634’te, kardeşi Tung Şad adına tahttan feragat etti. Yeni han İşbara Tölis Şad ünvanı ile işe başladı. Nasıl ayakta kalınabilinir düşüncesi her şeyden önde geliyordu.

İşbara Tölis Şad komadaki bir devletin başına geçmiş sayılır. Dayanak arama mecburiyeti ile “635’te T’ang başkenti Ch’ang-an’a adam göndererek evlilik teklifinde bulundu ve 500 baş at sundu. İmparator, onun elçisini çok iyi karşılamış ve iltifatlarda bulunmuştu. Ancak, oyalama taktiklerine başvurarak evlilik teklifini kabul etmedi.”[220]

220 Gök-Türkler, 2.c. 64.s.

Her iş her zaman aynı maksatla yapılmıyor. İşbara Tölis Şad bu defa denize düşen adam pozisyonundaydı ve sarılmak için yılan arıyordu. Fakat kendileri için cazibesi olmayan kız verme meselesi nezaketle reddedildi ve Çin neyi niçin yaptığını da göstermiş oldu. Birkaç sene önce de Çin, aynı niyetle gelen elçileri “Sizin ülkeniz karıştı. İdarecileri henüz belli değil...” diye eli boş çevirmişti.

On-Ok Meselesi

Rivayetlere göre on-ok tabiri bundan sonra çıkmıştır. İşbara Tölis Şad ülkesine huzuru ikâme etmeye yarayacak teşebbüslerden geri kalmadı. Gerekli gördüğünde savaştı ve aynı lüzum üzere barıştı. Gidişat hiç de iyi değildi. İktidar Açina oğullarının elinden kayıp gidiyordu. Güçlenenler Dulu ve Nuşibi kabileleriydi. Han’ın iktidarı ancak beylerin himmetiyle mümkündü. “Dışarıdan kendilerine karşı herhangi bir tehdit gelmeyeceğini anlayan Nuşibi ve Dulu beyleri hana kendi isteklerini dikte ettirmeye

başladılar. Han birtakım reformlar yapmaya kalkıştıysa da, bunlar idarenin daha da laçkalaşmasına yol açtı ve 635'te Dulu ve Nuşibi kabileleri yönetimi tamamen ele geçirdiler. Beş Nuşibi ve beş Dulu kabilesi sadece Açina oğullarının elinden yönetimi almakla kalmadılar, görünüşe göre yerli kabile beylerini de dışladılar. Bu beylerin her biri mevki cihetinden Şad'a yani hanedan mensubu prense eşitti ve yine her birine iktidarı simgeleyen birer ok verilmişti. Ki bilahare "On-Ok Türkleri" tabiri de buradan çıkmıştır."[221]

221 Eski Türkler, 268.s.

On-Ok'un beşi Dulu beşi Nuşibi kabilesi beylerine verilmişti. Bu olayın gerçekleştiği 635 yılı, Batı Gök-Türk devletinin ikiye bölündüğü tarihtir. Beş Nuşibi boyu batı ve beş Dulu boyu doğuyu teşkil etti.[222]

222 Tarihte Türkler, 97.s.

Bundan sonra ciddi manada Batı Gök-Türk devletinden bahsetmek kâbil olmayacak, ama ileride tekrar döneceğiz. Şimdi biraz Doğu'ya bakalım.

Çulo Han (Doğu Hakanlığı) 619-621

Chi-ch'i Şad'a Suiler, 616'da bir hainlik teklif etmişlerdi. "Seni Çinli prensesle evlendirelim ve Güney Han'ı ünvanı verelim."[223] Şi-pi Kağan'ın gücünü kıracaklardı; fakat Şad "hayır" dedi ve meseleyi olduğu gibi ağabeyine aktardı. Sui hanedanlığının devrilişinde bu olayın verdiği öfkenin rolü vardı.

223 Türk Tarihi, 1.c. 104.s.

Şi-pi Kağan Suilerin devrilip, T'angların başa geçişinde büyük pay sahibiydi. Sonunda Tanglarla da savaş kaçınılmaz olmuş, ne var ki Kağan yolda ölmüştü. Oğlu küçüktü. Kurultay kararıyla Kağan Şi-pi'nin kardeşi Chi-ch'i Şad tahta çıkarıldı ve Çulo Kağan olarak takdim edildi. Küçük yaşı tahttan mahrum etmişti ölen Kağan'ın oğlu Shih-popi'yi, ama amcası Çulo yeğenine Ni-pu-Şad ünvanı verdi ve devletin doğu tarafına gönderdi.[224] Bazen büyük şamatalara sahne olan taht kapma savaşı yaşanmadan, usule uygun değişim gerçekleşti.

224 Büyük Türk Tarihi, 2.c.615.s.

Çin Elçisinin Kurnazlığı

Sayısız isyanlarla, oluk oluk kan akıtılarak, Çin'in idarecileri değiştirilmişti. İstenen yeni düzen henüz kurulamadığı için, Gök-Türklerle savaşmaktan kaçınılıyordu. Ordusuyla yola düşen Şi-pi Kağan'ı yumuşatıp vuruşmadan yurduna döndürmek isteyen imparator zengin hediyelerle elçi göndermişti. İki taraf birbirine yaklaştığı sırada Kağan öldü. Elçi bunu duyunca hediyelerinin heder olacağı zannıyla yoldan dönüp, bunları Çin hazinesine devretti. Yeryüzü hiçbir sırrı bağrında barındıramıyor. Çulo Kağan, kendilerine gelmekte olan zengin hediyelerin adres değiştirdiğini öğrenip, gazaplanmış, başlamış savaş hazırlığına. Çin elçisinin vermeye kıyamadığından daha fazlasını almaya azmetmişti. Bu hazırlıkta imparator tarafında duyulmuş, endişeye kapılınmış ve hediyeler tekrar gönderilmiş, böylece, gergin ortam yatışmıştı.[225]

225 Gök-Türkler, 1.c. 69.s.

Dostluk Gösterisi

Ya hazinen dolu yahut kılıcın keskin olmalı. Bu sıralarda Çin'de hazine zengin kılıçlar körelmiş, ama bileniyor, hazırlanıyor. Bir de iç huzurun temini iri taşlar gibi ayaklarına takılmakta idi. Her türlü hesabı iyi yapmak zorunda olan imparatora Gök-Türklerin dostluğu lâzımdı. Şi-pi Kağan'ın ölüm haberi kendilerine resmen ulaştırılınca, Çin'in saygılarını ispat edecek bir fırsat doğmuş oldu. Ülkesinde yas ilan eden imparator, baş sağlığı dilemek, üzüntülerini bildirmek üzere elçi gönderdi. Elbette, adet olduğu üzere kıymetli hediyelerde ihmal edilmemişti. İmparatorun üç günlük yası devlet adamları tarafından da uygulandı. Ölümü duyurmak üzere gelen Gök-Türk elçisi, Çin büyüklerinin taziyelerini şahsına ayrılan ikametgâhında kabul etti.[226]

226 Aynı Eser, 70.s.

Yapılanlar, devletlerin maddi-manevi güç ve imkânlarıyla mütenasiptir ve bunlarda hakiki sevgiyi aramak beyhudedir. Yollanan hediyeler biraz korkudan, biraz da zenginlik gösterisinden ileri gelmekte, tutulan yas, ekseriyetle samimiyetten uzaktır. Her şeyde siyasi hesaplar ön planda

tutulmakta, bu da aslında yadırganacak, hor görülecek bir davranış biçimi değil.

İnce Hesaplar

Çin'de Sui Hanedanlığı yıkılmış olmakla beraber, taraftarları "kaderimdir çekerim" demiyor, isyan hareketlerini sürdürüyorlar. Çulo Han ülkesinin menfaatine göre hareketi tercih edecek ve bunu Suilerle işbirliğinde görmekteydi. Onlara hamileriymiş gibi davrandı. Bunu aleniyete bile döküp, "Tang Hanedanı'nın kanuni dayanak noktalarını yok etmeye girişen Çulo Han Sui Hanedanı taraftarlarının isyanını desteklediğini açıklayarak, kendisine iltica eden Prens Yang Cheng tao'yu "Wang" ünvanıyla tanıdı."[227]

227 Eski Türkler, 227.s.

İstenmediği halde bazı şeylerin hatırlatılmasına çalışılıyor. Okuyucunun dikkatinden kaçabilecek noktalar burada tekrarlanmaktadır. Türk kavminde görülen millî duyguların karmaşıklığının onlara özel olmayıp, zamanın hükmü olduğunu kabul edeceğiz. Sayısız örnekleri Çinlilerde görülmüştü, yine görülmekte. Hanedanlar savaşından bir türlü kurtulamayan Çin'de Sui Hanedanı taraftarı hayli kalabalık insan Çulo Han'a sığınmıştı. İmparator Sui taraftarlarının faaliyetleri ile onlara verilen Gök-Türk desteğinden dolayı soğuk terler döküyor.

Revaçta olan kabilecilik, hatta şahısçılık gibi görünüyor. Kendi ülkesinde yeni bir yönetim kurmaya çalışanların derdi, öncekinin kötü idaresinden ziyade işin başında kendisinin bulunması arzusuydu. İsyana destek verenlerin düşüncesi dahi şahıslarını daha iyi mevkilere getirmek hevesinden başka bir şey değildi. Aynen bizim şahidi bulunduğumuz particilik çekişmeleriyle Çin'deki isyanların amacı çakışmaktadır. İsyancılardan Liu Wu Chau iki bin Türk süvarisiyle desteklenmiş, cesaretinin artmasını sağlayan ise, Kağan'ın, arkasında olduğunu biliyor olmasıydı. Kendisini güçlü hisseden bu zat vakit kaybetmeden yürüyüşe geçti. "Çin'in birçok kentlerini yakıp yıktı. Le-am-Su-tu adında diğer bir âsi de büyük Handan asker aldı."[228]

228 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 216.s.

Tang Hanedanlığının tedirginliğini artıran, her şeyden önce kendi milletinin kumandanlarıydı. Liang Shih tau Batı Ordos'ta bir kalenin

garnizon subayı iken kiralık eşkıyalardan gördüğü yardımla şehri işgal etti. Valiyi öldürüp, kendisini Liang Hanedanı İmparatoru olarak ilan etmekten çekinmedi. Ama şunu da biliyordu ki, bu karmaşa arasında elde ettiğini söylediği mevki kendi gücü ile korunamayacak derecede zordu. Bunun için Gök-Türklere bağlılığını bildirmede hiçbir mahzur görmedi. Çulo Kağan ise tebaası olan heveskârı Tardu Bilge Han ünvanı vermekle ödüllendirdi; böylece onu bir nevi Türkleştirmiş oldu.

Şimdi bu, Liang Shih'tau sınır âsilerinin başkumandanıdır. Çin'in idaresinden rahatsızlığı sürmekte, huzura kavuşmayı Gök-Türklerin davranışlarında aramaktaydı. Çulo Kağan'a bir mektup yazarak dedi ki: "Chung-Yuan'da kargaşa yaşanıyor, ülke birkaç hükümdarlığa bölündü. Önceleri siz güçlüydünüz, bu yüzden herkes Türklerin hâkimiyetine girmişti. Şimdi ise Tang bütün imparatorluğu ele geçirdi. Ben kendi kellemi kaybetmekten korkmuyorum; ama sıranın size kadar gelmesinden endişe ediyorum. En iyisi o daha tahtını sağlamlaştırmadan Güney Chung-Yuan'ı ele geçirmektir. Ben bütün kumandanlarımla hizmetinizde olmayı vaad ediyorum."[229]

229 Eski Türkler, 228.s.

Ülkesinin ve milletinin yaşadığı-yaşayacağı hadiseler tasalandırmıyor Liang Shih-tau'yu. Ne kadar samimi ise bilemeyiz orasını, ama ikbalini Türk yükselişinde arayan bu zat yalnız değildi. Bu tip insanlara bakılırsa, yaptıkları itibarsızlıkta değildi. Haysiyetsizlik asla(!)

Emsali fazla olan, benzerlerinden biri de Kao Ch'e-ho adındaki Çin subayıdır. O isyan dalgasında bir hayli Çinli yöneticiyi öldürmüş, kendini "mengü dostluk hükümdarı" saymaya başlamıştı. O da Kağan'ın huzuruna gelmiş ve kendisini şöyle takdim etmişti: "Yang hanesini yıkacak göğün oğlu" Kağan ona Böri Şad (kurt prens) ünvanı vermişti.[230]

230 Aynı Eser, 221.s.

Yıkılan Sui Hanedanı taraftarı olarak adlanan kalabalık Çinli grubu Kağanı Tang Hanedanını devirmeye teşvik ediyor. Bu, Türk tarafı içinde değerlendirilmesi gereken bir fırsat idi. Nihayet, isyankâr Çinliler, istedikleri yardımı almayı başardılar. Gök-Türk askerleriyle desteklenen âsiler atağa kalktı. Buna mukabil karşı tarafın durumu da bir manada bu tarafla benzerlik arz etmekteydi. Nasıl ki Sui taraftarı Çinliler Türklerin

yardımıyla güçlenmişler, zafere koşuyorlar, Çin tarafında da ordunun en önemli vurucu gücü Türk Tabgaçlar idi.

Çulo Han'ın Ölümü (621)

Gök-Türklerin desteklediği muhalifleri ile Tangların savaşı başladı. Önceleri zafer ibresi âsilerden yanaydı, sonra: "Sahneye Prens Li-Shih-min'in cesur ve savaşçı Tabgaçları çıktı. (Daha önce Han'a sığınıp, "Yang Hanedanı ve imparatorunu yok eden Hakan ünvanı alan) Liu Wu-Chau Türklerin yardımıyla Ping-chan (Pim-çao)'yu ele geçirmiş, fakat başarısı da orada noktalanmıştı. Türkler Chin-yang'daki bütün gençleri esir alıp, ganimetlerle birlikte steplere döndüler."[231]

231 Aynı Eser, 228.s.

Çulo Han'ın Sui taraftarlarını desteklemesinin sebebi, babasının tahta çıkışında onlardan görülen yardıma bağlanıyor. Minnettarı olduğu ailenin tekrar iktidara gelmesini istiyordu. Şöyle anlatılır: "Han Sui ailesinin oturması için Ping-çao kentini ele geçirmeyi düşünüyordu. Zira bu aileye atalarının şükran borcu vardı. Fakat yola çıkmaya hazırlandığı sırada karısı prenses İçing, Han'ı zehirledi. Neden dolayı bunu yaptığı anlaşılmıyor. Acaba vatan sevgisi kendisindeki Sui ailesi sevgisine üstün mü geldi?"[232]

232 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 617.s.

Aslında, Kağan'ın ölümü daha başka sebeplere de bağlanmaktadır ve makûldür. Çünkü İçing Hatun bir Sui prensesiydi. Kağan kocası onun ailesinin şerefini iadeye çalışanlarla beraber hareket ediyordu. Vatan sevgisinin -anılan kişi için- aile sevgisinden üstün olması mantığı zorluyor. Sıradan bir ölüm gibi gören-gösteren yazarlar da var ama biz yine Gumilev'e kulak vereceğiz.

Li-Shih-min fevkalade zeki ve iyi bir savaşçıydı. İsyancıların en iyi iki kumandanı öldürüldü. Lo-yang açıklarında feci bir mağlubiyet tatmak üzere olan Çulo Han'ın tarafıydı. O devirde oldukça itibar edilen büyücüler bile şansın Tanglardan yana olduğunu söylemişlerdi. Han her şeye rağmen Suilere yardım edeceğini açıkladı. "Sonra bir "kan yağmuru" yağdı. Geceleri Han esrarengiz çığlıklar işitmeye başladı ve Sui prensesi tarafından tedavi edilmesine rağmen hastalanıp öldü.

Acaba ne olmuştu! Sui Hanedanı taraftarlarıyla dost olduklarına göre zehirlenme ihtimali söz konusu olamazdı. Muhtemelen bu hastalığın ve ölümün sebebi, kuzey ve batıda ortaya çıkan beklenmedik büyük problemlerin neden olduğu sinir krizleriydi."[233]

233 Eski Türkler, 229.s.

Kie'li Han –İl Kağan– (621-630)

Asıl adı Tou-pi-yi. Ölen Çulo Han'ın kardeşi. Babasının tahtına çıkabilecek yaşta bulunan evlat fizikî defolarının gadrine uğradı. Bunda esas belirleyici ise taşınmaz miraslar gibi Kağan'dan Kağan'a intikal eden üvey anne İçing Hatun idi. Güzel tahta çirkin çocuk lâyık görülmemiş, ağabeyinin yerine, Tau-pi-yi getirilmiş, bu tercihte başlıca rol İçing'in olmuştu. Yeni Kağan Kieli ünvanını aldı. "Yeğeni Yue-şe-şe'ye Tuli ünvanını verdi."[234]

234 Gök-Türkler, 1.c. 72.s.

Prenses İçing'den çok söz edildi. O Sui Hanedanından güzel bir kız iken 600'den önce Kimin Kağan'la evlendirilmişti. Daha sonra, değişen her Kağanla nikâhlanarak bugünlere geldi. Şimdiye kadar yaptıkları ile Türk tarihi açısından sabıkalıdır. Ne varki, "İl Kağan Türk geleneğine göre, ağabeyinin karısı ile evlenmişti."[235] Kağan kadınlarının, kocaları ölünce başlarından geçen evlilikler göze batıyor olabilirse de, bunun şöyle bir izahı yapılmaktadır: Eski Türklerde ölen kardeşin dul kalan zevcesi veya dul kalan üvey anne ile evlenme geleneğinin temelinde yatan gerçek şu: Dul kadınlar çaresiz bırakılmasınlar. Bu evlilik hadiseleri bugün bizim anladığımız manada evlilikler değildir.[236]

235 Kök-Türk Tarihi, 29.s.

236 Aynı Yer

Çin'in zayıf Gök-Türklerin kuvvetli olduğu zamanlarda Kağan ölümlerine Çin'de yas ilan edilir. Yine aynı âdet yaşandı, zira henüz İmparator acz içindeydi. Eğer Kieli Kağan aldığı mirası iyi kullanabilir, Çin'de fevkalade bir değişim meydana gelmezse bu böyle gider, hatta Gök-Türkler daha da büyüyebilir. Bir dizi yanlışlar sıraya girerse Türklerin

akıbeti fena olur. Buraya kadar gördüklerimizden hâsıl olan ana fikir diyor ki: Türk kağanlarının zaaflarının başında gelen Çin'in yumuşak ipeği ve diğer lüksleri ile işveli prensesleridir. Bunların çekim alanına girilmezse yükselmenin hududu yoktur.

Doğu Gök-Türk ordusu kuvvetli, komutanlar iyi ve Kağan'a sadıklar. Çin isyan nöbetlerinden bir türlü kurtulamıyor. Korku belası imparator Türklere vergi ödemeye devam ediyor. Gök-Türklere sığınmış olan iki önemli Çinli Türklerin Çin'e hücumunu çabuklaştırmaya çalışıyor. Mizacen biraz zayıf [237] olduğu söylenen yeni Kağan, hislerine mi, aklına mı, pof pofçulara mı meyledecek? Göreceğiz.

237 İslâm Ans.12/2.c.

Düşmanın Zayıfı Makbuldür!

Kieli Han milletine ümit verecek meziyetlerden yoksundu. Tang Hanedanı ile savaşa teşvik ediliyor. İçing Hatun bunların başında gelmekte ve Çinli sığınmacılar yani Sui taraftarları... İmparatorun savaşa mecali yok, barış hâlini muhafaza için tavizlerden kaçınmıyor. Zengin hediyeler ile Kağan'a gönderilen Çin elçileri dostane tavırla gönül okşayıcı sözlerle vazifelerini bihakkın yerine getiriyorlar. Bir yandan da İmparator Kao-tsu teyakkuzu ihmal etmiyor.

Savaşa zorlayanlarla barışı güzel gösterenler arasına sıkışıp kalan Kieli Kağan mütereddit karakterinin cezasını çekiyordu. Sadece Çin ile "savaş mı" "barış mı"dan ibaret olmayan başka gaileler de var. Sınırlarda aynı soyun bölünmüş kabileleri savaş halinde. Kağan olmanın ağır mesuliyetini taşıyacak güçle bilgi ve beceriyle donatılmış biri değildi Kieli. İmparator onu sükûnete davet ederken hudutta Türklerin hareketlerini gözetlemek için karakollar kuruyor, muhtemel Türk akınının tedbirini almaya çalışıyordu.

Savaşa Adım Adım

Sınırlarda savaşanlar sadece Türk boyları değil, onlara el altından destek olan Çin imparatoru vardı. Maksat şu ki; ilk zamanlarda çok basit sınır

kavgaları gibi görünen dalaşmalar Çin'in kaşımasıyla azacak. Bu yara Gök-Türklere bulaşacak. Sınırlarda başlayan yangından kıvılcımlar sıçrayıp Kağan'ın otağına düşecek. İmparator yangını harlandırmaya, Kağan söndürmeye mesai harcayacak. Kazanılan zaman Çin'in lehinedir.[238]

238 Türk Tarihi, 1.c. 105.s.

Doğrusu Kieli Han etrafta olan bitenden rahatsızdı. Aleyhine canlanan hareketleri bastırmak için uygun ortamı gözlüyordu. Ani kararla yapılacak işten hayır ummuyor ve o sınır ateşlerini söndürmeye giderken imparatorluk ordularının ülkesine girmesinden korkuyordu. Ya imparator? "O dönemde dünyada Türklerle savaşmaktan korktuğu kadar hiçbir şeyden korkmazdı."[239] Fakat bazen, bazı işler vazife haline gelir ve yapılır; korku buna engel olamaz. Kısa zaman içinde başlatılacak Türk Çin savaşında galibiyet tereddütsüz Türklere yakındı; şartlar böyle diyor.

239 Eski Türkler, 237.s.

Çin orduları birkaç cephede birden savaşmaya mecbur olmuştu. En büyük ve önemli Çin komutanı İmparator Kao-tsu'nun oğlu Prens Li-Shih min idi ve Lo-yang cephesinde Wang Shih ch'ung'la vuruşuyordu. İki taraf da Çinli ama iki ayrı hanedanlık adına çarpışmaktalar. General Wang Shih-ch'ung oldukça gaddar biridir. 613 senesinde yaşanan isyan hareketlerinde yine general idi. Karşılıklı yahut tek taraflı... Hiç fark etmiyor, general önüne geleni kılıçtan geçiniyordu. Öyle bir duruma gelinmiş ve yemin ederek isyan cephesinde bulunanlara dokunmayacağını garantilemiş, fakat silahını bırakan 300 bin kişiyi diri diri toprağa gömdürmüştü.[240]

240 Aynı Eser, 215.s.

Bahse konu tarih 621-622. Çinli Çinli ile yani aynı topraktan mamul iki testi birbiriyle tokuşuyor. İmparator Türk karabasanına ruhunu esir etmiş durumda. Bütün gücü ile Türk-Çin savaşının önünü açmamaya uğraşıyor. O kadar ileri gidiyor ki, yaptığı jestle zaafını açığa vurduğunun farkında olmuyor. Durduk yerde Kieli Han'a Çin'den 100 bin top ipek geldi.

Kieli Han İmparatorun ipeğini aldı, lakin bunun dostluk adına gönderilmediğini biliyordu. Gönlünden geçen, artık iyice zayıf olduğunu anladığı Çin'e savaş açmaktı. Bunun için bir bahane icat etti ve elçileri hapse attı. Durumdan haberdar edilen imparator savaş arabalarını

hazırlatmak yerine misliyle mukabelede bulunup, Gök-Türk elçilerini hapsetti; bunlar Çin başkentinde bulunan iki Türk beyi idi.

Ve Savaş Çattı

Savaş, ama pekiyi hesap edilmiş değil. Başlangıç olarak Şensiye saldıran Türk ordusu Mai adlı bir kaleyi ele geçirdi. Karşı saldırı pek etkili değildi ki Türkler buraya yerleşti. Daha sonra Feng chau ve Lu chau adlı yerler tahrip edilip, buralardan 50 bin esir alındı.

Çin orduları başka bölgelerde savaşıyordu. Türklerin saldırısında Çin açısından talihsizlik vardı; bu normal. Ama yine bir garabet var; Gök-Türkler muhalif Çinliler için vuruşurken karşı safın yiğit savaşçıları da yineTürk Tabgaçlar.

Savaş Niçin?

Bize intikal eden bilgilere göre, yapılan savaşların amacı Türklere değil, Çinlilere hizmet içindi. Hanedanlar arasında cereyan eden kavgalarda imparatorlar değişiyor. Çin aynı varlığını sürdürüyor. Kieli Han'ın çarpıştığı Tang Hanedanlığı idi; maksat ise, onların devrilip, yerine, onlar tarafından devrilen Sui Hanedanlığının tekrar hâkimiyet sağlamalarıdır. Geçmiş zamanda Suilerin, mevcut Kağan'ın atalarına yaptığı iyilikler bir bir sıralanıyor. Çinli prenses İçing Hatun aile şerefini düşünerek, kocasını koruyor, o da minnet borcunu ödemek için hücuma kalkıyordu. Kağan'a anlatılanlara göre "Ki-min Han Suilerin yanına kaçtığı vakit, onlardan bir yardımcı kuvvet alarak o sayede Tataristan tacını ele geçirmişti. Torunlarının hâlihazırda dahi bu saltanatı koruyabilmeleri, Suilerin sülalesi imparatoru sayesinde idi."[241] Yazarın Tataristan dediği Gök-Türk ülkesidir.

241 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 618.s.

Belki insanî hasletler ağır basmış, ince hesaplara girmeyi Kieli Han şanına yakıştıramamıştı; lâkin alınacak kötü neticelerin faturasını bir millet ödeyecekti. İmparator elinden gelen barış çabalarını sarf ettikten sonra, mecbur kaldığı savaşa iştirak etmiş sayılıyor. Zaruretten girdiği bu yolda,

imparator, hâlâ fazla korku taşıyordu. 50 bin esir veren Çin, böylece ağır bir yara da almış sayılırdı; ama pes etmediler.

Gök-Türk orduları Çin'in muhtelif şehirlerinde yağma, esir alma hareketlerini sürdürdüler. İmparator, daha kalabalık askere sahip olduğu halde düşmanlarıyla başa çıkamıyordu. Üst üste yenilgiler olması Çin'i tamamen sindirmeye yetmiyor, ümitlerini bitirmiyor, yeniden toparlanmaya hazırlanıyorlar. Bütün birliklerini savaşa sokan İmparator Türkleri durdurmayı denedi. Kanlı çarpışmalar Çin'i biraz kendine getiriyor sayılabilir fakat sonuç iki taraf için de zafer değildi. Han'ın bazı birlikleri mağlup düştü, bunun üzerine çekilmeye razı oldu. Çin'in isteği düşmanını yere sermek değil, sadece işgal edilen topraklarını kurtarmaktı. Zengin hediyeler alan Han, çekilmekle önemli bir fırsatı elinden kaçırdığının farkında değildi. Uzun ve yıpratıcı savaşlar sonucu 622 yılında Türk orduları Çin topraklarından çekildi, fakat kargaşa durulmamıştı.

Ortada halledilmemiş meseleler duruyor. Çin sadece Türk akınlarından değil, doğusundaki isyanlardan da bunalmıştı. Eğer Gök-Türklerin başında dirayetli bir Kağan olsaydı, her istediğini alması zor değildi. Kieli Han maalesef kafasında belirli hedefleri olmayan, kurulmuş askerler gibi hareket ediyordu. 623 senesi sonbaharına kadar kımıldama olmadı, kışa doğru tekrar saldırıya geçildi, başarılı savaşlar yapıldı, ağırlaşan hava şartları yuvaya dönüşü zaruri kılınca elde edilenlerle yetinildi. Çin nefes alacak zaman kazandı. Henüz yapılan bir barış anlaşması olmadığı için, kozların paylaşılması, havaların müsait olacağı günlere ertelenmişti.

Savaşların devamı süresinde bile her şey bir tarafa bırakılmış değildir. Ve bütün vuruşmalarda Türk tarafı çok az ezilmiş, daha ziyade üstün görünmüştü. Zaten olayların seyri bunu açıkça haykırıyor. İşgale uğrayan, yağmalanan yerler Çin şehirleriydi.

Bütün Kağanlarda gizli tiryakilik halinde yaşayan Çinli prensesle evlenme arzusu savaş ortamında bile Kieli Han'ı rahat bırakmadı. Hem de öyle zamansız bir arzu idi ki, akıl ve mantıkla izahı zor!

Çin'in önemli şehirlerinden biri ablukaya alınmış, kayıp vermekten bıkan imparator müşkül anlar yaşıyordu." Ancak bu arada Çin'e elçi gönderen İl Kağan (Kieli) bir Çinli prensesle evlenmek istediğini bildirdi. İmparator, kuşatmayı kaldırdığı takdirde İl Kağan'a bir prenses vereceğini açıkladı. Kağan'ın hatunu taarruzlara devam edilmesinde [242] ısrarlıydı. Hatunlar

bazen da faydalı tavsiyelerde bulunuyorlar. Mai şehri yiyecek sıkıntısına düşmüş olduğundan, bir memur başkumandanı öldürüp, şehri teslim ediyordu. Kieli Han, muhtemel evlilik uğruna, şehri tam teslim alacağı sırada bıraktı, fakat yine de muradına nail olamadı.

242 Gök-Türkler, 76.s.

Mai şehri Türk elinden, bir Çinli prenses vaadi ile kurtuldu. Diğer şehirlerde ise çarpışmalar kesilmemişti. Bundan sonraki günler-aylar Türk-Çin savaşlarıyla kızaracak, insanlar kazanma uğruna canlarından olacak, galip ile mağlup belirsiz hâle gelecek.

Yeni Hedefler

Durulacak zaman değildi. Çin ile Türk kaderin yan yana getirdiği ve önlerine birbirini öldürmekten maada şans koymadığı iki millet idiler. Yaşama arzusu öldürmeyi zaruri kılıyordu. 624 senesinde saldırıya geçen yine Gök-Türkler oldu. Bazı şehirler yıpratıldı, başkente doğru yüründü. Biraz da Türkler yıkıcı oldukları için başkentlerinin harabeye çevrileceğinden korkan bazı devlet adamları imparatorlarına "bu şehri kendimiz yıkalım, böylece Türk akınları buraları rahatsız etmez" dediler.[243] Tavsiyeleri uygun bulunmuştu ki "Şi-Min (Li-Shih-min) bunun önüne geçerek Türklere karşı yürümeyi teklif etti. Türkler o zaman Yuen-Çao, Tsu-Çao ve daha diğer bazı kentler civarında bulunuyorlar, büyük zararlar veriyorlardı."[244]

243 Türk Tarihi, 1.c.105.s.

244 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 622.s.

Çin toprakları Türk atlarının ayakları altında çiğneniyor, imparatorun gururu eziliyor. Gök-Türkler amca yeğen, yani Kağan Kieli ve ağabeyinin oğlu Tu-li kuvvetleri birleşmiş, güçlü ordularla güneye doğru ilerliyorlar. Bereket diye kutsanan yağmur şiddetini artırarak devam ediyor. Çin askerlerine erzak ulaştırılması mümkün olmuyordu.

Ağır iklim şartları altında Çin ordusu ile Türk ordusu You eyaleti önünde karşı karşıya geldi. "Henüz savaşa tutuşmadan Çin kumandanlarından Li Shih-min ileri çıkarak, İl Kağan'ı anlaşmayı bozmakla suçladı. Tu-li

Kağan’ı da kendisiyle daha önce ant içtiği halde buraya savaşmaya gelmekle itham etti.”[245]

245 Gök-Türkler, 1.c. 77.s.

Şüphe Tohumu

İleride imparator olacak olan Li-Shih min ezeli Çin hünerlerinden biri ile Kağan’ın içine şüphe tohumunu ekmişti. Hilesini etraflıca açıklamadan bir de kahramanlık numarası çekti. Yanına aldığı yüz kadar adamıyla Kağanın yakınına varıp şöyle bağırdı: “Çin imparator ailesi Türklere hiçbir şey borçlu değildir. Neden böyle silahlı olarak Çin imparatorluğuna geliyorsun? Ben T’sin kralıyım. Sizinle yalnız başıma savaşmaya, hangimizin galip geleceğini anlamaya geliyorum. Yalnız ikimiz savaşalım. Birtakım günahsızların kanını dökmekten çekinelim.”[246]

246 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 623.s.

Kieli Han Li-Shih Min’in teklifine gülmekten başka karşılık vermedi. Bu teklifin altında yatan baş ağrıtacak bir şeyler vardı; bunu düşündü. Muhatap yiğitlik gösterisiyle yetinmeyip, Kieli Han’ın yeğeni veliaht prens Tu-li’nin karşısına geçip “atının dizginini alarak yüksek sesle şöyle dedi: Biz herhangi bir anlaşma yapmadık ama zor durumdaysan sana yardım edebilirim. Yoksa yeminini unuttun mu?”[247]

247 Eski Türkler, 238.s.

Bu sözler Kieli Han’ın içindeki şüphe yılanını kıvrandırdı. Gerçekten yeğeni ihanet içerisinde miydi? Bunu hiçbir zaman öğrenemedi, ama aksi de ispatlanmış değil. Ortada hiçbir şey yok idiyse de kurnaz Li-Shih min amacına ulaşmıştı. Çünkü Tu-li ağzını açıp bir cevap vermemiş, sükût ile söyleneni zımmen tasdik eder duruma düşmüştü.

Li-Shih min’in teke tek dövüş teklifi Kieli Han’ın aklına yatmamış, ondan dolayı hiçbir cevap da vermemişti. Nasıl olur? Düşman ordu komutanı ta yanına kadar cesurane gelecek böyle bir teklifte bulunacak. Bu işte bir bit yeniği olduğu düşünülmez mi? Peşinden yeğeninin önüne varan aynı şahsın ona söyledikleri neler çağrıştırmaz ki? En basitinden, yeğen Tu-

li Han ile Çinli Li Shih min arasında gizli anlaşmalar var. Tu-li tahtı ele geçirmek için uygun bir fırsat kolluyor. Bu kanlı bir ihtilal olabilir, vs.

Kieli Han'ın kafası allak bullak olmuştu. Gözünde hiçbir şey kalmadı. Kazanmayı arzuladığı bir zafer de yoktu. Beyninde dolaştırdığı olumsuz fikirler bazı beyler arasında çıkan anlaşmazlıklarla iyice bulandı. Sağnak yağmur başlamış, imparator başkentini güneye taşımayı tasarlamış, Li Shih min böyle bir şeyin vukuu halinde intihar edeceğini söyleyerek buna mani olmuştu. Kieli Han'la yapmak istediği yeke yek savaş gibi bu da bir blöf idi belki, ama tutmuştu.

Li Shih min kurnazdı. Cesaret sergilemeyi biliyor, beceriyor ve seviyor. Tang Hanedanlığı prensi. Bunu hatırlatmak lâzım, imparatorluk Çin'de kurulmuş, Çinlilere hizmete çalışıyor, Çin'i daha dik durdurma mücadelesi veriyor fakat bu bir Tabgaç devletidir. Türk idiler, ne kadar çıkabildilerse Türklükten çıktılar, Çinlileştiler. Yapılan kurnazlıklara bakılırsa üzerlerinde eski korkudan pek eser kalmamış gibi. Biz burada onları Çin imparatorları olarak, Türklerin düşmanı mevkiinde görüyor, gördüğümüzü resmediyoruz.

Yapılan savaşlardan sonra başlayan yağmur iki tarafı da müşkül duruma sokmuştu. Gök-Türklerin Kağanı tamamen iştahsızlaşmış, beylerin bir kısmı yavaş yavaş çekilmekteydi. Cereyan eden hadiseler, Gök-Türklerin çekilmeye başlamaları Li Shih min'e yeni ümitler enjekte etti. Bütün komuta kademesini toplayıp, yağmurun kendileri için bir savaş nimeti olduğunu anlattı. Türklerin en mühim silahı yay ve ok idi; bunlar ıslanınca gevşer, kullanımı zorlaşır. Bozkır bir deniz haline gelmiş. Ok atamayan bir Türk'ün korkulacak tarafı yoktur. Kılıç ve balta ile aralarına girilirse kısa sürede onlar saf dışı bırakılır.[248]

248 Kök-Türk Tarihi, 29.s.

Li Shih min böyle söyledi. Doğruydu. Rutubetin tesiri okları gevşetmiş olacağından savaşta işe yaramazdı. Tu-li Han'la ilgili şüpheler gittikçe kuvvet kazanmakta. Kieli Kağan iyi bir barış anlaşmasından yana fikir yormakta idi.

Hileyi en keskin silah olarak kullanan Çinli komutan Li Shih min muradına ermek üzereydi. Yağmurun kendisi için nimet, Gök-Türkler için köstek olduğuna inanarak, ordusunu hücuma kaldırdı. Kieli Han savaştan kaçamadı, karşılık vermek istedi, ama Tu-li'nin hiç niyeti yoktu. Çin'in bir

hayli şehrini kendi toprağı gibi çiğneyen Türk ordusu süklüm püklüm dönmek zorunda, Kağan barış istemek mecburiyetinde kaldı.

Uzun zamandır devam eden savaşlar iki devlet ekonomisini de yaralamıştı. Türklerde hayvancılık, avcılık aksamış, Çin'de ziraat ölmüş, karşılıklı alışverişlerin olmayışı hayatı adamakıllı zorlaştırmış. Kieli Han'ın teklifi imparatora da cazip geldi ve savaş durdurulup barış anlaşması yapıldı. Gök-Türkleri de Çinlileri de iktisaden rahatlatacak olan ticaret serbest edildi.

Bir yanda bu olaylar cereyan ederken diğer yanda Çin'in ayrı bir faaliyeti vardı. Batı Gök-Türklere giden imparatorluk elçisi Tung Yabgu'yu kafa kola alıp Doğu Gök-Türklere karşı ittifak için ikna etmeye çalışıyordu. Eğer muvaffak olunursa, kendilerinin yapamadığını kardeşi kardeşe kırdırmakla yaptıracaklardı. Türk'ün başı Türk baltasıyla kesilirken Çinli doyumsuz bir seyir zevki yaşayacak!

Ne Tam Barış Ne Tam Savaş

Bir tarafı külliyen iyi diğerini aynı şekilde kötü saymak vicdani sorumluluğa yakışmaz. Anlaşmalar adeta ihlâl edilmek için yapılıyor. Güya barış içinde yaşansın diye akitleşilmiş, silâhlar bırakılmıştı. Mevzî çatışmalar kesintiye uğramadı. Türklerin yağma hareketlerini rızık meselesi gibi görmek pekâlâ mümkün, lâkin söze sadakatsizlik iki tarafın da huyu. Demek ki yapılan anlaşmaların fazla ciddiye alınmayacağı baştan biliniyordu. Yine de Çin kısmî huzura kavuşup modernleşme çalışmalarına girdi. Birçok yenilik insanların hayatında yerini aldı. Başkumandan olarak ülkesine üstün hizmetler veren Prens Li Shih min'in yıldızı devamlı parladı. Bununla beraber tahta olan tutkusu da kuvvet kazanmıştı. İmparator olma yolunda son sürat ilerleyen Li Shih min'e kardeşleri tarafından tuzaklar kuruldu. Her engeli aşmayı beceren kabiliyeti sayesinde, artık ipi göğüslemesine ramak kalmıştı; babası da olup bitenlerin takipçisi idi. Hırslı prens, nihayet babasını tahttan feragate zorladı, ikna etti ve "4 Eylül 626'da Li-Shih min Tai-tsung ünvanı alarak imparator ilan edildi."[249]

249 Eski Türkler, 241.s.

Vei Nehri Barış Anlaşması (627)

Yukarıda söylendiği gibi Doğu Gök-Türkleri ile Tang İmparatorluğu arasında barış anlaşması fiiliyattaydı. Bu büyük hareketleri engellemiş olsa da küçük çaplı saldırılar durmuyor. Danışıklı dövüş veya değil; bazen kağandan izinsiz, uzak bölgelerdeki Tiginler, Şadlar kaçamak yapıyor, küçük ihtiyaçlarını Çin şehirlerinden temine çalışıyorlar.

Li-Shih min imparator olunca Çin'in çehresi değişmeye başladı. Artık Kieli Kağan çok yaman bir rakiple karşı karşıya idi; bu hem savaşı biliyor hem hileyi, belki biraz da kahraman idi. Her ne olursa olsun o Türkler için düşman Türkler de onun için. İstense de savaşsız yaşanmıyor. Henüz dostane münasebetleri uzun ömürlü kılacak imkân –belki de kültür– mevcut değil. Orduların varlık sebebi barışı korumak gibi değerlendirilmiyordu. Çin böyle olsa da Türkler kendi kendilerine yetecek seviyede olmadığından arada bir komşularından bir şeyler koparmalıydılar. Kim bilir belki de, saldırmazlarsa saldırıya uğrarlar, kılıçtan geçirilirler, bu korku ile aktif görünmek mecburiyetindeydiler.

Küçük çaplı vuruşmalar o kadar da masum sayılmayabilir; sadece tehlikesi sınırlıydı. Fakat şimdi harbin büyüğü olacaktı ve yürüyüş başladı. Kieli Kağan –kendisiyle ilgili şüpheler taşıdığı– yeğeni Tu-li Kağanla beraber 100 bin kişilik bir ordunun başındaydı. Önce büyük bir Çin şehrinde muvaffakiyet, sonra başka bir şehirde mağlubiyet yaşadılar. Netice itibariyle çok sayıda Türk ve Çin askeri ölmüştü. Ve Gök-Türkler Siganfu kapılarına dayandı. Kağan, karargâhını Vei suyu kenarına kurdurdu. Düşman kuvvetleri hakkında bilgileri yoktu. Bir kumandan, elçi sıfatıyla karşı tarafa gönderildi ki imparator da aynı suyun öbür yakasında oturmaktaydı. Sarayda huzura kabul edilen Türk elçisi kendi kuvvetlerinin cesameti hakkında çok abartılı bir konuşma yaptı. O kadar ileri gitti ki 100 bin kişilik orduyu bir milyona çıkardı. Amacı gözdağı vermekti. Yeni imparator Li Shih min kaçın kurası? Böyle palavraları ciddiye alır mı? O ki bin bir badireden geçip, nice tuzakları tesirsiz hale getirmiş, kardeşlerinin kanını akıtmış, hayatlarına son vermiş, babasını istifaya mecbur bırakıp, tahta oturmuştu. Elçiye öfkelendi; dedi ki: "Senin efendin Han ile ben barış yapmıştım. Kendisine birçok hediyeler yolladım. Bugün toplanarak benim memleketlerimi yıkmaya geliyorlar. Bu ayıp bir davranış değil mi?"[250]

250 Büyük Türk Tarihi, 2. 626.s.

İmparator içindeki kini elçinin üzerine boşalttıktan sonra onu zindana attırdı. Vezirlerin itirazları işe yaramadı. Bu davranışıyla imparator sanıyordu ki, Türklerden korkmadığını belirtmiş olacak. Daha sonra yaptığı cesaret gösterisi ile de yiğitliğini ispata çalışan imparator, altı veziriyle beraber Vei Nehrinin kenarına geldi. Burada Kieli Kağan'ın karşısına geçerek, onu yapılan anlaşmayı bozmakla suçlayıp, bir yığın sitemlerde bulundu. İmparator, Kağanla baş başa konuşurken "kalabalık bir Çin ordusu ince bir patikadan çıkıp, oraya gelmişti."[251]

251 Gök-Türkler, 79.s.

Yabancı kaynaklar imparatorun bu davranışını övücü cümlelerle anlatmaktadır. Biri şöyle: "Tai Tsung cesaret gösterisinde bulunmaktan başka çare görmemişti. Elinin altında bulduklarını dışarı çıkarmış ve kapıların önüne dizmiş, kendisi de bir avuç süvari ile Vei Irmağı kenarına ilerlemiş ve düşmanın karşısında durmuştu. Cesareti karşısında etkilenen Gök-Türk komutanları atlarından inerek kendisini selamlamışlardı. O sırada Çin ordusu imparatorun arkasındaki ovada, güneş altında zırhlarını ve bayraklarını parıldatarak toplanıyorlardı."[252]

252 Bozkır İmparatorluğu, 103.s.

Muhtemeldir ki yiğitçe tavrı ile Türklerin gönlünü kazanmıştı. Sitemlerinde haklı olduğu da tasdik edilmiştir ki, "bunun üzerine iki taraf arasında sulh akt edilmiş, beyaz bir at kesilerek sulh anlaşması imza edilmişti."[253] Adını yapıldığı yerden alan bu ateşkese Vei Nehri Barış Anlaşması denmiştir. (23 Eylül 627)

253 Türk Tarihi, 1.c. 106.s.

Barış Sonrası

Gök-Türk tarihi açısından Vei barışının tesiri büyük mağlubiyetlerin zararlarından daha yıkıcı olmuştur. Yapılan anlaşma iki taraf ileri gelenleri tarafından da eleştiriye uğramış, meydana gelen memnuniyetsizlik netice itibariyle Çin tarafını sevindirmiştir. Meselenin kesinkes nasıl olduğunu bilemeyiz. Şu bir Türk yorumudur: "Gök-Türkler askerî bakımdan Çin'e

nazaran çok daha kuvvetli oldukları halde Tang Hanedanıyla kendilerini eşit sayan bir anlaşma yapmışlardı. Ancak Gök-Türk ordusunun dağınık durumu, Çin İmparatorunun gözünden kaçmamıştı. Çin'in göz kamaştırıcı malları hakikaten ileri gelen Gök-Türk beylerini etkilemiş, savaşma arzuları kaybolmuştu."[254]

254 Gök-Türkler, 79.s.

Anlaşma metni klasik maddelerden oluşuyor. Uyulmaya da gayret edileceğe benziyor. Burada dikkat çeken husus bir avuç nüfusuyla Gök-Türklerin Çinlilerden daha kuvvetli göründüğüdür. Böyle idi ki, Kieli Kağan, daha önce hiçbir önderin giremediği kadar Çin içlerine girmişti. İmparatorun en fazla yakındığı da bu idi. Şimdi barış anlaşmasının Çin tarafından nasıl göründüğüne gelelim.

Türkler birçok Çinliyi esir almıştı. İmparator bunların serbest bırakılmasını sağladı. Çok kuvvetli bir ordusu olan devletle eşit müttefik haline geldi. Yine de imparatora şunu sorabildiler: "Neden savaşa girip, düşmanını yok etmedin?" O bu soruya "bunun mümkün, hatta kolay olduğu fakat amaca ulaştıramayacağı şeklinde cevap verdi. Ve devamla düşmanın mağlup edilebileceğini ama galip gelinemeyeceğini, bunun da düşmanı daha kuvvetlendireceğini belirtti. Onlar şimdi bazı hediyeler ve bir miktar ipek alarak burunları havada dolaşacaklar, ama bu onların yok olmasına yol açacak."[255]

255 Eski Türkler, 243.s.

İmparatorun kehaneti demeyelim de uzak görüşlülüğü üç senede kanıtlandı. Tabii bu, yukarıda imparatora mal edilen sözler, olayların vukuundan sonra gayretli Çinlilerce yazılmamış ise biz de o şahsa bravo deriz!

Kieli Kağanın şansının dönüm noktası Vei Barışı oldu. Bunu daha önceki yanlış uygulamalar destekledi. İncelemeye çabaladığımız dönemlerde gördüğümüz değişmeyen bir kaide var: Türkler başkalarına benzemeye başladıklarında içlerine bir kurt giriyor, azar azar kanları-canları emiliyor. Savaş hariç, diğer devlet işlerinin üst noktalarında Çinli memurlar ve Soğdlular istihdam edilmekteydi. Çinlilerin uygulamaya koyduğu kanunlar Türk karakterine ters geliyor, insanlar devletten soğuyor. Soğdlular ise Kağanı lüzumsuz savaşlara teşvik ediciydiler. Maalesef Türk Kağanı yabancıların tesirinde kalarak kendi milletinden elini eteğini çekmişti.

İçeride yaşanan olumsuz gelişmeler patlama noktasına gelmek için zayıf ânı bekliyordu. Görüntü itibariyle daha güçlü iken, Çin ile imzalanan barış anlaşmasındaki eşitlik maddesi Kieli Han'ın zaafı sayıldı. Kendisine bağlı boylar nezdinde itibarı aşındı. Hem kendi milletinden hem de başka komşu kabilelerden insanları tebaa olarak kullanıyorsan kahraman olman lâzım. Son yapılanlar Kieli Han'ın kahramanlık imajını zedelemişti. Yeni bir atak şansı ararken İran-Bizans savaşına bel bağladı. Dostluk elini Bizans'a uzattı. Bunun neticesi olarak sadece imparatorun kızıyla evlenme vaadi aldı o kadar. Demek ki çırpınışı fayda vermemiş, umduğuna nail olamamıştı. Batı Gök-Türk Devleti zayıflayınca Doğu Gök-Türk Devletine bağlanmış olan boylar diken üstünde duruyorlardı. Yönetimden hoşnutsuzluklar had safhaya gelince "Uygur, Bayırku ve Sir Tarduşlar isyan ettiler." [256] Ne kadar sebep sayılırsa sayılsın, neticenin değişeceği yok. Doğu Gök-Türk Devleti, Çin İmparatorunun öngördüğü çukura doğru takur tukur yuvarlanıyordu. Şimdilik görünen manzara, bu düşüşün hayra alamet olmadığını haykırıyor, Kieli Han çaresiz...

256 Gök-Türkler, 1.c. 80.s.

Aşağıda sahnelenen Gök-Türk Trajedisini Tang İmparatoru Loca'dan temaşa etmektedir. Tabiatıyla bundan büyük haz alıyor, fırsatı değerlendirme hesapları yapıyordu. Biraz da şans yüz çevirmeye görsün. İnsanî hatalardan kaynaklanan olayların ceremesi çekilirken, bir de tabiat azgın yüzünü gösterdi; çetin bir kış mevsimi yaşanmaya başlandı. Yağan yoğun kar, sığır ve at sürülerini telef etti. Kıtlık günleri çattı. Olumsuz gelişmeler adamakıllı tetiklendi.

İnanç Ölmeye görsün

İleride Gök-Türklerin yerini alacak olan, az önceye kadar tebaa durumundaki Uygurlardır. Türklerde unutulan birlik ruhu, esas kütleden kopmalara sebep olmuştu ya, kopanlardan biri de Uygurlar. Onların başlattığı isyanın bastırılması pek de zor değildi. Bunun için Kağan, yeğeni Yü-ku Şad'ı 100 bin kişilik ordunun başında sefere yolladı. Olacak iş değil, bu devasa ordu beş bin kişilik Uygur pususundan kurtulamadı. Mağlup olan Yü-ku Şad kaçmak zorunda kaldı, ama askerin çoğu onu takip etmeyip

Uygurların safına geçti. Uygurlar daha güçlü, Gök-Türkler zayıf hale gelmiş oldu. Zevale bir adım daha yaklaşıldı. (627 sonu)

Kuvvet mıknatıs idi ve zayıf parçaları kendine çekiyordu. Çin'de yaşanan hanedan kavgasında sahneyi terk eden Suilerden Tanglar iktidarı teslim almıştı. Yenik hükümdarın bağlılarından önemli-önemsiz birçok Çinli Gök-Türklere sığınmıştı. Kieli Han'ın Çin ile yaptığı birçok savaşta sırf Suileri eski itibarına kavuşturmak içindi. Gök-Türk gemisinin su almaya başlaması ile Çinli sığınmacılar memleketlerine dönme temayülüne girdiler. Kendisine ulaştırılan bu isteğe Tai Tsung memnuniyetle "evet" dedi.

İyi günde dost bulmak kolay, kötü günde onları bir arada tutmak zor. Sığınmacılardan vaz geçtik, bizzat kendi arzularıyla Gök-Türklere katılan, tâbi olan birçok Türk boyu ile beraber gayri Türklerde bir bir kopuyorlar. Sadece bu kadar değil aile içinden ihanetler de söz konusudur.

Düşman bir devletle savaşmak bu kadar kötü değildi. Onlarla cephede vuruşuyor, işine gelmezse çekip geliyorsun. Şimdi ise devletin dalları olan topluluklar söz konusu. Moğol kabileleri, Türk kabileleri vb. Bir de Tu-li Kağan meselesi var. Kağanın ağabeyinin oğlu ve devletin doğu tarafı onun idaresinde onun için Kağan deniyor. Tu-li'nin ne derece güvenilir olup olmadığını ileride göreceğiz. Önceden, Çin ile temas halinde olduğu biliniyor. İyice bunalan Kağan, onu isyanları bastırmakla vazifelendirdi. 100 bin kişilik ordusuyla mağlup olan Yü-Ku Şad gibi Tu-li de başarı elde edemeden döndü. Sabıkalı sayılan Şad ihanetle suçlanıp kırbaç cezasına çarptırıldı, hapse atıldı. Bu, hayra alamet bir gelişme değildi. Dostlarla yolların bir bir ayrıldığı zamanda, akrabalarla da köprüleri atmak, altından kalkılamayacak badirelere sürüklenmek oluyordu. Tu-li aldığı cezalardan her ne şekilde ise sıyrıldı. Amcasına itimadı kalmamıştı, zaten kendisine de güvenilmiyordu. Kucağını açmış, bekleyen bir Çin imparatoru vardı, onunla yakınlığını artırdı. Amca yeğen arasında savaş başladı. Tu-li hem Çin'den yardım alıyordu, hem de Kitanlar tarafından desteklendi ve sonuçta Çin'in himayesine girdi.

İmparator T'ai Tsung Tu-li tarafından Kağan'a karşı savaşa teşvik edilmiş, o buna lüzum olmadığını vezirlerine veciz bir ifade ile anlatmıştı: "Tataristan'da –Gök-Türk ülkesi– yaz ortasında beş gün kış buzları görüldü. Aynı zamanda gökte üç ay görüldü. Bu memleket büyük bir kıtlık felaketi geçirdi. Türkler bu felaketleri gördükleri halde fazilet yolunda yürümüyorlar. Allah'tan da korkmuyorlar. Büyük Han durmadan yer

değiştiriyor, bütün sürüleri telef oluyor. Artık memleketin eski âdetlerine bağlılık göstermiyor. Vaktiyle ölüleri yakarlardı, şimdi gömüyorlar. Mezarlar yapıyorlar. Büyük Han atalarının yasalarını unutuyor. Onların ruhlarını küçümsüyor. (...) Bütün bunlar onun imparatorluğunun çökeceğinin işaretleridir. Bu imparatorluğu ele geçirmek için birçok askere lüzum var mı?" Tai Tsung konuşmasına şöyle devam ediyor: "Eskiden Türklerin örf ve âdet, ahlâkları sade idi. Büyük Han bir Çinli'nin öğüdünü dinledi, ona tamamıyla güvendi, hükümetinin yönetimini, yükünü ona bırakıyor, ailesine mensup prensleri uzaklaştrarak bütün devlet makamlarını ecnebilere veriyor, onlar da hilekârlıkları, hırs ve tamahkârlıkları, sebatsızlıkları ile halkın nefretlerini kazanıyorlar. Kıtlık esnasında vergileri iki katına çıkardı. Sık sık savaşlarla askerlerini yordu. İşte imparatorluğun bütün isyanlarının, kayıplarının çıkış yeri budur."[257]

257 Büyük Türk Tarihi, 2.c.631.s.

Bir Çin İmparatoru olmakla beraber, hâlâ Türk kanı taşıyor olan Tai Tsung Gök-Türklerin zafiyet sebeplerini anlamakta zorlanmıyor. Bazı abartıları saymazsak isabetli teşhisleri var. Devlet işlerinde tecrübeli olduklarına inanılan Çinliler Türklerde idarî makamlara getirildikçe, aksilikler eksik olmamıştı. Hunlar ve Tabgaçlar aynı hatayı işlemişlerdi. Bir kısım Hunlar, Tabgaçlardan büyük bir kısım Türklüklerini böyle kaybettiler. Geleneklerin muhafaza edilmediği dönemlerde kimlikler ve sonra devlet eriyip gidiyor.

Türkler Çin âdetlerine meftun olmakla kendilerini bazı konularda onlardan geri sayarak çok şey kaybettiler. Gün geldi kendilerini Çinlileşmiş buldular ve Türklere düşman kesildiler. Kimi imparator oldu Li Shih min gibi, ama atalarını hatırlamadı. Elbise değiştirmekle milliyet değiştirmek arasında fark görülmemiş; bu birden değil alışa alışa olmuştu.

Tabgaçlarla ilgili çalışmamızda, bu gerçek Türklerin nasıl Çinlileştiğine şahit olmuştuk. Li Shih min ile ilgili, milliyetine dair söylenenler biraz kapalı ifade edilse de onu Türklüğe bağlıyor. "Ailesinin Çinlileşmiş Taba (Tabgaç)lar oldukları"[258] öne sürülmekte ki, doğru olması kuvvetle muhtemeldir.

258 Çin Tarihi, 197.s.

Neye yarar ki; Türk imiş veya Çin. O geçmişte kalan bir hadisenin mahsulü. Daha yenileri ortada duruyor. Doğu Gök-Türk Devleti'nin

doğusunu idare eden, Kağan oğlu Tu-Li Kağan amcasıyla savaştı, Çin'e sığındı. Başka prensler de bazen aynı durumda oldular. Kavimdaşlar ihanet içine girdiler. Bugün yalnızlığa itilen Kağan Kieli acaba yarın nerede ve nasıl karşımıza çıkacak?

Kâbustan da Öte

Dayanılan başlar eğile eğile dayananı da iyice kamburlaştırdı. Az kaldı, ya elastiki marifetler sergilenip, bu eğilmeyle mütenasip yer öpülecek yahut kırılan dayanakla beraber toprağa kapaklanılacak. Kieli Han dağlar ardını görecek gözden, yer altından geleni duyacak kulaktan mahrumdu. Çin İmparatorunun dahi itiraf ettiği gibi, yanlış danışmanlar kullanıyor, yanlış yollara sevk ediliyordu. Başarılı atalarının izinin üstünü örtmüş, kendi izini yollara düşürememişti. İranlılarla, Gürcülerle, Ermenilerle faydasız savaşlar, Bizansla sonu hesaplanmayan dostluk sürdürüldü. “Türk devleti uzun mızraklarla kurulmuş ve yine uzun mızraklarla ayakta kalmıştır” denir ya ortada görünen mızrak yok.

Kieli Han şansını kullanamamıştı. Emek harcadı, zaman harcadı, kan harcadı, ama boşa kürek çekmiş oldu. 621 senesinde tahta kavuştuydu, dokuz sene geçti. “630, Türkler için yas yılıdır.”[259] İsyanların açtığı yarayı kapatacak merhem icat edilmedi, Kieli Han'ın ellerinde şifa verme özelliği gelişmemiş. Askeri güç eridi, ümit kıvılcımları karardı. Her aksaklıktan istifade etmeyi bilen Çin, gücüne güç kattı. Beden gücünden ziyade aklını kullanmayı yeğleyen Türk asıllı olduğu sanılan ve Tabgaç Hanı diye de anılan T'ai Tsung sinsi plânlarla yorulmadan, terlemeden kazanıyordu.

259 Tarihte Türklük, 97.s.

Yıkılış

Doğu Gök-Türk Devleti tebaalarını kaybetti. Hakan en yakınlarını Çin'in kucağına itti. Girişilen teşebbüsler, yapılan savaşlar iyi neticeler vermiyordu. Hanedan azaları devletten kopmuş, küçük isyan birliklerine karşı büyük ordularla bir şey yapamayan yeğenler Tu-li Han ve Yü-ku Şad,

İmparatorla can ciğer olmuşlardı, sonunda Çin'e gittiler. "Artık devleti için en büyük tehlikeyi savuşturmuş olmanın rahatlığı içindeki Tang İmparatoru Tai-Tsung, Tu-li Kağan'ın gelişinden çok memnun olmuş ve eskiden babası Kao-tsu zamanında Çin milletinin Türk milletinin hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldığını, bunun için daima utandığını, şimdi ise Gök-Türklerin kendisine tâbi olmaya başladığını, bundan gururlandığını bildirmişti."[260]

260 Gök-Türkler, 1.c. 83.s.

Kieli Han dipsiz bir çukura yuvarlanmakta olduğunu biliyor, durmadan mekân değiştiriyordu. İmparator usta avcı gibi sabırlı, tuzağını kuracağı yerleri keşfe çalışıyor, kement atmada tecrübeli casuslarını kağanı yakalamaya sevk etmişti. Kaçma-kovalamaca ile aylar geçti. Gök-Türkler tel tel dökülmeye devam etti. Kağan canının telaşında, kuzeydeki Dokuz Oğuzlar kabilesine ulaşmaya çalışıyordu. Oraya ulaşabilse belki kurtulacak. Çin takipte ısrarlıydı. En son bulunulan Gök-Türk karargâhı ani baskına uğradığında Kağan kaçmıştı.

Çin ordusu vahşice kıyıma başladı. Otuz senedir kağandan kağana geçerek, daha çok devlete zararlı olan prenses İçeng Hatun'un da aralarında bulunduğu 10 binden fazla Gök-Türk kılıçtan geçirildi.

Zaferlere koştuğu atın üzerinde, canını emniyete alabileceği yerlere uçuyordu. Güvendiği dağlara çoktan karlar yağmış, bir ümit umarak, –Tu-li'nin yerine tayin ettiği– İşbara'nın gözlerinin içine bakıyordu. O da, biraz sonrasının aydınlık olmadığını, ufkun adam akıllı karardığını, artık Çin'e sığınmaktan başka çaresi kalmadığını, teslim etmek istediğini belli etti. Kağan Kieli teslimiyeti içine sindiremiyordu. Bir gece can havliyle yollara düştü. Peşindeki Çin askerleri tarafından yakalanıp Ch'ang-an'a götürüldü. Ch'ang-an, başka tabirle Sigan-fu Gök-Türk Kağanı'nın baş eğdirileceği, ileride büyük Türk ihtilalının yaşanacağı şehir...

Gök-Türklerin felaket senesi 630. Doğu Gök-Türk Hakanı Kieli, ordusu dağılmış olduğu halde, yorgun tavşan gibi kaçmaya çalışırken yakalandı; sükût dönemi başladı. Aynı tarihte Batı Kağanlığı da boyun eğdi. Çin İmparatoru "Tai Tsung kendini Türklerin Gök Kağanı ilan etti."[261]

261 İslâm Ans. 12/2.c

Çin bölük bölük gelip teslim olan Türkleri, başlarındaki reisleriyle beraber çeşitli bölgelere yerleştirdi. Tu-li'nin idare ettiği taraf dörde, Kieli'nin hâkimiyet sahası ona bölündü. Sigan-fu civarına binlerce Türk

götürüldü. Nelerin nasıl olacağı tahmin edilemeyen bir süreç başladı. Varlığın çok uzağında, yokluğun ayakucunda Türkler nefes alıp vermeye alışacaklar.

Asil İntikam

Eğer ciddi manada Li Shih min Türk sayacak ise ki mevcut duruma göre sayılmalıdır. Kieli Han için söylenecek bir şey zaten yok, o Gök-Türk Kağanıdır. Şu son olay, birazcık Ankara savaşını andırıyor. Timur Doğu Türk Hükümdarı idi. Gerçi emir deniyordu, ama o yönüyle ilgilenmiyoruz. Yıldırım Bâyezid Anadolu'da Timur doğuda birbirini kızdıracak davranışlara girdiler. Sonunda 1402'de Ankara –Çubuk Ovasında– savaşıldı ve Osmanlı Devleti ordusu yenildi; devlet tarumar, Timur esir oldu.

O zaman Türk Timur'un Türk Bâyezid'e reva gördüğü muamele ile bahsedilen zamanı mukayese edersek Li-Shih min daha masum görünür. Siyaset farklılığı, şartların aynı olmaması gibi mazeretler ileri sürülebilirse de inandırıcı olmaz.

Aynen Yıldırım Bâyezid gibi Kieli Han'ın da ordusu dağılmış, artı kendi yakınları Çin'e iltica etmiş, tutunacak bir dalı kalmamıştı. En son uğruna mücadele ettiği varlık canı idi. Canını kurtarmak için dağlar tepeler aşmış, çileler çekmiş, yine de boynuna Çin kemendinin geçirilmesinden kurtulamamıştı. Onun bütün kaderi Çin İmparatorunun avucunda.

Siganfu'ya getirilip, imparatorun huzuruna çıkarıldı. Tai Tsung onu önce atalarının mezarlarına götürdü. Orada, sitemle öfke karışımı sözlerini sıraladı. "Türkleri şu suçlarından dolayı kınıyorum" dedi. "Memleketlerinden yoksun kalan atalarınız, Sui sülalesi imparatorları yanına sığındılar. Sonra bu aile yok edildiği vakit, onları hiç savunmadınız. Sizinle yapmış olduğum anlaşmalara rağmen imparatorluğumun sınırlarını yakıp yıkmaktan hiç geri durmadınız. Kuvvet ve kudretinize mağrur olarak, kalabalık ordunuza güvenerek, ailenizdeki prensler arasına giren nifak ve fesadı izale edemediniz. İmparatorluğumun kuzey vilâyetlerini harabeye çevirdiniz..."[262]

262 Büyük Türk Tarihi, 2. 635.s.

Tai Tsung muhatabının ne kadar bitap düştüğünü görüyor, bundan kendisine zevk payı çıkarmaya da çalışmıyordu. Kendince doğru olanları, Kağan'da hata olarak gördüklerini sıralıyor. Nice barış anlaşmasına uymadığını, yeminlere önem vermediğini, bunları yapmakla büyük suç işlemiş olduğunu söyledikten sonra diyor ki: "Eğer vaktiyle ettiğim yeminlere saygım olmasaydı seni idam ettirirdim. Ama affediyor, bütün ailenizi size veriyorum."

Devletsiz Seneler (630-680)

Kül-Tegin'in diktirdiği yazıtta, Yullıg Tegin'in yazdığı kitabede deniyor ki: "Taşı oydum! Gönlümdeki sözleri ona vurdum."[263] Gök-Türkler için söyledikleri ise "Çin ile sıkı fıkı olmasalar, Tabgaçlardan biraz uzak dursalardı selâmet içinde olabilirlerdi."[264]

263 Türk Kültürünün Gelişme Çağları

264 Eski Türkler

Kül-Tegin kitabesi 630'dan yüz sene sonra düşünülüp, yazılmıştır. Bir tarih muhasebesi olarak değerlidir, ileride buna döneceğiz. Gök-Türkleri haşmetli günlerinde gördük, göğsümüz kabardı. Şimdi zillete duçar oldular. Türk adını tarihte ilk kullanan bu devleti başına gelen felaketlerden dolayı eleştiri yağmuruna tutmak kolay, ama bir de şunu sormak lâzım: "Hırsızın hiç mi suç yoktu!"

Talih onları Çin gibi bir devin yanı başına konuşlandırmıştı. Hayvanlarının etleriyle, sütleriyle, kürkleriyle ve bir de avladıklarının sunduğu nimetlerle tevazu içinde yaşıyorlardı. Eğer Çin'i tanımasa idiler hayatlarından pek de memnun idiler. Komşuları onlara hazza açılan kapı oldu. Pırıl pırıl yumuşak ipeği tanıdılar; ona bürünmenin kışkırtıcı cazibesine kapıldılar. Canlarının çektiğine malik olmanın yolunu kılıçlarıyla, oklarıyla açmaya kalkıştılar. Sonra Çinin işve bazı hilekâr prensesleri gönüllerini çeldi. Onlardan bazılarını alıp çadır saraylarının hanımı yaptılar. Kurnaz Çinli memurlara kanıp, devlet idaresini onların ellerine verdiler. Çin imparatorunun dahi kınadığı bu düşüncesiz davranışlar felaketin hazırlayıcısı oldu. L.N. Gumilev'in bu hususta söyledikleri doğru

olmalıydı. Ona göre: Eğer Çin ile Türk, kaynaşma yerine ayrışmayı tercih etseydi birbirinden uzakta huzur içinde yaşayabilirlerdi.

Gelelim esaret senelerine... İmparator Tai Tsung tereyağından kıl çeker gibi, Türklerin ayağının altındaki zemini çekiverdi. Yüz binlerce Türk vatansız, devletsiz kaldı. Belki çok kurnaz, belki de insaniyet perver bir zat idi bu imparator. Daima medenî, insanî tavırlar sergiledi. Düşmanlık görenler bile yüzüne kinle bakamaz hale geldi. Kieli Han pekâlâ öldürülebilirdi, ama canı bağışlandı, ailesi ile beraber sarayda ikâmet ettiriliyor. Hükümdar iken hükümsüz kaldı, fakat bunun için kınanacak olan Tai Tsung değildir. Kieli Han yenildi. Sebepleri tekrara lüzum yok. Yine biz imparatorun yaptıklarına nazar edeceğiz. Misafir muamelesi gören, Çin sarayında ihtiyaçları karşılanarak yaşayan Kieli Han muzdaripti. Duvarları, tavanı altından olsa bile kapalı mekânda bunalıyor, gözlerinde geniş bozkır süzülüyor. Ev sahibi onun azap içinde olduğunu fark etti. Bazı ünvanlar vererek yüceltmeye, gönlünü almaya çalıştı ve Hassa askerleri başkumandanlığı ile açık havaya, istediğinde avlanabileceği imkânlara kavuşturdu.

Kieli Kağan'ın Ölümü (634)

İnsanın ezelî düşmanının inayetine kalması ondan lütuflar görmesi kötülüklerin en tesirlisiymiş. Tai Tsung özel muamele gösteriyor, onu bazı dünya nimetlerinden mahrum etmemek için imkânlar hazırlıyor. Çektiği sıkıntılar hafiflesin diye taltif edilip, açık havaya çıkarıldı. Maiyetinde birçok koruması vardı. Ama hiçbiri içinin darlığını genişletemiyor, ruhuna bir damla sevinç, yaşama azmi enjekte edemiyordu, edemezdi de. Oldukça "tasalı ve hüzünlü idi."[265] Hüzünlü türküler söyleyip gözyaşı döküyordu. Han'ın özel imkânları bedenî rahatlığına yetebilirdi. Fakat Çin askerlerinin Türkleri azarladığını duyuyor, vaktinde eski hanedanı desteklediğinden dolayı kendisine ağır sitemler eksik olmuyordu. Nihayet içinde bulunduğu duruma alışamadan 634 senesinde öldü.

265 Eski Türkler,262.s.

Kieli Han'ın ölümü imparatoru üzmüş olmalı ki, ona vefatından sonra "Kueyi-i Vam" ünvanı verdi. Tebaasına, memleketlerinde yürürlükte olan

bütün âdetlerin yerine getirilmesini emretti.[266] Bir başka enteresan olay da, Kieli Han'ın "eski bakanlarından Ulug Taygun, Han'ın ölümüne üzüntüsünden boğazını kesmek suretiyle intihar edip, onunla birlikte gömülmüştür."[267] İmparator, Ulug Taygun'un hayatını hiçe sayan sadakatinden duygulanmış, bunu da mezarı başına diktirdiği ağaçtan kitabe ile açığa vurmuştu.

266 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 637.s.

267 Gök-Türk Tarihi, 31.s.

Aslında kahramanlarımızın içinde en dikkate değer kişi İmparator Tai Tsung olarak belirmektedir. Pek tabiî ki öncelikle memleketini düşünüyordu. Hiçbir zaman için bütün Türkleri teslim aldığını kabul etmemişti. Türk illerinde 100 binlerce askere malik birçok prens vardı. Onlar da hayata tutunabilmeye çabalıyorlardı. Tai Tsung emrine giren önemli kişileri şanlarına lâyık mevkiler vererek gönüllerini alma, onları Çin'e ısındırma yarışına başladı. Daha Kieli Han hayatta iken 630 senesinde birçok prense ve başka Gök-Türk ileri gelenlerine yüksek makamlar vererek, memleketlerinde gördükleri saygıyı burada da görmelerini sağlamış, onların eskiye özlem duymamaları yolunda mühim adımlar atmıştı. Bütün bunlar bir yana, imparator için Kieli'nin yeğeni Tu-li ayrı kıymet taşımaktaydı. Çünkü o yıkılıştan bir sene önce 629'da Çin'e iltica müracaatını yapmış, bu kabul edilince kalabalık adamıyla beraber gelmişti. O zaman da İmparator Tai Tsung fevkalade merasimle karşılamış, iltifatlara boğmuştu. Tu-li Han'a İmparator tarafından, "630 yılında sağ muhafızları büyük generalliği ünvanı ile Pei-ping bölgesi prensliği tercih edilmişti. İdare edeceği bu bölgede yedi yüz haneden meydana gelen bir tımara sahip olacaktı."[268] Tu-li daha başka ayrıcalıklara kavuşturulduğu halde hükümranlık sıfatını muhafaza ediyordu.[269]

268 Gök-Türkler, 2.c.18.s.

269 Eski Türkler, 262.s.

Tu-li Han için hain Türk denebilir belki; ama işin iç yüzü aydınlatılmadığı için bu sıfatı kullanamıyoruz. Amcası ile aralarına kara kedi girmiş, hayatı tehlikedeydi, geleneğe(!) uyarak obasını terk edip Çin'e sığındıydı. Onun başka prenslere de emsal olması imparatorun işine geliyordu. Bundan dolayı itibarını yükseltti. Tu-li ise, imparatoru büyük bir

saygı ile dinliyordu. Tu-li “631 yılının sonunda kış mevsiminde Ping eyaletinde bulunduğu sırada yirmi dokuz yaşında iken öldü.”[270] İmparator sadık dostunun ölümüne çok üzülmüştü. Kağan ölümlerinde olduğu gibi, Çin’de yas ilan edildi. Ona verilmiş olan mevki ye oğlu getirildi.

270 Gök-Türkler, 2.c. 19.s.

İmparatorun uyguladığı politika sergilediği davranış iki yönlü fayda sağlamaktaydı. Bunun ikisi de netice itibariyle Çin’in işine yarayacak. İyi insan olarak namı bütün çevreye yayılıyor; Çin’e giden Türkler gayet huzurlu yaşıyorlar zannı gerçek gibi kabul görüyor. Bir açıdan doğru; sayıları milyonlarla ifade edilen bir milleti haritadan silmek mümkün değil; ama onların gönlüne istenen duyguları yerleştirmek olmayacak bir şey değil. Dalga dalga yayılan iyi imparator, rahat vatan propagandası öyle çekici oldu ki, Amerika’da, altına hücum olaylarını aratmayacak biçimde Çin’e hücum başladı. Elinin altında kalabalık Türk kütlelerine hükmeden prensler koşa koşa gelip Çin’e teslim olmaya başladılar. Tai Tsung ileri görüşlülük yapıp, kendisini Gök Hakan’ı ilan etmişti ya, şimdi onun da semeresini topluyor. Bir sürü Türk asilzadesi tıpış tıpış gelip, kendi rızalarıyla Çin’e sığınıyorlar. Burada gördükleri her şey sevinmelerine vesile oluyor. Fakat bu geçiş safhası kritik idi.

Merhametin Kılıcı Zulümden Keskin

Türklerin kökünün kazınması mümkün değil; bunu Tai Tsung da biliyor. Şimdi Doğu Gök-Türk devletinin siyasî varlığına son verilmiş, ama yine yakın coğrafyada varlığını sürdüren Türk devleti var. Uygulanmakta olan Çin politikası, bütün Türkleri hedefe alıp, bütününün kinini uyandırmak değil. Merhametli, adil ve zengin görünüp, dağınık Türkleri kendi yönetimi altındakilerin içine alıp eritmek; işte başarı bu. Çok fazla Türk geldi sığındı. Vaktiyle Türklerin himayesine sığınan 80 bin Çinli de imparatora teslim edildi ve serbest bırakıldılar.

Aslı ne kadar Türk olursa olsun, kendini Çinli sayan ve Çin imparatoru olan imparatorun esas amacı, Tabgaçların akıbetini Gök-Türklerde de görmek yani onları Çinlileştirmek idi. Türklerle Türk kaldıkları müddet baş edilemez. “Sadece Doğu Türklerinden Huang-ho dirseğine yerleştirilenlerin

sayısı bir milyondan fazlaydı ve bunların bazıları Çinlileşip, Çinde önemli mevkilere geldiler."[271] Bu tam olarak doğru olmayabilirse de, bir gerçeği yansıtıyor. İmparator müşfik görüntü vermeseydi bu kadar Türk koşa koşa gelir ve Çinlileşme gerçekleşir miydi? Zavallı Türkler!

271 Çin Tarihi, 203.s.

Genel Durum

Rakamların ne kadar isabetli olduğunu tartışacak halimiz yok. İmparatorun emri ile çeşitli bölgelere yerleştirilen bir milyondan fazla Türk'ün Çinlileştiği söylenemeyeceği gibi, onların Çin'e tam boyun eğdiği de iddia edilemez. Sadece kendi topraklarında egemenliklerini koruyamayıp devletlerini kaybettiler. İmparator yaşamaları için bir yerleri tespit edip, oralara gönderdi. Sir Tarduşlar–Seyanta olarak da anılıyor– Ötüken'de kuvvetli bir kağanlık yaşatıyorlardı. Batı Gök-Türk ülkesi –Batı Türkistan– Doğu Gök-Türklerle dolmuş, bir hayli Doğu Gök-Türk de Sir Tarduşlara sığınmışlardı.[272] Çin'e korku veren hadiselerden biri de Türklerin toparlanıp güçlerini artırmaları olduğundan Sir Tarduşları dikkatle takip ediyorlardı. İleride çıkabilecek Sir Tarduş tehlikesi Gök-Türkleri mumla aratabilirdi. Tai Tsung, Kağan'ın güney ve kuzey aşiretlerini yöneten iki oğlunu tesir altına almayı plânlıyordu. "Zahiren bir iltifatta bulunmak için fakat hakikatte aralarına nifak sokarak kuvvetlerini kırmak düşüncesiyle bunlardan her birine bir davulla bir bayrak hediye etti."[273]

272 Gök-Türkler, 1.c. 85.s.

273 Büyük Türk Tarihi, 2.c 639.s.

Türklerin asimile olmaya yanaşmayacağını söylemek kadar, hemen asimile oluyorlar demek de yalan olur. Nitekim şimdiye kadar her iki türlü savunmayı, iddiayı haklı çıkaracak çok örnekler gördük. Sonradan dikilen kitabelerde acı çığlıklar gibi satırlarla iftihar satırları alt alta durmaktadır. Türk milleti savaşçılık maharetine, karakter metanetine, inanma-aldanma zafiyetine sahiptir. Her zaman böyle olması elbette şart değil, ama hafıza malûliyeti de eski Türklerin bariz vasıflarından sayılır. Bazen da ne aldanırlar, ne değişirler. Bunu en canlı biçimde, esaret süresi

diyebileceğimiz 630-680 yılları arasında gösterdiler. Mesela "İmparator Tai Tsung'a boyun eğen Türklerin sayısı 190 bin kişi idi. Kimse onların yaşayış tarzlarına ve geleneklerine müdahale etmediği gibi, Çin'e yakınlaşmaları dahi gurur ve güçlerini yok edemedi."[274]

274 Eski Türkler, 263.s.

Kül-Tigin Abidesinden: "Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylesine yaklaştırırmış. Yaklaştırıp, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti öldün; Türk milleti öleceksin!"[275]

275 Orhun Âbideleri, 18.s.

Daha sonra yaşamış olan önemli Türk büyüklerinin bu günleri değerlendirmeleri, halka değil, idarecilere ve onları avlayan Çinlilere çatma şeklinde tezahür eder. Emrinde olduğu kişiye uyan sıradan insanların suçlandığına şahit olmuyoruz.

Çin'in kendisine sığınmış olanlara güler yüz göstermesi, prenslere ve bazı devlet yetkililerine büyük yetkiler verip etrafa yayılmalarını desteklemesi aleyhine gelişmelere imkân sağlayabilirdi. Görüntü ne olursa olsun hakikat, Türklerin esir olduğu idi. "Son derece müteşebbis, yani girişken olan bu kavim, Çin'i titrettikten ve bütün Tataristan-Türkistan'a sahip olduktan sonra şimdi böyle esarete düşmekten son derece müteessir idi."[276]

276 Büyük Türk Tarihi, 2.c.639.s.

Kürşad İhtilalı (639)

Esarete tahammül yok. Hanedan üyelerinin Çin'de gözaltında olmaları toparlanmayı zorlaştırıyordu. "588'de savaş meydanında ölen Hakan Ye-ku'nun küçük oğlu Kür-şad"[277] Türklerin dirilmesine öncülük edebilecek yetenekte idi. Pek çok kişi gibi o da önemli şahsiyetini fark ettirmiş, önemli bir makama getirilmiş, İmparatorun muhafız kıtasına seçilmişti.

277 Türk Millî Kültürü, 108.s.

Çin'de hizmete başladığı 630 yılından 639'a kadar kafasında plânlar kurdu. Milletinin boynu bükük duruşu hazmedemediği bir durumdu. İmparatora hizmet vermek haysiyetini yaralıyor, bulunduğu mevkii, elindeki imkânı Türklük lehine çevirmenin yolunu arıyordu. General rütbesi almış olan Kür-şad sarayda itibarı yüksek kişilerden. Sarayda nelerin olduğunu, kimlerin hangi âdetlere bağlılık gösterdiğini biliyordu. Kafasına koyduğu ölüm-kalım savaşını, yani ihtilalı beraber gerçekleştireceği arkadaşlarını ayarlamaya girişti.

Uzun ve zor aşamalardan geçerek 39 kişi ile anlaştı. Bunlar "630 yılında Çin sarayına gelip ünvan ve makamlar alan kabile reisleri veya onların yakınları"[278] idiler. Çoğu prens, başlarında Kürşad, toplam 40 kişi yapacakları hareketi, ince detaylarına kadar konuşup anlaştılar. Bazı tarihçilere göre İmparator Tai-Tsung âdeti veçhile hemen her gece saraydan çıkıp dolaşıyordu.

278 Gök-Türkler, 2.c. 26.s.

Muhtelif şekilleri anlatılan ihtilal hadisesinden, biz, bizde meşhur olan varyantını esas alıyoruz. Buna göre, İmparator Tai-Tsung her gece tebdili kıyafet ile sabaha karşı şehri dolaşmak üzere saraydan çıkıyordu. Kürşad ve arkadaşları bir gece üzerinde anlaşmaya vardılar, kendilerine göre bütün tedbirleri aldılar. Vaktin gelmesini bekleyip, sokağa çıkan imparatoru esir alacaklar. Ellerinde böyle kıymetli bir rehine bulundurmak, onlara, bütün esir Türkleri kurtarma imkânı verecekti.

Yağmur Rahmet Sınırını Aştı

İlk akşamdan herkes tutacağı yeri tuttu. İmparatorun geçeceği yol ablukaya alındı. Havanın kararmasıyla beraber kara bulutlar da kaynaşmaya başladı. Rahmet yağdıran semadan dökülenler imparatora yorgan, ihtilalcılara urgan olma istidadı gösteriyordu. Yağmur masumane yağsa belki program yürür, fakat fırtına patladı. Havanın azgın yüzü yeryüzüne serdiği korkudan, karanlıktan görünmez oldu. Bırakın biraz öteden gelip geçecek olanı, yan yana duranlar birbirini göremiyordu. İmparator böyle bir havada dışarı çıkmayacak kadar akıllı, ihtilalcılar, ucunda ölüm olsa da, dönmeyecek kadar kararlıydılar.

En Zoru Denemek

Bu yola baş koymuşlardı. İmparatorun saraydan dışarı çıkmayışı, suikast plânından şüphelendiği, bu hususta bir duyum aldığı manasına da gelebilirdi. Öyle yahut böyle; bu saatten sonra ne yaparsa yapsınlar teşebbüsleri öğrenilir, neticede kelleleri giderdi. Bu düşünceler belki de geri dönmemek için kendi aralarında icat ettikleri varsayımlardı. Öleceksek yaşamak uğruna ölelim deyip, saraya girip, İmparatoru kaçırmaya karar verdiler. 40 cengâver sayısız muhafızın koruduğu Çin sarayına yürüdü.

Milyonda bir ihtimalin, milyonda bir gerçekleşme şansı var, onu yakalama umutları, milletlerini esaretten kurtarma heyecanıyla kuvvetlendi, zaten göze aldıkları ölümün kucağına pervasızca atıldılar. Kolları, kılıçları adam biçme makinesi gibi çalıştı. Bir hayli muhafız öldürdüler. Dışarıdan devamlı destek geliyor, karşı tarafta eksilme olmuyordu. İhtilalcılar tek tek yere seriliyor, takviye imkânı yok; azalan mevcutla direnmenin mümkünatı da kalmadı.

Ricat ve Hazin Son

Ölürken de işe yaramak lâzım. Saraya girme, hedeflenen amacı gerçekleştirme şansı tükenmişti. Ayakta kalan Kürşad ve 12 arkadaşı vuruşa vuruşa saray ahırından aldıkları atlara binip, azatlığa uçmaya başladılar. Karanlık, işlerine, kaçarken yaramış olabilir. Atlara gidebilecekleri son sürati verip zifiri karanlıkta, fırtınanın ıslığı altında, tabur tabur Çin askerinin önünde, Vey Irmağına kadar geldiler.

Vey Irmağının kenarında, Çin askerleri ile son ihtilalcılar son fertleri ölene kadar vuruştular. 40 yiğit canından oldu. Bir esir milletin bağrında umut çınarı filizlendi...

Dirilişin İşaretleri

“Kürşad İhtilalı” adı verilen kırk kişilik ayaklanmanın daha farklı anlatımları olmakla beraber, hepsinin ortak noktası aynıydı. Türkler

devletsiz kalmaya Çin'in himayesinde yaşamaya alışamadılar. Kısa bir süre, İmparatorun babacan davranışına, ipeğin yumuşak dokunuşuna, şarabın mest edişine ve Çin kızlarının göz süzüşüne bağlandılarsa da olmadı. Ruhlarındaki yücelik damarlarındaki kanı alevlendiriyor, bedeni rahatlığın iç huzurunu temin edemediğini görüyorlardı.

Doğu Gök-Türk Devleti toprakları parçalanmış, başka kavimler ve de onların idaresi altında barınmakta olan, oraların öz sahipleri Türkler rahat değildiler. Tayinler, terfiler Çin İmparatoru tarafından yapılıyordu.

Çin'e boyun eğenler, başkaldıranlar, Çinlileşenler, hiçbir şey olmadan sadece yaşayanlar, Fetret Devri'nin çok değişik tablolarıydı. Gök-Türkleri Çinlilere benzer davranış içinde görmek köküne bağlı kalanları yaralıyordu. Bunun bir de ters yüzü var ki, onu da görmek lâzım.

Birçok Çin devlet adamı Türklerin kendi ülkelerinde makam sahibi olarak bulunmalarından şikâyetçidir. Bizim "Kürşad İhtilalı" dediğimiz olaydan sonra tedirginliği artan devlet erkânı, imparatorlarını, Türkleri Çin'den kovması yönünde ikna etmeye çalıştılar. Nihayet, İmparator da kendi insanlarını tehlikelerden korumakla yükümlü idi. Kamudan gelen baskılara karşı fazla direnmedi. Ancak, babacan tavırla bağrına basıp, kendilerine sevgiyle baktığını hissettirdiği Gök-Türkleri tamamen gücendirmek niyetinde de değildi. Bir taşla birkaç kuş vurabilen mahir siyasetçilerden olan Tai Tsung yapacağını biliyordu: "Sih-ma Han'ı huzuruna çağırıp, gönlünü aldıktan sonra tebaasını Huang-ho (Sarı Nehir) sahillerine götürerek Güney Gobi'ye yerleştirmesine izin verdiğini bildirdi."[279]

279 Eski Türkler, 281.s.

İmparator bu kararı ile erkân-ı devleti rahatlattı. Kendisi de itibarını artırmış oldu. Türklere gelince, onlar da yeni bir Han'a kavuşmanın sevincini yaşadılar. Gerçi vesayet altındaydılar, ama yurtlarına yeniden yerleşeceklerdi. İmparator ayrıca Sir-Tarduşlarla Çinlilerin arasına bu Türkleri yerleştirmiş oluyor, milletini biraz daha güvenli konuma getiriyordu. Her şeyi inceden inceye hesaplamadan hareket etmeyen İmparator Sih-ma'ya "kendisini Çinlilere daha çok bağlaması için, Tangların taşıdıkları "Li" adını aile adı olarak" verdi. [280]

280 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 640.s.

Tai Tsung Seyanto –Sir Tarduş– ları da göz ardı etmedi. Hanlarına bir mektup yazıp gönderdi. Türkistan'da Türkler çoğaldığı için başlarına bir

Han tayin ettiğini, daha düzenli yaşamalarını sağlamayı amaçladığını anlatıyordu. Çin'in adaletinden bahsediyor ve diyordu ki: "Siz Seyantolar kuzeyde oturacaksınız, Türkler de güneyde oturacaklardır. Memleketlerinizi koruyunuz. Hiç savaşa kalkmayınız. Buyruklarıma uymayanlar ceza göreceklerdir."[281]

281 Aynı Yer

Çinliler Seyanto diyor, Türkler Sir-Tarduş. Bunlar On-Oklardan bir Türk kabilesi. Batısıyla, doğusuyla Gök-Türk Hakanlığının oksijen çadırında nefeslenmek Sir-Tarduşları kuvvetlendirmişti. Çin'e sığınmayı düşünmeyen Gök-Türklerden kalabalık gruplar bunlara katılmışlardı. Başlarında Yen-çü Bilge-Kağan adlı Hakanları var ve bu şahıs "Türk Hakanlığında mevcut olan yönetim şeklini aynen kendi devletinde tatbik ediyordu."[282]

282 Türk'ün Üç Bin Yılı, 132.s.

Sanki Türk'ten Başkası Yok

Bazı konuların üzerinde bilhassa duruluyor; bunlardan birinci sırayı alan Türklerin dağınıklığı. Esas sebep de, o zamanlar Türkler arasında Türklük şuurunun uyanmamış olması. Boy-kabile adları ön plânda bulunuyor, umumi manada milliyet fikri teşekkül etmemiş. Gök-Türklerden ve Çinlilerden bahsedip duruyoruz. Yeri geldikçe başka topluluk isimlerini zikretmekteyiz. Kalemimize misafir olan kişi ve kavimlerden aklımıza takılanlara kısaca bakacağız. Çin İmparatoru farkında olsun veya olmasın, en azından yarıdan fazlası Türk. Şimdi Tai Tsung'un Çin'den uzaklaştırıp Güney Gobi'ye yerleştirdiği Sih-ma zaten Türk. Sir-Tarduşlar Sih-ma ile ona tâbi olanları yakınlarında istemiyorlar. Hâlbuki kâmilen değilse de bunların ekseriyeti Türk ve Hakanları Bilge-Kağan adını taşıyor. Peki, bu ayrılık niye?

Bu garabet sadece Türk'te mi var? Hayır. Çinlilerden bazıları da hiç olmazsa hal ve tavırlarıyla Türklere özeniyordu. "Çin veliahdı Ch'eng-ch'ien Gök-Türk dilini konuşmayı ve Gök-Türkler gibi giyinmeyi seviyor. Maiyetinde bulunanlardan, Gök-Türklere benzeyen beş kişi toplayarak bir Gök-Türk kabilesi kurdu. Ayrıca üzerinde beş adet kurt başı bulunan bayraklar yaptırdı ve mızraklar dikerek bayrakları astırdı. Kendisi de

yaptırdığı bir çadırda oturuyordu. (...) Adamlarına şöyle derdi: “Kendimi bir Gök-Türk Kağanı yerine koyup ölmüş gibi yapayım. Siz onun cenazesindeki usulleri tatbik edin.”[283]

283 Gök-Türk Tarihi, 37.s.

Baba, İmparator Tai Tsung Çinliler tarafından eleştiri alacak kadar, Türklere yardımcı oluyordu. Oğlu veliaht prens sihirle değişmenin mümkün olduğunu bilse, bütün sihirbazları toplayıp, “beni Türk yapın” emrini verecek. Bu insanların taşıdıkları Türk kanının bir sihri olması lâzım; yoksa böyle bir sevginin içlerinde yer bulması nasıl mümkün olacak?

Sih-ma’ya kabilesini alıp Gobi’ye gitmesini söyleyen kendi soyadını ona veren İmparator, bir de veda eğlencesi tertiplemiş, eğlence sırasında muhatabını önüne alıp hasbihal-nasihat karışımı sözler söylemişti: “Bitki (ot) ve ağaç yetiştirildiğinde, onun büyüklüğünü görünce mutlu olunur. Ben de senin boyunun insanlarını besledim, otlarını koyunlarını da azaltmadım. Senin annenin babanın mezarları nehrin kuzeyinde, şimdi eski merkezine gidiyorsun, rahat olman için eğlence tertip ettim.”[284] İmparatorun bu babacan tavrı karşısında duygulanan Sih-ma, ağlayarak boynuna sarılıp baba-oğul ayrılış sahnesini samimiyetle yaşatmış “Tang’ın hizmetinde alacağız” diye karşılık vermişti.

284 Gök-Türkler, 2. 29.s.

Çin’den hüzünlü veda ile ayrılıp eski topraklarına dönen bir miktar Gök-Türk topluluğu Sir Tarduşları endişelendirmiş, muhtemel bir savaş için hazırlığa sevk etmişti. Durumdan haberdar olan Tai Tsung, asla savaşmamaları hususunda onları uyardı.

Yine de Sir-Tarduş–Gök-Türk savaşı engellenemedi. Sih-ma’nın askerleri yenildi, bilahare kendisi tekrar Çin’e sığındı ve bir süre sonra burada öldü. Sih-ma ile beraber gidenlerin bir kısmı da geri dönmüş, İmparatora hizmete başlamıştılar. (Sene 643) Tai Tsung Doğu Gök-Türk Devletini dağıtan adam olmasına rağmen, ayrıca Türkleri koruyan imparator olma ünvanını da hak etmiş, onun sayesinde Türkler daha az eziliyorlardı.

Değişen Dengeler

Doğu Gök-Türk devletinin dağılışıyla Ötüken'e yerleşip, burada kendilerine iştirak edenlerle güçlenen Sir-Tarduşlar Bilge-Kağan başlarında olduğu müddet kısmen rahat ettiler. İnan Han da denilen Bilge kağan 645'te öldü, 646'da dirlik de birlikte dağıldı.

Çipi Kağan

Bir zamanlar ülüş sahibi bir prensti. Küçük Han ünvanı taşıyordu. Vaktaki 630 senesi hezimeti yaşandı, devlet kristal vazo gibi parçalandı, bu parçalardan biri olan Çipi ordusuyla beraber sırra kadem bastı. O yaşamak ve yaşatmak istiyordu. Sir Tarduşlar peşine düştülerse de, ellerinden kurtulup, Altayların bir vadisine yerleşti. O sıralar varlıkları hiçbir önem arz etmeyen Kalo-lu (yani Karluk)'lar ve Ch'i-ku (Kırgız)lar Çepi'nin hâkimiyetini tanıdılar. 30 bin askeri olan Çipi Sir Tarduşlarla savaşıyordu, hanları ölünce Tarduşlar kuvvetten düştü, kendilerine bağlı birçok Türk kabilesi serbest kaldı.

Gerçi Türklere baskı yapıyor, Gök-Türk devletinin toparlanmasına meydan vermek istemiyor, ama Tarduşlar Çin'in önünde bir set gibi de duruyorlardı. Çaptan düşen devlet Çin'in itibarını artırdı, bütün kabileler-boylar bu arada Çipi Kağan da imparatora hediyelerle elçiler gönderme yarışına girdiler. [285]

285 Eski Türkler, 288-289.s.

Çipi Kağan Çin sarayına oğlu İşbara Tegin'i yollamış, kendisinin de gelmek istediğini bildirmişti. Bu arzu, imparatoru sevindirmiş, kendisine eşlik etsinler diye iki generalini göndermişti. Ne değişti ise, Çipi Çin'e gitmekten vazgeçtiğini bildirdi. Bundan hoşlanmayan elçi generallerden biri Karlukları kışkırtıp Çipi'yi yakalatma teşebbüsüne girişti. Bu plân, uygulamadan duyuldu ve elçinin başını yedi. Bir generalinin öldürülmüş olmasından üzüntüye kapılan, itibarı sarsılan İmparator, peşinden diğer generalinin öldürüldüğünü de öğrendi. Artık bu işi savaş temizlerdi.

Çinlilerin safında yer alan bazı Türk boyları, kardeşleri Çipi'nin karşısına geçtiler. O cesurdu, pervasızdı. Çin ve onun yanındaki Türk boylarından korkmamıştı; ama o kadar yalnız kaldı ki... Yanında savaşacak bir boy bulamadı. Birkaç yüz sadık süvarisi vardı; bir de karısını alıp Altay

dağlarına kaçtı. Peşini bırakmayan Çin ordusu tarafından yakalanıp başkent Ch'ang-an'a götürüldü.[286]

[286] Gök-Türkler, 2.c. 40-41.s.

Yine Türk'ün Türk'ü Kırması

Çinliler Korelilerle savaştı. Maiyetinde çok sayıda Türk savaşçısı olduğu halde yurduna muzafferane dönen İmparator, batı ucunda karışıklıklar çıktığını öğrendi. Yapılanlar savaş sebebi idi. Böyle değerlendirilen olayın bastırılmasına, Gök-Türklerden ve Töleslerden meydana gelen 100 bin kişilik bir ordu hazırladı. Bu ordunun başına "en iyi kumandanı A-shih-na (Açina) She-ni'yi getirdi." Uzun-zahmetli ve zayiatı bol savaşlardan sonra imparator ordusu muvaffak oldu. (Sene 648) Kuça'da Batı Gök-Türkleri mağlubiyete uğratıldı. Yine Çin elini sıcak sudan soğuk suya vurmadan Türkleri Türklere kırdırmış, böylece zafer kazanmış oldu.

Bu küçümsenecek bir olay değildi. Dostça tavırlarıyla gönüllerini kazandığı Türkleri kendi elindeki kılıç gibi kullanan Tai Tsung büyük toprak kazancı elde etmişti. Çin adına A-shihna-She'ni'ye itaat eden şehirlerin sayısı 70'i buluyordu. Belli başlı merkezlerden Hoten, Buhara gibi yerler dolayısıyla Basmıl kabilesi de boyun eğmişti. Artık bozkırlarda Türk savaşçılarının üstünlüğü böylece sona ermiş oluyor.

Tai Tsung'un Ölümü (649)

Türkler için açıktan iyi roller oynadı. Yaptığı ve yaptırdığı icraatlar netice itibariyle Türklerin menfaatine uymasa da o Türk dostu olarak tanınmayı becermişti.

Farklı bir imparatordu. İnce siyaseti kendi milleti ve devlet erkânı tarafından tam olarak anlaşılamadı. Aldığı eleştiriler küçümsenemezdi. Batı Türklerinin, yine Türk güçleri tarafından tarumar edilişinden sonra, yaptıklarını anlayamayanlara şöyle seslenmişti: "Ben hiçbir zaman değişik şeylerin bizi eğlendirdiğini söylemedim. Çamurdan ev yapıp, tepesine bambu çatı kurdurmak çocuklar için eğlencedir; altın ve ipekle süslenmek

kadınlara hoş gelir. Aracılık yaparak alıp satmak tacirler için bir zevktir. Yüksek rütbeler ve güzel idealler devlet memurlarının eğlencesidir. Düşmanın mağlup edilmesi kumandan için başlı başına bir zevktir. Dünyada huzurlu ve yegâne kişi olmak ise hükümdarların neşesidir ve ben de şu an neşeliyim.”[287]

287 Eski Türkler, 295.s.

Tai Tsung kısa zaman sonra hastalandı. Ölümün yakınında olduğunu hissediyordu. Devlet erkânını huzuruna çağırıp, yerine geçecek olan oğluna yardımcı olmalarını vasiyet etti. Son günleri devamlı, oğluna nasihatlerle geçti. Öldüğünde (10 Temmuz 649), yanında bulunan herkes öz babasını kaybetmiş gibi ağladı. “A-Shih-na She-ni öbür dünyada kendisine refakat etsinler diye kendi han ve arkadaşlarının yanına gömülmesini teklif ettiyse de septik veliaht prens buna mâni oldu.”[288]

288 Aynı Eser, 296.s.

Çin’de Yeni Dönem, Türklerin Yeni Durumu

Tai Tsung’u, Türkler için çok şey ifade ettiği için anlatıp durduk. Evet, o Türk dostu damgasını yemişti, ama ne faydası oldu? Hürriyete mi kavuştular? Hayır. Güleryüz gördüler, buna sevinildi. Kötü komşunun insanı mal sahibi yaptığı doğruysa, iyi imparator zararlıydı. Ona ölümü için ağlayanların arasında Türkler de bulunmaktaydı. Bakalım, oğlunun imparatorluğu dönemi (649-683) nasıl geçecek.

Veliaht Ch’eng-ch-ien İmparatorluğa başlarken Kao Tsung ünvanını aldı. İlk zamanlarında uygulamaya çalıştığı babasının politikasını bilahare değiştirdi. Kendi kimliğini yansıtmaya uğraştığı işleri başarılı görülmedi. Çin’in Tai Tsung zamanında yükselen itibar grafiği aşağılara düştü.

Çin’de âdeta gerileme devri başlamıştı. Tibetliler Karaşahr, Koça, Hoten ve Kaşgar’ı zapt ettiler. Türklerin bakışları değişmeye başladı. Kürşad ile parlayıp sönen bağımsızlık ateşi şimdi başka insanların içinde alevlenmek istidadı gösteriyor. Bu, Çin’in Tibetlilerle başa çıkamayışının tezahürü idi. Güven duygusu kazanan Gök-Türkler iyi organize olunursa iyi netice alınacağı zannına kapıldılar. Bazı kişiler şuna inanmışlardı ki, esaretle,

boyun bükmekle olmaz. “Biz de varız” denmeyince var olmak mümkün değil.

Fetret devri yahut kâbus yılları sayılan 630-680 arası ve bunu hazırlayan sebepler ders alınacak olaylarla doludur. Bir insan ömrü kadar uzun olan elli senede çok şeyler değişti. Birçok insanın düşünce tarzı dahi değişime uğradı. Gerçi “Orta Asya’da millet olarak Türkler varlıklarını, dil, inanç ve geleneklerini muhafaza etmişlerdi –ama– müstakil bir devletten yoksunluk”[289] zordu. Çin’in himayesinde yaşanan her an bozkırların efendilerini mum gibi eritiyordu. Bazıları da ne yazık ki hiçbir şeyin farkında bile değildi. Kendilerine lütfedilen görkemli makamların gölgesinde asli vazifelerini unutanlar çoktu. Sıradan insanlardan bir şey beklenmiyor. Onların birbirine harç olması mümkün değil. Ancak asil sayılan, mevki sahipleri ortaya atılırsa, bu sıradan kalabalık yükselecek duvara tuğla olmaktan kaçınmaz. Çin bir önceki döneme nazaran duraklama devrine girmiş, Gök-Türkler kahramanlarını bekliyor. Vaktinde (639) Kürşad bir deneme yapmış, 39 arkadaşıyla beraber ecel şerbetini içmişti. Ondan sonra da birçok yerde değişik başkaldırılar vuku buldu, hiçbirinden faydalı sonuç çıkmadı. Türkler Çin İmparatoru tarafından şuurlu olarak öyle dağıtılmıştı ki, şimdi bunların bir fikir etrafında birleştirilmeleri lâzım. Tek tek vurulan yumrukların sesi duyulmuyor, tesiri olmuyor.

289 Türk Millî Kültürü, 111.s.

Yazıtlardan elli senenin buruk yüzü görünüp, acı iniltisi duyulmakta. Geçmişten ders alınması amacıyla taşa kazınan duygular, bugün eldeki en sağlam belgelerdir. Bilge Kağan Abidesi’nden bir parça, öncesinde haşmetli seneleri Bilge Kağanları anlatıyor, sonra kötü günlerin sorumlusu sayılan zayıf kağanlara sıra geliyor ve şöyle deniyor: “Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş tabii, oğulları kağan olmuş tabii. Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak. Bilgisiz kağan oturmuştur. Kötü kağan oturmuştur. Buyurku da bilgisizmiş tabii, kötü imiş tabii. Beyleri, milleti ahenksiz olduğu için, Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, küçük kardeşi ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirttiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş. Çin milletine beylik erkek evlâdını kul kıldı, hanımlık kız evlâdını cariye kıldı. Türk Beyler Türk adını bıraktı. Çinli Beyler Çin adını tutarak, Çin kağanına itaat etmiş. Elli yıl işi gücü

vermiş. Doğuda gün doğusunda Bökli Kağana kadar ordu sevk edivermiş. Batıda Demir Kapıya ordu sevk edivermiş. Çin Kağanına ilini, töresini alıvermiş.

Türk halk kitlesi şöyle demiş: İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş. Kağanlı millet idim, kağanım hani, ne kağana işi gücü veriyorum der imiş. Öyle deyip Çin kağanına düşman olmuş. Düşman olup, kendini tanzim ve tertip edemediğinden, yine tâbi olmuş."[290]

290 Orhun Âbideleri, 34-35.s.

İsyana Saat Kurulmuş

Babası kadar sempatik olamayan İmparator Kao Tsung, prensken Türklere özendiğini de unutmuştu. Güya, başsız kalmasınlar diye sevilmeyen kişileri Türk Han'ı ilân ediyor ve Türkleri onun emrini dinlemeye zorluyor. Bu aslında anlaşılmaz bir durum. Devletleri, siyasî birlikleri dağıtılmış, bozulmuş, fakat hanları var? İmparator veya Türk Hanı tarafından Türklere faydası dokunacak her icraat Çinliler tarafından boykot ediliyor. Bu arada Tibetlilerin saldırıları Çin'i sarhoş etmektedir.

Tibet kendi menfaatine de uyduğu için Türklerin toparlanmasını istiyor. Çin ne kadar huzursuz olacak. Bütün komşu devletlerin birbirleriyle savaşları görülse de, Çin hemen her zaman birkaç devletle birden savaşmak zorunda kalmaktaydı. Kısacası düşmanı çoktu Çin'in. İşte Tibetlilerde iyi bir darbe için durmadan yükleniyor. Türklerin, kendilerine karşı düşman ordusu saflarında yer alışlarından hoşlanmadıkları için isyanlarını bekliyorlar. Elbette, Türkler de fırsat bekliyordu. Çinlilerin ezilmeleri, kendilerine bakacak takatları kalmaması için dua ediliyor. Tibet ve Çin arasında 679'da çok kanlı bir savaş oldu ve Çinliler ağır darbe aldılar.

Kutlug İsyanı ve İstiklâl

"Kendi emeğini ve gücünü Tabgaç –Çin– Devletine vermeyi istemeyen Türk halkı (Türk budun) 'Kendimizi öldürüp, yok olalım daha iyi' dedi ve onlar ölüme gittiler." Kitabe böyle özetliyor isyan başlangıcını. Ordos'daki

bazı Türk zümrelerinin başına Açina soyundan Ni-Şu-Fu getirilmişti. [291] Boyun bükerek geçirdikleri senelerin acısı çöreklenmişti yüreklerine, “ya haysiyetli yaşayalım ya ölelim” dediler.

291 Türk Millî Kültürü, 113.s.

İmparatorluk, Türk başkaldırısını anında bastırmak istiyor, bunun çok kolay olacağını sanıyordu. Nitekim alelâde bir seyahate çıkar gibi gelen askerlerin halinden belliydi, ama birçok Çinli öldürüldü ve esir alındı. (Sene 679)

Bir sene sonra işi ciddiye aldı Çin. Yine önceleri perişan edildiler, fakat imparatorluğun resmi ordusu ile Türklerin isyan ordusu (!) mukayese edilemeyecek kadar farklıydı. Bir dağa kaçarak, sığınmaya çalışan Türkler burada da kuşatıldılar. Netice itibariyle Fil ceylanı ezdi. Ağır zayiat verilmişti. Türk tarafında ve içlerinde her ağırlığı kaldıramayacak zayıf insanlar da vardı. Bunlar kendi isyancılarına isyan edip, seçilmiş Han’ın kellesini kesip, düşmana teslim ettiler. Canları tatlı olanlarla izzeti nefisleri kıymetli olanlar ayrılmıştı. Ki ikinciler elbette kalabalıktı. Savaşa devam eden direnç sahipleri, bu defa Sarı Nehri geçerek, başlarına daha tanınmış bir kişiyi, Prens Fu-nien’i getirdiler. Çok ağır şartlara göğüs germek zorundaydılar. Sıkıldıkça sıkıldı göğüsleri. Kaçacak yer bulamadılar. Çin bir yandan büyük ordularla üstlerine geliyor, Uygurlar öbür yanda pusu kurmuş bekliyor. Pek tabii ki kimse bedavadan ölmek istemiyordu. Çin hilekârlığı yine sahneye çıktı. Fu-nien kendisi ve silah arkadaşları için umumi af çıkarılacağı garantisini alıp teslim oldu. Çin sözünde durmadı. “Fu-nien ve 53 arkadaşı Lo-yang çarşısında idam edildiler.”[292]

292 Aynı Yer

Kutlug Çin sınırında Çin memuru olarak vazife görüyordu. [293] Resmi görevi ne olursa olsun, onun beyni de başkaldırı fikrinin karargâhıydı. Türk bağımsızlık aşkıyla meydana atılıyor, Çin tepeleyip geçiyor. Daha şumûllü bir hareket şart olmuş, akıllı, hesaplı ve kuvvetli bir oluşum için zemin hazırlamak lâzımdı.

293 Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 123.s.

Fu-nien’in mağlubiyeti ve sonu dağılmaya sebep olmuş, beş bin kadar Türk, yerleştikleri dağda bir kasaba kurmuşlardı. İşte burada Kutluğ resmen meydana çıktı. Önce savaşta şart olan binit ihtiyacı için etraftan atlar temin

edip, sonra da kendi hanlığını ilân etti. Kardeşlerini de önemli mevkilere getirdi. Türklerin Han sülalesine inancı, güveni ve saygısı vardı ve Kutlug, Kieli Han'ın uzaktan akrabası oluyordu.[294]

294 Eski Türkler, 240.s.

Çin'de uzun süre yaşamış, oranın sistemini ve gücünü tanımıştı. Elindeki imkân düşmanına göre devede kulak bile değil. Akıl ve cesareti on'a, elli'ye, yüz'e katlayıp bununla kurtuluş yolunu açmalıydılar. Çin'de eğitim almış Türkler, içinde yaşadıkları milletin kuvvetli ve zayıf noktalarını bilebilirdi. Tonyukuk lüzumlu bütün vasıfları şahsında toplamış biriydi. Kendisi çağrılınca görev yüklendi. Gizliden teşkilatlanmaları bir süre devam etti ve nihayet her şey su yüzüne çıktı.

Tasarlanan büyük bir kıyamdı ve "kıyam zor iştir. Özellikle sınırsız güce sahip bir yönetime karşı ve hiçbir yerden yardım alma imkânı bulunmayan kuşatma altındaki bir bölgede. Eğer böylesine menfi şartlar altında kıyam başlatılır ve de başarıya ulaşırsa, bu âdet dışı bir tesadüf addedilmelidir."[295] Böyle söylense de, esas alınması gereken bu değil, mesele her şeyi göze alıp, gerekli teşkilatlanmayı yapmak, bunu akıl ve iradeyle tatbike koymaktı. Sonradan taşlara kazınan kitabelerde bu var olma savaşının anlatılışına bakalım: "Türk Tanrısı ile Türklerin mukaddes yer ve suları (Türk milletinin) kaderini şöyle çizmişler: Türk milleti yok olmasın diye, babam İl-Teriş (Kutlug) Kağan ile annem İl-Bilge Hatunu Tanrı tepelerinden tutmuş ve (insanoğullarının) üstüne çıkarmış. Bunun üstüne babam, 17 eri ile (Çin'e) isyan etmiş. Onun isyan ettiğini, Çin egemenliğinin dışına çıktığını duyan ve ününü alan (Türklerin) şehirde oturanları dağlara çıkmış ve dağlardakiler de aşağı inmişler. Derlenip, toparlanıp 70 er olmuşlar."[296] Aynı yazı devam ediyor: "Tanrı kuvvet verdiği için, babam Kağanın askeri kurt gibi imiş, düşman koyun gibi imiş. Doğuya, batıya asker sevk edip toplamış, yığmış. Hepsi 700 er olmuş.

295 Aynı Eser, 335.s.

296 Türk Kültürünün Gelişme Çağları, 123.s.

700 er olan ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadının töresince yaratmış, geliştirmiş."[297]

297 Orhun Âbideleri, 35-36.s.

Yazıtlarda en fazla vurgulanan Tanrı'nın yardımıdır. Başa gelen felaketlerde terk edilmişliği ile töre dikkate sunulurken, kazanımlarda da ona sarılmak önemli sebep olarak gösteriliyor.

Gök-Türk Hakanlığının İkinci Devresi (682-745)

Kutlug adıyla tanınıyordu. Meydana atılıp, derli toplu bir mücadele başlattı. Dağılan milletin başına geçip, "İli, devleti derleyip topladığı için"[298] kendisine İl-Teriş ünvanı verildi. Çinlilerin af vaadine kanarak çaresiz teslim olan, sonra da öldürülen Han'ın yerine seçilmişti. Tonyukuk gibi bir bilgeyi yanına danışman olarak alması, onunla fikir alışverişi yaparak hareketlerini yönlendirmesi kazancını artırdı. İkinci defa temelleri atılan Gök-Türk devletinde, temel harcı olarak bu iki ismi görüyoruz.

298 Türk Kült. Geliş. Çağl. 125.s.

Başlangıçta savaşma imkânları bile yoktu. 681'de Kutlug ile Tonyukuk Kuzey Çin'deki Yün-çu eyaletine baskın düzenleyip 30 bin civarında at, koyun ve deve ele geçirdiler ve yeni gelen kuvvetlerle birlikte Gobi Çölü ile Orhun Irmağı arasına çekildiler.[299] "Çogay'ın kuzey eteklerini yazlık ve Kara-kum'u kışlık merkezi yaparak hazırlıklarını tamamladılar. İlk hedefleri Ötüken idi. (…) Birinci Gök-Türk Hakanlığı zamanında devletin ağırlık merkezi olarak –Ötüken– Türklerin kutlu toprağı sayılıyordu. Dağınık Türk kütlelerini ancak, Türk devletçilik ruhunun yerleşmiş olduğu Ötüken etrafında toplamak ve idare etmek mümkün idi."[300]

299 İslâm Ans. 12/2.c.

300 Türk Millî Kültürü, 113.s.

Bağımsızlık mücadelesi Çin'e karşı verilecek, fakat bunun başarıya ulaşması için yapılacak başka hareketler lâzımdı. Bu bir nevi etraftaki çalı çırpıyı temizleyip, yola daha rahat yürümek anlamına gelir. Burada çalı çırpı yerine konanlar da Türk kavimleridir, esas olan birinin varacağı hedef idi. Yeniden bir vatana sahip olma, varlık sahnesinde yerini alma neyi gerektiriyor ise o yapılacak. Bu aşamada Tonyukuk, aklıyla ortaya çıkıyor.

Çin ile girişilecek ölüm kalım mücadelesinde en önemli silah olan Tonyukuk, "Çin'de 645 ile 650 yılları arasında doğmuştur." � Ömrü,

başladığı gibi Çin'de geçmiş, onlardan eğitim almış ve Çin'in zayıf noktalarını öğrenmişti. Tabii olarak Çin'in kurnazlığını da kapmıştı. Türk'e has hasletlerle Çin'e mahsus özelliklerin bir halitası olarak ortaya Bilge Tonyukuk çıkmış. Şimdi Kutlug'un yanında, onun eksik taraflarını dolduruyor, hedefe uygun adım yürünmesini sağlıyor.

Oğuzlar Selenge Irmağı boyunda yaşıyorlar. Onların da geleceğe dair plânları, güvenli yaşama arzuları vardır. Kitanlarla ve Çinlilerle yapacakları ittifak anlaşması hayati önem taşıyordu. Bunun hazırlığı içindeydiler. Ama böyle bir şeyin meydana gelmesi Gök-Türklerin tasarılarının suya düşmesine sebep olabilirdi. Hazırlıkları öğrenilince Tonyukuk buna mâni olunması gerektiğini ileri sürüp, Oğuzların üzerine saldırmanın uygun olacağını tavsiye etti. Aciliyet kesbeden bu iş için derhal harekete geçildi. "İnekler Gölü" kıyısında Oğuzlara baskın verildi; böylece bir tehlike ortadan kaldırılmış oldu.[301]

301 Türk Millî Kültürü, 114.s.

Bu savaşın çapı küçük, fakat ifade ettiği değer büyüktü. Gök-Türkler adına ihmale gelmeyecek derecede lüzumlu bir faaliyet sayılır. Oğuzların lideri Baz Kağan Kitanlara ve Çine gönderdiği elçilerle, Gök-Türklerin, her üçü için de büyük bir tehlike olduğunu; bunlara karşı birleşerek üzerlerine saldırmayı teklif ediyordu. Burada Tonyukuk'un ne derece faydalı görüşlere sahip olduğu meydana çıkıyor. O ateşleyici konuşmasıyla, Kutluğ'u acilen harekete geçirmiş oldu. Şimdiye kadar seyrettiğimiz savaşlarda 50 bin 100 bin ve daha fazla sayıda askerler vuruşuyordu. Burada ise rakamlar gülünç, meydana gelen netice büyük. Zaferi iki bin askeriyle Gök-Türkler kazanmış, üç bin askeri olan Oğuzlar yenilmiştiler. Yapılan ani baskın ile gafil avlanan Oğuzların bir kısmı ırmakta boğulup, bir kısmı kaçarken öldürülmüştü. Kalanlar ise teslim olmuştular.[302]

302 Oğuzlar, 14.s.

Irk ve soy faktörü bir şey ifade etmiyordu. Boylar, kabileler varlıklarını sürdürmek için, aynı adlarla oluşturdukları toplulukların isteklerini düşünmekten başka esas gaileleri yoktu. Gök-Türklerin kendilerini hedef seçeceğini bilen Oğuz Kağanı Baz Kağan Çin'e ve Kıtana gönderdiği elçilere şunları söyletiyordu: "Azıcık Türk milleti yürüyormuş, Kağanı yiğit aygucısı (icracı-müşavir) bilge imiş. O ikisi var olduğu müddetçe Çin'i, Kıtanı öldürecek ve Oğuz'u öldürecek. Çin güneyden, Kıtay doğudan, ben

kuzeyden hücum edeyim. Türk Sin budun ülkesinde hiç (kalkınmasın). Mümkünse onu yok edelim.[303]

303 Kök-Türk Tarihi, 44.s.

Baz Kağan bu haberi yola çıkarıyor, ama Gök-Türklerin casus ağı da gelişmiştir, çalışmaktadır. Vaktinde gelen bilgiler tedbiri kolaylaştırmaktadır. Bunu Tonyukuk kitabesinden takip ediyoruz: “O sözü işitip gece uyuyacağım gelmedi. Ondan sonra kağanıma arz ettim. Şöyle arz ettim: Çin, Oğuz, Kıtay bu üçü birleşirse kalakalacağız. Kendi içi dıştan tutulmuş gibiyiz. Yufka olanın delinmesi kolay olur, ince olanı kırmak kolay. Yufka kalın olsa delinmesi zor imiş. İnce yoğun olsa kırmak zor imiş. Doğu da Kıtaydan, güneyde Çin’den, batıda batılılardan, kuzeyde Oğuzdan iki üç bin askerimiz, geleceğimiz var mı acaba? Böyle arz ettim. Kağanım benim kendimin. Bilge Tonyukuk’un arz ettiği maruzatını işitti verdi. Gönlünce sevk et dedi.

Kök Öngü çiğneyerek Ötüken Ormanına doğru sevk ettim. İnek, yük hayvanı ile Tangla da Oğuz geldi. Askeri üç bin imiş. Biz iki bin idik. Tanrı lutf etti, dağıttık. Nehire düştü. Dağıttığımız, yolda yine öldü hep. Ondan sonra Oğuz tamamıyla geldi. Türk milleti Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuk’u Ötüken yerine konmuş diye işitip güneydeki millet, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki millet geldi.”[304]

304 Orhun Âbideleri, 54.s.

Bilge Tonyukuk tevazu ile ilgilenmiyor. Tanrı’nın yardımını zikrediyor, gerisini kendi başarısı olarak değerlendirmekten çekinmiyor. İddiasına göre Kağanı yönlendiren de kendisiydi.

İkinci hayata başlamıştılar. Yurtlarına yeniden kavuşmanın, kendi kendilerini yönetiyor olmanın tadını çıkarıyorlar. Başkaldırının mimarı, milletin başı Kutluğ ne kadar mühim ise vezir Tonyukuk da öyleydi. Bunu âleme duyurmaktan katiyen çekinmeyen bir mizaca sahipti Tonyukuk. Şu sözler de ona ait: “Yedi yüz kişiyi idare eden kişi, onların büyüğü olan Şad idi. O dedi: Bana katıl! Ben Bilge Tonyukuk ona katıldım. Kağanı da yöneteyim dedim. Ben düşündüm: Birisi tezeğine bakarak, bu semiz boğanınki diye ayırt edemezmiş diye fikir ettim. Böylece Tanrı bana ilim verdiği için, han’ın idrak derecesinin kıt olmasına rağmen onu yücelteyim dedim.”[305]

305 Eski Türkler, 42.s.

Çevirilerde farklılık oluyor. Tonyukuk için “kendini beğenmiş” denebilir belki, ama “saygısız, ne dediğini bilmeyen biriydi” demek gerçeklere hakaret olmalıdır. “Han’ın idrak derecesinin kıtlığı” daha yumuşak manada çevrilebilirdi herhalde. Yine Tonyukuk’a ait kitabeden alınma yazıya bakıyoruz: “Bilge Tonyukuk, ben özüm Çin’de doğdum. Türk milleti Çin’e bağlı idi. Türk milleti bir Han’a sahip olmayınca, Çin’den ayrıldı ve Han buldu. Hanını bırakıp, yeniden Çin’e bağlandı. Bunun üzerine Tanrı şöyle demiş:

“(Ben sana bir) Han verdim. Han’ını koyup (Çin’e) bağlandın! (Türk milleti) Çin’e bağlandı diye, Tanrı öldürmüş. Türk milleti öldü, dağıldı ve yok oldu. Birleşik Türk milletinin yerinde, bağımsız kalmadı. Kırda, taşta kalmış (Türkler) toplandılar. 700 kişinin (başlarındaki) büyükleri ise Şad idi. Koşulun dedi. (Ona) koşulanlardan (ilki) ben oldum. Bilge Tonyukuk! Kağanımı teşvik edeyim, dedim ve düşündüm: “Semiz olan boğa ile zayıf olan bir boğa (birbirlerini görmeden) arkadan tanımak isterler. Fakat semiz boğa zayıf boğanın ne demek olduğunu bilmezmiş!”

Böyle düşündüm! Bundan sonra da Tanrı bana bilgi verdiği için, kendim bizzat Kağanı teşvik ettim. (Ben) Bilge Tonyukuk Boyla-Bağa Tarkan, İl-Teriş Kağanla birlikte olunca, güneyde Çinlileri, doğuda Kıtayları ve kuzeyde de Oğuzları çok öldürdük…”[306]

306 Türk Kült. Geliş. Çağl. 126.s.

Kendisini yüceltse de hakkıdır Tonyukuk’un. Onun mizacı alttan almayı kaldırmıyor. Kağan’ın sağ kolu olmuş büyük başarılar elde etmişler. Menşe’i ne olursa olsun Oğuzları tesirsiz bırakmaları şart idi; bu oldu ve Tonyukuk’un bu olayda payı fazladır. En mühimi bu hareketle Ötüken’e kavuştular: “Ötüken’e sahip olmak bütün Türk Devletleri için mühimdi. Hunlar da orada mutlu olmuştular. Gök-Türkler de bu bereketli-kutlu topraklarda ikinci Hakanlık teşkilatlanmasını yaptılar. İl-Teriş Kağan kardeşi Kapkan’ı Şad, diğer kardeşi To-si Fu’yu Yabgu tayin etti. İstiklâlin kazanılıp, devletin kuruluşunda rol oynayan Tonyukuk’u Devlet Müşaviri yaptı, ordu ve diplomasi işlerinin tanzimini ona tevdi etti.”[307]

307 İşlâm Ans. 12/2.c

Yola bir avuç insanla çıkılmıştı. Başlangıçta azim ve inançlarından başka bir dayanakları yoktu. Ufaktan başlayıp, kısa zamanda büyüyen varlıkları

ile özlenen yurda kavuştular. Artık ayaklarını sağlam bir zemine basmış, ileri atılmak için imkâna kavuşmuştular. Elli seneden fazla bir zaman kimliklerini silmeye çalışan Çin'e karşı kinle bilenmişlerdi. Şimdi akınların vaktiydi. Birçok defa yakılmaya çalışılan ateş nihayet Kutlug ve Tonyukuk'la parlıyordu. Askeri maharetiyle Kağan, fikri müdahaleleriyle vezir kendilerine ümit bağlayanların yüzünü güldürmeye ant içtiler. Bundan sonra korkudan titreyecek olanlar Çinliler ve Gök-Türk düşmanı diğerleriydi. 682'den sonra yapılan akınların hülasası şöyle: "683 Nisanında Kutlug ve Tonyukuk San-yu vilayetini yakıp yıktılar. Haziran ayında Yü-çeu (…) valisini öldürdüler. –Daha sonra– Fan-çen valisini tutsak aldılar ve Şan-si'nin kuzey batısındaki Lan-çeu bölgesini yağmaladılar. 684 sonbaharında So-çeu taraflarına akın düzenlediler. 685 Mayısında, bir Çin birliğinin mağlup edildiği, T'ai yüan'ın kuzeyinde Hin çeu'ya kadar uzanan akınlar, 687 Nisanında Pekin'in kuzey-batısında Çang-ping'e yapılan bir sefer. Nihayet 687 sonbaharında Şan-si'de Şaping tarafına taarruz ettiler –sadece– bir mağlubiyet ile karşılaştılar."[308]

308 Bozkır İmparatorluğu, 116.s.

Akınlar satırbaşlarıyla verildi, biri hariç zaferler elde edildiği de görüldü. Acaba Çin ne haldedir? 683'de İmparator Kao Tsung ölmüş, dul imparatoriçe iktidarı ele almış, halkını zulümle yönetiyordu. Bu kadının zalimliği göz ardı edilirse, enerjik ve devleti idarede kabiliyetliydi. Veliaht oğlu Chung Tsung'a tahtı kaptırmak istemiyordu. Önce, onu prenslik ünvanı ile merkezî Çin'e gönderdi, taraftarlarını cezalandırmakla uğraştıktan sonra sıra Türklere geldi. "686'da Genereal Shun-yü K'hien Ping, âsilerin –Türkler– Chang-ch'ai-Shan dağındaki askeri kampta yaşayan ailelerini yakalamak için harekete geçti. Kutlug düşmanı karşılamaya çıktı. Hsin-chau'da meydana gelen kanlı çarpışmada ağır bir hezimete uğrayan Çin ordusu beş bin kayıp verdi."[309]

309 Eski Türkler, 344.s.

Kutlug –İl-Teriş– Kağan'ın 682'de başlayan savaşlar serisi 687'ye kadar çok yoğun geçmişti. Çoğu aynı noktalara olmak üzere, düzenlenen akınların sayısı 56'yı bulmuştu. Büyük bölümü oldukça başarılı geçen akınlar Çin'i sersemletmiş, yeni bir sindirme planı arayışına itmişti. İmparatoriçe Vu-Heu Türklerin eski azametine kavuşacağından çok korkuyordu. General Hoay'ın

200 bin askerle zafere ulaşacağı tahmin ediliyordu, ama onun büyük ordusu da muvaffakiyet elde edememişti.[310]

310 İslâm Ans. 12/2.c.

Haşmetli Çin İmparatorluğu, kısa zaman öncesine kadar kölesi gibi hükmettiği Türklerin çığ gibi büyüyüşü karşısında şaşkındı. Kutlug Kağan birçok Türk boyunu kendine bağlamış, Büyük Gök-Türk Devleti olanca gücüyle inletiyordu Çin'i. Bu büyük bir olaydı ve normal şartlar altında başarılacak işlerden değildi. Belki Kutlug'du böyle düşünüyordu ki taşlara kazınan yazılarda, "Tanrı izin verdiği için" ibaresini kullanmıştı. Bilge Tonyukuk'un anıtında anlatılanlar hayâl değil, yaşanmış olaylardı.

"İki bin kişi idik… Türk milleti millet olalı, Türk kağanları da kağan olarak tahta oturalı (İçlerinde Çin'deki) Şardun şehrine ve Büyük Okyanus'a erişip, değen yok imiş. Kağanıma dilekte bulunup asker sevk ettim. Şardun şehri ile Büyük Okyanus'a kadar eriştim. 23 (Çin şehri) yıkıldı."[311]

311 Türk Kült. Geliş. Çağl. 127.s.

İl-Teriş - Kutlug'un Ölümü (691)

İl-Teriş Kağan 691 yılında öldü; diyerek konuyu kapatabiliriz. Bu, başarılarından dolayı pek yavan kalır. Sadece hürmeten birkaç cümle söylenmesi gerektiğine inanıyoruz. O kurumakta olan bir ulu ağacın dibine su olmuş, yeniden hayata dönüşü sağlamıştı. "Dizi olanlara diz çöktüren" Başı olanlara baş eğdiren. İl-Teriş'in ölüm tarihi birçok farklı rakamlarla ifade edilmiş, ekseriyet tarafından biri kabul edilmişti. Ölümü "691'de (tarih kesin olarak bilinmektedir)" � Bunun üzerine tarihle ilgili başka söze hacet yok. Nasıl öldüğü hususu üzerinde durulmamıştır.

Hani derler ya "nur topu gibi" işte öyle iki oğul kalmıştı ondan geriye. Allah'ın yardımıyla yoktan var edilen devlet, önce Kapgan Kağan'ın, bundan sonra bu kardeşlerinin omuzlarında yükselecek. İkinci hayatına kavuşan töre, hür dalgalanan Altın Kurt Başlı Sancak mahzun olmayacak…

Batı Gök-Türk Devleti

Bir Doğu'ya bir Batı'ya dönüyoruz. Batı'yı parçalanma aşamasında, 635 senesinde bırakmıştık. Şimdi kalınan yerden, mühimsenen olaylarla takibe

çalışacağız. Bıraktığımız yerde bundan sonra ciddi manada bir Batı Gök-Türk Devleti'nden bahsedilemeyeceğini söylemiştik. Yine de bakıyoruz neler olmuş?

Gök-Türkler hem tek devlet hem iki devlet görünümünde, diyelim biz ona, bir elmanın yarısı Doğu yarısı Batı. Bazı özellikler hangi tarafın şahsında ortaya konursa konsun her ikisine de teşmil edilir. Bazı özelliklerde vardır ki Türklerin tamamına şamildir. Aşağıya alacağımız, tarihçinin sözleri buna bir misal teşkil eder. Gumilev'in kitabından naklen:

"Türklerin –diyordu Fahreddin– kazandıkları başarılar ve elde ettikleri şöhretin sebebi sorulacaksa, cevabı şudur: Malûmdur ki her kabile veya herhangi bir grup, kendi milleti, kendi aşireti arasında ve kendi şehrinde yaşarken saygı ve sevgi görür. Fakat başka bir ülkeye veya gurbete gittiklerinde hor görülürler ve kimsenin dikkatini çekmezler. Hâlbuki Türkler tam aksine, kendi ülkelerindeyken ve kandaşlarının arasındayken, sıradan bir Türk kabilesi neyse odurlar. Bir fevkalâde güçleri yoktur ve kimse de onlara yardım için çırpınmaz. Ancak ülkelerinden çıkıp Müslüman ülkelerine geldiklerinde kendi yurt ve evlerindekinden daha güçlüdürler; el üstünde tutulurlar, kumandan veya sipahsalar olurlar.

"Son derece zeki ve bilge bir Türk Hakanı olan Afrasyab'ın hikmetli sözlerinden biri şöyle: Türkler sedef içindeki inciye benzerler. Kabuğunun içindeyken bir değeri yoktur, ama kabuğundan dışarı çıktığında padişah tacını, gelinlerin boynunu ve kulaklarını süsleyecek kadar değerli olurlar."[312]

312 Eski Türkler, 193.s.

Belki de böyle olduğu içindir ki, her millet onun kabuğunu kırıp içindeki inciden yararlanmaya çalışıyordu. Eğer dış darbeler aciz kalırsa, fitne ile içeriden yıkım sağlanıyor. Birbiriyle uzun süre savaşan Doğu-Batı Gök-Türklerinin durumu vaziyetin izahına yeterlidir.

İşbara Han yapı itibariyle bu dağınıklığın üstesinden gelecek yetenekte olmayabilir. Doğu Türkleri Çin'in tahakkümü altında, diğer Türk kavimleri de hakeza. Bu tablo karşısında, kendisini imparatorun dostu gibi gösterme çabasına girdi. Elçiler gönderip bir Çinli prensesle evlenmek istediğini bildirdi. Hiçbir netice alamadı; ancak elçiler pek güzel karşılandılar. Çin imparatorunun evlenme teklifine kayıtsız kalışının sebebi Batı Türklerinden kendilerine bir tehlike gelemeyeceğine bağlanıyor. Zira araları çok uzaktı.

Çinlilerin yabancı bir ülkeye bir prenses göndermeleri onlardan korunmalarına bağlıydı. "İşte Çin'in huyu, seciyesi böyledir. Hem mağrur ve hem de korkaktırlar. Daha cesur ve daha az korkak olan Türk ancak kuvvet karşısında yenilirdi. Çinlileri bu yüzden aşağılık görürlerdi. Onlara tâbi oluşu yenememesinden ileri gelirdi. Canlı ve ateşli tabiat ve seciyeleri onları daima savaşmaya yöneltirdi. Türk imparatorluğu daima hareket ve faaliyet içinde bulunurdu."[313]

313 Büyük Türk Tarihi, 3. 695.s.

Türklerin faziletli olduklarına dair pek çok örnekler verilmektedir. Batı Türklerinin başındaki İşbara Tölü Şad içinde övücü kelimeler bulunabilir, ama başarısına ait bir ipucu görünmüyor. Durumu iç açıcı değildi. Tavizkâr davranarak ülkesini ikiye ayırmış, sınırları belirlemiş, bir tarafta Nuşibiler, öbür tarafta Dulular idareyi ellerinde bulunduruyorlar. Böylece esas kütle sayılan Gök-Türkler olaylardan memnun kalmamış. Ne kadar uğraşsa da İşbara, herkese şirin görünmeye çalışsa da kimseyi memnun edememişti. [314]

314 Eski Türkler, 271.s.

Dulu ve Nuşibi beyleri başlarına buyruk hareket ediyorlar, halk homurdanıyor, yeni bir isyan kazanı kaynıyordu. Sonunda İşbara Tölis Şad maiyetindeki T'ung Tudur'un baskınına uğradı. (638) Elindeki imkânla karşı koymaya çabaladı. Güç yetiremeyeceğini anlayınca kardeşi Börü Şad ile beraber kaçarak Karaşar'a sığındılar.

Burada istişareye çağırılan devlet adamlarıyla görüşülüp, Yu-ku Şad Kağan seçildi. İşbara ise Küçük Kağan tayin edildi. [315] Küçük Kağan ile Büyük Kağan arasında savaşlar çıktı. Yatışmak bilmeyen olaylar sonucu Batı Gök-Türk Devleti kendi içinde ikiye ayrıldı. Düşmanlar için küçük lokmalar daha makbuldür. Batı Gök-Türklerin üzerinde Çinlilerin uğursuz eli görünmüyordu. Fakat idare edecek olanlarda anlaşmazlık, idare edilenlerde güvensizlik duygusu huzurun gelmesine mâni idi. Bir tarafın seçmek istediği kağan, diğer tarafça kabul edilmiyor. Seçilen iki ayrı kağan birbiri ile savaşıyor, ölümler sıradanlaşıyordu. 641 senesinde seçilen Kağan'ın ünvanı İ-p-i İşbara idi. Çin İmparatoru burada meydana çıkıp, davul ve kurt başlı sancak göndererek bu kağanı tanıdığının işaretini verdi.

315 Gök-Türkler, 2.c. 66.s.

Diğer tarafta Talu Kağan kuvvet topluyor, İşbara’ya saldıracak uygun zemini hazırlıyordu. Esas devletin bir parçası olmak yetmiyor gibi bir de kendi aralarında iki kağanlığa ayrılmaları zayıflıklarını artırmıştı. Üstelik düşman olmuştular. Burada Tai Tsung’un hakkını yememek lâzım: Her iki Batı Gök-Türk kağanı da Çin’e elçi gönderiyor, İmparator ayrım yapmadan, iyi davranıyor ve dostça yaşamalarını tavsiye ediyordu. Ne mümkün! İyi geçinmek bir tarafa durmadan savaştılar.

Hayli çalkantılı seneler geçip, kanlar aktı. Kağanlık makamı defalarca sahip değiştirdi. Türkler birbirlerini yeme yarışındayken Çin’le de dalaşıldı.

Artık devlet ileri gelenleri bunalmıştılar. Düşman addedilen Çin’den yardım bekler duruma düştüler. Sonunda Nuşibiler İmparatora elçi gönderip, onun Kağan seçimine yardımcı olmasını istediler. Çin’den gelen fikrî yardıma uyarak İşbara Tölis Şad’ın torunu İrbis (İ-p-i) She-kui’yi Kağan yaptılar.

Yine kardeş kavgası meydana geldiyse de, zafer ipini göğüsleyen İrbis She-kui, rakibinden kurtuldu ve Batı Gök-Türk devletinin tek hâkimi oldu.

İrbis She-kui Han hayâle kapılmıştı. T’ang hanedanıyla dostluğunu pekiştirmek hevesiyle, saraya damat olmak istedi. Prenseslerden biriyle evlenmek niyetini bildiren elçiler gönderdi. (646) İmparator çeyiz olarak Kuça, Hoten, Kaşkar, Chu-ch-ü-po ve Ch’ung Ling şehirlerini istedi. (…) İmparatorun teklifi oldukça küstahçaydı. Han müzakereleri kesmekle kalmadı, aynı zamanda anlaşmayı da bozdu.[316]

316 Eski Türkler, 276.s.

Çin ile Batı Gök-Türklerin dostça geçinmeleri, bundan hâsıl olacak nimete bağlıydı. Bu hususta durmadan Çin’i suçlarız da onlara fırsat verenlere kızmak aklımızdan geçmez. Bir yığın kargaşanın göbeğinde yaşıyorlar ve rahatı kaçan soluğu Çin’de alıyor. Kendine en yakın akraba olanla dövüşmek zorunda kalıyor, imparatordan destek istiyor. Belki amacına erişiyor, ama bu nihai olarak yardımcı olanın işine yarıyor. Kendi parçalanmış devletinde huzur bulamayanlardan bölük bölük Türkler Çin’e iltica etmekteydi. Bu da demektir ki, Batı Gök-Türkleri de gün geçtikçe her türlü manada zayıflıyor.

Kendi aralarında ve bazen de Çin ile savaşan Batı Gök-Türklerinin akıbetini özetlemek gerekirse: “Açina soyundan bir sürü “kağan”, bazen aynı zamanda birkaç “kağan” Batı Gök-Türk gruplarının başında

görünüyorsa da, başlar artık Çin'in birer memuru durumunda idiler. Bir aralık, başta Türgişler ve Karluklar olmak üzere diğer Türk boylarının desteğinde şiddetli mücadelelere girişen Hakan Ho-lu (653-659)'nun büyük gayretlerine rağmen, Batı Gök-Türk arazisinin Çin kontrolüne girmesi 658'de tamamlandı."[317]

317 Türk Millî Kültürü, 111.s.

"İşbara" Gök-Türkler arasında revaçta olan bir isim. Ho-lu bunu Hakanlık ünvanı olarak almıştı ki, İşbara Han olarak anılmaktaydı. Ne kadar dağınık olsa da Türkler düşmanları için tehlike olmaktan çıkmıyorlardı. Çinliler dâhi çok zaman ordularını herhangi bir Türk boyu ile desteklemeden edemezdiler. Batı Gök-Türkleri can çekişirken dahi korkulu rüya olma özelliğini koruyor. İşbara (Ho-lu) Han Batı'da birçok savaş yapmış, Uygurların kuzeyinde yağma ve tahriplerde bulunmuş, doğuya dönmüştü. İçlerinde Uygurların da bulunduğu bir Çin ordusunun hücumuna uğradılar, fakat fazla bir şey çıkmadı. Esas savaş ertesi seneye (658) sarktı. Yine de Çin ordusu birçok Türk kabilesini itaat altına aldı.

İşbara (Hu-lu) Han'ın son çırpınışları üzerine gelmekte olan Çin kuvvetlerini tesirsiz bırakmak içindi. Varını yoğunu ortaya koyup 100 bin kişilik bir ordu hazırladı. Mevsim kış idi ve sanılıyordu ki Çin ordusu ilerlemeyi durdurur. Bunun aksi oldu. Savaşı düşman kazandı. Batı Gök-Türklerinin son kağanı Çin'e esir düştü. Artık toparlanma imkân ve gücünden tamamıyla mahrum kalınmıştı. Bütün kabileler bundan sonra Çin'e itaat ettiler. İşbara esaret hayatına dayanamayıp bir yıl sonra öldü. Hayatı bir taş üzerine yazılarak Kieli Han'ın türbesine defnedildi.[318]

318 Türk Tarihi, 1.c.132.s.

Batı Gök-Türk asilzadelerinin hâkimiyet yarışına girdiği topraklar Çin umumi valisi tarafından idare ediliyor. Bir zamanlar can düşmanı oldukları Doğu Türklerinin kaderini paylaşan Batı Türkleri –kimliğini yitirmeler hariç- hürriyet rüyaları görmeye çalışıyorlar, görüyorlar, gerçekleştirmeye uğraşıyorlar; onlara zaman lâzım!

Kapgan Kağan Devri (691-714)

Bazı yerlerde adına Kapağan deniyor; Maçur da deniyor. Meşhur olduğu ad ise yukarıdakidir. Kapgan'ın Türkçe manası Fatih.[319] Kutluğ Kağan'ın iki oğlu vardı; büyüğü Bilge 8, küçüğü Kül-Tigin 7 yaşında. Kardeşi Kapgan 27 yaşındaydı ve o Hakan oldu.[320]

319 Eski Türk Devl. Ünv. Ve Ter.29.s.

320 Türk Millî Kültürü, 115.s.

Kapgan'ı bir ünvan olarak kabul edersek, esas adının Maçur olduğu söylenebilir. Kazandığı başarılar onu Kapgan –Fatih– yapmıştır. Şimdi bu başarıları seyredeceğiz.

İlk gençlik yıllarında, milletinin Çin'e başkaldırılarını ve sonra Kutluğ ağabeyi ile hürriyete kavuşmalarını görmüştü. Onu büyük olmaya mecbur eden sebeplerin başında esaret acısın tatmak geliyor. Ne zaman yanlış bir adım atılsa üzerinde yürünen ipten Çin fırınına düşülüyor. Uyanık ve hesaplı olmak şart.

Ağabeyi milletini selâmete çıkarmış, fakat tam güvenli duruma getiremeden ölmüştü. Tonyukuk ise hizmete devam ediyor. Onunla yapılacak istişareler yapılacak hareketlerin şeklini, yönünü belirleyecek. Enkaz üzerine büyük bir bina kurulmaya çalışılıyor; bunun için kullanılacak malzemeler titizlikle seçilmeliydi. Öncelikler akılın rehberliğinde tespit edilip adımlar ona göre atılmalı. Ne alelacele hareket ne de uyuşukluk işe yarar; itidal elden bırakılmamalı!

Görüşülen, konuşulan meseleler de öne çıkan Çin'e karşı takınılacak tavır oldu. Elli senenin azabının müsebbibi olan Çin'e bir daha aynı fırsat verilmemeliydi. Çin eğer gerektiği gibi baskı altında tutulabilirse, tehlikesi ortadan kalkacak, ayrıca zirai ürünlerinden de istifade edilecektir. Bunun yapılabilmesi hiç de kolay değil, ama şart. Çin topraklarında ve sonradan Çin'in eline geçmiş bulunan topraklarda yaşayan Türklerin sayısı oldukça fazla. İmkânları geliştirip onları Çin'in hegemonyasından kurtarmak, bir bayrak altında toplayıp, Ötüken'de iskân etmek sayısız faydalar sağlar. Bunun temini, gerektiği gibi çalışmaya bağlı.

Çizilen tablo memnuniyet verici değil, ancak elli senelik kâbus hatırlanılınca teselli bulunulabilinir. Henüz sükûn ve huzur avdet etmemiştir, aheste yaşayacak günlere kavuşamamıştırlar. Gayret ve inançla kutlu Ötüken'i şenlendirebilecekler. Rahat olmalarını engelleyen sebepler madde madde göz önüne getirildiğinde: Sibirya'da Kırgızlar kuzeyden, Çin;

doğu, batı ve güneyden baskı kurmaya çalışıyorlar. Yeni tâbi olan Uygurlar hiç güven telkin etmiyordu. En kötüsü ise Ordos'ta kalan Türklerdi.[321] Ordos'ta Çin baskısı altında yaşayan Türklerin kurtarılması, yeni teşekkül eden devletin gücüne bağlıydı. Kapgan Kağan biliyordu ki düşman ateşinin suyu kuvvettir. Bunu hissettirmek gayesiyle sınıra bir saldırı düzenledi. Kısa zamanda hayli savaşçı öldürülüp, birçok ta esir alındı. "Bizi önemsiz görme" mesajı veren bu olaydan sonra Kapgan İmparatoriçe'nin kendisini tebaalığa kabul etmesini istedi. Bu bir bakıma Çin tarafından tanınma manasına gelecekti, fakat Vu buna yanaşmadı.[322]

321 Eski Türkler, 353.s.

322 Aynı Yer

İmparatoriçe Vu ilginç bir geçmişe sahip. Onu kısaca tanıyalım dersek; bir zamanlar odalıktı. Halis bir Çinlidir. Çin'de kurulan T'an Hanedanlığı'nın banisi Li-Yûan Çinlileşmiş Türk. Dolayısıyla çevresi kendisi gibi eski Türklerle doluydu. İmparator olunca Kao-tsug ünvanını almıştı. Odalık Vu'yu gören Prens Kao-tsung hemen âşık oluvermiş. Baba İmparator 649'da ölmüş, ona ait kadınlar Budist tapınağının yolunu tutmuşlar, fakat İmparator olan Kao-tsung odalığa beslediği aşkı unutamamıştı. Bir gün tapınağı ziyarete giden yeni imparator ile eski odalığın bakışları çakışınca, saraya alınması gerçekleşmiş. İmparatorun kadını olan Vu, kocasının ölümünden sonra (683) idareyi ele alıp, muhalifleri harcamıştı. Ve 689'da T'ang Hanedanlığı ismini bile kaldıran İmparatoriçe Vu 690 Ekiminde İmparator ünvanını aldı. Kendisini Budistlere o kadar sevdirmiştir ki, yazılan kitaplarda onu Buda'nın kızı olarak takdim ettiler.[323]

323 Gök-Türkler, 3.c. 21.s.

Buda'nın kızı, Vu için önemli onur vesilesi. Bütün gururunun, hırsının üzerine eklenen böyle bir övgü ayaklarını yerden kesmeye yeterdi. Yaptığı işlere bakıyoruz da hiç de böyle olmamış. Budistlere yaptığı yardımlar –belki– dinî duygularının itelemesiyle değil siyasi hesaplar sebebiyle idi.

Kapgan Kağan'ın tebaalık teklifine gelince; farklı bir cevap alındığı da anlatılıyor ve bunun kaynağının daha sağlam olduğu söylenebilir:

Kağan, Çin ile dostluk münasebetleri kurmak arzusunu bildirmek üzere İmparatoriçeye elçi göndermiştir. (695'de) Bu teklif memnuniyetle kabul

edilmiş; bunun nişanesi olarak verilen “Sol Muhafızları Büyük Generalliği” ve “Ülkeye Dönen Dük”ünvanlarıyla Kapgan Kağan onurlandırılmıştır. Ayrıca 5 bin top ipek sunulmuş.”[324] Bizim Kağan olarak gördüğümüz birine İmparatoriçenin verdiği ünvanlar aşağılama manası da taşır mı bilmiyoruz. Lütuf gibi gösterilen 5 bin top ipek de biraz komik duruyor. Kuvvetli zamanlarda 100 bin top ipek gönderildiğini biliyoruz. Anlaşılan, Çin mesafeli durmak istiyor. Henüz kesin bir tavır takınamamışlar, gelişmelere bakacaklar. Nasıl dost olunur ki? Daha yeni sınıra saldırılıp zayiat verilmiş. Doğacak büyük tehlikelere mâni olunsun diye hudut muhafızları takviye ediliyor.[325]

324 Aynı Eser, 348.s.

325 Gök-Türkler, 3.c. 21.s.

Çin’in Zor Günleri Gök-Türklere Mükâfat

Çin, yaşadığı zor günlerin çoğuna kendi sebep olmaktadır. Tarih 700’e dayandığı yıllarda Çinliler, zirvede olduklarına inanıyorlar, bir de diğer kavimlere göre kendi üstünlüklerinden hiç şüphe etmiyorlardı. Çinlilere bakılırsa; Türkler barbar, göçebe bir kavim, kendileri hem medenî hem zenginler. Öbür kavimler de bir biçimde aşağılanırlar. Köle yerine konan göçebeler Çinli memurlar tarafından idare ediliyor. Buna eziliyor, çiğneniyor demek daha doğrudur. İtilip kakılmak Kitanlarla Tatabıları iyiden iyiye çileden çıkardı, her şeyi göze alacak hâle geldiler.

Mançurya’da yaşayan Çin’e tâbi bu iki Moğol kabilesi dayanma noktasını geçmişti. Uygulanan muamele insanlık dışıydı. Hâlbuki insandılar. Her şeyi göze alarak harekete geçtiler. Hedeflerinin ilki Başkumandan Chao Venhai idi. Kitan beylerinden biri onu öldürdü; yardımcısını da esir aldı.[326] (Sene 695)İlk ayaklanan Kitanlar oldu, sıra Tatabılara geldi. İmparatorluk, bütün böbürlenmesine rağmen sükûneti temin edemiyor. Onların aczi Kapgan’ın rolünü hazırlıyordu. İsyankârların tahripleri artmış, Çin melûl melûl seyreden duruma düşmüştü. İşte bu sırada neye yarayabileceğini İmparatoriçe’ye göstermek isteyen Kapgan Kağan devreye girdi. Haber gönderdiği Çin’e dedi ki: “Ben bu ayaklanmayı bastırırım, ama karşılığında isteyeceklerim olur.” Ve şunları sıraladı: “100 bin hu tohumluk darı (bir hu

12,5 kilo), 3 bin adet tarım aleti, bir rivayete göre 10 bin diğerine göre 40 bin libre demir. Çin topraklarında oturan (çoğu Ordos'da "6 Eyalet" arazisinde) Türklerin anavatana iadesi."[327] Az önceye kadar âsi sayılan bir devletin reisi, şimdi âsi sayılan kabilelerin dersini vermeye aday ve bunun pazarlığını yapıyor. Çin vaziyetten hoşnut değildir, lâkin öyle bunalmıştır ki teklifi olduğu gibi kabul etmeye mecburdur. "Çin İmparatoriçesi, Sol İhtişamlı Muhafız Adayları Generali Yen Chih Wei'i Kapgan Kağan'a göndererek, ona "İyi Reform Yapan Kağan" ünvanını verip, isteklerini kabul ettiğini bildirdi."[328]

326 Türk Tarihi, 1.c. 112.s.

327 Türk Millî Kültürü, 116.s.

328 Gök-Türkler, 3.c. 22.s.

Çin'in birçok imparatorları, sıkışınca cömertçe vaatlerde bulunup, rahatlayınca cimrileşiyordu. İmparatoriçe de aynı yalu takip etti. Kısa sürede, Çin'i eli kolu bağlı duruma düşüren Kitanlar Gök-Türk askerleri tarafından darmadağın edildi. Bu olaya çok sevinen İmparatoriçe Kapgan'ı Kağan olarak değil Yabgu olarak tanımayı istedi. Bu, anlaşmaya uymamak demekti. Kabul edilmedi. Gök-Türkler "697'de Çin sınırlarına saldırıya geçerek Ling Chou ve Shen-chou şehirlerini yağmaladı. Yani Ordos'un kuzey doğusunu. İmparatorluk güçleri sınırdaki halkın yardımıyla bunu kovmayı başardıysa da, görevi Tonyukuk alarak yirmi üç şehri yerle bir etti."[329]

329 Eski Türkler, 354.s.

Kuvvetin sihirli anahtarı her kapıyı açıyor. İmparatoriçe korku belasına yelkenleri indirdi. Kapgan Kağan'ın bütün istekleri yerine getirildi ve kendisi evlatlığa kabul edilerek İmparatoriçenin kızıyla evlenmesi dahi vaad edildi.

Çin'in sürprizi bitmiyor. Yine oyunbozanlık ediliyor. Bu sefer Kağan Kitanlarla uğraşmaktan vazgeçti, bütün askerlerini geri çekti. Kitanlar Çin ordusuyla baş başa kalınca, onları hallaç pamuğu gibi attılar. Vaziyetleri vahimdi. İmparatoriçe tekrar Türk yardımına muhtaç oldu. Bu sefer ciddi manada anlaştılar, ittifak kurdular. Türk Tatabılarla müttefik olmuştular ve isyan bayrağını bundan sonra açmışlardı. Şimdi Türk'ler adına Tatabılar Çin'e yardım etti. Kitanlar perişan duruma düştüler. Neticede ağır bir

yenilgiyle tanışan Kitanların adresi Türklerin yanı oldu. Türklerin vassalı olmayı kabul eden Kitanlar Kapgan Kağan'ın iktidarını ve gücünü artırdı. Mançurya böylece Gök-Türklerin hâkimiyetine girdi.

Çin zengin. Nüfus düşmanlarının on-yirmi, elli-yüz katı. Savaşıp, ülkesi için canını verecek insan az, bunda yönetimin payı bir hayli fazla. İmparatoriçe Vu hırsının ceremesini çekiyor ve halkına da çektiriyor. Kapgan ise asaletinin meyvelerini devşirmektedir.

Gök-Türk Kırgız Savaşı

Esir Türkler dönmüştü. Tatabılar müttefik, Kitanlar vassal. Kapgan Kağan liderlerin en cesur ve itibarlısı. Yapılacak iş başından aşkın. Kırgızlarla niçin savaşıldığı Tonyukuk kitabesinde anlatılmaktadır. Diyor ki: "Çin kağanı düşmanımız idi. On-Ok Kağanı düşmanımız idi. Fazla olarak Kırgız'ın kuvvetli kağanı düşmanımız oldu. O üç kağan akıl akıla verip Altun ormanı üstünde buluşalım demiş."[330] Gök-Türklerin kendi usullerince fevkalâde bir haber alma teşkilatları vardı. Aleyhlerine yapılan gelişmeler aynıyla kendilerine yansıtılıyor, imkânları oranında tedbir alıyorlar. Kırgızların da faaliyetleri öğrenilmiş, Yenisey bölgesi, Çin ile anlaşmaları gereği işgal edilmekteydi.[331] Tonyukuk devam ediyor: "Bu sözü işitip gece yine uyuyacağım gelmedi. Gündüz yine oturacağım gelmiyordu. O zaman düşündüm. İlk olarak Kırgız'a ordu sevk etsek iyi olur, dedim."

330 Orhun Âbideleri, 55.s.

331 Gök-Türkler, 3.c. 22.s.

Gök-Türk ordusu Kırgız üzerine yürüdü. Mevsim kış, yollar sapa idi. Kâh atlı gidildi, kâh atlar yedeğe alındı. "Yolsuz vadilerden Kağmen Dağları" aşıldı. Kırgızları uykuda iken, gözcüleri boğazlanarak, Anı Irmağı kıyısında bastırıldılar. Çarpışma sonucu Hanları öldürülen Kırgızların ülkesi teslim alındı. (Sene 696) Muhtemelen Çin ile anlaşmalar yapılıp bozulduğu sıralarda Kırgız ülkesi fethedilmiştir.

Bu gidiş Büyük Türk Birliği'nin teminine doğruydu. Adım adım yaklaşılan hedefte Türgişler görünmektedir. Bunlar da kim? Gök-Türk Hakanlığı daha ilk kuruluşunda, Batı da İstemi Kağan'a yardımcı olan On-

Oklar artık bu isimle anılıyorlar. Türgişlerin üzerine gitmek üzere yapılan hazırlıklar tamamlandığında, gelen bir haber üzerine Kapgan Kağan geri döndü. Hatunu ölmüş, ona cenaze töreni yapılacak ve Kağanın da törende bulunması gerekiyordu.[332]

332 Aynı Eser, 23.s.

Tersine Dünürlük

Şimdiye kadar çokça şahidi olduğumuz bir şey var; kağanların Çin'den bir prenses istemeleri. Şimdi aksinin teklifini görüyoruz.

Daha önce anlatıldığı gibi cariyelikten imparatoriçeliğe sıçramayı beceren bir Vu var. Bu kadın Veliaht prensi taht şehrinden uzaklaştırmış, bu prens de hakkını alabilmek için fırsat kolluyordu. Çin'de iç huzuru yoktu. Özel adamları hariç, İmparatoriçeye hizmetten zevk alan kimse kalmamıştı. Hani'nin Vu'su yaşlanmıştı ve veliaht Çung-tsung'un, başına iş açacağından kuşkulanıyordu. Onun gönlünde yatan, kendi ailesinden birinin taca kavuşmasıydı. İçine düştüğü çıkmaz onu devamlı, Türklere muhtaç ediyor. Ama bu seferki durum öncekilere hiç benzemiyor. İmparatoriçe Vu Kapgan Kağan'a birkaç ertelenmeden sonra olsa da vaadettiklerini vermiş, içi rahattı.

Kapgan Kağan Çin'e elçi gönderip, kızını Tang prenslerinden biriyle evlendirmek istediğini bildirdi. İstiyordu ki hısımlık tesis edilsin, sonra da Vu'dan ve ailesinden Çin tahtı kurtarılsın. Bu arada başka bir yığın istekleri de olmuştu Çin'den.

İmparatoriçe Vu önemli devlet adamları ile beraber, damat adayı olarak yeğeni Vu Yen-hsio'yu Gök-Türk ülkesine gönderdi. Heyet menzile erişince, Kağan'ın huzuruna çıkarıldı. Damat adayı olarak, gelini olmaya gelen kişinin beklenen prens değil de Vu sülâlesinden biri olduğunu anlayan Kağanın sinirleri bozuldu, heyete şöyle hitap etti: "Benim kızımın Göğün oğlu Li sülâlesinden birisi ile evleneceği şüpheli, şimdi sen buraya Vu ailesinden birisi ile geldin. Göğün oğlu olup olmadığı şüpheli! Biz eskiden beri Li ailesiyle müttefikiz, şimdi duyuyorum ki; Göğün oğlunun (esas Çin İmparatorunun) soyu yok olmak üzere, sadece iki oğlu var. Ben şimdi askerlerimle yürüyerek genç olanı tahta geçireceğim!"

“Sonra (damat adayı) Prens Vu Yen-hsio’yu ve yanında gelmiş olanları tutuklattı. Refakat gayesi ile gelmiş olan Ayinler Bakan Yardımcısı Yen Chih-vei’i Çin Kağanı ilân etti.”[333]

333 Aynı Eser, 25.s.

Yeni Hedefler - Yeni Akınlar

Çin’de bir imparator değişmesi, hanedanlık yıkımı, yeni hanedanlık kurulması bütün dengeleri alt-üst ediyordu. En son ölen imparatordan sonra, bütün gücü eline alan İmparatoriçe Vu kendi hanedanlığını kurmakla meşguldü. Bu Gök-Türklerin işine gelmiyordu. Az çok Türk kanı karışmış olan Tanglar –liler– tercih ediliyor, ama belki de esas sebep başkadır. Gücünün zirvesine çıkmış bulunan Kapgan Kağan bunu milletinin istiklâline yatırım olarak kullanmayı istemek durumundaydı. Hakiki veliaht prensi Çin tahtına çıkarmak amacıyla harekete geçti.

Hazırlanan 100 bin kişilik bir orduyla yola çıkıldı. Bu orduya hareket devamınca göçebelerden katılanlar oldu ve sayı biraz arttı. Çin biri 300, diğeri 150 bin kişilik iki orduyla Gök-Türklere karşı çıktıysa da, askerlerinde savaş heyecanı yoktu. Yaşadıkları-gördükleri olaylardan o kadar menfi etkilenmişlerdi ki idealleri kalmamıştı. Silahlarına bile sarılmadılar.” Türkler sınır boylarına saldırılar düzenleyerek pek çok esir aldılar.”[334]

334 Eski Türkler, 357.s.

Çin askerinde moral olmadığı kabul edilebilir, yine de bu Türk askerindeki korkutuculuğu gölgeleyemez. Normal istekli olunduğu zamanlarda yapılan az mı savaş var? Hangisinde, üç beş kat fazla askeri olmayan Çin, Türk’ü yenebilmiştir? Gerçekte fevkalâde vuruşuyor. Gök-Türkler, düşman ondaki azimli saldırıyı gördükçe bütün enerjisini dizlerinden boşaltıyor, yani dizlerinin bağı çözülüyor. Bir tarihçimizin kaleminden: “Gök-Türk askeri gücünün bütünü ile ansızın Çin topraklarında göründü (698). Kuei Çu, Tan-çu, Ding-çu, Yü-çu, Fing-çu, Çao-çu eyaletlerini 30 defa vurdu. 100 bin kişilik ordusu ile bütün Çin kuvvetlerini ezdi, at sürüleri başta olmak üzere bol ganimet ve esir aldı. Tonyukuk’un ve Bilge’nin de katıldığı bu geniş ölçüde hareket esnasında

“Yaşıl Ogüz” (Yeşil Nehir = Yang-ce = Taluy Ogüz”) kıyılarına ve Şantung ovasına ulaştığı anlaşılan Türk orduları tarafından 23 kasaba tahrip edilmişti.”[335]

335 Türk Millî Kültürü, 117.s.

İmparatoriçe ülkesinin tahrip edilişi karşısında çare üretmekten aciz kalmıştı. Aklına ilk geleni orduya duyurdu: “Kağanı öldüren prens ilân edilecek!” Bunun da faydası olmadı; henüz Çin ordusunda böyle bir babayiğit yoktu. Başka ne yapılabilir üzerinde yorulan Vu’nun kafası, çareyi bulduğuna inanmasını sağladı. Fedakârlık isteyen bu uygulamadan da kaçınmadı. Veliaht prensi serbest bırakıp, ordularına Başkumandan yaptığını ilân etti. Böylece Kağan’ın savaş gerekçesini ortadan kaldırmıştı, kendi aklınca. Fakat Kapgan Kağan dedi ki: “Ben Tanglar için değil Türkler için savaşıyorum.”

İhtiyar İmparatoriçe sükûtu hayâle uğradı. Türk ordusu hedefinden dönmeyip “Pekin vilayetine girdi.”[336] Her şeye rağmen, Çin ordusu veliaht prensin başkumandan oluşuyla biraz canlandı. Köle statüsünde bulunan birçok kişi vardı bu orduda. Göçebeler, içlerinde Türklerden de epey insan olmak üzere kendilerine tanınan aşağılık tanımlamalardan bıkmışlardı. Bu durumu hazmedemeyenler “Çin için ölmek istemiyorlar, Tang İmparatorluğu için severek cepheye koşuyorlardı.”[337]

336 Büyük Türk Tarihi, 2.c

337 Eski Türkler, 357.s.

Netice değişmemiştir. Yukarıda söylendiği gibi birçok şehir tahrip edilmiş, Çinli öldürülmüş, esirler ve ganimetler alınca dönülmüştür. (Sene 698)

İmparatoriçe Vu, sürgünden getirip başkumandan yapmıştı veliahtı ama onun hakkı olan tahtı teslim etmeye yanaşmıyor. Ordusunda bulunan Çin’den gayrı milletlerden askerlerin savaşmamasının birçok sebepler varsa da, bunlardan en önemlisi köle sayılmalarıydı. Bunu fark eden Vu bir ferman yayınlayıp Türklerin köle yapılmalarını yasakladığını bildirdi. Bir takım büyük toprak sahipleri ile Çinli memurlar, yeni uygulamadan rahatsız oldular. (Sene 701).

Dinlenme Safhası

Çin'de bazılarını memnun etmeyen, Türklerin köle yapılmayacağına dair yayınlanan ferman genel manada Çin'i rahatlattı. Şiddetli Türk saldırıları durdu. Birkaç defa sürülerin yağmalanması şeklinde cereyan eden olayları günlük ihtiyaçların teminine yönelik sayılmalıydı ki, bu da büyük vuruşmalara meydan vermedi.

Esas itibariyle çok büyümüş olan Gök-Türkler hâkimiyeti sağlamıştı. Önünde durabilecek hiçbir güç yoktu. İmparatoriçe Vu, artık söz dinleyen, geçimsizlik çıkmasını istemeyen uysal bir rol üstlenmiş gibiydi. Sürgüne gönderdiği prensi geri getirmekle Kağan'a karşı ne denli zaaf içinde olduğunu göstermişti. Yalnız, daha halli gereken meseleler vardı. Kapgan Kağan yanında bir prensin rehin olarak bulunmasını talep etmişti. 703'de tekrar aynı şeyi gündeme getirdi. Bu mesele hakkında kesin bilgi bulunamamasına rağmen, kötü günler yaşayan İmparatoriçe Vu'nun bu işe rıza gösterip, bir Tang prensini gönderdiği zannedilmektedir.[338]

338 Ç,n Tarihi, 209.s.

Böyle düşünmeyi gerektiren sebep, Çin'in geçirdiği zafiyet ile Gök-Türklerin eriştiği güçtür. Anlatılan yıllarda Hakanlığın sınırları batıda Kengü-tarban ve Fergana'ya dayanmıştı.[339] "Yerlerinin yüzölçümü 10 bin li genişliğini buluyordu. Çin'in uzunluk ölçüsü olan li farklı şekillerde metreye çevriliyor, bunların içinde en düşük gösterileni 450 m. Demek ki en az 4500 km. genişliği olan bir ülkeye hükmediyorlar, Türkiye ile mukayese edile… Asya'da böyle bir devlet daha yoktu, diyeceğiz ama bunu toprak genişliğinden ziyade askeri güç olarak söylemek isteriz. Bütün barbarlar –Çinli olmayanlar– itaat arz etmiştiler.[340] 100 sene önce Tardu Kağan tarafından gerçekleştirilen Türk birliği yeniden ihya edilmişti. Doğu-Batı Türkleri diye bir ayrılık kalmamış, iki devlet bir potada erimiş ve Gök-Türk Hakanlığına bağlı Türk kütlelerinin sayısı 30 boy'a ulaşmıştı.[341]

339 Türk Millî Kültürü, 118.s.

340 Büyük Türk Tarihi, 2.c. 655.s.

341 İslâm Ans. 12/2.c.

İmparatoriçe Vu Öldü (705)

Çin ve yöneticileri Türkler açısından çok önemlidir, fakat Vu önemlilerin önüne geçti. Onun ölümü Çinliler açısından da sevindirici olmuştur, çünkü halkın sevgisini kazanamamıştı. Türkler Tang ailesinin bir ferdi ve veliaht olan prensi arzu ediyorlardı, o imparator oldu. Bundan sonra yapılacak Türk-Çin alışverişlerinde daha kârlı çıkılması ve biraz da iyi geçinilmesi beklenir. Şimdi, anlatılması ihmal edilen bazı mühim olayları kısaca sıralamak için geriye dönüş yapacağız. Zamanında anlatılmamış olmalarına sebep yakalanan bir insicamın bozulmaması olarak düşünülsün.

İl-Teriş - Kutlug - Kağan öldüğü zaman (691) büyük oğlu bilge 8, küçük oğlu Kül-Tigin 7 yaşındaydı. Bunların küçük oluşları amcaları Kapgan'ın yolunu açmış, tahta o geçmişti. 697 senesine gelindiğinde altışar yaş büyümüş oldular. Bilge 14 yaşında iken amcası tarafından Sağ Şad tayin edildi. Aynı sene Kağan kendi oğlu To-si-Fu'yu da Şol Şad olarak atadı. Bilge Kağan Abidesinde bu sıraların anlatılışına bakıyoruz; Bilge Kağanın ağzından:

"Amcam Kağan olunduğunda kendim prens………… Tanrı buyurduğu için on dört yaşımda Tarduş milleti üzerine Şad olundum. Amcam kağan ile doğuda Yeşil Nehir'e, Şantung Ovasına kadar ordu sevk ettik. Köğmeni aşarak Kırgız ülkesine kadar ordu sevk ettik. Yekûn yirmi beş defa ordu sevk ettik, on üç defa savaştık. İlliyi ilsizleştirdik, kağanlıyı kağansızlaştırdık. Dizliye diz çöktürdük, başlıya baş eğdirdik."[342]

342 Orhun Âbideleri, 36.s.

Bu anlatılan savaşların 699'da vuku bulduğu yazılmıştı, ama Bilge Kağan'ın 14 yaşında oluşu, bize 697 tarihini verdirdi. Yine aynı yılda Bilge Kağan'ın Türgişler üzerine gidişi, abidede şöyle anlatılıyor:

"Türgiş Kağanı Türküm, milletim idi. Bilmediği için, bize karşı yanlış hareket ettiği, ihanet ettiği için kağanı öldü, buyruk'u, beyleri de öldü. On-Ok kavmi eziyet gördü."[343]

343 Aynı Yer, 37.s.

Bilge, prensliğinde yaptığı savaşları, Kağan olduktan sonra taş'a kazdırırken,"Türküm, milletim idi" diyerek Türgişlerin durumuna üzüldüğünü itiraf etmektedir. Yine, kağanı öldüğü için, kargaşalık yaşamasınlar diye, onlara yeni bir kağan seçtiğini şöyle anlatıyor:

"Bars bey idi. Kağan adını burada biz verdik. Kız kardeşim prensesi verdik. Kendisi ihanet etti, kağanı öldü, milleti cariye, kul oldu.

”Bilge’nin Şad’lık seneleri, istikbalini müjdeleyen başarılı akınlarla süslenmişti. Tangutlar üzerine seferi 700’de yapılmış, bu defa da bunların hükümdarının kadını, oğlu dâhil her şeylerini ele geçirmişlerdi. 701’de Çinlilerle savaşılmış, onların beş tümen askeri perişan edilmiştir. Hatta 50 bin kişilik Çin ordusunun “yok edildiği” belirtilmektedir. Bu savaşta Kül-Tigin’in kahramanlığı da zikredilmektedir.

Bilge ve Kül-Tigin kardeşlerin iştirakleriyle yapılıp, başarıyla sonuçlanan savaşlardan birkaç örnek verdik. Gayemiz, Türk tarihinin şanlı sayfalarında parıldayan bu iki büyük şahsiyetin delikanlılıklarının nasıl geçtiğini göstermekti.

Gök-Türklerin Çinlilerle savaşları uzun süre soğumaya bırakılmamış 700’de, 701’de ve 702’de vuruşmalar olmuştur. 703’de farklı bir gündem meydana getirilmiş. Kapgan Kağan 700’den önce kızını Tanglardan bir prensle evlendirmek istemiş, İmparatoriçe Vu kendi yeğenini damat adayı olarak gösterince savaş çıkmıştı. 703’de gönderdiği elçiyle; “kendi kızını Çin veliahdının oğluna vermek” istediğini bildirdi. “Vu bundan çok hoşlandı ve teşekkür etti.”[344] Bu meseleyle ilgili müzakereler üç yıl devam etti, aynı zamanda savaşlar durdu. Sonunda İmparatoriçe öldü.”[345]

344 Kök-Türk Tarihi, 54.s.

345 Eski Türkler, 358.s.

İstense de köklü bir dostluk kurulamıyordu. Bir süre sükûn içinde geçmişse de, İmparatoriçenin öldüğü sene (705) Kağan’ın ordusu harekete geçmiş Ming-sha şehrine saldırmıştır. Çin ordusu 80 bin kişilik kuvvetiyle karşı koymasına rağmen başarılı olamayıp, bozulmuştur. Kül-Tigin adına dikilen anıta, bu Ming-sha şehrinde yapılan savaşın yansıması heyecan vericidir.

Taşın dilinden:

“Yirmi bir yaşında iken Çaça Generale karşı savaştık. En önce Todıgın (Kül-Tigin), Çorun boz ata binip hücum etti. O at orda öldü. İkinci olarak İşbara Yamtarın boz atına binip hücum etti. O at orda öldü. Üçüncü olarak Yigen Silig beyin giyimli doru atına binip hücum etti. O at orda öldü.

Zırhından, kaftanından yüzden fazla ok ile vurdular, yüzüne başına bir tane değdirmedi.”[346]

[346] Orhun Âbideleri, 26.s.

Aynı yazının hemen altında Bayırkularla yapılan savaş anlatılmaktadır:“Ondan sonra Yir Bayırkunun Uluğ İrkini düşman oldu. Onu dağıtıp Tüngi Yargun Gölünde bozduk. Uluğ İrkin azıcık erle kaçıp gitti.”Gök-Türkler, bütün büyüklüğüne rağmen Çin ile başa çıkabiliyorlardı. Ama askeri alanda sağlanan üstünlük kâfi değil. Bir de Çin’in hiç bitmeyen casusluk faaliyetleri vardı. Zararsız bir seyyah hüviyeti ile Gök-Türk topraklarında dolaşan, bağlı kabileleri isyana teşvik eden, bunda muvaffak olan Çinliler eksik olmuyordu. Bunlardan birisi yakalanıp, Kağan tarafından öldürüldü.[347] Ne var ki yılan zehrini akıtmıştı. Kırgızlar, Bayırkular, Basmıller, Uygurlar ve Türgişler isyan bayrağını açtılar… Diğer kabileler de aynı yolu seçmiştiler.

[347] Gök-Türkler, 3.c. 31.s.

Gök-Türklerin ne Çin ile savaşı bitti, ne de isyan eden kavimdaşlarıyla. Birliğin temini kolay olmamıştı, dağılmasına göz yumulması da düşünülecek işlerden değil. Kimliğine bakılmadan, baş kaldıranın başını ezmeye gittiler, genel manada başarı sağlandı. Tonyukuk kitabesinde, alınan iyi neticenin sırrı açıklanıyor gibidir:

“Tanrı, Umay ilâhe, mukaddes yer, su üzerine çöküverdi herhalde. Niye kaçıyoruz? Çok diye niye korkuyoruz? Az diye ne kendimizi hor görelim. Hücum edelim dedim.”[348]

[348] Orhun Âbideleri, 38.s.

Savaşılan Türk kavimleri, daha ziyade Türgişler ve Kırgızlardı. Karlukların da modaya uyup ayaklanmaya heveslendikleri görülmekteydi. Türk’ün Türk’ü ortadan kaldırmaya gayreti artarken, Arap orduları İslâmiyeti yaymak adına –ne denece doğru ise Allah bilir– Türk ülkelerine giriyordu.

Soğdiyana İran’a hudut, Arap ordularının ayağının altında. Türgişlere vurulan darbeden sonra Gök-Türkler Soğdiyana’ya yürüdüler. “Soğdiyanlılardan kemiyetli miktarda ganimet aldılar. Ancak güneyden Orta-Asya’ya bastırıp gelen Araplarca durdurulduklarından ileriye gidemediler.[349]

349 Eski Türkler, 370.s.

Sogd seferi sürerken Türgişler bir daha ayaklandılar. Kül-Tigin Kitabesine göre olayın seyri: "… Sogd milletini düzene sokayım diye İnci Nehrini geçerek Demir Kapıya kadar ordu sevk ettik. Oradan sonra Türgiş avam halkı düşman olmuş. Kengerise doğru gitti. Bizim askerin atı zayıf, azığı yok idi. Kötü kimse er……… kahraman er bize hücum etmişti. Öyle bir zamanda Kül-Tigin'i az erle eriştirip gönderdik. Büyük savaş yaşanmış, Alp Şalcı ak atına binip hücum etmiş, Türgiş avam halkını orda öldürmüş, yenmiş."[350]

350 Orhun Âbideleri, 27.s.

Kapgan Kağan kendisine tâbi kıldığı kavimlerle uğraşmak mecburiyetinde kalınca Çin akınları soğumaya bırakılmıştı. Elbette iki tarafın da birbirine güveni yok. Türk dostu olacağı umulan, Kapgan Kağan'ın Hararetle istediği Tanglardan Çun (Chung) Tsung 75'ten beri Çin tahtında oturuyor. O da, muhtemel Gök-Türk akınlarını etkisizleştirmek için sınırlarını muhkemleştiriyor, kaleler yaptırıp, asker sayısını artırıyordu. Yeni inşa edilen üç kaleye yaptırılan Gözetleme Kuleleri sayesinde uzaktan gelmekte olan düşmanı görebileceklerdi. Bu arada "Kapgan Kağan Çinlilerin bu hareketlerine göz yummuş, onlarla dostane geçinmek siyasetini takip etmiştir."[351]

351 Türk Tarihi, 1.c. 114-115.s.

Kapgan'ın meşgalesi fazlaydı, Çin'e yönünü uzun süre dönmedi. Çin ise henüz Gök-Türklere karşı çıkacak halde değildi. Adeta zayıf düşen vücudunu sporla ve vitaminlerle geliştirmeye çalışan adam görünümü veriyordu. Çin, kendine gelirse hazırlayacağı büyük bir orduyla Gök-Türklerin hatırını sormaktan asla kendini alamaz!

Fakat talihsizlik yakasını bırakmıyor Çin'in. Hep şahidi oluyoruz Çin entrika panayırıdır. Türk dostu olması beklenen İmparator Chung Tsung 705'den beri doğru dürüst bir işaret vermedi. Dost mu düşman mı? Her halde, bir imparator olarak ne kadar dostluk takip edebileceğini söylemeye gerek yok. Ama o karısının tuzağına düşüp, onun tarafından zehirlenmek suretiyle öldürüldü.[352] Çin'de ortalık kan gölüne dönecek duruma gelip, kelle kesilmiş, yeni birisi imparator ilan edilmiş, bu olaylar Gök-Türkleri hiç etkilememişti. (Sene 710)

[352] Eski Türkler, 375.s.

Prenses Merakı

Sebep ne olursa olsun Çinli prensesle evlenmekten pek ziyade hazzediliyor. Bir Türk kağanı için hükümdarlık alâmeti sayılıyor dense yeridir. Tahtta kimin bulunduğu o kadar da önemsenmiyor, sadece hısımlık kurmak düşünülüyordu. Kapgan Kağan 711 yılı başında,[353] bir Çin prensi ile evlenmek istedi. İmparator (Juci Tsung) bu işe söz verdi. Bu iki ülke arasında yeni bir dönemin işareti sayılacaktı. Aldığı müspet cevaba sevinen Kağan bir oğlunu ikamet etmesi için Çin'e gönderdi. Tegin Yang Vo chih sarayda yüksek generallik rütbesiyle onurlandırıldı.

[353] Gök-Türkler, 3.32.s.

Çin, Türkleri prenses konusunda çok aldatmıştır. Yine eski alışkanlıklarını canlandırdılar. Bu sefer de hakiki prenses yerine Sung bölgesi prensinin kızını Altay Dağları Prensi ünvanıyla yaldızlayıp gönderdiler. Kağan, Tang Hanedanından bir prensesin gelmeyişine içerledi ise de iç gailelerin çokluğu nedeniyle yumuşadı.

Yeni İsyanlar

Bayırkular ve Kırgızlar isyanda. Karluklar da ayaklandılar. Gök-Türklerin Büyük Türk Hakanlığı rolü hiçbir Türk kavminin umurunda değildi. Çin, Gök-Türklerin başının dertte olduğunu görünce Kansu eyaletindeki ordularını seferber durumuna geçirdi. Karluklar Ötüken'e kadar gelebilmiştiler. Kapgan, Bilge ve Kül-Tigin'in ortak harekâtı ile Tamg Iduk-baş'taki şiddetli savaşta (713) mağlup edilerek dağıtıldılar." [354] Yenik düşen Karlukların bir kısmı, yanlarında başkaları da olduğu halde Çin'e iltica ettiler.

[354] Türk Millî Kültürü, 121.a.

Çin ile Savaş ve Yaşanan Acı

Küçük bir olay daha büyüğüne kapı açıyor. Karlukların Çin'e sığınıp, onlara tâbi olmaları ve himaye görmeleri başka kabileleri de özendirdi. Gün geçtikçe sığınma talipliler çoğaldı. İmparator gelenlere kol-kanat gerip, bunların Ordos'ta yerleştirilmelerini emretti. Onore etmek için, başlarındakilere bir takım ünvanlar verdi.[355]

355 Türk Tarihi, 1.c. 115.s.

Çin'in Beş-Balık'taki savaş yığınağı tehdit unsuru idi. Gök-Türk himayesinde yaşayan kabilelerden çoğunun bölük bölük kaçıp Çin'e gelmeleri buna eklenince tehlikenin boyutu değişti. Bu kaçak Türkler Kağan'ın ordusunu küçültmüştü ki, bu göz ardı edilmeyecek bir engel idi. Acil hareket günlerine gelinmiş, olağanüstü hazırlıklar gerekiyordu. Azalmış olan kazanma şansını iyi kullanmak için çırpınan Kağan, alması gereken tedbirini aldı. Beş-Balık seferine çıkıldı (713) Kapgan Kağan ve oğulları İnel Kağan, Tonga Tigin, bir de Kağan'ın eniştesi İlteber ünvanlı Shih-shih-pi kumanda mevkiinde idiler.[356]

356 Kök-Türk Tarihi, 62.s.

Beş Balık bu defa Gök-Türkler için netamelidir. Bilge Kağan Abidesinde, okunabilen yazılar dahi zafer kokusu vermiyor: "Otuz yaşımda Beş Balık'a doğru ordu sevk ettim. Altı defa savaştım……… askerini hep öldürdüm. Onun içindeki ne kadar insan…… yok olacaktı…… çağırmak için geldi. Beş Batık onun için kurtuldu."[357]

357 Orhun Âbideleri, 41.s.

Adına Beş-Balık Kuşatması denen bu savaş Po-ting adlı şehirde geçmiştir. Kapgan Kağan'ın oğullarından Tolga Tigin şehrin surlarının dibine kadar sokulmuştu. Pusuda yatan Çinli askerler onu yakalayıp öldürdüler. Yiğitliği, sevimliliği eğer ölümünden sonra şişirilmemiş ise dillere destan idi. Öyle ki, o ecel şerbetini içtikten sonra Hua pa İlteber –Kapgan Kağanın eniştesi– geri dönmeye cesaret edemeyip ailesiyle beraber Çinlilere teslim olmuştur.[358] Bu davranışı ile İmparatoru o kadar sevindirmiştir ki İlteber, bir Kağan'a verilenden az sayılmayacak hediyelere kavuşturulmuştur. Beş-Balık muhasarasının başarısız sonuçlanması sevgili Tigin'in verdiği acıyla yakından alâkalıdır. (Sene 714)

358 Gök-Türkler, 3.c. 34.s.

Dengeler Değişiyor

Kapgan Kağan'ın ilk yılları Türk birliğini sağlaması açısından övgüye değer. Oğulları ve bilhassa yeğenleri Bilge ile Kül-Tigin ona yeterince yardımcı oluyorlardı. Hele de baş danışman Tonyukuk başlı başına bir kadro değerinde. Çin kaynakları Kapgan Kağan'ın haşin tabiatından bahsediyor. Şiddet taraftarı olduğu söylense de, içinde bulunulan şartlara göre davrandığı ispatlanmıştır. Sertliğine delil olarak gösterilen, tâbi olan Türk kavimlerinin isyanlarıdır. Bu olaylara tersinden bakılırsa başka yorumlara imkân doğar. Hangi Türk boyu hangi devletin idaresinde kuzu gibi uslu durmuş? Hangisi lehine gelişen en basit imkânı bağımsızlık adına kullanmaya kalkmamış? Gök-Türk Hakanlığı da bir isyan sonucu ortaya çıkmamış mıydı? Şimdi Kırgızlar, Karluklar, Uygurlar ve diğerleri başkaldırı hareketine meyillenmişse, yarın kurulacak devletlerinin tohumunu atıyorlar sayılamaz mı? Kimi isyankârlar var ki, devlet olma kabiliyetinden yoksundurlar yahut nüfusları buna elverişli yoğunlukta değildir. Burada Çin'e yapılan sığınmalar yüz kızartıcı gelebilir, ama bu da o zamanın hor görülmeyen hareketlerinden biriydi.

Zaman içinde tâbilerin isyanları azaldı, lakin bu arada Çin iyice toparlandı. Yine, Kağan'ın bir Çinli prensesle evlenmek istediği ve evlendiği[359] söyleniyorsa da, daha önce anlatılanların tekrarı olması muhtemel, üzerinde durulmayacak.

359 Eski Türkler, 372.s.

Sene 715'e gelmişti. Hakanlıktan kopmaların küçümsenemeyecek seviyeyi bulduğu bir gerçek. Mutlu geçen zaman insanı genç tutar, dinç tutar, davranışları mülâyim olur. Zamanımızda adına stres denen gerginlik sinirleri bozar, bedeni yıpratır, beynin mükemmel işlemesini bile bozar. Anlatılan asırlarda insan ömrü şimdiye nazaran çok kısa idi. Kutlug Kağan 691'de tahta oturduğunda 27 yaşındaydı. Aradan, dağdağalı 24 sene geçti. Kağan 51 yaşındadır ve zamanın icabı yaşlı sayılması gerekir. Kağan yıpranmıştır da. Beş-Balık'ta Çinliler tarafından öldürülen oğlu Tonga Tegin'in acısı ruhunda tahribat yapmıştır. Daha kötüsü ise Çin'de elçi olarak bulunan oğlunun ölmesiydi."[360]

360 Aynı Eser, 380.s.

Kutluğ Kağandan, Kapgan Kağanın son günlerine doğru çok şey değişmişti. Sınırlar genişleyip, idare edilen insanların sayısı artmış. Kağanı, “asabileşti, tebaasına sert davranıyor” diye eleştirenlere cevabı L.N. Gumilev’den alıyoruz:

“Çin kaynaklarının Hakanın yaşlanınca çekilmez biri olup çıktığı şeklindeki tespiti gerçekçi gözükmüyor. Konuya en iyi yaklaşımı yine Orhun âbidelerinde buluyoruz. Orada da isyanların sebebi olarak halkların kendi menfaatleriyle “alçaklığı” birbirinden ayırıt edemediği, bununla birlikte bütün tebaayı ve komşuları memnun edecek ideal bir devletin bulunmadığı kaydedilmektedir. Kitabenin yazarı Yollıg-tegin’e göre en iyisi dört bir yanda yaşayan bütün halkları itaat altına almak; dizi olana diz çöktürmek, başı olana baş eğdirmektir. Kapgan (…) zamanında da Türk milletinin toprakları genişlemiş, Türkler yabancı ağılları işgal edip zengin olmuşlardır.”[361]

361 Aynı Yer

Bel Kemiği Oğuzlar

Adı kendilerinden olmayana itaat, uzun süre çekilmiyor. Dış kabuktan başlayan kopmaları, soyula soyula kemiğe dayandı. Sıra Dokuz-Oğuzlara geldi. Bunlar Gök-Türk Hakanlığı ordusunun belkemiği idiler. Canla başla savaşırlardı. Kendilerini tebaa olarak değil, gönüllü müttefik olarak görüyorlar ve öyle gürünmek istiyorlardı. Fakat gereken olmamış gibi, Oğuzlar, Gök-Türklerin kendilerine bakışını beğenmemeye başladılar. Sonunda, kapıldıkları öfke onlara yeni bir yön çizdi ve Gök-Türklere dediler ki “biz sizden değiliz” Kırgızlar, Türgişler, Uygurlar, Karluklar ve başkaları da “hayır” demişti, lâkin Dokuz-Oğuzlarınki hepsine bedel oldu.

Dokuz-Oğuzların isyanını öbürlerinden farklı kılan sebepleri uzun uzadıya anlatmayalım da, Kül-Tigin yazıtından dinleyelim-okuyalım: “Oğuzlar kendi halkımız idi. Yer ile gök birbirine karıştığı gibi onlarla düşman olduk, savaştık.” (…) Dokuz Oğuz kavmi yerini, suyunu terk edip, Çin’e doğru gitti.”[362]

362 Orhun Âbideleri, 43.s.

Kapgan Kağan’ın Ölümü (22 Temmuz 716)

Kağan’ı şiddet taraftarlığıyla eleştirenler çıkan isyanları ka’le almıyorlar. Yukarıda anlatılan Dokuz Oğuzların yenilip Çin’e gidişleri ve bilahare Bayırkuların sindirilişiyle (716) rehavete dalınmıştı. Artık, yapılacaklar yapılmış eve dönüş hareketindeydi sıra. Zafer sarhoşluğu vardı Kağanda ve yorgundu, dalgındı tedbirsizdi. Aslında korkulacak bir şey de yoktu. Bayırkular yenilmiş, orduları dağılmış, akla getirilmeyen bir şey var ise o da intikam duygularıydı. Yanında az sayıda askeri ile dönen Kağan, “Söğüt ormanında savaş artığı Bayırkuların reisi Chie-chih-lüe’nin ani hücumuna uğrayarak öldürüldü.”[363] Aynı sıralarda Bayırkuların yanında bulunmakta olan bir Çinli casus’a takdim edilen Kağan’ın kesik başı derhal Çin’e gönderildi.[364]

363 Gök-Türkler, 3.36.s.

364 Büyük Türk Tarihi,2.c. 658.s.

Bulanık Hava

Beklenmedik bir anda Kağan öldürülmüştü. Daha önceden Küçük Han ünvanı verilen büyük oğlu Fu-chü halef ilân edilmişti. Hâlbuki Töre Bilge Han’ın tahta geçmesini emrediyor. Kahramanlığıyla gönüllerin fatihi olan Kül-Tigin ise tahta en layık görülen kişiydi.

Halef ilan edilişinden aldığı güçle, Fu-chü tahta oturdu. Gök-Türkler bunalımlı günlerdeydiler. Asûde zamanlarda sıradan insanlarla idare edilir, ama yükün bunca ağırlığı varken, onu, sırtlayacak yiğide emanet etmek lâzım. Bilge veya Kül-Tigin ortada dururlarken kendisinden hiçbir şey beklenmeyen Fu-chü’nün Kağan olması mantığa da aykırıydı.

Amcalarının liderliğinde aldıkları görevleri en iyi biçimde yerine getiren kardeşler durumdan memnun değildiler. Çünkü yeni Hakan icraatlarıyla hayâl kırıklığından başka bir şey vermiyordu. Gidişatı beğenmeyen Bilge ve Kül-Tigin sabretmeyi tercih etmeyip, kısa yoldan itirazı uygun buldular ve yeni kağanı tanımadıklarını bildirdiler.[365]

365 Kök-Türk Tarihi, 65.s.

Henüz memnuniyet verici hiçbir şey yapamamış olan Kağan'a karşı Kül-Tigin'in planı mucibince hareket başlatıldı. İleride nehirler dolusu kan akıtılması muhtemel görüldüğü için, işin başında akıtılacak avuçlar dolusu kan hesap edilmeyecekti.

Kül-Tigin kendi koruduğu otağa saldırmak zorunda kaldı. Taraftar bulabildiği için başarılı bir darbe gerçekleşebilirdi. Kapgan Kağan'dan geriye kalen bütün aile fertleri kılıçtan geçirildi. Bir kız sağ kaldı, bir de Çin'de bulunan Ma-Tegin adlı genç. Vezirler de öldürülenler arasındaydı. Tonyukuk sıra dışı bir kişiydi; kıyamda dahi bu hususiyetine dikkat edilip, ona dokunulmadı.

Adına ihtilâl denebilir yahut Devlet Darbesi. Her ne ise bu gerçekleşti. İpler Kül-Tigin'in eline geçti. İstese rahatça tahta kurulur, istediği emirleri verir, fakat o bunu yapmadı. Kendisinden bir yaş büyük olan ağabeyi, onun için saygı değer biriydi ve Kağanlık sırası onundu. Esas adını hiç zikretmediğimiz, Kül-Tigin'in ağabeyi Mo-chü-lien'dir. Bilge, Kağan olduktan sonraki ünvanıydı. Israrlar karşısında ağabey Mo-chü-lien tahta geçirildi ve Bilge Kağan ünvanıyla hizmete başladı.[366]

366 Gök-Türkler, 42.s.

Kül-Tigin'i yaptığı ihtilaldan dolayı eleştirenler olduğunu görmeyişimiz, onun tatbik ettiği sıkıyönetime bağlanamaz. Zamanımızdaki bir durum o günler için mevzubahis değildir. İktidar hırsından eser yoktu davranışında ki, tahtı istemedi. Devrilen amcaoğluydu, ailesi de yok edilmişti. Devletin-milletin yaşatılması her şeyden evlâ olduğundan, bunlar ufak-tefek işler mesabesindeydi. Eğer bu baskın yapılmasaydı iç isyanların duracağı yoktu. Kapgan Kağan'ın oğlu kabiliyetsizliğinden dolayı aciz kalmıştı.

Kitabeler de böyle söylemektedir. Taht'a lâyık olmadığı için elinden Tanrı tarafından alındığı anlatılmaktadır. Gerçi kitabeyi yazdıranlar darbeyi yapanlardır amma, şahitler sade bunlar değil. Taşların bu meseleyi zamanımıza taşıyışı şöyle: Yukarıda gök, aşağıda kutsal yer, sular ona saadet (Kut-İktidar) vermediler.[367]

367 İslâm Ans. 12/2.c,

Bilge Kağan Dönemi (716-734)

Belki, Bilge, Kül-Tigin ve Tonyukuk dönemi de denebilir. Farklı özelliklere sahip bu üç isim semanın aynı yerinde birleşerek, kararmaya başlayan Gök-Türk ufkuna ışık verdiler. Faziletli kişiliğini faziletli

ağabeyine gösterdiği âlicenaplıkla pekiştiren Kül-Tigin milletinin gönlünü bir daha ısıtmıştı. Tonyukuk, Gök-Türk bağımsızlık ateşinin yakılışında çıra olanların başında geliyordu. Kutluğ'la çıktığı yolda, ondan sonra Kapgan'la yürüdü. Sırada fedakâr iki kardeşle beraber yürümek var. Bu üçü başlı başına birer âbide, bizim vazifemiz onlara methiyeler dizmek değil, icraatlarının özetini vermektir.

Kül-Tigin daha sonra geleceklere misal teşkil edecek bir kapı aralamış, fakat bu kapı itibar görüp açık tutulmamıştır. Bütün gücü kuvveti eline geçmişti. "Eski Türk töresini bozmayan Kül-Tigin han ünvanı dahi almayıp, ağabeyini Bilge Han tütülü ile tahta geçirdi.[368] Bilge Han'da aynı kaynağın suyu idi. Kendi kabiliyetini de kardeşinin meziyetlerini de biliyordu. Yöneticilik-askerlik vasfı ağır basan Kül-tigin ağabeyi tarafından başkumandan yapıldı. Bu, esasen gerçek liderliğin Kül-Tigin'de olacağının ilânı idi.

368 Eski Türkler, 384.s.

Tonyukuk, baskın sırasında diğer vezirlerin akıbetine uğramamış, sadece bir süreliğine yetkisizleştirilmişti. O Bilge Kağan'ın kayınpederiydi; ama baba'nın, kardeşin bile göze görünmediği ihtilâl döneminde kayınpederin hükmü olur mu? Bilge Tonyukuk hiçbir müzenin dışarı atamayacağı bir "Kaşıkçı Elması" kıymetindeydi. Her devlet başkanı onun gibi bir danışman için tahtının yarısından vazgeçebilir. Önce şartlar icabı elinden alınan rütbesi iade edilerek Boyla Baga Taçkan ünvanı ile vezir-i azam yapıldı.

Tarihin imreneceği bir ekip oluşturulmuştu. Vitrinde bütün güvenilirliği, asaleti ile Bilge Kağan görünmekte. Başkumandan Kül-Tigin geçmişte yaptıklarıyla geleceğe ümitler vaad etmekte, Tonyukuk bilgeliğiyle en güzel hedefleri işaretlemeye hazır. Gök-Türkler bu üçlü sayesinde huzurlu ortamı yakalayabilecekler. Lâkin isyan bulutları sarıyor ufukları, tozdan dumandan saadet bunalıyor. Ve tabii gene kavimdaşlardır fırtınayı hazırlayanlar; Karluklar, Uygurlar ve ötekiler… İlle de Türgişler.

Suhûlet Arayışı

Bilge Kağan, oturduğu yeri ısıtmadan isyanların bastırılması telaşına düştü. Ülkede iktisadi sıkıntı, yani açlık insanlara göz açtırmıyordu. Bunun

üstüne binen isyan yükü ağır geldi. Türgişler hayli kalabalıktı. Başlarında bulunan Su-lu Çin'in tahrikiyle başkaldırmış, kendini Kağan ilân ederek başkentini Balasagun'a taşımıştı.

Uygurlar başkaldırmış, Gök-Türk orduları onlarla savaşmış ve bozguna uğratmıştı. Gıda sıkıntısı çeken Bilge'nin adamları Uygur atlarıyla beslenmişlerdir. Aynı sıralarda Oğuzlardan bir grup ta Çin'e gitmeyi yeğlemiş, nüfus göçü devleti küçültmekteydi. Bunu önlemenin yolu kuvvetli zenginliktir. Karnı doymayan insanın gözü görmüyor, kulağı duymuyor, izanı devre dışı kalıyor; böylece milliyet bağı fark edilemiyor.

Bilge, Kül-Tigin ve Bilge Tonyukuk baş başa verip selamet yollarının keşfine çalıştılar. İçeride ortam yumuşadı, bu kısa zamanda dışarıya duyuruldu. Çin'in tebaalığına geçen Tie-le (Töles) ler tekrar kabiledaşlarının yanına dönmeye başladılar.(380)[369]

369 Aynı Eser, 385.s.

Gerektiği gibi davranılıyordu. İcabında savaş, ama şart değilse dostluk eli uzatılıyor. Kaybedilen kavimlerin çoğu böylece yeniden kazanıldı. Sıra geldi Çin'e. İsteniyordu ki barış teklif edilsin. Nefes alınacak zaman bulunsun. Yapıldı ve Çin, teklifi seve seve kabul etti, fakat savaş durumundan taviz vermedi. Çın, normal durumda dahi ne zaman lâv püsküreceği kestirilemeyen büyük bir yanardağ gibidir. Dikkatli, tedbirli olunup barışın varlığı unutulmayacak. Kum üzerine yazılmış, mukavemetsiz satırlar en küçük kuvvetteki rüzgârla birbirine karışır, okunmaz hale gelir, barış biter. Bu rüzgâr bu tür yazıları çok silmiştir. Varsın olsun, bir anlaşma yapıldı. Çin'den geri gelen Türk mülteciler Hakanlığı bir miktar güçlendirdi. Çin'in anlaşmaya sadık kalmasına yarayabilir. Ayrıca, diğer kavimlerden de parça parça gelip Gök-Türk idaresine sığınanlar vardı.

Şimdi barış yazısının bozulduğunu görüyoruz. Bilge Kağan kuvvetinin arttığını sevinçle seyrediyordu. Bunu Çin'e karşı kullanmayı amaçladı. Devir, anlaşmayı bozmayı sadakatsizlik saymıyordu; aksinin mükâfatına şahit olunmadığı gibi, enayi yerine konduğu bir gerçek. Anlaşmaya aldırılmayacak, lâkin Tonyukuk başka gerekçelerle bu savaşın çıkışını önleyecektir.[370]

370 Büyük Tüyük Tarihi, 2.c. 658.s.

Bilge Tonyukuk 70 senelik ömrünün tecrübelerini aklı-zekâsı ile yoğuran bir insandı. Bunun için Bilgelik ünvanını anasının sütü gibi hak etmişti. Bir gün "Bilge Hakan kendisine surla çevrili bir şehir inşa etmek ve içinde Buda ve Lao-tse'ye mabet yapmak istediğini söyler. O der ki: "Eğer surla çevrili bir şehirde yerleşir ve bir kere yenilirsen esir olursun. İçinde Buda'ya ve Lao-tse'ye mabet yaptırırsan, onlar insanlara uysallığı ve miskinliği telkin ederler."[371] Çinlilerden sayıca az olan Türklerin onlara üstün gelmelerinin sebebi, Tonyukuk'a göre kırlarda sürüleriyle ve avcılıkla geçiniyor olmalarıydı. Bu hususta yaptığı tavsiye ve telkinlerle Bilge Tonyukuk, Bilge Kağanı fikrinden vaz geçirdi.

371 Tarihte Türklük, 98.s.

Bilge Tonyukuk'tan 700 sene kadar sonra yaşayan İbni Haldun bu gibi bir mesele üzerine şöyle yorum yapıyor:

Bedevilerin Hudariderden daha cesur olduklarına dair: (Bedevi, göçebedir, Hudari yerleşik) "Hudariler huzur ve rahatlık döşeğine sere serpile uzanmışlar, nimet ve refah denizine dalmışlar, mallarını ve canlarını savunma işini, koruma görevini üstlenen hamilerine ve bekçilerine havale etmişler, kendilerini kuşatan surların ve koruyan kale duvarlarının arkasında yatıp uyumuşlardır. Bedeviler ise cemiyetten ayrı kalıp, arazide vahşi ve yabani bir duruma geldikleri, hami ve koruyucudan uzak kaldıkları, surlar ve kapılarla muhafaza edilen yerlerde yaşamayı bir tarafa attıkları için kendilerini muhafaza işi ile bizzat kendileri meşgul olur, bu hususu başkalarına havale etmez, bu konuda kendilerinden başka hiç kimseye güvenmezler."[372]

372 Mukaddime, 1.c. 424.s.

Farklılıklar olsa da Bilge Tonyukuk'un söyledikleri ile İbni Haldun'unkiler arasında benzerlikler mevcuttu. Hayatı güvende olanlar ölüme atılmada daha çekingen, riskli yaşayanlar ise dünyaya daha az bağlı. Sadece akılla mantıkla halledilebilecek meseleler istişare yoluyla kolaylaşıyor. Savaşın kaçınılmaz olduğu durumlarda dahi aklı rehber edinmenin sayısız faydaları görülüyor. Bundan sonra anlatılacak olan olayın akılla alakalı tarafı direkt Tonyukuk'a aittir. Çin'in entrikacılığına karşı onun dehası en keskin kılıçları körleştiren sert taş vazifesi görüyor.

Patlamayan Çin Bombası

Çin, tarihi rolünü, her zaman kendi usulüne uygun oynuyor. Basmıllardan arada bir bahsediliyor, önemi fazla olmayan bir Türk kabilesi. Ama Çinliler bu sefer bunları ele aldılar. Gök-Türkler aleyhine adamakıllı kışkırtılıp, savaşa hazırlandılar. Fakat nüfuzları da az Basmılların. Bunların yanına bazı başka kavimler ulamak lâzım.

Özeti şu: Basmılların fitili çekildikten sonra Tatabılar ve Kitanlar (bunlar Moğol asıllı) ayarlandılar. Çin'in kendi 300 bin kişilik ordusu, adı geçenlerin desteğiyle harekete geçti. Nasıl dayanılır bu güce? Bir strateji hatası yapılmış, ordular aynı zamanda, aynı hedefe, ama ayrı yollardan yürüyordu. Tekrarında fayda var. Türk casus teşkilatı iyi çalışıyor.

Gök-Türkler değişik zamanlarda dostluk ta görmüş, himayesine de almıştı bu Türk ve Moğol kavimlerini. Hiçbir zaman uyum sağlanamamıştı. Aralarında kan uyuşmazlığı vardı. Yine de Bilge Kağan bu birleşik –büyük– ordudan korktuğunu gizleyemedi.[373]

373 Büyük Türk Tarihi, 2. 660.s.

Meselenin gözden kaçırılmaması gereken tarafını Tonyukuk görüyordu. Çıkış yerleri birbirinden uzaktı bu müttefiklerin. Birleşirlerse deniz olacaklar, ayrı ayrı iken sadece ırmaktılar. Gök-Türk atları böyle bir suda boğulmaz! Tonyukuk dedi ki: "Turfan'ın kuzeyinde oturan Basmılların o kadar uzakta bulunan Tatabılar ve Kitanlarla hiç bir zaman askerleri birleşemez." (…)[374] Tonyukuk nasıl olur demişse öyle oldu. Yola çıkan Basmıllar müttefiklerinden haber alamadılar; çekip gittiler. Onlar giderlerken saldırmak isteyen Bilge Kağan'ı Tonyukuk vazgeçirdi. Yine, akıl çözüm anahtarıydı. Geldikleri yer uzaktı; aynı yolu bir daha yürüyecekler, askerlerin çoğu telef olacak. Yolda hiç ilişmeden doğrudan Basmılların yurduna gittiler. Ayakta kalan Basmıllar yorgun argın geldiğinde, Gök-Türkler dinlenmiş ve dinç idiler. Yorgun olanlar direnmeden teslim bayrağını çekince Beş Balık işgal edildi.

374 Aynı Yer

Daha sonra Kansu'ya yöneldiler. Gök-Türk ordusu hiç umulmadık bir zamanda Çin ordusunun arkasında görünüverdi. Burada Çin adamakıllı hırpalandı. En müstahkem şehirlerinden olan Liang-çu, Kan-çu ve Yuan-çu ele geçirildi.

“Liang-çu’nun kumandanı Yang King-shu Töles kabilelerinden Chi-pilerle birleşerek düşmana darbe indirmek üzere kaleden çıktı. Türkler savaşı kabul ettiler. İmparatorluk ordusunda Chi-pi piyadeleri iyi idi fakat Türklerde de mızraklı süvariler mükemmeldi. Dondurucu bir soğuk vardı ve Çin okçuları donmuş parmaklarıyla yaylarını kullanamadılar. Tabii bu durumda Türk süvarilerine tepelenmeleri son derece kolay oldu. Türklerin elde ettiği zafer haberleri kısa zamanda steplerde duyulunca isyan eden göçebeler yeniden Türk Hakanının kurt başlı sancağı karşısında baş eğdiler.”[375] (Sene 720-721)

375 Eski Türkler, 389-390. s.

Yapılan savaşta Gök-Türk ordusunun mevcudu bilinmiyor. Bilinen bir şey var; hiçbir zaman Çin’in yarısına ulaşılmamıştır. Bütün ahali sayısında Çin Gök-Türklerden belki elli, belki daha fazla, orduya gelince, bu da kat kat fazladır. Bazen sayının bir şey ifade etmediğini görmüştük. Bilge Kağan ile Kül-Tigin’in anlaşmaları, çalışmalarındaki ahenk tam düşman çatlatacak seviyedeydi. Bilge Tonyukuk’un dehasının kattığı artı fayda Gök-Türkleri zirveye taşıyor ve birbirinin kıymetini bilmeyen de yok.

Bilge Kağan Kitabesinde şöyle bir itiraf var: “Eğer kardeşim Kül-Tigin ile anlayış içerisinde fazla çalışmasaydık, Türk kavmi kaybederdi.”

İyiliğin de kötülüğün de nakline çalışıyoruz. Bunların sebeplerinin bilinmesi ders alınmasına yarar. Şimdiye kadar fedakârlık, sadakat, anlayış üzere yapılan işbirliğinin, iki kardeşin de itibarını artırdığını, topyekûn Türklerin kazançlı çıktığını gördük. Vaktinde bir arada iken ayrılığı tercih edenler dönüyor. Çin’in himayesine girenler dönüş yapıyor. Müttefiklerini, tâbilerini kaybeden İmparatorluk, dişleri sökülmüş aslan rolünde. Bundan sonra Gök-Türklerin altın yılları olması lâzım.

Şimdilik kurt başlı sancağın altı kalabalıklaşıyor, ileride bunun getirisi ne olur bilemeyiz. Kısa zamanda uzun mesafeler alınmıştı. Bilge Kağan da biraz, yaptıklarıyla öğünme huyu var, kayınpederi gibi. Yazıtlardan:

“Ben yok olmak üzere olan bir halkı dirilttim, elinden tutup kaldırdım, çıplak ayağını giydirdim, fakir halkı zengin ettim, sayıca az olan halkı çoğalttım. Tahta oturduğumda ölecek gibi meyus olan Türk beyleri, kavmi, eğirüp, sevinip aşağıya eğilmiş gözleri yukarıyı gördü. Bu zamanda ben tahta oturup bunca mühim kanunları dört taraftaki kavme vazettim. Ve hepsi bana itaat etti.”[376]

376 Hazar Çevr. Bin Yıl, 227.s.

Bu Bir Kağan Hastalığıdır!

Bilge Kağan'ın söyledikleri doğru; Türk kabilelerinin çoğu rıza ile veya cebirle boyun eğmiş, itaat altına girmişti. Kül-Tigin ile Tonyukuk habire çalışıp, dar yolları Kağan için genişletiyorlar, işler umulandan da iyi gidiyor. Her şey düzen içinde seyrederken önemli bir eksik ortaya çıktı. Çinli bir prensesle evlenmeyen bizim kağanlar sanki kendilerini natamam sayıyorlar. Bilge Kağan İmparatora bir barış elçisi gönderip, damatları olmak istediğini bildirdi. Kullandığı kelimeler ve takındığı tavır oldukça gönül okşayıcı: "Oğulun atasını saydığı gibi göğün oğluna saygı göstereceğini vaad ediyordu." Huan Tsung duyduklarından mütehassis olduğunu belirtmeden edemedi. Galip bir devletin itaatkâr kağanı tarafından böyle yüceltilmek onurunu kanatlandırmıştı, fakat yine de bir prenses vermeye yanaşmadı. Her şey âlâ, hısımlık istisna! Hâlbuki Bilge Kağan bu meseleyi çok önemsemişti. Teklifinin barışla ilgili kısmı kabul edilip, prensese dair olanının reddi hoş olmamış, kağan incinmişti.[377]

377 Eski Türkler, 393.s.

İmparatorun Kurban Merasimi

Gök-Türkler, "tükeniyor" denmeye alışıldığı sırada, büyük bedeller ödeyerek varlık meydanında yerlerini yeniden aldılar. Şu bir gerçek ki Çin hâlâ bu olayı hazmedebilmiş değil. Hâlâ Gök-Türkleri devlet olarak tanımayı da istemiyor. Ancak, korkusu da var. Bir kurban takdimi merasimi yapılacaktı, İmparator merasimin başında bizzat bulunmak zorunda. Tahtından uzaklaşacağı için bir Gök-Türk saldırısından da çekiniyor. İmparator, dostluğun pekiştirilmesi bahanesiyle bir elçi yollayıp Bilge Kağan'ı, Kül-Tigin'i ve Bilge Tonyukuk'u Çin'e davet etti.

Herkes birbirini iyi tanıyor. Dostlukların takiyyeden ibaret olduğu ve amacı belli. Eğer üç Gök-Türk büyüğü riya'ya kanar, tıpış tıpış gelirlerse Çin'de bulunacakları konum rehinelikti. Böylece İmparatorun içi

rahatlayacak, gerisi onu ilgilendirmez. Fakat Kağan bir Çin prensesi isteğini tekrarladı ve yine hayır cevabı aldı. Siyaseten değerlendirilen olaylar iki tarafı da zora sokuyor. Gök-Türkler Asya'nın en kuvvetli devleti oldular, lakin Çin ayrı bir güç ve İmparator Gök-Türkleri resmen tanımak istemiyor, onun için prenses vermekten kaçınıyor.

Bilge Kağan'ın esas amacı evlilik değil, kabul edilmekti. Huan Tsung'un inadını kıramayınca, işi tamamen sarpa sardırmak istemediğinden orta yolu bulmayı denedi. Kendisi ve diğer davetliler Çin'e gitmediler, fakat her sene değiştirilmesi kaydıyla İmparatorun hassa ordusuna, "devlet erkânından" bir adam gönderdi. Tamamen restleşmek doğru değil. Çinlilerle savaşılıp galip geliniyor ama bu her zaman mümkün olmayabilir; "çünkü Türklerin insan ve hane sayısı çok azdı. Daha doğrusu Çinlilerin yüzde biri bile değildiler."[378]

378 Gök-Türkler, 3.c. 45.s.

Kağan herkesle iyi geçinme yolu arıyordu. Kendilerini kurttan türemiş sayarlarken itten türediklerine inanılan Tibetlilerle de geçim yolları arandı. Türgişler küçük bir kuvvet fakat çıkaracakları isyan büyüyebilir. Bilge Kağan bunlarla hısımlık tesis etti. Ne de olsa kandaşlık vardı; bunu kız alıp verme ile hısımlığa çevirmek faydadan hâli değildir. Bilge Kağan kızını Türgiş Hanına verip, onun kızını da kendi oğluna aldı. Barış içinde yaşansın diye yapılan faaliyetler, harcanan gayretler boşa gitmedi, bu yolda başarılar sağlandı.

Bilge Tonyukuk'un Ölümü (725-726)

645-650 arası Çin'de doğmuştu. Ailesi, bir ara Çin yönetiminde, Şan-si'nin kuzeyinde, bugünkü Kuzey-hua-Ç'eng'in yakınında bulunan Yan-çang'ın sınır ilçesinde, bir ecdat makamını elinde bulundurmuştu. Gök-Türklerin Çin esaretinde bulunduğu yıllarda doğmuş olması, gençlik dönemini esaretin ağır duygularıyla beslemişti. Ailesinin Açina neslinden geldiğine inanılıyor. Çin'de eğitilmiş olmasına rağmen verilmek istenen inanç ve kültüre asla meyli olmamıştı. Hatta onların aşılamaya çalıştıklarından nefret ederek büyümüştü. Bağımsızlık mücadelesinde

Kutlug’un yanındaydı. Üç ayrı kağana vezirlik yaptı. [379] Bilhassa Bilge Kağan’ın başarılarında payı çok büyüktü.

379 Gök-Türk İmparatorluğu,94.s.

Tonyukuk yazıtlarından birkaç kısa alıntıyı geçmiş sayfalarımıza süs yapmıştık. Bunlar âdeta onun hatıratı idi. Şimdi burada sadece ölüm haberini veriyor, Tonyukuk methiyesi dizmeye soyunmuyoruz. Kimliği hakkında yapılan araştırmalara göre, aslında A-shi-tö Yüan adında biri olduğu, Tonyukuk lakabıyla anıldığı, tanındığı tespit edilmiştir. Çin’de doğduğundan Çin ismi almıştı, denebilir. Tonyukuk’un manası ise “elbisesi kutsal olan kimse” imiş.[380]

380 Aynı Eser, 101.s.

Öldüğü yıl kati olarak bilinmiyor, 725 yahut 726 olduğu tahmin ediliyor. [381] Tonyukuk’la ilgili tarihi bilgiler, Çin’den gelen bir elçinin kabul edilişinden sonra kesilmektedir. Bundan çıkan netice Tonyukuk’un sağ olarak anıldığı son yıl 725’dir.

381 Kök-Türk Tarihi, 71.s.

Çin’de doğup, orada aldığı isim ne olursa olsun istiklâl savaşı ortamında en asil Türk evlatlarından biri olarak ileri çıkmış, Allah vergisi zekâsını milletinin istikbaline adamış, üç kağan zamanında 45-46 sene fevkalâde yararlı adımların atılmasına ön ayak olmuştur. Sade Türk anlatımları değil Çin kaynakları meziyetlerini nakletmektedir. O çağın dinî, kültürel cereyanlarını nasıl yakından takip ettiğini, bunları Türk milleti adına değerlendirdiğini gösteren deliller Çin kaynaklarında mevcuttur.[382]

382 Türk Millî Kültürü, 125.s.

Tonyukuk adına dikilen kitabenin yazarı kendisi kabul edilmekte ve edebî değerinden dolayı ona ilk Türk edebiyatçısı ünvanı verilmektedir. Bu bahsi onun sözleri ile bitiriyoruz: “İl-Teriş Kağan kazanmasa, yok olsa idi, ben kendim, Bilge Tonyukuk, kazanmasam, ben yok olsa idim, Kapgan Kağanın, Türk Sir milletinin yerinde boy da, millet de, insan da hep yok olacaktı. İlteriş Kağan, Bilge Tonyukuk kazandığı için Kapgan Kağanın, Türk Sin milletinin yürüdüğü bu ……… Türk Bilge Kağanı Türk Sir milletini, Oğuz milletini besleyip oturuyor.”[383]

383 Orhun Âbideleri, 61.s.

Devletlerin Yaşama Savaşı

Kişiler fâni. Devletleri ebedi kılmaya çalışmak ta bu fânilerin başlıca görevidir. Bazen barış yapılır beka adına bazen de savaş. Gök-Türk-Çin barışı bu sıralar çok önem arz ediyordu. Başka devletlerin de çeşitli meseleleri hayatın akışını değiştiriyor. Mesela Tibet. Bu hükümdarlık Çin'e savaş açtı. Bilge Kağan'a gönderilen elçileri Gök-Türk Tibet işbirliği teklifinde bulundu. Kağan, böyle bir işe girişemeyeceğini, yapılan barış anlaşması gereği Çin'e silah çekemeyeceğini bildirdi. Bu davranışı sadakat ifadesiydi. Çin'de memnuniyet uyandırdı ve karşılığı olarak İmparator tarafından Ordos sınır ticareti serbest bırakıldı. "Bunun manası, tahtın kendine ait gelir ve haklardan fedakârlık etmesi demekti. Çünkü daha önce ticaret devlet tarafından yapılıyor ve at karşılığında ipek ve altın veriliyordu."[384]

384 Eski Türkler, 394.s.

Aslında, anlaşmaların kıymeti harbiyesi kuvvetli tarafın menfaatini zedeleyene kadardı; ondan sonra hükümsüzdür. Çin, önce kabul ettiği ticarî serbestliği aleyhine görünce işi yokuşa sürdü. Sonra, değişik bir yöntem üzerinde mutabık kalındı. Buna göre; Gök-Türkler at karşılığında Çin'den 100 bin top ipek alacaklardı. Fakat belirlenen fiyatlar muhafaza edilmedi, iki taraf da mallarına zam yaptı. Böylece, başlandığı noktaya dönülmüş, ticaret anlaşması rafa kaldırılmış oldu.

Kül-Tigin'in Ölümü (731)

Bilge Tonyukuk'un 80 seneye yakın yaşadığına bakmayın, o bir istisna idi. Eski zamanlarda insan ömrünün –hele de Türklerin– 50 seneyi geçtiği yok sayılır. Kül-Tigin 47 yaşına değmişti; 731'de öldü. Vefatıyla ilgili değişik bilgiler ve yorumlar mevcut değil ki, gayet normal bir yolla hayata veda ettiği anlaşılıyor. Bu, Bilge Kağan için çok elim bir hâdise. Tonyukuk'un ölümüyle düşünen beynini kaybettiği varsayılırsa, kardeşi Kül-Tigin'le beraber kılıç tutan kolundan oldu. Kardeş idiler, bir yaş küçüğü idi. Fakat büyüklük yapabilmişti. Bilge Kağan yetim kaldı. Gök-Türk Devleti gizli liderini kaybetti. Kıymeti anlaşılmış bir şahsiyet

olduğundan, üzülenler, ağlayanlar pek çok. Geleneğe uygun saç baş yolmalar halkı arasında süredursun, biz Bilge Kağan'ın durumuna bakalım: Kül-Tigin'in Kitabesine Bilge Kağan'ın kazdırdığı ateşten satırlar şöyle:

"Küçük kardeşim Kül-Tigin vefat etti. Kendim düşünceye daldım. (Okunamayan yerlerden sonra) Gören gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş. Öyle düşünceye daldım. Gözden yaş gelse mâni olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım. Müthiş düşünceye daldım. İki şadın ve küçük kardeş yeğenimin, oğlumun, beylerimin, milletimin gözü kaşı kötü olacak diye düşünceye daldım.

Yascı, ağlayıcı olarak Kıtay, Tatabı milletinden başta, Udar General geldi. Çin kağanından İsi'yi Likeng geldi. On binlik hazine, altın, gümüş fazla fazla getirdi. Tibet kağanından vezir geldi. Batıda gün batısındaki Sogd, İranlı, Buhara ülkesi halkından Erik General, Oğul Tarkan geldi. On-Ok oğlum Türgiş Kağanından Makaraç mühürdar, Oğuz Bilge mühürdar geldi. Kırgız kağanından Tarduş İnançu Çar geldi. Türbe yapıcı, resim yapan, kitabe yapıcısı olarak Çin kağanının yeğeni Çang General geldi."[385]

385 Orhun Âbideleri, 29-30.s.

Töreye uygun yug -cenaze– merasimi yapılan Kül-Tigin için gözyaşı dökenler gerçekten ağlamışlardı. Bilge Kağan, acıyı çok yönlü, çok derinden yaşamış, bunu gözlerinden dışarı atarak ferahlayamamıştı. Yarım kaldığını hissediyordu. Kitabenin bir yerinde ona verdiği değeri ifade için diyor ki: "… Küçük kardeşim Kül-Tigin'i gözeterek oturdum. İnançu Apa Yargan Tarkan adını verdim. Onu övdürdüm." Bu, bakan manasına gelen bir ünvandır.[386]

386 İdarî Ask. Ünvan ve Terimler,17.s.

Anlaşılan, muhteşem bir cenaze merasimi yapılmış. Sınırlarda barış hâkim olduğundan iştirak eden komşu devlet adamı hayli fazlaydı. Çin'den, heykelini yapmak üzere usta gelmişti. Kitabede, Kül-Tigin'in dört bin ata sahip olduğu da anlatılmaktaydı. Demek ki o zamana göre maddî gücü de manevî gücü gibi fazlaydı. Ama o bütün varlığını milletinin selâmetine sebil etmiş, asla aykırı bir davranışı görülmemiş, ölümüyle milletini yetim bırakmıştı.

Hazan Mevsimi ve Bilge Kağan'ın Sonu (734)

Bilge Kağan yalnızlaşıyor. Can dostlarını öte âleme gönderdi; içi buruk. Bu sıralarda, sınırlarda hüküm süren kısa süreli sükûnet de bozuldu. Tatabılar Kitanlardan ayrılıp Gök-Türklere isyan ettiler. (733 senesi) İsyan savaşsız olmaz. Tatabılar büyük zayiata uğradılar, Bilge Kağan'ın büyük oğlu da aynı günlerde, hastalıktan öldü. Bir nevi hazanı yaşıyordu büyük Kağan. Onu danışman ve kayınpederi olan Bilge Tonyukuk terk etmişti önce. Sonra karındaş, can yoldaş Kül-Tigin ve şimdi de evlat. Bütün bunlar Bilge Kağan'ın yüreğinde kapanmayacak yaralar açtı.

Sanki bir makinenin parçalarıydı üçü. Gök-Türk Hakanlığında, en iyi parçalardan ikisi çıkarılan makine gibi arızalar başladı. Son ve demirbaş parça Kağan idi, onun da işleyişinde teklemeler meydana geldi. Kısacası, Bilge Kağan aklıselimle hareket edemiyor. Yaşı elliyi geçmiş, hâlâ aklı Çin prensesindeydi. Nihayet, bir defa daha niyetini İmparatora bildirdi, ondan da "olur" cevabını alarak sevindi; minnettarlığını ifade için bir teşekkür name gönderdi. Heyecanla nikâh akdinin gününü beklemeye başladı.

Bir Çinli prensesle evlenememek içinde kalan ukde idi. Kompleks sahibi olabilir, sinirleri bozulabilir, yanlışlar yapabilirdi. Belki de haksız sayılmazdı. Çünkü en seçkin göçebe hükümdarına verilmesi âdeta resmen icap eden bir Çinli prenses istiyordu. O âna kadar bu isteğine kâh açıkça, kâh uydurma bahanelerle ret cevabı vermişlerdi. Fakat şimdi kudretinin kesin olarak tanınmasına karşılık, bu arzusunu yerine getirdiler. Çinli yavuklu geldi, fakat o zamana kadar da göçebe talih defterinde Bilgenin sayfası kapandı. Gök-Türk ileri gelenlerinden Buyruk Çor onu zehirlemişti.[387]

387 Bilinmeyen İç Asya, 207.s.

Hain Türk beyi Buyruk Çar Çin'de elçi idi. Bu tür olaylarda Çin'in sabıkası sayılamayacak kadar çok olduğundan, olayın biçimi de uyduğundan, suikastın tertipçisi olarak İmparator görülmekteydi. "Han ölürken hainin ve bütün sülâlesinin katledilmesini emretti. İmparator Huan Tsung izleri yok etmek için taziyelerini sunmak maksadıyla bir elçilik heyeti gönderdi."[388] Huan Tsung'un satın aldığı[389] Buyruk Çor iyi iş görmüş, ama kendisine vaad edilen hiçbir şeyi görememiş, ailesinden bir kişinin dahi görme şansı kalmamıştı. Belli ki neticeden en kârlı çıkan

İmparator olmuştu. Artık sureti haktan görünmesi kimse tarafından aleyhine kullanılamaz suçlu ve delil ortadan kalkmıştır.

388 Eski Türkler, 398.s.

389 Hazar Çevr. Bin Yıl, 228.s.

Öğrendiğimize göre Kağanın ölüm tarihi 25 Kasım 734, cenazenin kaldırılışı 22 Haziran 735. “Oğlu (İ-jan Kağan) onun için büyük bir cenaze töreni düzenlemişti. Çin’den Lisün Tay Sergün kumandasında 500 kişi gelmişti. Altın ve gümüşten bol miktarda getirmişti. Sandal ağacı da getirmişlerdi. Bütün millet cenaze töreninde saçlarını, kulaklarını kestiği gibi en iyi cins atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını (kürklerini) hediye olarak sunmuşlardı.”[390]

390 Gök-Türkler, 3. 53.s.

Kül-Tigin’in cenaze töreninde birçok kavmin temsilcisi, devlet ileri gelenleri hazır bulunmuştu. Bilge Kağan’a Çin’den başka iltifat eden devlet görülmedi. Muhtemeldir ki İmparator, işlettiği cinayetin manevi ezikliğinden kurtulma cehdine girmiş. Başka devletlerden ilgi görülmemesi, artık Gök-Türklerin çaptan düştüğü manasına yorumlabilir. Kül-Tigin öldüğünde Bilge Kağan gibi bir büyük otorite vardı, ama o gidince böyle mi? Birazdan tanıyacağız…

Üç Büyüklerden Sonra Gök-Türkler

Bilge Kağan üç büyüklerin en sona kalanıydı. Tonyukuk ve ardından Kül-Tigin ölmüş, o yetim gibi kalmıştı. Milleti adına iyilikleri için elinden geleni yapmıştı. Özelliklerini sağlam ve zayıf taraflarıyla bildiği milletine babalık vazifesini tam olarak yerine getirme azmiyle didinip durmuştu. En çok korktuğu husus, milletinin Türklüğünü kaybetmesidir. Devamlı gezen, temas kurdukları kavimlerin tesirinde kalan milletini bundan korumak için çabaladı. Düzenli ve devamlı bir merkezden idare edilen kültür devletinin özlemini çekiyordu.

Vazgeçilmez bir yurda sahip olup, oraya bütün varlığıyla bağlanmayan Türklerin bir kısmının kaybolduğu bilinmekteydi. Bunun için etrafı surlarla çevrili şehir kurmayı düşünmüş, bu fikri o zamanki durumda mahsurlu

görüldüğü için Tonyukuk tarafından kabul edilmemişti. Batan, çıkan, bugün burada, yarın başka yerde bir devlet olunamayacağı görüşündeydi.

Toprağı vatan yapmanın peşindeydi Bilge Kağan. Ötüken onun için kutsal ve emin bir merkez idi. Burayı her bakımdan değerli görüyor, çok seviyordu. Çin'in tuzağından korumak adına, milletini bu güvenli bölgede muhafaza etmeye uğraştı. Neyi niçin yapmak istediğini taşa kazınan sözleriyle dile getirirken, nasihat verirken öyle samimidir, inandırıcıdır ki.

"Tabgaç Budun, yani Çin milleti altın, gümüş işlemeli kemha ve ipekli kumaşlardan bolca verirmiş. Çin milletinin sözü tatlı, hediyesi de çekici imiş. Tatlı söz ve yumuşak hediyeleri ile Çinliler, ararlar ve uzak milletleri kendilerine bu yolla yaklaştırırlarmış. (Yakınlarına gelip) konan (kavimlerin ise), içlerine fesat bilgisini yayarmış. İyi bilgiye sahip bilge kişiyi, iyi cesur ve alp kişiyi yürütmez imiş. (Onların içinde) bir kişi yanılsa, beşiktekilere kadar (artık acımaz) imiş.

(Çin'in) tatlı sözüne, yumuşak hediyesine kanıp, pek çok Türk öldü. Türk milleti ölünce, güneyde Çuğay ormanına iliştin (der); yazıya, ovaya kaymayım dese, Türk milleti ölsün diye, oradaki kötü kişiler onları kışkırtır dururmuş. Uzak (kavimlere) kötü hediyeler verir ve yakındakilere iyi hediyeler vererek, onları böyle teşvik edermiş. Bu sözü dinleyip, onların yakınlarına varan, pek çok "bilgi bilmez" kişi öldü.

"Türk milleti, eğer o yerlere varırsan öleceksin! Ötüken Yeri'nde oturup, (Çin'e yalnızca) kervan ve hediyeler gönderirsen, hiç bir kaygın olmayacaktır! Ötügen Ormanı'nda oturursan, ebedi il tutup oturacaksın!"[391]

391 Türk Kült. Gelişme Çağl. 131-132.s.

"Bu yerde oturup Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor."

"Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Acıksan tokluk düşünmezsin. Öyle olduğun için beslemiş olan kağanının sözünü almadan her yere gittin. Hep orada mahvoldun, yok edildin. Orda, geri kalanınla, her yere hep zayıflayarak ölerek yürüyordun. Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Yoksa bu sözümde yalan var mı?"

Bilge Kağan’ın sözlerine, nasihatlerine, kendinden sonra gelenlerin sımsıkı sarılmaları gerekirdi. Olayların gelişimi bunun olmadığını söylüyor. Düzenin, kuvvetin şahıslarla kaim sayıldığını varsayarsak, bilhassa son senelerde devlet üç direk üzerinde duruyordu. Sırasıyla Tonyukuk, Kül-Tigin ve Bilge gitti. Sarsıntının başladığı, çöküş emarelerinin belirginleştiği bir resimle karşı karşıyayız.

Yullıg Tigin (734-739)

Bilge Kağan’ın halefi bir savaşta, hastalanıp ölmüştü. Yullıg veya Yallıg Tigin de Bilge’nin oğlu ama o daha çok tarihçi diye tanınırdı. Yazdığı kitabelerle ünlenmişti. Çinliler ona İ. Jan diyorlar. Türkler Yullıg. Babasının ölümü üzerine devlet erkânının ittifakıyla Yullıg Tigin, çürümekte olan Gök-Türk tahtına oturdu. Ne Yullıg savaşçıydı ne de Gök-Türklerde savaş heyecanı kalmıştı. Kısa zamanda büyük oranda değişiklikler meydana gelmiş, herkes ağır aksak gidişe razı görünüyordu. Yeni Kağan Çin ile dostluğu bozmama gayretine girdi, defalarca elçi göndererek samimiyetini anlattı. Çin’den fırsatçı bir tavır sergilemesi beklenir idiyse de, suskunluğunu bozmadı. Belki de Bilge Kağan’a uyguladıkları suikasttan sonra biraz suçluluk duygusuna kapılmıştılar.

Yullıg-Tigin’in Çin ile savaşı olmayınca, Çin’in de ondan bahsine gerek kalmıyor ve dolayısıyla Gök-Türklerin hayatı hakkında malûmat kesiliyor. Ancak Yullıg Tigin’in Mançurya’da devam eden gerilla savaşında Kıtanları desteklediğini[392] öğreniyoruz. Bunun haricinde hiçbir şey bilmiyoruz. Ta ki ölüm vaktine kadar.Aslında çok net bir şey olmadığı, ancak doğru veya doğru olana en yakını söylediği zannedilen neticeyi L.N. Gumilev’den alıyoruz:

392 Eski Türkler, 398.s.

“Yullıg 739’da huzurlu bir şekilde öldü.”[393]

393 Aynı Yer

Yıkılış

Yullıg Tigin’in “huzur içinde öldüğü” 739’da Gök-Türkler dertsizdi. Komşularının her biri bir gaile içindeydi ve uzun zaman böyle geçti. Kimse sataşmıyor, ne hikmetse. Kimseye sataşacak hali olmadığını söylediğimiz Gök-Türkler de sakin yaşıyor. Bu demek değil ki işler düzelmekte. Hayır, mecalsizlikten kımıldanmıyor.

Yullıg’ın ölümü ardından nasıl bir Yug (cenaze) merasimi yapıldığını bile öğrenemedik. Demek ki, Çin’in artık hiç ka’le aldığı yok. Bilge Kağan’ın oğullarından Bilge Kutluğ tahta geçti. Çin İmparatoru ona, Tengli-Han ünvanı vererek tanıdığını belirtti. “Hakan çocuk denecek yaşta olduğu için idare annesi (Tonyukuk’un kızı) P’o-fu’nun elindeydi:[394] Tengli Han’ın annesi “Hanşa-ana” alarak ta anılmakta, Türkçeye yatkın göründüğünden bizde bu adı kullanmaktayız.

394 Türk Millî Kültürü, 128.s.

Şöyle bir tanımlama yapabiliriz: Kağan, hükmünü icra edemeyecek kadar küçük, devlet hâlâ büyük. Hanşa ana dirayetsiz. Yönetenler varlıklarını hissetiremeyince yönetilenlerin itaatinden umut kesmek lâzım. Neler yapıldığına bakınca gördüğümüz bir hareket var: Çocuk Kağan iki amcasından birini Sağ birini de Sol Şad tayin etti. Böylece Batı’da ve Doğu’da birer küçük kağan, merkezde de büyük Kağan oturuyor oldu. Bu, klasik Gök-Türk devletinin idarî biçimiydi. Fakat en kuvvetli olması gereken büyük Kağan annesinin gözlerine bakan bir çocuktu. Maalesef, annesi Hanşa ana babası Tonyukuk’a hiç benzememişti, oğlunu yanlış yönlendirmeye başladı. Tengli Kağan annesinin telkinlerine kanarak Sağ Şad’ı olan amcasını öldürtüp, onun askerlerini de kendi idaresi altına aldı.[395]

395 Kök-Türk Tarihi, 78.s.

Çin İmparatorunun verdiği ünvanın manası büyüktü, fakat yaşı çok küçük olan “Tengli” Kağan buna uygun hareketlerden uzaktı. Hanşa-ana’da uzak görüşlü değildi ki oğluna kıymetli fikirler versin. Ortalık Ağustos sıcağında kavrulan orman içi gibiydi; burada yakılacak bir ateşten sıçrayan kıvılcımlar büyük yangının başlatıcısı olabilir. Nedense bunun hesaplandığı yok. Hassas bir dönemde Sağ, yani Batı Şadı’nın öldürülmesi, kurumuş ormanda yakılan ateşin savurucu rüzgârı oldu. Merkeze güvenilemiyeceği hissine kapılan Doğu Şadı kendi durumundan korkmaya başladı. Öldürülmek endişesi içinde yaşamaktansa öldürmeye kalkmak evlâdır

prensibine bağlanan Doğu Şadı harekete geçerek, Tengli Kağan'ın otağını bastı ve onu öldürdü: (Sene: 741) Çinlilerin verdiği Teng-li (Tengri) ünvanının manası: "Eski hayatında ektiğini biçen" �imiş.

Tengli Kağan'ın katledilmesiyle, manzara iyice çirkinleşti. Onun yerine tahta getirilenden, az sonra bu işi başaran çekip aldı ve onu da öldürmek vacip olmuştu. Aynı sene (741) içinde aynı kişi tahta hücum edip iki kağanı öldürmüş, sonra da kendisini kağan yapmıştı. Bu kadarı, işlerin ne derece çizgi dışına çıktığını göstermeye kâfi…

Çin'i tarife gerek var mı? Gök-Türkler kötü sarılmış yumak ipi gibi birbirine dolaşır, düğümlenirse, hemen, bir bıçakla kesmek Çin'in işiydi. Kimi zaman bizzat yapar bunu, kimi zaman da dublör kullanır. Bu defa da kolay olan yolu seçip, Türkleri birbirine düşürmeyi yeğledi. Bizi heyecanlandırmayan, sadece üzüntümüzü artıran olayları tafsilatlandırmayacağız. Kırgızlar, bozkırı kana bulamaya başladılar. Uygurların yarışı Dokuz-Oğuzları birleştirme adınaydı. Gerçek pek de gizli değil, acele görülmek istenen bir hesap vardı ve bundan sonra Gök-Türk Devleti defteri kapanmak isteniyordu. Dokuz Oğuzları bir potada eritmeyi başaran Uygurlar, daha sonra da Karluklar ile Basmılları ayarttılar.

Uygurlar elli senedir Gök-Türklere tâbi idiler ve böyle patlama yapacak baskıya maruz değillerdi. Ama gemi azıya aldılar, her şey çığırından çıktı. Uygurlar, Basmıllar, Karluklar Gök-Türk'ün yurdunu harabeye çevirmekte elbirliğiyle çalışırlarken, bundan seyir zevki alan Çin idi. Uygurların başbuğu Koyun yılında (743) Gök-Türk tahtında bulunan Ozmış Kağanı ağır bir yenilgiye uğrattı. Üç tuğlu Türk budun büyük felaketi yaşadı; bu arada Kağan'ın hatunu da tutsak alındı. Ancak son darbeyi Basmıllar vurdular ve öldürdükleri Ozmış Kağan'ın başını Çin sarayına gönderdiler.[396]

396 Oğuzlar, 18.s.

Aslında bu kadar vahşete meydan verecek eza görmemişlerdi. Nedense, kafesten boşanmış aslanlar gibi sahiplerine saldırdılar. Gözleri kararmış, beyinleri meseleleri sağlıklı algılayamıyordu. Gök-Türkler başsız, yönsüz yöntemsiz kaldılar. Fertler can telâşıyla kaçışıyorlardı. Fakat Gök-Türkler vahşi kurtlar gibi takip edilip, yakalandıkları her yerde öldürüldüler ve altın kurt başlı tuğları artık steplerde hiç görünmedi."[397]

397 Eski Türkler, 443. s..

Başa geçen kağanlar sırayla öldürülüyor, ordular durmadan yenilgi alıyor, fakat henüz ortaya havlu atılmış değil. Hayatta kalanlar yaşama ümidini kaybetmeden Ozmış Kağanın oğlunu başa geçirdiler (744 yılı). Galibiyetin mimarı rolünü üstlenen Basmıl Başbuğu da kendini Gök-Türk Kağanı ilân etmişti.

Olayları takip etmekte bulunan Çin İmparatoru Hsüan Tsung bir an evvel, Gök-Türklerin tamamen ortadan kaldırılmasını istiyordu. Kumandanlarından Wang Chung'u son darbeyi vurdurmak üzere Gök-Türk ülkesine gönderdi.[398] Bu kumandan ekin biçme makinesi gibi, Türkleri yere seriyordu. İşte bu sıralarda müttefikler arasında anlaşmazlıklar baş gösterdi; hedeflenilen Basmıllar idi. "Uygurlar ve Karluklar Basmılların üzerine saldırdılar. Kendisini Gök-Türk Kağanı ilan etmiş olan Basmıl Başbuğu öldürüldü, sonra da Uygur Hanı'nın hükümdarlığı ilân edildi.[399]

398 Gök-Türkler, 3. 59.s.

399 Türk Tarihi, 1.c. 121.s.

Bazı afetlerden geriye işe yarar şeyler de kalabilir. Gök-Türklerin uğradığı felâketten sonra kendi ülkelerinde bir şeyleri kalmadı. Aşkla sarılmış oldukları Ötüken'le aralarındaki bağları, oklarla delinip, kılıçlarla parçalandı. Hayatta kalanlardan bir kısmı yeni efendilerine tâbi olarak kaldıysa da, esas kütle "Çin'e göç edip, bu kavmin idaresine girdiler."[400] Ve 744 senesinde Gök-Türk Devleti resmen çökmüş olduğu gibi Çin'e gidenler de Tabgaçların arasına karışıp, onlar gibi Çinlileştiler.[401]

400 Oğuzlar, 18.s.

401 Eski Türkler, 422.s.

Uzatmalar

Gök-Türk Devleti tarihinin 744'de resmen çöktüğünü söyledik; ama defter kapanmamıştı. Hiçbir şey değerinde olan kısa bir zaman kullanılacak. Buna, konunun önemine uygun bir ad bulunabilirdi, vardı belki, biz moda tabiri kullanıp uzatmalar dedik. Sene 745'e gelinmiş ve hâlâ bir Gök-Türk Kağanı adına rastlanılmakta. Onun da şansı yok. Uygurlar için basit bir hendek bile sayılmıyor ki üzerinden aşma telâşları olsun. Saldırdılar,

öldürdüler. Son Gök-Türk Kağanı Pai-mei'nin kesilen başı da Çin başkentine gönderildi. Bilge Kağan'ın hanımı bütün badirelerden sıyrılabilmişti. O da son kafileyle beraber Çin'e gitti.[402]

[402] Gök-Türkler, 3. 59.s.

Gök-Türklerden Kalanlar

Devlet mefhumu onlarda gerçek manasıyla idrak edilmiş, milliyet fikri en canlı misalini onlarla bulmuştu. Dil'in ve geleneklerin vazgeçilmezliği hususunda ısrarlıydılar. Çok çetin şartlarda dahi tavizsiz savundukları ilkeleri vardı. Günlük hayatın devamı adına gözden çıkaramadıkları öyle kurallara sahiptiler ki, başkaları bunu anlamakta zorlanıyordu. Türk adını öz isimleri gibi taşımayı bir şeref saymışlar, kendilerini "Gök-Türkler" diye tanıtmışlardı. Türk tarihinde bir ilktir bu. Dil ve kültür, uğrunda ölmeyi yüksünmedikleri varlık sebepleriydi. "Bu fikir onlarda çok kuvvetli, daimi ve umumî bir şuur halinde idi.[403]

[403] Türklük Meseleleri, 20.s.

En zebun düştükleri bir zamanda Çin'e sığınmak mecburiyetinde kalmışlar, İmparator yığınlarla istek sıralamıştı. Görünüşte altından kalkılamaz, kabul edilemez gibi olsa da, boyun bükülmüştü. Hakan İmparator'a istediği atları vermiş, oğlunu rehin göndermişti. Fakat sıra olmazların sınırına dayanınca şunları söylemişti Şe-tu (İşbara).

"Her gün sabahtan akşama kadar sizin emirlerinizden başka bir şey dinlemeyeceğim. Fakat elbiselerimizin önlerini kesmeye, omuzlarımızda dalgalanan saç örgülerimizi çözmeye, dilimizi değiştirmeye ve sizin kanunlarınızı kabul etmeye gelince, bizim âdetlerimizle ananelerimiz o kadar eskidir ki, ben şimdiye kadar bunları değiştirmeye cesaret edemedim. Bütün millet aynı kalbi taşıyor"[404] Tabgaç Türklerinin her şeyleriyle Çinliliği kolayca kabul edişleri, yukarıdaki sözleri değerli kılmaktadır.

[404] Türklük Meseleleri, 24.s.

Genelde Türkler, özelde Gök-Türkler göçebeliklerinden dolayı modern çağın yabancı bazı tarihçileri tarafından aşağılanır, küçümsenir. Öncelikle bu hayat biçimini özellikle seçmiş değillerdi ki; içine doğdukları şartlar

böyle istiyordu. Ne yapsaydılar? Bozkırda ziraatla uğraşılmaz; burada muayyen zamanlarda sadece ot biter. O halde geçim vasıtası olarak yalnız hayvan beslemek zarureti vardır: "Ot her zaman ihtiyacı karşılamaz; hayvanların beslenmesi yeni, otlu yerler arama mecburiyetini doğurur. Çünkü biricik maişet vasıtası olan sürülerini beslemek, çoğaltmak onun için en hayati bir meseledir."[405]

405 Türk Tarihi, 1.c. 134.s.

Orhun Abideleri - Gök-Türk Yazısı

Bilge Kağan, Kül-Tigin ve Bilge Tonyukuk'un taşlara kazdırdıkları hatıratları-nasihatleri. Gök-Türklerden kalan ölümsüz miras. Kısa alıntıları iç sayfalarda verilmiş, önemleri gözler önüne serilmişti. Bugün on binlerce yıl öncesine ait Türk Tamgalarından (sembol resimler) bahseden bir âlimimiz var,[406] ama henüz Orhun Abidelerinin işlevini görememektedir. Geniş çevrelerce, Orhun Abideleri, Türk milletinin ilk yazılı tarihi sayılıyor. Bunun değerinin takdir edilebilmesi için "Gök-Türklerden önceki dönemlerden günümüze –istifade edilebilir– fazla bir şey kalmadığını hatırlamamız gerekmektedir."[407]

406 Ön-Türk Uygarlığı (Kâzım Mirşan)

407 Türk Kültür Tarihi, 58.s.

Gök-Türklerde Din - Gök Tanrı İnancı

Üzerinde durulması gereken bir mesele. Malûm olduğu gibi, Türk devletlerinin hepsinde müşterek bir Gök Tanrı inancı vardı. Bazıları Şamanizm diye bir dinden bahsederse de, bunun dinden başka bir şey olduğu, ama dinî motifler de taşıdığı bildirilmektedir. Çünkü şaman belirli şahıslara deniyordu. İnsan'ın aynı zamanda din olacağı düşünülemeyeceğine göre, bunun başka türlü izahı da olmalıdır. Hikmet Tanyu Hoca'ya göre: "Şamanizm eskimiş bir dinî-sihrî-mistik olaydır ve anlaşılan ana paleolitik çağdan –taş devri– bu yana rastlanmaktadır. Bununla birlikte Şamanizm'e, kelimenin öz anlamı ile bir din demek

mümkün görünmemektedir.”[408] Gök-Türklerde Şamanların ne derece önemli veya önemsiz olduğunu anlamak için Abidelere bakmak yeterlidir, orada ne Şamandan bahis var ne de Kam’dan.

408 Türklerin Dinî Tarihçesi, 81.s.

Türklerin eski dinleriyle ilgili birçok eser kaleme alınmış, girip çıktıkları inanç sistemleri enine boyuna anlatılmıştır. Halk arasındaki yaygın kanaat, “eskiden Türkler Şamanist idiler.” Bununla kast edilen, anılan ismin bir din olduğu ve Türklerin de buna bağlı bulunduğudur. Esasında ne Şamanizm diye bir din var ne de atalarımız böyle bir şeye inanmışlar. Bir Tanrıya inanıyorlardı ve bunun adı Gök Tanrı idi. Mutlak güce sahip olan güçlü bir varlığın ancak gökte olabileceği kanaatindeydiler. Bunun için “Gök-Türkleri, Şamanist damgasıyla tahlil ve değerlendirmek hatalıdır, yanlıştır. Genellikle 7. yüzyıl ortalarında Orta-Asya’nın kuzey yönündeki alanlarda Türklerin dini, töresi Tanrı (Tengri) dini idi. Buna, yüce, ulu anlamına Gök-Tengri (Tanrı) dini de denebilir.”[409]

409 Aynı Eser, 27.s.

Aklımıza gelen bir suali buraya dercetmeden geçemeyeceğiz: Milâdi 600’ün başlarında (628’de) İslâm dinini yaymakla görevli Yüce Peygamber Hazreti Muhammed, zamanın önemli devlet başkanlarına mektuplar göndermiş, onları İslâm’a davet etmişti. O tarihlerde İran ile Bizans büyük devletlerden sayılıyordu. Onlardan daha az ehemmiyeti olan başka devletler de vardı. Habeşistan, Mısır, Umman, Yemâme, Sûriye, Bahreyn ve Yemen gibi birçok devletle, devletçiğe çağrı mektupları yollanmıştı.[410] Gök-Türk devleti, adı geçenlerin çoğundan daha büyük ve etkili olduğu halde, neden davete muhatap olmamıştır?

410 Hatemül Enbiya, 324.s.

Türkler Hazreti Muhammed’in meçhulü bir kavim değildi. Birçok Hadis-i şerifle Türkler sahabelere tanıtılmış, bunlar Kütüb-i Sitte’de yer almıştır. Bütün yönleriyle Araplara tanıtılmış olan Türklerin İslâm’a davet mektubuna muhatap olunmayışı neden merak konusu olmadığı bizim merakımızı muciptir. İran Kisrasının aksi tavrından rahatsız olan Peygamberimiz, onların Bizans tarafından yenilişine bile sevinmişti. Bahsi geçen senelerde “Gök-Türk Hakanlarından Tung Yabgu (619-630) kumandasındaki Türk akıncıları İran’a dalmışlar, Rey ve İsfahan şehirlerini

işgal etmişlerdir. Bütün bu olaylar İslâm Devlet Başkanının takip etmek istediği politikaya uygun olarak gelişmişti."[411] Bunları söyleyen yazar "düşmanımın düşmanı dostumdur" meâlindeki vecizeyi hatırlatıyor ve Hazreti Muhammed'in Türklere muhabbet duyduğunu belirtiyor.

411 Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan, 1.c. 191.s.

İl (Devlet-Ülke)

Bilinen sebepler dolayısıyla sık sık yer değiştiriliyordu; Türklere göçebe denmesi bu yüzden. Ama her zaman için kendilerine ait bir devletleri ve ülkeleri olmuştu. Gök-Türkler zamanında (550-745) devlet anlamına (İl-el) deyimi kullanılıyordu, daha sonra ülke manasını da aynı kelime ile ifade etmeye başladılar. "Bununla kastedilen ülke de hiç şüphesiz hem sınırları hem de hükümdarı olan belli bir ülkedir."[412]

412 Karahanlı Devlet Teşkilatı, 39.s.

Gök-Türkleri, sahneye çıkışlarından tamamen sahne dışına itilişlerine kadar geçen yaklaşık 200 yıl içinde tanımaya-tanıtmaya gayretimiz oldu. Bunun geniş manada bilgi edinmek isteyenlere yetmeyeceğini sanıyoruz. Bazı, önemli kitap isimleri zikredilmiş olduğu için, meraklıları onlara da yönlendirilmiş saymaktayız. Şunu da burada tekrar edelim ki, aslında biten bir devlet değil hanedandır. Türk tarihi devam etmektedir. Gök-Türklerin yeni yurdu Uygur adlı Türk grubunun eline geçmiştir ve bir zaman da bu adla hüküm sürecektir. Bütün mesele bundan ibaret. Gök-Türklerden Çin'e gidenleri saymazsak, geride kalanlar başka Türk gruplarının ve Uygurların içinde görüneceklerdir.

Ünvanlar ve Terimler

Apa Yargan Tarkan: Bilge Tonyukuk için kullanılmıştı. "Başkumandan" demek oluyor. Aygucı: Aynı kişinin Devlet baş müşaviri olduğunu belirleyen isim. Bilge: "Hükümdardan sonra gelen ya veliaht'a veyahut da hükümdara en yakın akrabalarına verilirdi. Boyla: Hakan'a yakın derecede bir ünvan.

Çar, Erkin, İdi Kut, İlteber; bunlar da önemli kişilerin kullandığı ünvanlar olup, bazı küçük devletçiklerden hükümdara bağlı olanlara verilirdi. Kağan: en yüksek mevkideki şahısların kullandığı hükümdarlık ünvanıdır, Bilge Kağan gibi. Katun (Hatun): Kağan'ın hak sahibi olan kadını, imparatoriçe, kraliçe. Sarayın diğer kadınları sıradanlık arz ederken bu ünvanı taşıyan kadın bir numaradır; söz sahibi olabilir.

Şad; prenslerden, bir bölgeden sorumlu ve kendi adına ordusu olanlar böyle anılırdı. Tarkan: Kağan ailesinin dışında önemli görevler üstlenen bazıları için kullanılırdı. Tigin: Hükümdar oğlu veya prens dediğimiz diğerleri Tigin ünvanıyla anılırlardı.

Yabgu: Gök-Türk Devleti Doğu-Batı olarak ikiye ayrıldığında merkezde –doğuda– Büyük Kağan kalıyor, batı'yı Kağan'a bağlı olarak idare edene de Yabgu deniyordu. Bu bölümde istifade ettiğimiz eser Prof. Dr. Abdülkadir Donuk Bey'indir.[413]

413 İdârî Ask. Unvan ve Terimler, muhtelif sayfalar…

Uygurlar (745-?)

Büyük Gök-Türk Hakanlığına son darbeyi vuran, onların yurdunda kendi adına devletini kuran Türk kavminin adıdır, Uygurlar. Bunların geçtikleri safhalar, yaşadıkları şartlar başkalarından daha az çetin değildi. Kâh liderli, kâh başıboş oldular, oradan oraya sürüldüler, epey süründüler.

Son aşamada Gök-Türklerin altındaki minderi çekerek, üstüne oturdular. Şimdiden sonra minderi kaptırmama cehti içinde olacaklar. Biz daha gerilere gidip, ilk bilindikleri yıllardan itibaren izlerini sürmeye çalışacağız...

Uygur Adı

Türk kavimlerinin isimleri umumiyetle çeşitlilik arz etmektedir. Asırlar içinden süzülerek bize kadar gelenler en son ve en tanınmış biçimleridir. Türkler, ilk isimlerini Çinlilerden almıştır; sebep yakın komşuluk, sık münasebet ve Çin'in yazılı kaynakları. Uygurlarla ilgili hayli değişik isimler görülüyor; bunlar farklı yazılışlar olabilir: "Hoai-ho, Vei-ho, Hui-ho, Huei-hu, Vei-hu..."gibi. [414] Daha başka isimlerle anıldıkları da bir vakıadır. Kar-çe: "Bunun manası yüksek arabalı"dır.[415] Yahut yüksek tekerlek. Henüz Çin'de tekerlekli araba yok iken Uygurların böyle bir vasıtaları olması dikkat çekici gelmiş ve bununla da lâkaplandırılmışlar.

414 Uygur Türkleri, Tarihi ve Kültürü, 112.s.

415 Türk Tarihi, 1.c. 150.s.

Bir askerin aldığı son rütbe ile kavimlerin son isimleri arasında benzerlik var. Genellikle öncekiler kabul edilmez ve kullanılmazlar. Uygurlar, bu adla anılmak için asırların geçmesini beklemişler. Bir de şu söyleniyor: Yazıya geçen bütün farklı kelimeler aslında Uygur manası taşıyordu. Bunun inandırıcılığı var mı yok mu, doğrusu bilemiyoruz! Uygur kelimesinin taşıdığı mana-manalar da farklıdır: "947'de tamamlanan Çince Kiu-Wu Tai adlı eserde "şahin sürati ile dolaşan ve hücum eden" diye açıklanmaktadır."[416] Bu kadar değil; daha pek çok anlamlar verilmiştir. Uygur, adına: "Oymak", "Uy", "Çukur", "Uymak", "Takip etmek", "Yapışmak", "Akraba-müttefik", "Uygar" vb.[417]

416 Türk Millî Kültürü, 130.s.

417 Aynı Yer

Uygurların Menşei Fi tarihinde Hun adıyla anılan Türkler vardı. Hunlar büyük imparatorluklar kurdular, tarih sahnesi onlarla şenlendi. Belirli hacimdeki bir kap misali Hunlar, fazlalıkları devamlı taşırdılar. Her parça az öteye sıçrayıp-akıp farklı bir isim aldı. Aradan geçen uzun seneler de kimi aslını unuttu, geldiği yeri unuttu. Uygurların doğuş yerine varılınca Töleslerle karşılaşılıyor. Bunlar Hunların, Uygurlar da bunların torunlarıdır. Yani esas menba Hunlar.

Kısa bir ufuk turu yapıp, görelim Uygurların dedelerini: "Töles tarihi incelendiğinde, onların henüz M.Ö. III. Yüzyılda Ordos'un batısındaki bozkırlarda yaşadıkları görülüyor. Tölesler 338'de Topa hanlığının

boyunduruğuna girerek II. Yüzyılın sonlarında güneye Cungarya'ya göç edip, Selenge'ye kadar olan Batı Moğolistan'a yerleştiler."[418]

418 Eski Türkler, 23.s.

Tölesler yüksek tekerlekli arabalarını sürerek bozkırlarda yaşadılar; savaşçı ve hürriyeti seven insanlardı. Buna karşılık bir teşkilatlanma eğilimi gösteremediler."[419]

419 Aynı Eser, 24.s

Biz bu Tölesleri, Gök-Türkler bölümünde çok andık. Kalabalık ama dağınık oldukları orada da vurgulanmıştı. Doğrusu ya, niçin bir devlet teşkilatı kuramamışlar, merak konusudur. Şimdi Tölesler, dediğimiz kalabalık ve dağınık Türk kütleleri önceleri, Hunların bir dalı, sonra ana gövdeden kopmuş, bilahare kendi içinde de kopuşlar meydana gelmiş ve bir Uygur topluluğu çıkmış. Türklerin tamamını menşe olarak Oğuz Han'a bağlama, ondan dünyaya değişik isimlerle dağıtma geleneği Uygurlar içinde meridir; tarihçiler bu görevi severek yaptılar. Şöyle de yazılmıştır: "Altay Dağları'nın güneybatı tarafındaki Türkler bir süre genel olarak "Türk" veya "Türkmen", güney-doğu tarafındakiler ise "Uygur" ismiyle anılmaktaydılar."[420] Aynı kaynağın aynı yerinde, Uygurların, Hunların bir kolu olduğu da ayrıca söylenmekte ve aynı bölgede yaşadıkları kabul edilmektedir.

420 Türk Kavimleri Tarihi, 136.s.

Oğuz Han istisnai kişiliği ile, bütün Türk kavimlerinin ortak atası sayılmıştır. Hemen her Türk boyu-devleti bir yerde kendisini onunla kaynaştırır. İslâm coğrafyacıları da Oğuzlarla Uygurları eş tutmuşlardır."[421] Söylenti çok fazla. İleride "Oğuzlar" adı ile bir devletten bahsedilecek, fakat münasebet düştüğü için burada "Oğuz Ata"dan diğer Türk topluluklarına düşen payı aktarmaya çalışıyoruz. Şu, mesele edinilen dönemlerin üzeri oldukça sislidir. Amacımız, bulduğumuz ipe yapışıp ışığa doğru yükselmektir. Devlet olarak meydanda göründükleri yıllara gelmeden önce, Uygurların geçtikleri yollar, mümkün mertebe didikleniyor, özet halinde verilmeye çalışılıyor.

421 Uygur Türkleri, Tarih ve Kültürü 14s.

Hiçbir topluluk ve devlet için asûde hayattan söz edilemez. Herkes ölümle burun buruna yaşıyor. Bitmeyen savaşlar zamanın icaplarından

sayılmakta, ölenler mensubu bulundukları toplumun nüfusunu azaltmış olmaktan başka bir şey ifade etmemekte, kalanların işi zorlaşmaktaydı. Savaşlar neticesinde büyük topluluklar küçük parçalara bölünüyor, her boy kendine göre hürriyeti tadıyor, bir yandan da zayıf görünmenin tehlikesinden korunmayı amaçlayanlar yeni birlikler oluşturuyor.

Dokuz Oğuzlar-Uygurlar

Uygurların bu adı almadan önceki son adları Dokuz-Oğuzlar idi. Burada Oğuz bizim bildiğimiz manasından çok uzaktır. Oğuz, boy-kabile demektir. Üzerinde uzun araştırmalar yapılmış ve varılan sonuç böyle çıkmış. Biz konuyu açıklayan kaynaktan aynen aktarıyoruz:

"Hemen hiçbiri ana boylarla özdeşleştirilmesi mümkün olmayan ve birbirine yakın olarak yaşayan küçük kabileler kendi aralarında birleşerek ittifaklar meydana getirdiler ki, bu tür topluluklar için "oğuz" kelimesi kullanılmaktaydı. Dokuz Oğuz (Uygurlar) ve Üç Oğuz (Karluklar) kelimeleri de böylece ortaya çıkmıştır."[422]

422 Eski Türkler, 85.s.

Bu demektir ki, dokuz ayrı boy bir araya gelmiş Dokuz Oğuzlar yani dokuz kabile adını almış, daha sonra da bu birliğin adı Uygurlar olmuş. Bilge Kağan Âbidesinde denmektedir ki: "Dokuz Oğuz, İki Ediz çadırlı beyleri, milleti .... Türk Tanrısı .... üzerine Kağan oturdum. (...) Dokuz Oğuz benim milletim idi. Gök, yer bulandığı için ödüne kıskançlık değdiği için düşman oldu..."[423]

423 Orhun Âbideleri, 33 ve 41.s.

Uygurları meydana getiren kabilelerin adları Çin kaynaklarının yardımıyla sayılabiliyor: "1- Yüe -Lo-Ko (Yağlakar), 2-Hu-tu-ko (Uturkar), 3- To-lo- Wu-hau (Kürebir), 4- Mo-ko-si-ki (Bakasıkır), 5- A-Wu-ti (Ebirgeç), 6- Ko-sa (Kasar), 7- Hu-Wu-su, 8- Yüe-Wu-ku (Yağmurkar), 9- Hi-ye-Wu (Aymur-Eymür). Bunların liderliği ise Yağlakar ailesinin elindeydi."[424]

424 Uygur Türkleri, Tarih ve Kültürü, 14.s.

Bir de şöyle teşekkül ettirilmekte Uygurlar: “Tabgaçlar devrinde (386-534) Kao-kü (...) adı ile görülen ve V. asrın ikinci yarısında bir beylik kuran Uygurlar, daha sonra bütün Yukarı Orta Asya’yı kapladığı anlaşılan Töleslerin bir kısmını meydana getirmişlerdir. Bunlar birinci Gök-Türk Hakanlığı çağında durumlarını muhafaza etmiş, Selenge Irmağı etrafında oturmuş ve VII. asrın ilk çeyreğinde Sir Tarduşların altı kabileden kurulu birliğine katılmışlardı. Daha sonra P’u-ku, Tongra, Bayırku ve Fu-lo-pu kabileleri de Uygur kabilesi etrafında toplanarak Uygur adını almışlardır. Beyleri Erkin ünvanını taşıyordu.”[425]

425 İslâm Ans. 12/2.c.

Dünya kurulduğundan beri, bir de Kurtlar Sofrası var edilmişti ve bu sofrada bir kaşığa sahip olmak, her zaman zor olmuştu. Devenin iğne deliğinden geçmesi kadar değil, fakat becerilecek işler ağırdı varlığın devamı için. Birçok savaşlara girilecek, zayiatlar verilecek-verdirilecek ama asla pes edilmeyecek. Velhasıl, Asya muhataralı bir yerdi ve burada müstakil bir isim altında “var”ım demek, çok şey istiyordu. Uygurlar, önce Ju-janlara boyun eğdiler, gördükleri kötü muameleye dayanamayıp, isyan ettiler. Zaman geldi Çin ile savaşı göze aldılar. Savaşların arkası hiç kesilmedi. Kabiledaşları çıktı karşılarına, geri dönmediler. Moğollarla boy ölçüçtüler yeri geldiğinde. Kısacası ayakta durabilmenin bütün şartlarını eksiksiz yerine getirdiler. Yorgun düştüklerinde ise Gök-Türk Hakanlığının himayesini, sıcak bir yorgan gibi üstlerine çekerek biraz rahata erdiler. Elli sene sürdü kış uykuları. Arada bir git-geller oldu.

Gök-Türklere tâbi olarak yaşarlarken kendi kendilerini temsil ediyorlardı. Erkin ünvanlı T’ekien adlı bir reisleri vardı, fakat asıl büyük reis Gök-Türk Kağanı idi. Gün geldi, reisleri T’ekien öldü, sonra onun oğlu P’use Erkin seçildi. Geçen yıllar, büyüğün gücünü eritip, küçüğün ekmeğine yağ sürmekteydi. Candan bağlılıkların tasavvur edilemediği, her bağlının, her an düğümleri çözme arayışında olduğu günlerdi. Gök-Türklerde gözle görülür zafiyet başlamıştı. Bu hengâmede Tarduşlarla birleşen Uygurlar efendilerine saldırmaya tereddüt etmediler ve de galip geldiler. (630)

Asya’nın fatihleri Gök-Türklerin keskin kılıçları buruşuk beze, okları ıslak kâğıda dönmüştü; 100 bin kişilik Gök-Türk ordusu P’use’nin beş bin askeri tarafından pusuya düşürülüp, perişan edildi. Yenilgiden canını kurtarıp da kaçabilenler Altay Dağları’na kadar kilometrelerce kovalandılar.

Bu zaferden sonra Uygur reisinin şöhreti bütün Türkistan'ı tuttu.[426] Bunun tam zıttı da Gök-Türkler için geçerlidir.

426 Büyük Türk Tarihi, 3. 756.s.

P'use'nin hakkını teslim etmek lâzım; kahramanlığını lâyıkıyla ispatladı. Hangi ahvalde olursa olsun kendisinden 20 kat fazla olan bir orduyu dağıtmak her babayiğidin harcı değildi. P'use bu zafer sarhoşluğuyla Erkin ünvanını terk edip İlteberi aldı ve başkentini Tula şehrinin kuzeyine nakletti. Henüz devlet olamasalar da, ilk adımlar atılıyordu. Buna örnek olarak Çin'e hediyelerle beraber elçiler gönderip, anlaşma teklifinde bulunuldu.

Uygurlar, P'use'nin liderliğinde şöhrete kavuşunca Sir-Tarduşlar da onlara katıldı. Burada tevil'e gelmeyecek önemli bir başarısı var Uygurların, ama şunu da söylemek boynumuzun borcu; Gök-Türkler yıkılış arifesindeydiler. Çin ile yapılan savaşlarla enerjileri tükenmiş, peş peşe gelen sarsıntılar kendilerinde güven duygusu bırakmamıştı. Yani manen yıkılmıştılar. Ki az zaman sonra son direkleri de kaydı ve bilindiği gibi elli sene sürecek Çin'e bağımlılık başladı.

Efsanelerde-Destanlarda Uygurlar

Eski milletlerin-devletlerin tarihinde ne kadar olay varsa bunların yarıdan fazlası efsanelere dayalıdır. Bizim usulümüz; gerçek olduğu sanılan-bilinen ile efsanevî olanı birbirine karıştırmamaktır. Uygurlarla alâkalı takip edilen geriye gidişle, M.Ö. 2. asra kadar ulaşılıyor. Hunların bir parçası oldukları görüldükten sonra destanî bilgilere geçiyoruz. Kendilerini Dokuz Oğuzlar olarak dokuz kabilenin bir araya gelişiyle teşekkül etmiş saymıştık. Bir de bizim Oğuz Hanımız var. Kimliği ne kadar anlaşılabilmiştir, onunla ilgili bilgilerin ne kadarı gerçek, ne kadarı efsanedir? Bu hususlara girmeyeceğiz. Bazı okurlar için en uç örnek sayılabilecek bir tanıtımı aşağıya alıyoruz. Kur'an-ı Kerim'de Zülkarneyn ve Yecüc-Mecüc geçer. Birincisi kurtarıcı, ikincisi insanların baş belasıdır. Bu beladan bizar olanlar Zülkarneyn'e, kendilerini onlardan kurtarmasını rica ederler. Kur'an-ı tefsir eden birçok Arap müfessiri –nedense– Yecüc ve Mecüc'ü Türk yapmak için çırpınırlar. Birçoğunun Zülkarneyn'i Makedonyalı İskender yapma çabası da vardır. Bir Türk müfessiri olan, IV. Mehmet devrinde yaşayan Vani Mehmed

Efendi'nin "Arai-ül Kur'an"ın ikinci cildinin 250. yaprağında Oğuz Han'dan bahsederken şöyle bir fıkrasını görürsünüz. Aynen tercüme.

"Türkler, Kur'an'da bahsi geçen (Zülkarneyn)den maksat (Oğuz Han) olduğunu söylerler ki, bu hususta "tereddüdü mucip olacak bir nokta yoktur."[427] Ulemadan bazılarının peygamber olduğuna inandığı Zülkarneyn'in Oğuz Han olabileceğine inananlar da var. Niçin olmasın ki. Gelelim efsane sayılanlara; destan denenlere, bunlardaki Uygur-Oğuz münasebetine.

427 Türklük Meseleleri, 112-113.s.

Destanda, Oğuz birçok savaşlardan sonra yurduna dönüyor ve taraftarlarıyla bir toy düzenledikten sonra, Uygur adının meydana çıkışına sıra geliyor. Destanın anlatışı şöyledir. Oğuz, "kendisine yardım etmek üzere iltihak etmiş olan bir kavme "Uygur" adını verdi. Türk dilinde izinden giden, uyan demektir."[428] Uygur adı ile anılan kavimlerin hepsi bunların soyundan gelirler." (...) Uygurlar, her zaman için Oğuz Han'la beraber olmuşlardı. Oğuz Han dünyanın diğer memleketlerini zapt etmeyi aklına koymuştu. Akına çıkmadan önce, kendi yurdunda kalsınlar ve evini korusunlar diye, Uygurları kendi memleketinde bırakmak istedi.

428 Oğuz Destanı, 20.s.

Oğuz Han ile alâkalı geniş bilgilere birçok insan vâkıftır, bundan mahrum olanlara ise kitaplar yardımcı olacak. Mevzuumuz olmadığı için, burada ondan genişçe bahsetmemiz uygun düşmez. Uygurlar adına onu da kısaca anmış olmakla yetineceğiz. Her fırsatta hatta fırsat yok iken bile münasebetsizce fırsat doğurup, Türk'ü aşağılayanlara cevap olsun diye de Yecüc ve Mecüc meselesini biz açtık.

Türk Destanları Uygurlara geniş yer ayırmakta; ayrıca Çinliler de birtakım efsanelerle Uygurları anlatmaktadırlar. Hunlarla köken birliği Çin tarihlerine şöyle yansımış: "Hiungnu (Hun) hükümdarlarından birisinin fevkalâde güzel iki kızı olmuştu. Bu kadar güzel kızları insanoğullarıyla evlendirmeye kıyamayan hükümdar, onları Tanrıya takdime karar vermektedir. Memleketinin kuzey taraflarında boş bir arazi seçmiş, Tanrı gökte olduğu için göğe yakın olmak üzere bir kule yaptırmış, kızlarını bunun içine koyup, Tanrıya kızlarıyla evlenmesi için yalvarmıştı. Bu boş arazinin ortasında kule içinde kalmış olan kızlar, bir müddet sonra bir kurt uluması duymuşlardı. İhtiyar bir kurt gece gündüz kule etrafında

dolaşmakta ve ulumakta idi. Sonra kulenin dibinde bir in yapmış, buraya yerleşmiştir. Küçük kız herhalde bu kurdun Tanrı olduğunu söylemiş ve kardeşini kandırarak, birlikte aşağı inmişler ve kurtla birleşmişlerdir. İşte bu kurttan olan çocuklar Uygur milletini teşkil etmiştir.”[429]

429 Türk Tarihi, 1.c. 151.s.

Kurdun bütün Türk devletlerinde benzer olaylarla anlatılması tesadüf değildir. Ne kadar efsane-destan vs. dense de hiç olmazsa kavmî birliği göstermeye, ispata yarıyor. Hürriyet aşkı ile tanınan Türk milleti bu yönüyle de kurda benzemektedir. Uygurların bir büyük topluluk halini almasında, kendilerine iştirak eden birçok kabilenin değişik isimleri görülmekte, ama hepsi Uygur adıyla anılmaktadır.

Gelişme-Genişleme ve Çin Takozu

Uygurlarda onlarca nesil gelip geçmiş, sıradan bir boy olmaktan kurtulamamışlar, ta ki 630’a kadar. Bu yıla kadar yeryüzü için fazla bir şey ifade etmiyorlardı, fakat Gök-Türklerin kalabalık ordusunu dağıtmaları birden yıldızlarnı parlattı. Bundan sonra yine savaş, yine zafer derken, Asya’nın en nüfuzlu kavmi olarak Gök-Türklerin yerini aldılar.

Pusa çok değerli bir liderdi; Çin kaynakları onun için övücü ifadeler kullanmaktan çekinmiyor. “Kendisi çok güzel savaş plânları yapardı. Düşmanla karşılaştığı zaman ordusunu savaş düzeninde dizdirip ve askerleriyle subaylarının önüne geçer, öylece taarruz ederdi. Az miktarda askerle kolaylıkla başarı kazanırdı. Askerî talimler yapar, ok atar ve askerleri ile beraber ava giderdi.”[430] “Annesi de halkın şikâyetlerini dinliyor, davalarına bakıyordu. Kanun ve nizamları bozanları cezalandırıyordu. Bu suretle kabilelerin düzeni muntazam yürüyordu.”[431]

430 Türk Kült. Geliş. Çağl. 176.s.

431 Uygur Devletleri, Tarih ve Kültürü,

Annesinin de yardımıyla Pusa, Uygurlar için büyük başarılar elde etmişti. Bir devlet temeli atmanın kolay olmadığı, daha ziyade başıboş –hoyrat– yaşayan insanların disipline sokulmasının zor olduğu bir gerçektir. Uygurların 631’deki nüfusu 100 bin kişi, Seyantolar 70 bin çadırlık bir

kabile, [432] hedefte olanlar ise bu kalabalık Seyantolardı. Pu-sa'nın varisi kumandan Tu-mi-tu başka Türk boylarından da asker toplayıp harekete geçti ve savaşı galibiyetle bitirdi. Çin'e elçi gönderen Seyantolar, Hakanlıklarının tanınmasını talep ettiler. İmparator gerekeni yaptı, Uygurlara karşı Seyantoların yanında olduğunu gösterdi ve bunların devleti kurulmuş oldu. Seyanto –Sir-Tarduş– bir Türk kabilesi, ama Çin'in onları tercih sebebi Uygurlarla devamlı düşmanlıklarını sağlamak, büyük bir Türk devleti oluşumunu engellemekti. Zaten Gök-Türkleri de zincire vurmuşlardı.

432 Eski Türkler, 279.s.

Pu-sa'nun ölümünden sonra Uygurların İlteberi Tu-mi-tu oldu. Seyantolarla savaştı. Güya bir devlet sahibi idiler, bazı kabileleri itaatleri altına almışlardı, fakat buna sahip olamadı Seyantolar. Uygurlar mesafe kat etmeyi sürdürdüler. Kuvvetleri makul bir seviyeye erişmişti. Çin'e doğru akınlara başlayıp Sarı Nehire kadar yaklaştılar. (Sene 646)

Tu-mi-tu'nun Çin kuklası olduğu söyleniyor. [433] Ayrıca şöyle de denmekte: "Tu-mi-tu Seyantoları mağlup ettikten sonra diğer beylerle birlikte Tang İmparatorluğuna itaat arz etti. Töles kabileleri için en çıkar yol bu idi. Kendi başlarına yaşama tarzından hiçbir şey kaybetmeden Çin'le ticaret yapma imkânına kavuşarak oldukça kazançlı çıktılar."[434] Olaya kısa vadeli kazanç açısından bakılınca ikinci görüş doğru olabilir. Bağımsızlık öne alınırsa sakıncalar meydana çıkıyor. Bir kere, Tu-mi-tu Çin'in tesirinde idi. İmparatora gönderilen elçiler gayet iyi karşılanmıştı. Bu arada tabiiyetlerini arz ettiler, karşılığında birtakım yardımlar aldılar. İmparator Tay Tsung Uygur elçileri için şölen düzenledi, onlara itibarlı misafirleri gibi davrandı ve dönüşlerinde birçok Çinli kumandanı beraberlerinde Uygur ülkesine gönderdi. Bunların bin kadar[435] olduğu söyleniyor.

433 Uygur Devletleri, Tarih ve Kültürü, 12.s.

434 Eski Türkler, 288.s.

435 Büyük Türk Tarihi, 3.c. 758.s.

Uygurların Çin nüfuzu altına girdiğini kabul etmek lâzım, ama bunun aksi olsaydı ayakta durulabilir miydi? 100 bin nüfuslu bir devletçiğin Çin'in burnunun dibinde ve Çin'e rağmen varlığını sürdürmesi olacak iş mi? Elçilerle beraber gelen Çinli kumandanların direktifleriyle Uygur devleti on

bir vilayete bölündü; her vilayete bir kabile reisi tayin edildi. Her bir reise, İmparator tarafından, kuşaklarına "üzeri altınla süslenmiş demir bir balık asmalarına müsaade edildi. Bundan sonra Uygurlar ülkesinden Çin'e gelen yollar yaptırıldı. Bu yollarda 68 konak yeri kuruldu. Yolcular bu konaklama yerlerinde taze et ve sütlü maddeler buluyorlardı."[436]

436 Türk Tarihi, 1.c.153.s.

Bir yanda gerçeğin dayattığı tâbi olma durumu, diğer yanda yüreklerde yanan hürriyet meşalesi daima birbirine tezat teşkil ediyordu. Henüz hiçbir hususta gerekli devlet tecrübesine ve maddi imkânına sahip değildiler. Bunun idrakinde olanların başında devletin başındaki kişi geliyordu. İstemeyerek, beğenmeyerek boyun büker rolü oynanıyor. İmparator tarafından Tu-mi-tu'ya "Çin orduları kumandanı ünvanı verilmiş lakin o bunu benimseyememiş, milletine de benimsetememişti. Kendisi Han –belki de İlteber– olarak yahut Kağan sıfatı kullanarak hizmet etmeyi arzuluyordu. Nitekim Tu-mi-tu, "Kağan ünvanını aldı."[437]

437 Tarihte Türklük, 105.s.

Tu-mi-tu'nun Öldürülüşü (648)

Çinlilerin kurduğu nizam pek kabul görmedi. Tu-mi-tu teşkilatını Gök-Türkler gibi kurmaya çalıştı. İçeride ve dışarıda devleti temsilen üçer vezir tayin etti. İşler yoluna girmek üzereyken nasıl olduğu sarahatle anlatılamayan bir namus meselesi ortaya çıktı. Tu-mi-tu'nun yeğenlerinden U-he amcasının kızına veya kadınlarından birine tecavüz etmişti. Bu olayın duyulmasından sonra ki gelişmelerde kaçan yeğen ve yanındakiler, bilahare dönerek, ansızın otağı bastılar ve Tu-mi-tu'yu öldürdüler.[438] U-he suç ortaklarıyla beraber kayınpederi olan Çepi Han'a sığındı. İmparator cereyan eden olaylara fazla tepki göstermedi, Tu-mi-tu'ya, bütün masraflarını karşılayacağı iyi bir cenaze merasimi tertip edilmesini sağladı.

438 Türk Tarihi, 1.c. 154.s.

Cinayeti işlemiş olan U-he hiç umursanmıyormuş gibi üzerine gidilmedi, hatta ona birtakım vaatlerde bulunan Çinliler, Çin'e dönmesini sağladıktan

sonra yakalayarak başını kestiler.[439] Uygur tahtına Çin tarafından, Tu-mi-tu'nun oğlu Pa-yün geçirildi.

439 Büyük Türk Tarihi, 3.c. 759.s.

Taşıdıkları ünvan Kağan olsa bile Uygurların lideri, Çin eyalet valisi durumundaydı. Yaşanan son kargaşa, işlenen cinayet, iktidar değişikliği, henüz kuruluş aşamasındaki düzeni temelden sarstı. İçeride arkası gelmeyen karışıklıklar hüküm sürüyordu ki, bundan On-Oklar istifadeye kalkıştılar. Uygurların kuzey karargâhı Beş Balık şehri On-Ok lideri Açina Uluğ tarafından tahrip edildi. (Sene 651)

Çin manevî baskısını dostane bir şekilde sürdürüyor, Uygurlarda onların bu durumunu kabullenmiş vaziyette idiler. On-Okların yaptığını yanlarına bırakmamak için hazırlanan 50 bin kişilik Uygur ordusuna 20 bin kişilik Çin desteği geldi, beraberce Açina Uluğ'un üzerine yürüdüler. Bu orduya Aşira Uluğ'un dayanacak gücü yoktu; Beş Balık tekrar eski hüviyetine döndürüldü. Zahirde bir Türk boyu bir Türk boyu tarafından yenilmiş, bir Türk şehri el değiştirmiş gibi görünse de asıl zafer Çin'e ait. Zira Uygurlar Çin'in emri altındaydı ve Hakanlarının seçimi, taşıdığı ünvan imparator tarafından veriliyordu. Gök-Türklerin 630'dan itibaren hürriyeti kaybedişleriyle başlayan, Çin'in Asya'ya hâkim olma süreci çeşitli biçimlerde devam etmekteydi. Kısacası Uygur zaferi Çin'in sayılıyordu. Uygur Kağan'ı Pa-yün Çin'in bağımlısıydı.

Pe-li Han ve Sonrası

Çin'in Kağan yaptığı, kendisine hizmet ettirmeye çalıştığı Pa-yün 661'de öldü. Oğlu Pe-li tahta oturdu. Babası gibi olmaya hiç niyetli değildi. Başka Türk kabileleriyle birleşerek boyunduruktan kurtulmak istedi. Öncelikle ordusunu hazırlayıp, Çin sınırlarına tecavüze başladı. "Ortalığı yakıp yıktı."[440] Tabiatıyla Çin şoke olmuştu; derhal Pe-li'nin âsi ilân edilmesi cihetine giden imparator, bir de üzerine 100 bin kişilik ordu gönderdi. Çin'in hiç şansı yoktu. Şiddetli kış ve hüküm süren kıtlık bu büyük orduyu mahvetti.[441] Bunun böyle olmasının sebebi, Uygurların içerilere çekilip Çinlileri meşakkatli yolculuklara mecbur bırakmaları ve tabi olaylardı.

440 Aynı Eser, 760.s.

[441] Türk Tarihi, 1.c. 154.s.

Aslında Uygurların Çin'e karşı zafer elde etmeleri arizi bir durumdu. Boy ölçüşülmesi katiyen kaabil değil. Üç yaşındaki bebeğin, gelişmiş, orta yaşlı biriyle karşılaşmasında bebeğin şansı olabilir mi? Önce Çin akıllı davranmaya çalıştı; zayiata lüzum görmeden halledilecek bir iş sayılıyordu Uygurları avuca almak. Ve de öyle oldu; Uygurlar Çin'e boyun eğmek mecburiyetinde kaldılar. Pe-li ölünce, yerine geçen oğlu yiğitliğe soyundu, başkaldırmayı denedi, neticesi hüsran. (Sene 685)

Çin bizi bıktırdı ise de mecburuz anmaya. Dev gibi oturmuş, uzun kollarını her tarafa uzatabiliyor ve uzandığı her tarafta da Türk kabileleri yaşamakta. Ne zaman işine geldiğine inanırsa dost görünmekte, mümkün olduğunca bu dost görüntüsünü düşmanlığa kullanmaktaydı. En fazla yapılan ise Türklerin Türklere kırdırılması. Gök-Türklerin birinci tükeniş yıllarında da Uygurların ağır bir tekmesi Çin tazyiki ile atılmıştı.

Kendine göre akıllı bir siyaset takip eden Çin uzun yıllar Türkü Türke kırdırmaktan faydalanmayı bildi. Arada bir kendilerine yönelen saldırıları da tek başına yahut bir Türk kabilesinin yardımıyla tesirsiz hale getiriyor ve Çin hep kazanıyordu.

Ne Hür İdiler Ne Değil

İsteyen, Uygurların hür olduğunu düşünebilir; tabii kendini aldatmış olur. Esir veya köle de değildiler. Bir daire çizilmiş ve içinde oynamalarına izin verilmiş, onun içinde müstakil, dışında bağımlılar. Yaptıkları savaşlar var, lâkin bunlarda sadece Çin'in işine yarıyor; bir başka deyişle Çin'in menfaatine savaşıyorlar. Onlar için şöyle bir yorum yapılmıştır ki, galiba uygundur: "Hediye ve ödüllerle her zaman kandırılan Sarı Nehir'deki Uygurlar veya Dokuz Oğuzlar İmparatorluğun sadık hizmetkârları haline gelmişlerdi. Türklerin (Gök-Türkler) sahip oldukları vakardan da yoksun idiler. Hürriyet sever Uygurlar ise güçlü bir devlet kuramamış, buna tenezzül de etmemişlerdi."[442]

[442] Eski Türkler, 340.s.

Bu kadar değil. Niyet taşınmış, teşebbüs edilmiş önlerine sarp dağlar gibi dikilen Çinliler geçit vermemiş. Pe-li'den sonra tahta geçirilen oğlu Tu-kia-

li-çi boş durmamış, başkaldırmış, o da mağlubiyetten başka bir şeyle tanışamamış. Büyük denizin küçük denizi yutması misalini, küçük Türk devletlerine Çin'in yaptıklarında görüyoruz. Hem de öyle durumlarda, öyle acı biçimde tezahür eden olaylar var ki, bunlara bakınca suçlayacağımız sadece Çinliler olmuyor.

Gök-Türklerin 630'da başlayan Çin'e teslimiyetleri yarım asrı doldurmuş, bu zaman zarfında içinde bulunulan hayata alışılmamıştı. Bazı denemelerden sonra daha çaplı ve başında Kutluğ'un bulunduğu bir başkaldırı hareketi görüldü. Gelişmeler Gök-Türklerin dirilişine kapı açarken imparatoru derin endişelere sevk etti. Kutluğ'un isyanını başarısız kılmak isteyen Çin, karşı silah olarak Türklerden de istifade ediyordu ve bunların içinde Uygurlar da bulunmaktaydı. Muhtemelen o sıralardan bahseden Tonyukuk kitabesinde deniyor ki: "Düşmanlar çevremizi kuzgunlar gibi sarmışlar ve biz onlar için leş idik."[443]

443 Aynı Eser, 348.s.

Gök-Türklere Tâbiiyet (692!)

Kutluğ azmi ve inancıyla başardı. İçlerinde birçok Türk unsuru da bulunan Çin orduları, hürriyet ateşini söndürmeye nefes yetiremediler. Yeniden dirilen, kurulan Gök-Türk Hakanlığı ile Uygurlar düşman pozisyonunda idiler. Tula Nehri kenarında iki Türk ordusu savaştı, burada Uygurlar perişan oldular. Hem de, bu savaşta Tonyukuk idaresindeki iki bin kişi altı bin kişilik Uygur ordusuna karşı savaşmıştı. "Türkler (Gök-Türkler) onları suya döküp, takip ederek kaçanlardan yakaladıklarını kılıçtan geçirdiler. Baz-Kağan öldürüldü. Uygurlar ise (Gök) Türklerin hâkimiyetine girmiş oldular.[444]

444 Aynı Eser, 349.s.

Zoraki evliliğe benzer bir durum. Maddi sebepler bağlıyor dillerini, baş işaretiyle "evet" diyorlar. İçlerinde başka bir sevda var, her toplumda olduğu gibi. Gök-Türk hâkimiyetini kabul ederlerken, onlara kalbî yakınlık duymuyorlardı. Savaşlardan sonra yenilmekle, ram olmak zorunda kaldılar. Aynı şekilde bir bağlılık Çin'e karşı da, başka güçlü bir devlete karşı da olabilirdi. Burada, kan bağını ileri sürmenin hiç manası yok. Adları başka

olanlar birbirine yabancıdır, bu o zaman için böyle. Tâbilerin gönlünde yatan aslan fırsat kollar, eline imkân geçtiğinde derhal kafesini parçalar.

Huzur mu, Sükûn mu, Bıkkınlık mı?

Savaşlar bazen heyecan verici olsa da, çok zaman insanların ağzının tadını bozuyor. Çin usanmıştı. Gök-Türkler silkinip, kanlarıyla hürriyetlerini satın almışlar, devamlı teyakkuz halindeler. Zorla kendilerine tâbi ettikleri Uygurlara güvenememenin de huzursuzluğunu yaşamaktalar. Birçok atışmadan sonra Gök-Türkler barış dönemine girdiler, böylece rehavete kapılmış oldular. Uygurlar eski günlerini özlüyorlar, bağlılığı bir tarafa atıp, gitmek için bahaneler arıyorlardı. Her şeyin farkında olan Çin, biliyordu ki Uygurlar bağımlılığa tahammül edememişler. Malûm meziyetlerini öne çıkarıp ayartma işini gerçekleştirdiler. Sonunda dargın, bezgin ve kırgın Uygurların bir kısmı çekip Gobi'ye gittiler. Bu olay önemliydi. En fazla da Gök-Türkleri ilgilendiriyordu. Çünkü bağımsız Türk kabilelerini aynı sancak altında toplayarak güçlerini artırmışlar, Çin'i korkudan titretir duruma gelmişlerdi. Uygurların çekip gittiği sıralarda Bayırkular da isyan ettiler. Gerçi bu isyan bastırıldı, ama Bayırkuların "kumandanları Uluğ Erkin başka bir yer olmadığı için muhtemelen Çin'e kaçmıştı."[445] Gelişen olayların üst üste konması, Uygur ve Bayırku gücünü Gök-Türklerin kaybettğini, bunların Çin'in hizmetine amade göründüğünü anlatıyor. Tabi, Uygurların bir kısmının gidip, çoğunluğun hâlâ Gök-Türklere baş eğerek yerlerinde durduğunu unutmayacağız.

445 Aynı Eser, 363.s.

Bütün zamanların olayları kaydedilmemiştir. Daha önceleri de açıklandığı gibi, ana kaynaklar Çinlilere ait. Onlar kendileri için kayda değer görmedikleri hiçbir şeyi yazmamışlar, yazılmayan olaylar da yok sayılmak durumundadır. Ancak, daha sonraki hadiselere bakılınca, Gök-Türklerden kaçan hürriyet sever! Uygurların Çinlilerin eline düştükleri anlaşılıyor.

Gök-Türk Devleti ikinci hayatını yaşarken, ne derece isabetli olduğu anlaşılamamış olsa da Kapgan Kağandan şikâyetler başlamıştı. Çin'e, üç senelik döneminden sonra (703-706) savaş açmaya niyetlendi. Yine Kapgan'ın ne derece rolü oldu, bilmiyoruz, Kuzey Çin'deki Türkler isyan

ettiler. Çıkan vuruşmalarda Çin'e epey hasar verdirildi. Bir de devlet merasından bir hayli at çalan Türkler ileride bunlardan çok istifade ettiler. Kül-Tigin'in altında üç at çatladığı savaşın cereyan tarihi Türk isyanlarıyla aynıdır. (704) Ve bu savaşta kaçak olarak zikredilen Uygurlar Çin ordusu saflarında görünmekteydi.[446]

446 Aynı Eser, 366.s.

Bozkırın hür havasını teneffüs edip, hayvanlarını otlatacak, mihnetsiz yaşayacaklardı. Gök-Türklerden kopup giden Uygurlarda amaç bu idi. Lâkin kısa süre içinde Çin'e hizmete başladılar, soydaşlarına silah çekmek zorunda kaldılar. Bunlar sayıca az olabilirler, neyse denebilir, ama daha kalabalık olan Uygur kütlesi de rüzgâr bekliyordu. Hafif bir rüzgârla Gök-Türk ağacından düşecek yaprak gibiydi Uygurlar. Ve Tatabılar, Kitanlar. Bu son iki kabile Moğol'dur, Uygurlar Türk. Gök-Türklerin zaten adı üstünde. Bir bakıma Uygurlar duyarsız sayılıyor bu meselede. Gök-Türkler soylarının, kardeşliğin farkındalar, bunun için diğerleri gibi tutulmamış kardeşleri. Herhangi bir kabilenin tâbi olmasıyla bir değil Uygurlarınki. "Özel halk" olarak kabul görmüşler. Fakat bunun faydası yok. 714'te Tatabılar, Kitanlar ve Uygurlar beraber isyan ettiler. Bu olay Gök-Türk yazıtlarına şöyle yansıdı: "Dokuz Oğuz beyleri yeniden düşmanım oldular."

Uygurların İsyan Sebebi

Kapgan Kağan belki haşindi, ürkütücüydü, fakat bu isyana sebep değil. Çeşitli bahaneler bulunabilirse biri de bu olabilir. Uygurların Tatabı ve Kitan gibi Moğol kabileleriyle beraber hareket edişi yadırganmakta, buna cevap da şöyle verilmektedir.

Münasebetler açısından Uygurlar biraz farklı, gördükleri itibar öbürleriyle mukayese edilemez. Yapılan savaşlarda Gök-Türk ordusunun zafer kazanmasına Uygurların katkısı diğerlerinden çok fazla. Cengâverlikte, diyorlar ki Tatabılar ve Kitanlar Uygurlarla boy ölçüşemez. İltifat olarak bunlar kendilerine alenen söyleniyor. Hassas bir nokta var. Savaşın ceremesi ölüm semeresi ganimet idi. Uygurlar derler ki, biz kardeş isek ve de iyi savaşıyor isek bunun neticesinde farkımız ortaya konmalı. Tabi istenen olmamış, ganimet paylaşımında böyle bir hakkaniyet gözetilmemiş,

haksızlığa uğradıkları kanaatine varan Uygurlar, bu yüzden, isyan eden öbürleriyle beraber harekete geçmişler.

Uygur-Gök-Türk Savaşı (716-717)

Uygurların içinde bulunduğu isyandan bahsediyoruz, bu arada Türk veya değil, Gök-Türkler bütün tebaalarını kaybediyor, hepsi de aynı yolda. Sanki müşfik bir Kağan zamanında, bağlılar uslu duruyormuş gibi, bütün kabahat Kapgan Kağan'a yükleniyor. Fakat şimdi o yok, o şeditmiş, halka zulmedermiş, onun için millete sonradan ilave edilen yamalar dökülmüş. Bahsedilecek savaşta, Gök-Türklerin başında Bilge Kağan var. Olayların işleniş biçimine bakacağız.

Kapgan Kağan ölünce (716), kısa süre olsa da bir kargaşa yaşandı. Kül-Tigin, ölen Kağanın oğlunu ve birçok devlet erkânını öldürdü, tahtı ağabeyine teslim etti. Ağabey Bilge, Kağan olup tahta oturuncaya kadar Uygurlarda bir kaynama başlamış, onlar fırsatı ganimet bilip ayaklanıyorlardı ki, Bilge Kağan hemen üzerlerine saldırd. "Hamar daban taygalarına çekilen Uygurlar birçok ganimet bırakmak zorunda kaldılar. Bu savaşta yedi kabilenin esir düştüğünden bahsedilmekte olup bunlar Uygurlardan başkaları demektir."[447]

447 Aynı Eser

Uygurlarla beraber Gök-Türklere karşı savaşan yedi kabilenin kimler olduğunu öğrenemedik, muhtemeldir ki, birçoğu Türk kabileleri idi. Uygurlar, yenilginin ardından Çin'e kaçmak zorunda kaldılar. Böyle durumlarda, mağdur kalan her kavim için imparatorluk gölge vermeyen bir şemsiyedir. Korunmak amacıyla sığınan kavimlerin askerleri, ilk savaşta Çin ordusunda yerini alır ve Çin'in savaşçısı olarak hizmet görür, kural bu! Bilge Kağan'ın, bu savaşı kısa değerlendirmesi şöyle: "Selenge'den aşağı yürüyerek Kargan-Kısıl'da evini barkını orada bozdum... Uygur İlteberi yüz kadar askerle doğuya kaçıp gitti."[448]

448 Uygur Türkleri, Tarih ve Kültürü, 21.s

Demek ki, az miktarda savaşçının öldüğü, İlteberin ancak yüz kişiyle kaçtığı anlaşılmakta ve yine Uygurların çok büyük kısmı Gök-Türklerin içindedir. Dost olmayı beceremeseler de, uzun süre, daha doğrusu Gök-

Türklerin kuvveti yerinde oldukça, Uygurlar isyanı denemediler. Ama için için iki taraf da birbirlerinin boğazını sıkmaya can attılar.

Güneydeki Uygurlar

Bilgiler bölük pörçük, fakat normal, çünkü Uygurlarda yekpare değil. Gök-Türklerin içine girip çıkanlar, Çin'e iltica edenler hâlâ orada burada küçük birimler olarak yaşayanlar ve bir de "Güneyli Uygurlar" diye anılanlar... Asya'nın en istikrarlı yanı üzerinde yaşayanların geçimsizliğidir. Bunun dışında bir şeyde devamlılık bulmak mümkün değil. Güneyli Uygurlar Çin idaresi altındalar, başlarında Çinli yöneticiler var. İmparatorluğun niyeti bunlarla bir tatsızlığa meydan vermeden geçinmek, fakat merkezin tavrı taşrada sökmüyor. Çinli memurlar geçimden yana hiçbir çaba sarf etmiyor, aksine kavgayı kaşımaya çalışıyorlar. Çinli memurlara teslim edilmişler, kendilerine göre kendi büyükleri başlarında ve bunun değeri Çin'in en büyüğünden daha fazla. Bir gün Çinli memurlardan biri Uygurların reisi ile tartıştı. Daha sonra bu memur o bölgenin valisi oldu. Vali Bey geçmişte kalması gereken kötü hatıraları içinde kura kura büyütüp, intikam yoluna tevessül etti.

Valinin hoş olmayan davranışları, Çin'in merkezine şikâyet olarak yansıtıldı. Vali ise Uygurların ayrılık peşinde koştuğunu, üzerine düşen vazifeyi yaptığını anlatarak kendini haklı çıkardı. Bunun üzerine Uygur reisi Ch'eng-tsung sürgüne gönderildi. Olay, Uygurların sabrının taşmasına yetti.

Reis sürgüne giderken patlak veren Çin-Tibet savaşı valinin cepheye gönderilmesine yol açtı. Reisin oğlu babasına yapılanı affetmemişti; yanına bir miktar savaşçı toplayıp pusuya yattı ve valiyi öldürdü. Daha sonra, bu küçük Uygur birliği Çin'e ait kervan yolunu kesti. Olayların gelişiminde, sürgün cezası alan Ch'eng-tsung'un oğlu Ha-shu Gök-Türklere bağlandı.[449]

449 Eski Türkler, 396-397.s.

Dokuz Oğuz Uygur –On Uygur– Meselesi

Biraz netleştirilmesi gerektiğine inanıyoruz. Belki, aslında çözülmemiş bir konudur. Yazarların ifadelerinde epey farklılıklar var. Bazen Dokuz Oğuzlar ayrı, Uygurlar ayrı kavimlermiş gibi takdim ediliyor, bazen aynîleştiriliyorlar. Bu husus geçmiş sayfalarda şöyle izah edilmişti.— Kaynak L.N. Gumilev'in Eski Türkler kitabı-Özeti- "Oğuz kabile demektir. Dokuz kabileye Dokuz Oğuzlar deniyordu." Farklı görüşlerden sadece birini buraya alacağız: "... Uygurlar gerek Orhun, gerek Beş-Balık bölgesinde kendilerini Uygur adıyla anmışlardır. Görmüş olduğumuz gibi Dokuz-Oğuzlar onlardan tamamen ayrı bir kavim idi. (...) İslâm müelliflerinin Uygurları Toguz Guzz olarak zikretmelerinin sebebi üzerinde herkesi tatmin edecek bir izah şekli bulmak güç görünüyor."[450]

450 Oğuzlar, 23.s.

Rahmetli Faruk Hoca bu iddiada bulunuyor. Aksini savunanların delilleri daha kuvvetli değil mi? Mesela: Orhun Abidelerinde Gök-Türkler münasebette oldukları, savaştıkları kavimleri anlatırlar. Uygurlarla dostlukları olmuş düşmanlıkları olmuş. İç içe yaşamışlar, açık ifade etmek lâzımsa onlardan kötülük görmüşlerdi. Neden taşlarda isimleri geçmiyor? Çünkü Gök-Türkler Uygurları "Dokuz-Oğuzlar" olarak anıyorlardı. Çeşitli misalleri ön sayfalarda verildi.

Uygurlar birçok Türk kabilesi ile birleştiler, zaman zaman ayrıldılar. İster kabile, ister başka bir şey olsun, Dokuz-Oğuz Uygur birliği gerçekleştiğinde ve Gök-Türklerle münasebetler yürüdüğünde başkanları Dokuz-Oğuzlar idi. Ayrı ayrı kabileler birleşmiş, kâh Dokuz-Oğuzlar, kâh Uygurlar diye anılmışlar. Başkanlarının Dokuz-Oğuzlardan olması hasebiyle birliğin adı öyle anılmıştır. Gel zaman, git zaman ayrılıklar, kavuşmalar, isyanlar birçok şeyi değiştirmiş.

Bir de On-Uygur'dan bahsedilir. Buna ne demeli acaba? İzah şöyle: Şartların zorlamasıyla Dokuz-Oğuzlar Uygurlara katıldı ve "On-Uygur ittifakı meydana getirildi."[451]

451 Uygur Türkleri, Tarih ve Kültürü, 21.s.

Bahsi geçen ittifak 739-740 yıllarında meydana gelmiş olacak. Kafalara soru işareti takan mesele şu. Biz Uygurlardan bahsettiğimiz halde ara sıra Dokuz-Oğuzlar demek zorunda kalıyor, ikisinin aynı manaya geldiğini de iddia ediyoruz. Galiba Dokuz-Oğuz kabilesi ile Uygurlar birleşmiş, birlik içinde daha güçlü olan Oğuzlar daha ön plândalar. İttifakı yöneten de Dokuz-Oğuzların başbuğu. Herhalde ilerleyen senelerde Uygurlar kuvvetlenmiş, hâkimiyeti ele almıştır. Dokuz-Oğuz-Uygur ittifakı gerçekleştiğinde birliğin adı Uygur olsa dahi, başta bulunan Dokuz Oğuzlardan.

Çin, Türkler arasındaki kımıldanmaları dikkatle takip ediyor. 680'de esarete son vermek için baş kaldırıp, kısa zamanda çok muhkem bir devlet kuran Gök-Türkler. Bilge Kağan'ın ölümünden itibaren (734) irtifa kaybediyorlar. Uygurlar toparlanıyor. Ötüken kaynıyor. Daima, şaşkınlık içine düşen, Türkleri aguşuna almaya bakan Çin, her kabilenin eline bir pusula vermek istedi, ama pusulanın kıblesi kendileriydi. Ne taraftan nasıl bakılırsa bakılsın asıl yön Çin olacak. Hami rolü oynuyordular, böylece Uygurlar, Basmıllar ve Karluklar itaate davet edildiler; maksat Gök-Türk Hakanlığının dayanaklarını çelmelemekten ibaret.

Moyun Çor'un Faaliyetleri

Dokuz-Oğuzların katılımıyla Uygurlar daha da güçlendiler. Burada, esas isim Uygurlar olduğu halde Dokuz-Oğuzların reisi başta görünüyor. Acaba, gerçekte Dokuz-Oğuzlar ile Uygurlar arasında fark yok muydu? Böyle bir sual geliyor insanın aklına. Kutluğ Bilge Kül birliğin reisi, ama onun oğlu, binbaşı rütbesine sahip Moyun Çor daha aktif. Mevcut birliğin oluşumunda da bu gencin rolü görünmektedir. Moyun Çor babasına bağlı fakat bağımsız biçimde Gök-Türk ülkesinde faaliyetlere girişti.[452] Cevval binbaşının çalışmaları 53 senelik tâbiliğin sonunu getirecek. Anlı şanlı bir devlet bağıra bağıra yerin derinliklerine gömülürken, yeni bir Türk devleti varlık meydanında yerini alacak.

452 Aynı Yer

Olayların Safahatı

Gök-Türkler suni hayata başlamışlardı. Uygurların önderliğinde Karluklar ve Basmıllar isyan ettiler. (742) Alışık olduğumuz kardeş kavgalarının en kanlı ve hazini başladı. Uzun sayılacak bir zaman diliminde milletine gölge veren ulu çınar erkenden kocamıştı. Daha ziyade, böğrüne gelen dost tekmeleri ile özü çürümüş, dalı budağı dökülmüş, ayakta güç hal duruyor. Sinesine indirilecek bir baltaya mukavemet edecek imkân yoktu.

İsyanların azdığı sıralarda Gök-Türk Hakanlığının başında Kutluğ Kağan vardı. İsyan ile Çin'den bağımsızlığı söke söke alan Kutluğ değil bu. O almıştı, bu vermeye memur veya mecbur. Kutluğ Kağan üçlü ittifakın saldırılarına dayanamadı, çarpışmayı kaybedip, kendisi esir düştü. (742) İsyankâr gruplar bu başarıdan sonra Basmıl reisini Kağan seçtiler. Aralarında idari taksimat yaptılar.

Gök-Türkler yere düşseler de pes etmiyorlar. Ozmış Kağan'ın yönetiminde var olma kavgalarına ölene kadar devam edeceklerdi. Çin, tilki kurnazlığıyla olayların takipçisi; Ozmış Kağan'a haber geldi, İmparator diyor ki: "Vassalım ol seni koruyayım!" Bu teklif kabul edilmedi. Ya olunacak ya ölünecek, tavır bu yöndeydi. Hiç şansı kalmamıştı Gök-Türk'ün. Feci olayları kitabelerin dilinden okuyabiliyoruz. "Moyun Çor Ozmış'ın üzerine yürüdü. (743) Türk milletine büyük darbe indirildi. Ozmış'ın kesik başı Çin'e gönderildi. Ozmış'tan sonra Kağan seçilen Pemei (Peymey Tigin) idi. Çin'in yardımıyla onun da başı kesildi. Aynı biçimde Peymey'in kesik başı da Çin'e gönderildi." (Sene 744 veya 745)

Gök-Türk Hakanlığının sonu, Uygur, Karluk, Basmıl Türklerinin müşterek gayretleriyle gelmişti. Aradan geçen asırlar, adlarından başka –neredeyse– hiçbir şeyleri kalmayan insanların yaptıklarını, eleştiriye tâbi tutmak işe yarar mı acaba? Herhalde yaramaz. Şu Uygurların Gök-Türklere destek olması daimi düşman Çin'i ne hale getirirdi ki, kısmen görüldü. Çin bütün büyüklüğüne rağmen Gök-Türklerin gözünde hayli küçülmüştü. Şimdi ise büyüyen Uygurlar değil Çin olacaktır. Biz, olayların nakli ile sınırlı olan yetkimizi aşmadan vazifemize devam edeceğiz.

Uygur, Basmıl ve Karluk Birliği hedeflenen ilk etabı aştı. Zamanın ölçülerine ve tabii kendilerine göre kazanılan büyük bir zaferdi. Sırada bunun meyvelerinin devşirilmesi var. Her daim görülmekte olan bir şey var ki paylaşmak kazanmaktan daha zor.

Başlangıçta, ilk kazanılan zaferle birlikte, Basmıllardan bir Kağan seçilmesine rıza gösterilmişti. Gök-Türk tahtı tamamen boşalıp, devleti

lağvedilince işler çatallaştı. Uygurlar hâlihazır durumu hazmedemez oldular. Karluklar da kârın ortağıydılar ve “biz de buradayız” dediler.

Geçmişten hesap sorulur belki, ama alınamaz. Gök-Türk Hakanlığı Açina soyundan kağanların idare ettiği itibarlı bir devlet idi. Çin’in yellemesiyle ortaya atılan koalisyona dayanamayıp çöktü. Şimdi, menfaatin bir araya getirdiği dostlar, ortada olmayan bir devletin yerine kendi devletlerini ikâme edecek. Daha fazla pay sahibi olmak her üçünün de aklından geçiyor. Bunun için amansız bir çekişme yaşanacak. Büyük Gök-Türk ülkesi tamamen galiplere mi kalacak acaba? Hayır, Çin toprakları yuttu.

Eleme

Aslında, liderliğin Uygurlarda olması lâzımdı. Geçiş döneminde, her nedense Basmıllardan bir Kağan seçilmesi rahatsızlık doğurmamıştı. Sonradan ise bunun mahsuru ortaya çıktı. Mevcut Kağan ve arkasındaki halka göre, alınan hak geri verilmez. Bunun için var güçleriyle direnecekler, fakat realite onların aleyhine. Uygurlar Karluklarla birleşip, Basmılları devre dışı bırakmaya savaştılar. Neticede Basmıl kumandanının başı Çin’e gönderildi. Bu birinci merhale idi. İkinci de, Uygurlar Karlukları haydi haydi harcayabilirlerdi, ama onların da bir sırası olmalıydı. Basmıllardan bir hayli de insan ölmüş, fakat hayatta kalanlar daha fazlaydı ve onlar da kuvvetlinin yanında yer aldılar; yani Uygur hâkimiyetine girdiler.

Kendi topraklarında paylaşma kavgaları yapılırken hâlâ buralarda kalmış olan, Çin’e ve başka yerlere gitmemiş olan Gök-Türkler ne yapıyorlardı? Hiçbir şey. Zira başsız gövdenin hareketi görülmemiştir. Kılıç artığı Gök-Türkler melûl melûl bakıyor, kanlı olayları seyrediyorlar, yapabilecekleri başka bir şey de yok idi.

Uygur Hakanlığı (744 veya 745)

Asya’nın belalı bozkırları yeni fatihlerinin ayaklarının altında çiğnenecek. Yine savaşlar olacak, insanların yaşayış biçimi değişmeyecek. Her şey yine eskisi gibi, fark sadece efendilerin adında, belki biraz da idari sistem farklılaşacak. Uygurların dedeleri sayılan Tölesler uzun asırlar boyu

kendi hallerinde yaşamış, nüfuslarının yoğunluğuna bakıp da bir devlet olma yoluna gitmemişlerdi. Uygurlar da kendi hallerinde yaşamış, devlet kurmayı uzun müddet düşünmemişler lakin devlet olanların boyunduruğu da ağır geliyordu. Ezilen hem gururları hem vücutları olmaktaydı. Küçük bir beylik kurmuşlarsa da onu fazla yaşatamamışlardı. Bir manada, asırlarca sıranın kendilerine gelmesini beklediler sayılır. En sonunda kardeşlerinin altından koltuğu kaptılar, zorla aldılar, hiç kimseyi, yol arkadaşlarını dahi buna ortak etmeyecekler. Basmılları saf dışı ettikten bir süre sonra Karlukların biletini de kestiler. Basmıl halkının çoğunluğu Uygurlara itaati kabul edip birlik içinden ayrılmamıştılar, aynısını Karluklar da yaptı. Uygurlar da her iki kabile fertlerini kendilerinden birer parça saydılar.

Uygurların lideri Kutluğ Bilge Kül Kağan önderliğinde, Kutlu Ötüken'de yeni bir devlet şekillenmeye başladı. Aynı zamanda Çin'e ve diğer komşu devletlere Kağan tarafından fetihnameler gönderildi; devletin kuruluşu bildirildi.[453] "Han otağı Hangay ve Orhon nehirleri arasında yer almıştı. Sınırları doğuda Mançurya, batıda ise Cungarya ile belirlenmişti. (...) Gobi'nin güneyindeki stepleri Uygurlar imparatorluğa (Çin'e) bırakmışlardı. Ancak bir süre sonra Uygurlar hâkimiyet alanlarını kuzeybatıya doğru genişlettiler ama genel anlamda kesin olarak belirlenmiş sınırları olmadı."[454]

453 Aynı Eser, 23.s.

454 Uygur Devletleri, Tarih ve Kültürü,

Devletin ilk teşekkül devri sıkıntılara açıktır. Üstelik Kutluğ Bilge Kağan pek de büyük bir lider değildi; bunu ilk başlarda göstermişti ki oğlu Moyun Çor yetkisiz yetkilerle donanıp babasının yapması gereken işleri idare etmişti. Bir Uygur devletinin kuruluşundan bahsedilecekse Moyun Çor'u öne çıkarmalıyız.

Uygur Hakanlığına Can Veren Unsurlar

"Ötüken'de devlet kuran Uygurlar, şu 9 Urug'dan meydana gelen bir birlik idi. Yaglagar/Yaglagır-Hakan uruğu (ihtimal yagıla+gır = düşman ile savaşmak); Hu-tu-ko (Uturgur ihtimal ut (kazanmak) + ıt gar); Hu (Kiu-lo-vu (po) = Künebir); A-vu-çö (Ebirgeç veya Abırçak?); Hu-vu-su; Ya-vu-ku

(Yağmur-gar); Hi-ye-vu (Ayavire/Ayabire=Ayamur (Yağmur, Küramür gibi), kaş. Oğuz Eymür boyu = şerefli, itibarlı.”[455]

455 Türk Millî Kültürü, 131-132.s.

Dokuz-Oğuz birliğinin kabileleri de isim isim verilmekte ve denmektedir ki “On-Uygur diye anılan birlik 9 Oğuz boyuna, 9 urugdan kurulu Uygur boyunun ilavesiyle meydana gelmektedir.

Bu kadar uruğu bir arada tutmak, her birinin gönlünü incitmeden idare etmek kolay olmasa gerek. Ayrıca Basmıllar, Karluklar ve de Gök-Türklerden epey insan var. Göründüğü kadarıyla Kutluğ Bilge Kül Kağan bir bilge değil, kahraman da değil. Gök-Türklerin yıkılışındaki başrol oyuncusu onun oğluydu. Kağan’dan kalan başka ne tür hatıralar var bilmiyoruz ama otağının kurulduğu şehir kendisi tarafından yaptırılmış ve adına Ordu Balık denmişti; yani Ordu şehri. Türklerin bazen Tibetlilerle, Karelilerle, Moğol kabileleriyle savaştıklarını gördük; bunlar daha ziyade Çin adına yahut Çin kışkırtmasıyla çıkan savaşlardı. Bizim en fazla görmeye alıştığımız Türk’ün Türkle ve Türk’ün Çin’le vuruşmasıdır. Yeni kurulan Uygur Türk devletinin ezeli düşman Çin ile ne halde olduğuna bakacağız, göreceğimizi zannettiğimiz, geçimsizlik ve neticesinde çarpışmadır. Fakat yıllardır savaşmaktan yıpranmış, usanmış olan Türkler sükûn ve huzurdan başka bir şey düşünmüyorlar. “Bu moral bozukluğu sebebiyle, yeni çatışmalara meydan vermemek için Pei-lo (Kutluğ Bilge Kül Kağan) kendini imparatorun vassalı olarak ilân etti.”[456]

456 Eski Türkler, 450.s.

İlk Kağan’ın Ölümü (747)

Vassallık küçümsenebilir. Bunu, ölüme karşı hastalığın tercih edilmesi gibi kabul edersek durum değişir. Bütün atılımların istinat noktasının bu vassallık denen durumda tespit edildiğini çok gördük. Körü körüne kabadayılık taslayıp mahvolmak yerine kuvvetliye dayımsın deyip, kuvvet toplamak geçerli bir siyaset idi. Tabii biz, bundan sonra kağanın yaşayıp da bir şeyler yaptığını göremedik; ne tür tasarıları olduğunu da bilmiyoruz. Toparlanma yahut nekahet dönemi dolmadan, 747 senesinde Kutluğ Bilge Kül Kağan öldü.

Yeni Hakan Moyun Çor ve İç Savaş

Daha önce hiç bahsetmedik; Moyun Çor'un bir ağabeyi vardı. Biraz sade yaşayışından, göze çarpmıyordu. Tay Bilge Tutuk babası tarafından Yabgu olarak atanmış, tahtın varisi olduğu böylece tescillenmişti. İşin resmi yüzü böyle olmakla beraber bir de realite vardı ki Moyun Çor babasının zamanında dahi şöhretini zirveye çıkarmış, gönüllerdeki yerini almıştı. Devletin kuruluşuna öncülük eden, isyanda başı çeken, çeşitli vesilelerle kahramanlığını ispat eden Moyun Çor sert tabiatına rağmen asker tarafından seviliyordu. Babası ölür ölmez kağanlığını ilan edip tahta geçti. "Tanrıda bulmuş İl-Etmiş Bilge Kağan"[457] ünvanını alarak işe başladı. El çabukluğu marifetiyle yapılan kağan olma hadisesi muhalifleri kolay yatıştırmadı, hatta aleyhine konuşmaların arkası kesilmedi. İnsanların gönlünde canlı bir adalet duygusu var olmalıydı yahut ölen kağana saygıları yüksekti ki, onun vasiyeti saydıkları Tay Bilge Tutuk'un kağan olmasında ısrarlı davrandılar. Bu büyük kardeşin küçümsenemeyecek taraftar kalabalığı olduğu anlaşılıyor.

457 Türk Millî Kültürü, 132.s.

Burada asırların üzerinden atlayıp, 1510'lara geleceğiz. Şehzade –Yavuz Sultan– Selim, şahsi başarı ve meziyetlerine çok inanıyor, bir an evvel Osmanlı tahtına oturmaya can atıyordu. Babası İkinci Bâyezid büyük oğlunu seçtiği halde teamülde –böyle idi– her şeyi göze alıp, babasıyla bile savaştı. Şehzade Selim gerçi babasının ordusuna yenildi, ama mücadeleyi bırakmadı. Sonuç malûm. Şimdi, kısmen benzer bir olayın 747'de yaşananını görmekteyiz.

Kardeşler Arası Mücadele

Uygur tahtının resmî varisi Tay Bilge Tutuk ile kendisini kağan ilan eden kardeşi Moyun Çor er meydanına çıkmak zorunda kaldılar. İkisi de haklıydı, lâkin taht tek kişilik. Kazanmak, taraftarı daha fazla olan ve daha iyi savaşan tarafa, kayıp öbürüne düşecek. Moyun Çor'u destekleyenler, devletin öz evlatları mesabesindekiler, Tutuk'un adamları ise Kitanlar ve Tatarlar.[458] Savaş alanı Bükegük. İki kardeş ordusu burada çarpışmaya

başladı. Sabahtan, gece ay batana kadar vuruşuldu. Birçok kişi mızraklandı. “Bükegük’de Sekiz Oğuz, Dokuz Tatar kalmıştır. İkinci gün, gün doğarken tekrar savaş başladı. (Moyun Çora) arkasındaki halk ve bütün ülke onu desteklediklerini söyledi. Yine birçok insan öldürüldü. Dine ve töreye göre esir edilen halk yok edilmedi. Evleri, malları, mülkleri ve at sürüleri yağma edilmedi.”[459]

458 Eski Türkler, 450.s.

459 Uygur Türkleri, Tarih ve Kültürü, 27.s.

Savaşın tafsilatı aynı kaynakta mevcut. Özetlemek gerekirse; gerçek bir çarpışma yaşanıyordu. Selenge yakınlarına kadar asker gönderen Moyun Çor orada da rakiplerini sıkıştırmış ve bozguna uğratmıştır. Bir çırpıda bitmeyip, fasılalarla devam eden savaş, aylarca sürmüştür. Daha ziyade, karşı tarafta ölü sayısı fazlaydı. Kaçıp kurtulmayı isteyenler yolda ikiye ayrılmış, Kitanlara yetişilmiş olduğundan onlar teslim alınmıştır. Tatarlar da Kerya kaynağında çaresiz kalıp esir olmuşlar, fakat onların da adamlarının yarısı ölmüştür.

Bununla her şey bitmiş değildi. Halk isyanı devam etti. Moyun Çor’un taraftarı-gücü kıyas kabul etmez üstünlükteydi, karşı çıkanlar tarumar oldu. Savaşta ölenler her ne kadar ise bilinmiyor ve onlar için yapılacak bir şey de yok. Esir edilenler için af yolu, tercihe şayan sayılıyor. Daha çok kan dökülmesinin önü alınsın diye Moyun Çor çırpınıyor. Merhamet karşılık bulmayınca gereğini yapmak zorunda kalınıyor. Ve zayiat artıyor; hem maddi hem manevi hasar Tay Bilge Tutuk taraftarlarınca karşılanıyor, kazanan Çor oluyor.

Emsallerine kıyasla çok uzun zaman alan iç savaş, süresiyle mütenasip hasarlı geçti. Kazanan Moyun Çor, dolayısıyla kaybeden Toy Bilge Tutuk oldu. Tutuk’un akıbeti meçhul görünüyor ki bu, savaş esnasında ölmüş olduğunu anlamamız için yeter. Eğer sağ kurtulsaydı, çeşitli vesilelerle kendisinden bahsedilirdi.

Kazanan tarafın önünde kırmızı halılar serili değil, daracık tünellerden geçilecektir. En fazla muhtaç olunan birlik ruhu yara almıştır, bunun tamiri gerek. Aylarca karşı saflarda birbirini öldürmeye çalışan insanların, tekrar bir safta yer alıp kaynaşmalarının, müşterek hedeflere yürümelerinin kolay olmadığı malûm. Moyun Çor hükmü altındakileri mutlu günlere taşımak istiyordu. Bunun için halkının da istekli olması, gerekiyorsa fedakârlık

yapması beklenir. Esir alınan isyancılar serbest bırakılınca Moyun Çor şöyle bir çağrıda bulundu: “Tay bilge Tutuk alçaklığından, iki asilden birinin alçaklığından sen, benim kara halkım, ölüm ve felaketle karşı karşıya geldin. Fakat sen ölmek zorunda, azap çekmek mecburiyetinde değilsin!” dedim. “Gücünü ve desteğini yeniden bana ver!” Ama sonrasında şöyle devam ediyor: “Gelmediler!”[460]

460 Eski Türkler, 451.s.

İyi niyetle, sevgiyle yaklaştığı halde aynısıyla karşılaşamayınca ağır ceza kesmek zorunda kalmış, kolu kanadı budanan âsilerin mağlûbiyeti neticesi ile yeni bir safha açılmıştı.

Sekiz Oğuz, Dokuz Tatar Meselesi

Moyun Çor’a karşı savaşanlar anlatılırken bahsi geçen Sekiz-Oğuz, Dokuz Tatarlar hakkında biraz malûmat edinmek istedik. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’den naklediyoruz: “Dokuz Soy hem Türk ve hem de Moğollarca önemlidir. Fakat “On Soy”un da Türk mitolojisinde yeri vardır.

Tatar Han’ın ise “Sekiz Soy”u vardır. Doğu Moğollarının en önemli bölümü olan Kitanların çoğu zaman “Sekiz Boy”ları vardı. Gök-Türk harfleri ile yazılmış Uygur yazıtlarındaki Sekiz-Oğuz tabirini de unutmayalım. Sekiz-Oğuzlar doğudaki Moğol kabileleri olabilirler. Burada Oğuz deyimi, yalnızca Oğuz kavimlerini gösteren etnik bir ad değildir. Oguş, Ogus, boy anlamında kullanılmış umumi bir deyimdir. Tatardan türeyen hanların soy kütüğü de şöyledir: 1. Tatar, 2. Buka Han, 3. Alınca veya Elince Han, 4. Atlı (Adlıl) Han, 5. Atsız (Adsız) Han, 6. Ordu Han, 7. Baidu (Baydu) Han, 8. Sevinç Han. Görülüyor ki Baydu hariç, adların hepsi de Türkçedir.[461]

461 Türk Mitolojisi, 1.c. 148.s.

Kısa Bir Sükûnet Dönemi

Babalarının ölüm tarihi 747, kardeşler arası mücadelenin bitiş, milletteki hararetin düşüş tarihi 749. Fazla yadırganacak olaylardan değildi bu bir-iki seneye yayılan karmaşa. Ötüken mutlu günlerine döndü. Moyun Çor’un “Tanrıda Bolmuş İl Etmiş” ünvanını şimdilerde aldığı sanılıyor. Bunun manası derin: “Gökte doğmuş, devlet yönetmiş bilge kişi” ünvanına lâyık

mıydı, değil mi ileride belli olacak. Hatunu için de uygun bir ünvan bulunmuş: “İl Bilge Hatun.”

Ne içte kavga kaldı, ne dışta tazyik görünüyor. Asya baştanbaşa ateş, bazen harlı olur, bazen da küllenir, hiçbir zaman sönmez. Yönetici bunun şuurunda olmazsa milletine de, istiklâline de, hayatına da sahip olamaz. En asude sayılan zamanlar dahi lidere Ağustos Böceği olma lüksü bağışlamaz. Daima çalışkan arı mevkiinde bulunulacaktır. Buna göre hareketi kendine şiar edinen Moyun Çor işe ciddi biçimde sarıldı.

Buyruk altına alınmış kabileler var; ama onların dostluğuna güvenilir mi? Her arkanı döndüğünde hançerlenme korkusu yaşayacaksan, onları sallan seyir bırakmayacaksın. Lider hükmü altındaki insanlara, kavimlere karşı açısını kendi belirleyeceği bir mengene olmak durumundadır. Bunun içinde rahat yaşanacak, fakat biraz ileri gitmeye çalışanlar sıkışacak. Moyun Çor böyle yapmak istiyordu. Büyük oğlunu Tarduşlara yabgu, küçük oğlunu da Töleslere şad tayin etti.

Sakin geçen günlere kanıp, gelecek günlerin de böyle olacağını sanmak budalalıktır. Moyun Çor ise budala değil; bunu icraatlarıyla kanıtlıyor. Tehlikeden uzak kalmak adına bir yığın tedbirlere müracaatı oldu. Otağını kuracağı yerin stratejik açıdan önemini hesap etti ve sınırların güvenliği baş mesele olarak öne çıktı. Değişik kabilelerin bol miktarda iskânı, coğrafyayı mayın tarlasına çevirmiş, bunların patlamadan duracağının garantisi yoktu.

Sayılan ve sayılmayan olumsuzlukların giderilmesi, hiç değilse bunların en aza indirilmesi için tedbirler alındı. Moyun Çor devlet bünyesine dâhil edilecek kabileleri ve sınırlara yerleştirilecekleri tespite çalıştı. İstenenlerin en başta geleni, aslî unsur olan Uygurların muhtelif tehlikelerden korunmuş olmasıydı. Bütün yapılmakta olanların tam izahı, etrafa beslenen güvensizlik duygusundan başka bir şey değil. Bu kadar zaman zarfında Çin’den bir ses çıkmayışı hayreti muciptir.

Olağan Olayların Avdeti

Asya bozkırlarına asudelik yakışmaz. Durgun geçen ayları –varsa yılları– istisna kabul etmek lâzım. Sene 750’de, alışılmış hadiselerle yüz yüze geliyoruz. İlk taş Çiklere atıldı, durgunluk bozulup, dalgalanma böyle

başladı. Çikler Yenisey’in yukarılarında yaşayan bir Türk kavmidir.[462] Uygurlar önce onlarla savaşıp, itaat altına aldılar.[463] Bilahare Kırgızlara, Karluklara dönüldü ve onlar da sindirildiler. Yabancı bir düşman göremiyoruz. Adlarının ayrı olması yetiyor, ama Karlukların bir bölümü Uygurlara tâbi, iç içeler; savaşılanlar birliğin dışında kalanlar. Uygurların arasında Karluklara ok atan Karlukların psikolojisini tarife, elimizde ölçü yok. Üzerinde durmaya da niyetli değiliz. Bir de bu savaşların tarihi önemleri fazla değil. Sadece asude göle taş atılıp, dalgalanmanın başladığını işaret etmiş olduk.

462 Uygur Devletleri, Tarih ve Kültürü, 13.s.

463 Eski Türkler, 452.s.

Talas Muharebesi (751)

Doğrusu bu konuyu buraya almasak da olurdu. Savaş Araplarla Çinliler arasında yapıldı, Karluklar Araplara yardımcı oldular. Uygurlar adına birinci derecede söylenecek sözümüz olmamasına rağmen, dolaylı ilgi kurabiliyoruz. Talas Muharebesi, İslâm tarihi açısından fazla önemli. Karlukların burada önemli bir vazife üstlendikleri de doğru. Geniş biçimde anlatımı Karluklar bahsine ertelenen Talas savaşının Uygurları alâkadar eden neticelerini burada işlemeye çalışacağız. Kısaca şunu da söyleyelim ki, Karlukların Arapları desteklemeleri İslâmî duyarlılıktan değil, zira henüz Müslümanlık bu coğrafyaya girmemişti. Çin’in Türk illerini işgal ve sömürme plânı vardı, bunun için Araplar şanslıdır. Talas savaşında Çin, kelimenin bütün manasıyla ezildi. Ölülerinin sayısı 50 bin, esirlerinin sayısı 20 bin kişi.

Çinli esirlerin, yabancı bir medeniyetin temsilcileri olduğu, götürüldükleri bölgede faydalı hizmetleri görüldüğü hararetle anlatılır. Arapların, burada Türklerle teması ise, İslâmiyetin tanınmasına, Türkler arasında yayılmasına yaramıştır. Çinli esirlerden istifade edilerek Semerkant’ta ilk kâğıt fabrikası kurulmuş, Müslümanlardan istifadeyle yeni din yayılmaya başlamış. Dinin daha önemli olması elbette rahatlıkla söylenebilir, lâkin diğeri de az önemli değildi.

Özet olarak Uygurlara bakacak olursak, dinî yönden uzun süredir manevî baskı altındaydılar. Hıristiyanlar içlerine kadar girmiş –hâşâ– Allah'ın oğlu propagandasını yapıyorlar, Budistler ve Maniheistler hiç göz açtırmıyorlar; atalar dini unutturulmak isteniyordu. Fakat Uygurların inanç kapıları bunlara açılmamıştı. İslâmiyeti tanıyabilecekleri kadar tanıyıp, kısa zamanda benimsemeye başladılar. "Talas Muharebesi"nin konumuzla ilgili yanı bu sınırlar içinde ve biz de bu kadarla yetiniyoruz.

Faal Günler

Uygurların, daha geniş manasıyla –belki– Asyalıların istirahata hakları yok. Bizim şimdiki yurdumuz, Türkiye'mizdeki tatil günleri sayısınca oralarda savaşsız geçen günler olmuyor desek pek mübalağa olmaz. Zaten okuyucu da bunu görmektedir. Talas Muharebesi en derin yarayı Çin'in bünyesine açmıştı. Eğer böyle bir savaş ve böyle bir netice olmasaydı, Türklerin Çinlilerden çekeceği vardı. Uzun müddet zarfında Çin'den Türklere bir saldırı, meydan okuma beklenmiyor.

Uygurlara gelince; bölgenin iyi olaylarla anıldığı görülmüş bir şey değil, bütün zamanların sancısı savaşa gebelikten ileri geliyor. Kısa süren sessizliğin ardından, Uygurlara karşı kuvvetli bir ittifak oluşturuldu. Dokuz-Oğuzlar, Üç-Karluklar, Kırgızlar, Çikler, Turgişler, Basmıllar ve İsiler birleştiler. Bütün bu Türk boyları birbiriyle dost olup, hedeflerine Uygurları aldılar. Şunu da unutmayalım ki, adı anılanların tamamı kabilelerin tam temsilcileri değildiler. Daha ziyade dağınık yaşama alışkanlığında olan boylardan kimileri itaat altına alınırken, kimileri de kendi halinde başka yerlerde yaşıyordu. Yani Karluklar itaat altına alındılar dendiği zaman bütün Karluklar kastedilmiş olmuyor; isyan dendiği zaman da durum aynıdır. Hatta Uygurlar için bile aynı mesele söz konusudur. Güya büyük bir devlet sahibi oldular, ama hâlâ Çin'de yaşayıp, Çin ordusunda hizmet gören Uygurlar azımsanmayacak nispette idi.

Savaşa gelince: Kabile sayısı ne kadar fazla olursa olsun, vuruşma sırası gelince Uygurlarla boy ölçüşecek etkinliğe sahip değildiler. Moyun Çor'un ordusu, devlet merkezinde cereyan eden vuruşmaların galibi oldu. Karluklar

ve Türgişler kaçtıkları halde takipten kurtulamadılar. Sonunda bütün ağırlıklarını bırakmak zorunda kaldılar.[464]

464 Eski Türkler, 545.s.

Daha sonra da, Karluklar ve Türgişlerin peşi bırakılmadı. Kısa nefeslenmeler sayılacak aralar görülmekle beraber tenkil savaşları devam etmekteydi. "Savaş, Saur ve Tarbagatay'a kadar uzanan topraklarda yaşayan Karluk göçebelerini itaat altına alan Uygurların kesin zaferiyle 755'te sona erdi. Uygurlar, o sıralar Aşağı Volga'ya kadar saçılmış bulunan Peçenekleri de batıda rahat bırakmadılar. Bu savaşçı millet yani Peçenekler bütün komşularıyla, Hazarlar, Kıpçaklar ve Guzlarla savaşmışlardı. Bu yüzden Uygurlarla onlar arasındaki savaş bir solukta bitmedi ve Uygurlar onların batı sınırına yerleşmelerine rıza gösterdiler."[465]

465 Aynı Yer

Türk Gibi Bir Çinli (An-lu-Shan)

Biraz sonra Uygurların karışacağı olaylara An-lu-shan (Gan-Lo-Şan) kapısından girilecek. Enteresan bir kişilik olan bu ihtiraslı çocuk, kahraman sayılacak cesarete, dirayete ve hain sayılacak başka özelliklere sahip. Eberhard'ın bildirdiğine göre Çin, yine çok dalgalı deniz manzarası veriyor. İmparator, bilhassa Vezir Li'nin ayak oyunlarıyla tepe üstü düşülecek badirelere aday durumunda. Sarayda âdeta ecinnilerin kendi aralarında müsabakası cereyan ediyor. Ortam, imparatoru kandırmaya da, korkutmaya da müsait. İşte, bu bulunmaz fırsatı değerlendirecek uyanık insanların saklandıkları yerlerden çıkma vaktinde An-lu-shan adlı biri peyda oluyor. "An-lu-shan(ın) annesi A-shih-te ailesine mensup bir Türk şamanı idi; babası, Jehol bölgesinden, mensubiyeti meçhul bir yabancı, "Muharip" manasına gelen An-lu-shan, Türkçe bir kelimenin transkripsiyonu olacaktır."[466]

466 Çin Tarihi, 211.s.

Kahramanımız Türk yiğitliği ile Çin kurnazlığını şahsında mecz etmişti. Saraya nüfuz etmeyi becerdi. Vezir Li-lun-fu'nun çevresine sızdı. İki taraf da birbirini kendi amacı için kullanmak düşüncesinde, sahte dostluk

peşindedirler. Yağlı şeytan gibi olan kazanmaya daha yakındı ve bu An-lu-shan idi. İmparatoriçe tarafından evlatlığa kabul edilecek kadar sempatik, kurnaz vezirleri tongaya bastıracak kadar maharetli delikanlı ikbal basamaklarını hızla tırmanmaya başladı. Dostunu da düşmanını da elde etmeye, elde tutmaya, gerektiği yerde kullanmaya çalıştı.

"İmparatoriçe tarafından evlatlığa kabul edilmiş olduğundan, gece ve gündüz saraya girip çıkıyor, prenseslerle de görüşüyordu."[467]

467 Büyük Türk Tarihi, 3.c. 763.s.

An-lu-shan özel becerileriyle yüksek namlı generallerden biri oldu. El altından isyana hazırlanıyordu. Bunu fark edip de imparatora ihbar edenler mükâfat beklerken sürgüne gönderildiler.

An-lu-Shan'ın İsyanı

Mançurya'da sınır garnizonu kumandan idi. Kitanların büyük bir tehlike olduklarına imparatoru inandırmayı başaran An-lu-shan istediği kuvveti kopardı. Pekin civarında 150 bin kişilik bir ordunun başına geçti.[468]

468 Çin Tarihi, 211.s.

İmparator gerçeği fark ettiği zaman iş işten geçmişti. Âsi, kalabalık ordusunu başkent Lo-yang'a yürüttü ve burayı işgal etti. Bilahare birçok şehri ele geçirip yağmaladı. İmparator, işgalin korkunç boyutlarını görünce tahtnı terk etti, kaçtı. (756 senesi) Bu aynı zamanda imparatorluktan feragat demekti.

An-lu shan'ın hırsı Çin'de terör havası estirirken, Hsüan Tsung'u yerinden etmiş, oğlu Li Heng'i Su-Tsung ünvanıyla iktidara getirmişti. Kargaşanın duracağı, Çin'in nizamı sağlayacağı yoktu. Vezir Yang Kua chung yol ortasında asıldı. Kaçmakta olan imparator –eski– yanındaki kadına sahip olamadı. Şimdi bu kadının ilginç serüvenini okuyup, daha sonra akıbetini göreceğiz.

Yang Kui Fei soylu bir ailenin kızı ve İmparator Hsuan-tsung'un on sekizinci oğlunun nişanlısıydı. Kendisine güzel bir kız bulunmasını isteyen imparatora, sevimli hadımı bir kızı seçmişti. Hareme getirilen güzel Yang kayınbabasının cariyesi olup "gözde" manasına gelen Kui fei lâkabını almış, iktidarı imparatorla paylaşmıştı. Bugün, biraz da Yang'ın bozduğu

düzen sayesinde İmparator tahtını terk etmek zorunda kalmıştı. Yanında, arabada bulunan Yang Kui Fei, askerler tarafından indirildi, kalın bir ipek kordonla boğulmak suretiyle öldürüldü.[469]

469 Eski Türkler, 472.s.

Uygurlardan İmdat İsteyen İmparator

İmparator Su-tsung ülkesinin vahim durumunu acıyla seyrediyor, kurtuluşu için çare düşünüyordu. Çinli askerlerin bu badireyi atlatacak kabiliyeti yoktu. Ateş bacayı iyice sarmış, komşu kavimlerden-devletlerden yardım isteme ihtiyacı doğmuştu.

Çin elçileri yollara düşüp, isyancıların canına okuyacak taze, yabancı güçler bulmaya koşturdular. Abbasi halifesi Mansur'dan Arap, Uygur kağanı Moyun Çor'dan Türk askerleri istediler.

Arapların yardımı baştan savma kabilinden küçük bir ordu idi.[470] Uygurların hesabı daha büyük bir desteği gerektiriyordu; böyle yaparak karşı tarafı borçlu duruma düşürmek lâzım. Henüz göstermelik mahiyette bile olsa Uygurlar Çin'in vassalıydı. Sıkıntılı zamanlarında ellerinden tutmakla itibar kazanılır, münasebetler yeniden gözden geçirilir, eşitsizlik ortadan kaldırılarak uygun olan mecraya girilebilirdi.

470 Çin Tarihi, 212.s.

Mamafih, böyle oldu. Uygurlar ile Çin arasında bir anlaşmaya varıldı. Buna göre; iki ülke eşit haklara sahip, aynı seviyede iki müttefik olacaklar: "Yeni İmparator Su-tsung bu şartları kabullendikten başka, bir Uygur prensesiyle evlenerek ona "Bilge Prenses" ünvanını verdi."[471]

471 Eski Türkler, 473.s.

Gelişmelerden Kağan da İmparator da memnun görünüyor. Anlaşma yapıldıktan sonra, 756 Ekiminde, Uygurlar harekete geçti. Moyun Çor bizzat ordusunun başındaydı. Öncelikle, İsyancı An-lu-shan'a iltihak eden Tonra kabilesi kılıçtan geçirildi. Bu bile tek başına önemli bir adım.

Çin'de yaşayan Türk kabilelerinin çokluğu bilinmektedir. Bunlardan kimileri isyancının yanında yer almış –Tonralar gibi–, kimileri de, iş adamakıllı çığırından çıkınca An-lu-shan'ın karşısına geçmişti. Ama ne

taraftan bakılırsa bakılsın Çin mahvolmak üzereydi. İmparatorun ümidi Uygur Türklerinde ve ülkesinde yaşayan Türklerin bir kısmındaydı. İsyancı başının annesinin Türk olduğu söyleniyor, babasıyla alâkalı doyurucu malumat yok. Şurası bir gerçek ki An-lu-shan Türk sayılıyor ve onun büyük generali Shih-sih-ming de Türk idi.[472] Olaylara değişik açılardan bakılabilir. Mesela, Çin'i mahvetmeye çalışanların başında gelenler Türkler, kurtarıcı olarak gelenler Türkler... Dolayısıyla, olayların karmaşık kurgusu Türkü Türkle karşılaştırıyor. Sanki Çin ananevi rolünü oynayarak Türkü Türke kırdırıyor!

472 Çin Tarihi, 212.s.

Türk kavmi oldukları söylenen Tonraların hesabı Uygur-Çin koalisyonu ile beraber görülmüştü. Çinli General Kua Tzu-i, Kağanla bir araya gelip, yüz yüze konuşacaklardı. Tabiatıyla, General Kağanı ziyaret edecek. O da millî duygularını sergilemek, varlığının hafife alınmasına meydan vermemek durumundaydı. Ve Kağan "öncelikle Çinli kumandanları kurt başlı bayrakların önünde eğilmeye zorladı. Ancak bu tören yerine getirildikten sonra onları huzuruna kabul etti."(60)[473]

473 Eski Türkler, 473.s.

Sarı Irmağın kenarında saf dışı bırakılan Tonralar karşı cepheyi biraz zayıflatmıştı. An-lu-shan'n kuvvetleri Ordos bölgesine çekilmiş, burada toparlanmaya çalışıyor. Ertesi senenin (757) başında Moyun Çor'un büyük oğlu Uluğ Bilge Yabgu 4000 asker ve birçok atla yardıma geldi. İmparator bunalım içindeydi, ama gördüğü jestlerden duyduğu memnuniyet fevkalâde moral yükselticidir. Çinli general de teşekkürlerini ifade maksadıyla Yabgu'nun şerefine üç günlük ziyafet düzenledi. Yabgu Ulug Bilge'ye kalırsa içinde bulunulan ahval bu lüksü kaldırmaz. İtirazı haklı olsa da, general, yapılanın normal olduğu hususunda onu iknaya çalıştı. Hayat öpücüğü gibi görülen, değerlendirilen Türk kuvvetleri Çin'i kendine getiriyor, Kağan'ın oğlu el üstünde tutuluyor. Yapılabilecek her türlü ikram, hürmet noksansız yapılıyordu. Askerin yiyeceği konusunda da oldukça cömert davranan Kua Tzu-i Uygurlara "günlük erzak olarak 200 koyun, 20 sığır ve 40 shih pirinç verdi."[474]

474 Uygur Devletleri, Tarih ve Kültürü, 14.s.

Çin'in yaşadığı felaketler de şenlikler de bizi Türklerle alakası oranında ilgilendiriyor. Üzerinde duruşumuz, işin içinde fazlaca Türk adı ve Uygur menfaati veya zararı olacağındandır. Hayli kan dökülüyor, enikonu zorlu savaşlar oluyor, insan zayiatı küçümsenemez rakamlara ulaşıyor ve kazanan da kaybeden de hem Çin hem Türk oluyor. Kısaca:

Bir Türk asıllı olduğu söylenen kişi isyan çıkarıyor, bir Türk devleti yardıma koşup, isyanı bastırmaya çalışıyor. Başlangıç bu. Şimdi sırayla: Feng kıyısında, aslen Uygur olan Çinli General Pu-ku huaı-en ile Uygur askerleri düşmanı kuşattılar. İsyancılar pusuya düşürüldü, bozuldular, Chang an geri alındı.

Bilahare Uygurların savaşçılığı sayesinde Lo-yang asilerden temizlendi. Bunun bedeli olacaktı. Bir önceki şehir için, hiçbir şeye dokunulmaması üzerine anlaşma yapılmış ve dokunulmamıştı. Askerin en iştahlı olduğu zaman yağma vaktiydi, ama orada sabredildi. Lo-yang'ın hiç şansı yoktu. Düşmanlar kovalanınca Uygurların üç gün yağmalamasına izin çıktı. Bunun ne kadar insanî olduğunu tartışmanın manası yok. Ortaya can konuyorsa, bir şekilde karşılığı olacaktı ve o zamanın anlayışına göre de karşılık böyle idi. Hem şehir yağmalandı, hem de Çinliler Uygurlara çeşitli hediyeler vermek suretiyle gönüllerini aldılar. Tabii ki bütün bunlar için bir kahraman aranacaksa bu Moyun Çor'un oğlu Ulug Bilge Yabgu idi. İmparator dahi o kadar sevinçliydi ki, bunu göstermek için Yabgu'nun şerefine ziyafet vermek istedi. Uygur ileri gelenlerine, imparator tarafından çeşitli armağanlar verildi. "Nakışlı, işlemeli, renkli, ipekli kumaşlar, altın ve gümüş kap kacak gibi."[475]

475 Aynı Eser

Türk olduğu söylenen isyankâr An-lu-shan neredeyse Çin'e hâkim olacaktı. Kısmen Arapların, Hintlilerin de yardıma geldiği imparatoru Uygurların desteği kurtardı. Durumları sarsıldığı oranda huzurları kaçan âsiler, sonunda başkanlarını, General An-lu-shan'ı çekemez hale geldiler. Gerçekte general de işin tadını iyice kaçırmıştı. "Bazen ceviz kabuğunu doldurmayacak meseleler yüzünden kendisine boyun büken insanların dahi kellesini vurduruyordu. Ama bunlar iradeli insanlardı ve bir gece, yani 30 Aralık 757'de danışmanı Yen-Ch'üan ve hadım Li Chau-er başkumandanın odasına girerek onu öldürdüler. Katiller kaşla göz arası ortadan kayboldular

ve An-lu-shan’ın kesilmiş başını imparatora, esasen onun akıl tahtası düşük veliaht oğluna getirmeyi başardılar.”[476]

[476] Eski Türkler, 474.s.

An-lu-shan’ın öldürülüş biçimi, kendi pozisyonuna uygun düşmektedir, su testisinin suyolunda kırılması gibi. Yerine, bir imparator gibi, oğlu geçirildi. İsyan sürdü, zayiat arttı, sonunda kaybeden isyancılar oldu. İşgal edilen şehirler bir bir işgalcilerden alındı, bu arada maceraperestlerden 60 bin kişiye yakını öldürüldü.

Moyun Çor’un Muradı

İmparator Su-tsung her şeyini kaybetme noktasına gelmişti. İktidarı uçuruma yuvarlanmak üzereyken Uygurların sihirli eli ile selâmete çekilmişti. Bu badirenin böyle atlatılması, kurtarıcılarına minnet duymasını gerektiriyor. Moyun Çor da her şeyin farkında olarak, kendisinin imparator için ne ifade ettigini biliyordu. Türk Kağanlarının temel arzularından biri Çinli prensesle evlenmek ve bu arzu Moyun Çor Kağan’ın gönlünü de yakmaktaydı. Çin’e yaptığı hizmet imparatorun da halkının da kalbini kazanmasına yetmişti. Sırası geldi ve fikrini açıkladı. İmparator “küçük kızını yaşlı Uygur Hakanına”[477] vermeyi kabul etti.

[477] Aynı Eser, 477.s.

Çin’e göre kendilerinden olmayanlar barbardı. “Bundan önce diğer barbar reislerinin akrabalık isteklerine uydurma prenses ünvanı verilen Çinli kızlar gönderilmişti. Bu seferki Çinli gelin imparatorun öz kızı. Bu da İmparatorun Uygurlara verdiği önemin en büyük delilidir.”[478] Ayrıca Moyun Çor’a, imparator tarafından uzunca bir ünvan verildi. “İm-Vu-Gueyi-Yu en-Pi-Kia-Kiue” Artık Çin’in tepeden baktığı bir Uygur reisi yok, kendisiyle eşit seviyede büyük bir Han vardı ve imparatorun davranışı da buna göre olmaktaydı. Hatta üstünlük Uygurlara geçmişti denebilir.

[478] Uygur Devletleri, Tarihi ve Kültürü, 15.s.

İmparator, kızını büyük bir merasimle Uygur başkentine gönderdi. Heyette Çin’in namlı kişileri bulunuyordu. Başkente geldiklerinde, “han bunları kabul için tahtında oturmuştu. Başında Tatarlar gibi bir külah vardı.

Uzun ve gayet zengin bir elbise giymişti. Elçileri büyük hanın huzuruna sokmadan önce, başkanlarından imparatora yakınlık derecesini sordular. Onun amcası olduğunu anlayınca içeriye soktular."[479]

479 Büyük Türk Tarihi, 3.c. 765.s.

Davranış şekilleri kişilerin güçlerini, mevkilerini gösteren alâmetlerdir. Moyun Çor, oturarak karşıladığı Çin elçilerine, büyüklüğünü, gücünden kuvvetinden emin bulunduğunu belirtmiş oldu.

İmparatordan devlet mühürleri, çeşitli altın, gümüş eşyalar, ipekli kumaşlar hediye olarak getirilmişti. Asıl önemli hediye ise prenses. Bu ender rastlanan vakalardan sayılmakta, tarihçiler buna oy birliğiyle şahadet etmekteydi. Bunun içinde bir tariz sesi yükseliyor.

Gelin hanımı Uygur diyarına kadar getiren, imparatorun amcası Yue, Kağanı tahtının üstünde oturuyor görünce dedi ki: "İmparatora gördüğünüz hizmetlere karşılık size, gayetle sevdiği kızını göndermek suretiyle dostluğunun izlerini göstermiş oldu. Çinliler Tatarlarla (Türkler) bağlandıkları enişteliklerde şimdiye kadar ancak evlatlıklarını göndermişlerdir. Bugün bizzat imparatorun kızı yanınıza gelmek için 10 bin li'lik (5.500 km) uzak bir yol kat etmiştir. İmparatorun damadı oluyorsunuz. Bu prensesi saygıyla karşılayacağınız yerde tahtınızın üzerinde oturuyorsunuz."[480]

480 Aynı Eser, 766.s.

Moyun Çor bundan sonra ayağa kalktı. Çinlilerin adetlerine göre saygı gösterdi. Yeni eşini "Ning-Kua prensesini"[481] gerektiği gibi karşıladı ve ona "Hatun" ünvanını verdi. İmparatordan gelen hediyeleri etrafındaki insanlara dağıttıktan sonra, yurtlarına dönen elçilerle kıymetli, özel hediyeler gönderdi.

481 Uygur, Devl. Tr. Ve Kült. 15.s.

Yardımın Öbür Yüzü

Uygurların Çin'i bir badireden kurtardığını, dost-düşman kimse inkâr edemez. Bunu en iyi idrak edebilen sorumluluğu sırtında taşıyan imparator idi. Daha realist bakışa mecbur olanlar için yardımın mahiyeti bellidir.

Türkler imparatorluğu kurtarmak için savaşacaklar, bu yolda bir kısmı ölecek, ama sağ kalanlar biraz mal mülk sahibi olacak. Bütün bunlar iki tarafında rızası dâhilinde yapılmıştır. İki taraf da memnundu neticeden. Tabii ki olaya başka türlü bakanlar da olmuş. Hassasiyeti en yüksek derecede olanlar ülkenin şairleridir ve bunlardan biri Tou fu, yaşanan olayları hazmedemeyip aşağıdaki mısraları yazmış:

“İmparator hassa ordusuymuş; öyle diyorlar.
Belki öyledir; savaşta da cesurdur ihtimal;
Amma bu askerlerin amansız barbarlığıyla
Kim bilir; ancak yarışabilir Tufanlılar! (Tibetliler)

Duyuyorum, bunlar Çin halkının feryatları,
Ağlıyorlar büyük nehirdeki şehirlerine
Esir alınmış kadınlar ve genç kızlar,
Bir de eski günler için dökülen gözyaşları.[482]

482 Eski Türkler, 474.s.

İmparator ve olayın vahametini kavrayan devlet erkânı ülkeyi kazandıklarına seviniyor, hadiselerin dışındaki milliyetçiler bazı şehirlerden bazı şeyleri kaybettiklerinin tasasına düşmüşler. Mesele bu.

Gelinen Nokta

Yarı yarıya olsa da Türk sayılan An-lu-shan isyana kalkıştığında Uygurların hesabına hareket ettigini bilemezdi. O, kendi hanedanını iş başına getirecek, kendisi imparator olacaktı. Uygurlar gelmeseydi, belki de amacına ulaşırdı. Moyun Çor akıllı bir siyasetle işin içine girdi. Sonuç olarak büyük kazançlar elde etti.

Kadere-kısmete inanmak lâzım: Uygurlar 744 senesine kadar tâbi bir boy olarak yaşıyorlardı. Gelişmeleri takip etmeyi bildiler, Gök-Türkleri en zayıf

zamanlarında çelmeleyip hür bir devlet oldular. Çin'e rağmen hareketin manası yoktu. Genelde bu politika takip edildi. Yarı yarıya tâbi pozisyonunu kabullendilerdi, ama son olaylar birdenbire mevkilerini değiştirdi. İşte burada bilerek yahut bilmeyerek isyankâr An-lu-shan çok faydalı olmuştu. Çin ile eşit konuma gelmek ve bunun resmen kabul edilmesi küçümsenecek bir şey değil. Meseleye Çin tarafından bakarsak, onlar için esef edilecek bir durum tespit edilebilir. Koca imparatorlukta, Türk sayılan biri ortaya atılıyor, devleti temelinden sarsıyor. Yine Türkler sayesinde ancak Çin tahtı korunabiliyor. Yorumu başkasından alıyoruz: "Bütün bu olaylar, bu sıralarda yabancıların Çin'de ne kadar büyük bir rol oynadıklarını gösteriyor. Yabancı olanlar yalnız An-lu-shan ile Shih-sih-ming değildi, aynı zamanda onlara karşı savaşan generallerin çoğu da yabancı idi. Fakat bunlarda millî histen eser bile yoktu. Onlar asıllarını tamamıyla unutarak, kendilerini Çinli sayıyorlardı. Yardıma çağırdıkları Uygurlar, Türklere karşı savaşıyorlardı, çünkü bu Türkler onlar için Türk değil, Çinli idi. Bugünkü millî his telakkilerini o zamanki durumlarla karıştırmamalıdır."[483]

483 Çin Tarihi, 213.s.

Moyun Çor'un Ölümü (759)

Bağımsızlık mücadelesine, babasının sağlığında binbaşı rütbesiyle başlamıştı. Gök-Türk Devleti onun çalışmalarıyla yıkıldı. Babasının ölümünden sonra (747) diğer pürüzleri de bertaraf edip Uygurların kağanı olmuştu. Biraz dış olayların yardımı biraz da kendi yetenekleri ile önemli bir Uygur devleti meydana getirdi. Çin'de iç barışı sağlarken askerleri bol ganimete kavuşmuş, refah seviyeleri yükselmişti.

Her şeyin yoluna girdiği, eldeki bilgilere göre halkının rahata kavuştuğu bir dönem geçiyordu. Sene 759'a gelmiş 12 senelik kağanlık hayatı, yani kağanın hayatı noktalanmıştı. "Moyun Çor Kağan öldüğü zaman Ning-kuo Prensesi Çin âdetlerine göre yas tuttu. Çin âdetlerine göre, bir kadının kocası öldüğünde üç yıla yakın zaman yas elbiselerini giyer. Sabah akşam ağlardı. Ning-kuo Prensesinin oğlu yoktu. Sonunda vatanına dönmek için izin istedi."[484]

484 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 16.s.

Kağanın cenaze merasiminin nasıl yapıldığını bilmiyoruz. Hayatını kurtardığı ve damadı olduğu Çin imparatorunun azamî ilgi göstermiş olması, Gök-Türk Hakanlarına yapılanları bundan esirgememiş olması gerekir. Bunlar düşünülünce görkemli bir törenle defnedildiği varsayılabilir. Uygurlarda ahret inancı kuvvetli imiş, bunu bir yazıttan öğreniyoruz. Buna göre “İl-Etmiş Kağan ölüp cennete gitmiş.”[485]

485 Uygur Türk Tarihi ve Kültürü, 39.s.

Moyun Çor’la ilgili birkaç söz daha söyleyip, yeni kağanla yeni ufuklara açılacağız. Uygurların, arkasından gözyaşına boğulduğu kesindir; çünkü bir kahraman olarak yaşamış, birçok Türk kavmini itaat altına alarak bayrağını geniş bir coğrafyada dalgalandırmıştı. “Tokay-Oğuz, Çik, Kasar, Bars-il, Üç-Karluk, Türgiş, Kırgız, Barsil, Çigil vs.” ve yabancı kavimlerden Çin’i, Tatar’ı da itaati altına aldığı kendi adına dikilen kitabelerde anlatılmaktadır.[486]

486 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 40.s

Moyun Çor, Gök-Türklerden Uygurlara geçen kurt başlı Türk bayrağını Çin’de dalgalandırmış, önünde Çinli kumandanlara baş eğdirmişti. Türk devletinin sınırlarını doğuda Sarı Nehir, batıda Tanrı Dağları’nın batısına kadar, kuzeyde Yenisey’in orta mecralarına, güneyde de Künlün Dağları’na kadar genişlettiği anlaşılmaktadır.”[487]

487 Aynı Yer

Bögü Kağan Zamanı (759-779)

Bögü, Moyun Çor’un küçük oğludur. Ağabeyi Bilge Yabgu’nun kahramanlığına diyecek yoktu. Çin’de çıkan isyana kurtarıcı olarak 4000 askeri ile gelip harikalar yarattığı görülmüştü. Normalde Uygur tahtının vârisi idi ama o bir sene öne ölmüş.[488] Babası da ölünce Bögü’nün önü açılmıştı. (759) Bögü’nün Kağan ilân edilmesiyle beraber, Çin’den uzun bir ünvan geldi, onu geçiyoruz. Milleti arasında kullanılan ünvanı ise; “Tengride Bolmuş İl Tutmuş Alp Bilge Kağan.” Yeni Kağanın kayınpederi

az önce kısmen adından bahsedilen, bir Töles Türkü olan Çinli General P'u-ku Huai-en'dir. Adı kısaltılınca Türkçe "Puku" oluyor.[489]

488 Aynı Yer

489 Çin Tarihi, 212.s.

Türklerin yabancı kavimlerle savaşıp, galip gelişlerini göğsümüz kabararak, kendi aralarındaki savaşları –neticesine bakmaksızın– üzülerek seyrediyoruz. Kavmî bağların Türkler açısından zayıf olması yadırganırken, olaya başkaları tarafından, bilhassa da Çinler tarafından bakınca rahatlayabiliyoruz. Türklere göre, aynı adı taşıyıp, aynı sancak altında mücadele edenler aile gibi, bunun dışında kalanlar yabancı idiler; ya Çin!

Çin'de yaşanan olaylar daha acı ve kalıcı. Bunun en bariz misali Tabgaçlar olabilir. Bunlar Çin'de hanedanlık kurdular. Çinlileri yönettiler, ama bir fark var, Tabgaçlar Çinlileştiler. Bir kurtarıcı formülü var Çin'in, kim olursa olsun, Çin dilini, Çin giyim kuşam tarzını ve kanunlarını benimser, kendini Çinli sayarsa mesele kalmıyordu.[490] Tabgaçlar bütün gerekleri yerine getirip, Türk olduklarını da unuttular, üstelik Türk devletlerinin en kavi düşmanı da bu Tabgaçlar oldu. Geçiyoruz, fakat hatırlatalım, şu anda, işlenen zamanın Çin imparatorluğu Tabgaçlara ait Tang hanedanlığıdır. Bundan başka, Çin'in büyük generallerinden An-lu-shan ki isyanın başıydı ve bunun da bir derece Türk olduğu görülmüş, belirtilmişti. Yine bir general olan Shih-sih-ming Türk, Çinli general diye takdim edilen ve Kağan Bögü'nün kayınpederi olan zat da Türk...

490 Halkların Yükseliş ve Düşüşleri, 94.s.

Bögü Kağan henüz prens iken evlenmişti. Biz Çin ile kurulan hısımlık üzerinde biraz hassasiyetle duruyoruz. Aslında, öncelikle bu işin mantığını anlamak, sonra anlatmak amacımız var. Neden Çin kızı?

Osmanlı Devleti padişahları, resmen halifeden aldıkları ünvanları kullanabilirlerdi. Halifeliğin maddi gücü sıfır olduğu halde, manen İslâm âleminin başı idi. O Hakan yahut padişah ünvanı verdiği zaman, bütün dünya nazarında bu ünvan geçerli oluyordu. Eski Türklerin Çin karşısındaki durumu da böyle. İmparatorun damadı olmak ünvan almayı kolaylaştırıyor. Diğer sebepler yanında bu da dikkate alınarak, imparatora damat olmaya bütün kağanlar can atardı.

Çin kızları ile Türklerin evlenmiş olmaları ne kadar fayda, ne kadar zarar getirdi? Arada bir mevzu olan prenseslerin Türklere hayır getirmediğine

şahit olunmuştur. Yazıtlarda da şikâyetler sıralanmıştır. Ve yine de biz şunu rahatlıkla söyleyebileceğiz; Kağanların amacı sadece Çin kızlarına sarılmak değildi. Daha şehzadeliğinde –Tigin-Şad da diyebiliriz– şimdiki Kağan, babası Moyun Çor tarafından bir Çinli prensesle evlendirilmek istenmiş, ona da Çinli General –Türk– Pu-ku'nun kızı gönderilmişti.

Türk Kağanlarının bazıları kandırılıyor, prenses ünvanı verilen, aslında hanedanla alâkası olmayan kızlarla evlendiriliyorlardı. Moyun Çor hakiki Çin prensesiyle evlenmiş, ölümüyle beraber hanımı kalmıştı. Çocuk sahibi olamamış, memleket hasretini de içinden atamamıştı bu prenses. İstediği halde izin koparıp baba evine dönememiş, mutsuz bir hayat yaşıyordu. Bögü Kağan üvey annesinin ıstırabını dindirmek için serbest bıraktı, o da ülkesi Çin'e döndü.

Çin'de Durum

Uygurların önemli ölçüde, diğer yabancıların kısmî yardımları ile imparator huzura kavuşturulmuştu. İsyancı başı An-lu-shan kendisini imparator ilan etmişti, ama onun ölümü kısa zamanda meydana gelince havanın iyice durulacağı beklentisine girilmişti. An-lu-shan'ın yerini alan oğlu, Çinli kumandan Kuo Tse'i tarafından Honan bölgesinde adamakıllı sıkıştırıldı. Artık bunun ve adamlarının kendilerini kurtarma şansları azalmıştı, fakat beklentileri, ümitleri mevcuttu. Nihayet Türk General Shih-sih-ming imdatlarına yetişti. Bundan sonra zorlaşan Çinlilerin durumuydu, neredeyse imparatorluk ordusunun işi bitirilecekti. Tabiat olaylarının eksik olmayan bir sürprizi vuku buldu ve "ağaçları bile kökünden söküp sürükleyen şiddetli bir tayfun çıktı. Tabiatıyla her iki tarafta da yönetim kalmadı. Âsiler kuzeye, imparatorluk kuvvetleri ise güneye kaçıştılar."[491]

491 Eski Türkler, 477. s.

Karmaşa zamanının sonu kestirilemeyen gelişmeleri yaşanıyor. İmparatorun generali Kuo Tse'i'den daha becerikli çıkan diğeri askerini daha çabuk toparladı. Başarıyı şahsî kabiliyetiyle elde eden General Shih-sih-ming bunun nimetini de şahsı için kullanmayı hayal ederek hareketini ona göre yönlendirdi. An-lu-shan'ın yerine geçen oğlunu öldüren Shih-sih-ming kendini imparator ilan etti. (Sene 759)

Meşru imparator Su-tsung başkentte, oturduğu tahtı ısıtmaya çalışıyor, alevlenen isyanları söndürmeye nefesi yetmiyor. Bu bunalım sürerken üç sene önce, oğluna tahtını terk edip giden imparator Hsüan-tsung başkente döndü. İlk işi, oğluna devrettiği tahtı yeniden sahiplenmek oldu. Eski imparator yeni imparatordan makamı aldığında ihtiyardı. Davranışları ise oldukça acımasız, hareketlerinde vicdandan eser yok. Önüne çıkan her engeli deviren, canlıyı öldüren Hsüan-tsung kendi üç oğluna hiç merhamet göstermeden kıyabildi. Yaptıklarının akılla izahı mümkün olmadığından, bugünün ölçülerine göre deli sayılması mümkündü. Öyle bir hal aldı ki imparatorun fiilleri, "ülkesinde kendisinden başka hiç insan kalmasın istiyordu," dedirtti.[492]

492 Aynı Eser, 478.s.

İstifade ettiğimiz kaynaklar, bundan sonra Hsüan tsung'dan hiç bahsetmiyorlar, onun akıbetini bilmiyoruz. Meydanda görünen yine Su-tsung'dur. Çin'in yaşadığı deprem kısa aralıklarla devam ediyor. İsyanda elebaşı olanlardan Shih-sih-ming imparatorluğunu ilan ettiği devleti, devletteki gücünü artırmaya çabalıyor. Yaptığı bütün hareketler, harcadığı emekler semere vermeden, o da komplocular tarafından öldürüldü. Çin'de görünen o ki, artık isyancılar da hanedanlık kurmuş gibiydiler. Shih-sih-ming öldürülünce yerini oğlu Shih Chaoi aldı. (Sene 741)

Kendisini imparator olarak gören Shih Chaoi bütün Çin'e hâkim olma hayaline kapılmıştı. Uygur Kağanı Bögü'ye, ülkeyi bırakıp gitmesi karşılığında hazineler teklif ediyor, bu teklif Kağana iştah kabartıcı geliyordu.

İç savaşlar Çin'i harabeye çevirmiş, asayiş namına bir şey kalmamış, savaşçılar kararsız, ahali ise şaşkınlık içinde. Nüfusla ilgili rakamlar net bir resim gibi. Çin'in durumunu gözler önüne koyuyor. "754 yılına ait kayıtlara göre imparatorlukta 52.880.488 kişi yaşıyordu ve 764'te bu rakam 16.900.000'e düşmüştü. İktidarın gazabına çarpılıp ülkeyi terk edenleri de hesaba katmak gerekir."[493] Bu tespitin üç sene öncesine bakıyoruz.

493 Aynı Eser, 479. s.

Kendisini imparator olarak görmeye çalışan Shih Chao-i'nin tek amacı devletin ve ülkenin tamamına hâkim olmaktı. Uygur Kağanı Bögü'ye gönderdiği elçisi ile diyor ki: "Buraları terk et git, gizli hazine ile taç senin olsun.

”Çin’de elle tutulacak bir şey kalmamıştı. Nüfusun kalabalık oluşu işe yaramıyor, imparatorluğun vurucu gücü ruhunu yitirmiş, elde edebildiği bir başarı yok. İsyancılar canlarını dişlerine takmış, canlarını ortaya koymuşlar, kazanmak için gereken her yola başvuruyorlar. Bütün bu olayların getirdiği nokta yukarıda verilen neticeyi ortaya çıkarıyor. Yani ölenlerin haddi hesabı yoktu. Bir yanda ailenin lideri Uygur Kağanına olağanüstü rüşvet teklifinde bulunuyor, bir yandan da imparator imdat! Diye haykırıyor. İşte bu bağlamda Uygurların, dolayısıyla Kağanın fiyatı yükseliyor, değeri artıyor.

Bögü Kağan’a gelen Shih Chao-i’nin elçisi demişti ki: “Tang şimdi yasta, karışıklık var. Devlet reisi yok. Birlik olup bu fırsattan istifade edelim. Sayısız zenginliklere sahip olup, hazineleri ele geçirelim.”[494] Bu haberin geldiği sıralarda İmparator Su-tsung ölmüştü. (Sene 762)

494 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 16.s.

İmparatorluk, rotasını kaybetmiş hurda gemiye dönmüş, ne tarafa gideceğini bilemiyor. Hırs küpü bir Uygur Kağanı için belki de Çin’e hâkim olma zamanıydı? Çünkü Çin, kapanın elinde kalacak bir meta haline getirilmiş. Uygurlar ise, aynı dönemde bütün enerjisini toplamış, kılıcının önü de arkası da keser durumdaydı. Aynı zamanda iki ayrı elçilik heyeti gelip, Shih Chao-i-adına gelenler hazine sunmaya çalışıyor. İmparator adına gelenler yardım istiyorlardı. İkincilerin isteği himayeden başka bir şey değil.

Bugünleri anlatan bir tarihçiye göre: “Su-tsung’un ölümünü (762) Uygur hanı, Çin’e hâkim olmak için fırsat bilmiş, çünkü geçen senelerin hadiseleri ona Çin’in tek başına tamamen aciz olduğunu göstermişti.”[495] Sonraki hadiselere bakarken, Kağan’ın niyetini anlayacağız. Şimdilik gelişmeleri dikkatli takip edelim, bakalım neler olmaktadır.

495 Çin Tarihi, 213.s.

İmparator tarafından gönderilen resmî Çin elçisinin kimliği, bize Osmanlı Sarayını ve haremini hatırlatıyor. Kendi rahatlıkları için gönüllü hadımlaşan bir yığın insan vardı ki çoğunluğu siyahtı. Kadınların yanına girişlerinde mahsur olmazdı, önemli-itibarlı mevkiler edinirlerdi. Bu geleneğin menşei Çin olabilir! Neyse. Elçinin adı Lieu-Tsing-Tan ve hadımağası idi. Ülkesi adına Kağandan ricaları olacaktı. Hislere hitap etmeye çalıştı. Vaktiyle Çin’in kurtuluşuna Uygurlarla yan yana hizmet ettiklerini, buna karşılık zengin hediyelerle gönüllerinin alındığını anlattı. Şimdiye gelinince,

durumlarının sıkıntılı olduğunu, âsilerden kurtulmaları için Uygur yardımına ihtiyaç duyduklarını ifadeye çalıştı. Dilinin döndüğü kadar ikna kabiliyetini kullanan elçi hadımağası bütün sözleri imparatoru adına söylüyordu.[496] İşin maddi yönüne de ağırlık verilen konuşmasında hadımağası dostluk, arkadaşlıktan sonra ipekli kumaşları ve diğer hediyeleri Kağanın hafızasında canlandırmaya çalıştı. Bunlar güzel şeylerdi. Kendinde olmayıp da dışarıdan temin edebildiğin her şey güzel değil mi? Aslına bakılırsa Kağanın nazarında hepsinden güzeli, fırsatı değerlendirip Çin'e hâkim olmaktı. Amma, eskiden beri Orta Asya Türkleri arasında değişik bir kanaat vardı ki, buna göre, eski bir medeniyete sahip olan Çin zapt edilemez, faraza zapt edilse bile uzun süre elde tutulamazdı. [497] Gerçi bunun zıddı görülmüştür ama Türk kalınarak değil, Çinlileşerek. Çin'de yaşanabilmiş, bunun hiçbir önemi yoktu.

496 Büyük Türk Tarihi, 3.c. 767.s.

497 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 16.s.

Her ne olursa olsun, Bögü Kağan tarihî bir karar verecekti. Dostluk eli uzatarak Çin'i ferahlatmak yahut 19. yüzyılda Osmanlı Devletine atfedilen "Hasta adam" pozisyonundaki Çin'e işgal için hücum etmek! Tam manasıyla, "vicdanı ile cüzdanı arasına sıkıştı" Kağan. Gönlünde ağır basan tarafa göre davranıp, ordusunu hazırladı. Hatununu da yanına alıp Çin'e doğru yola çıktı. Bir rivayete göre asker sayısı 100 bin idi.[498] Mantıklı davranmaya çalışan diğer rivayet ise şöyle diyor: "... Uygurların topu topu dört bin vurucu gücü vardı, on bin de yardımcı güçleri ve İspirler de (silahlı at uşakları) buna dâhildi."[499] Bizim tercihimiz asker rakamı vermemek. Fakat Çin'i işgale giden bir ordunun kâfi sayıda askere ve diğer ihtiyaçlara sahip olması gerektiği malûmdur. Çünkü ister imparatorluğun düzenli ordusunun, ister âsilerin karşısına çıkılsın, onların onda biri kadar askerle bu işe başlanmazdı.

498 Büyük Türk Tarihi, 3. c. 767. s.

499 Eski Türkler, 479. s.

Bögü Kağan yola çıktığında kesinleşmiş bir kararı yoktu. Belki vardı da askerine bildirmemişti; belki de göreceği manzaraya göre karar verecekti.[500] Vaziyete bakılırsa ağır basan niyet Çin'in istilası yönünde, yine de biraz kurnaz davranmak karşısına çıkacakları tartmak gerekiyordu.

Kağanın yürüyüşü sürüyor, beyin fırtınası devam ediyor, fikir yavaş yavaş netleşiyor. Buna sebep, görünen manzaralardır.

500 Türk Tarihi, 1.c. 157.s.

Uygur ordusu içerilere doğru ilerlerken birçok Çin şehrinin yanından geçiyor. Buralar boşaltılmıştır. Ne kadar imkânsız duruma düştükleri, acz içinde bocaladıkları anlaşılan Çinliler Uygur askerleri tarafından küçümseniyor. Bir nevi kara haber sayılan Türk askerinin gelişi hemen imparatora duyuruluyor ve sarayda korku rüzgârları esiyor. Acilen bir elçi gönderen imparator, Kağanın asıl niyetinin ne olduğunu anlamak istedi. Çin kaynaklarının sonradan bildirdiğine göre, Uygurların akışı uysal bir nehir gibi değil, coşkun sel gibiydi. Kuzey Çin sınırlarında hayli tahribat meydana gelmiş, şehirler yağmalanmış, yıkılmış, hatta mabetlerin de gözünün yaşına bakılmamış. Doğru olabilir. Kim kimin gözünün yaşına bakıyor, kim kimin inancına, malına saygı duyuyor? Biraz da Çin tarihçilerinin egoistliğini hesaba katmanın faydası olur kanaatindeyiz. Kendilerini dünyanın has mukimleri, başkalarını yüzsüz misafirler olarak düşünen insanlar daima tarafgir davranmışlardır. Bu iddia bizim değil, yabancılarındır. Şunu da inkâr edemeyiz; Türk akınlarında yağma hareketi olağan davranış biçimiydi ve genellikle bu yolla nevale temin ediyorlardı. Son olaylarda görülen tahribatların esas amacı da beslenmek için bir şeyler almaya yönelikti. Uygurlar isteseydiler, çok fazlasını da yapabilirlerdi. Şu iddiayı da buraya kaydedelim ki, Çin neredeyse Uygur hâkimiyetine girmişti de imparatorun bundan haberi yoktu. Ne var ki, hangi sebeple olursa olsun Bögü Kağan Çin'e sahip olma fikrini tamamıyla benimsemiş değildir.

Çin'den bir elçi geldiği, Kağanın ona iyi davranmadığı anlatılır. O Hatununun babası ile görüşmek istiyordu. Bilahare, Töles Türklerinden olan kayınpeder Puku, bir Çin generali olarak imparator adına, damadına geldi. Bütün maharetlerini ortaya döken Puku, damadı Kağanın aklını çelerek Çin İmparatoru lehine savaşmaya razı etti. Varılan anlaşma mucibince isyancıların ortadan kaldırılmasına çalışılacaktı ve bu işte Çin ile birlikte hareket edilecek. Bu değişiklikten dolayı "Uygur kuvvetleri yeniden teşkilatlandırıldı. Puku Huai-en sol şad (Doğu başkumandanı) olarak vazifelendirildi."[501] Çin, Türklerden çok çekmişti fakat ne zaman parçalanma sürecine girse, en hayati yardımı yine Türklerden görüyordu.

501 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 17.s.

Temizlik Harekâtı

Şimdilik iki tarafın da niyeti ne olursa olsun, Çin adına Puku, Uygurlar adına Bögü Kağan anlaşmaya vardılar. Müştereken âsilerin üzerine gidilecek. Bögü Kağan bir yol haritası çizdi, fakat bu Çinlilerin itirazıyla karşılaştı. Onlara göre güzergâh seçimi hatalıydı. Tabii haklı sebepler ileri sürdüler. Kağan diyordu ki "Po-koen yoluyla gidelim." Memleketlerinin durumunu daha iyi bilen Çinliler diyor ki olmaz. Geçilecek yol üzerindeki şehirler âsiler tarafından yakılıp yıkılmış, dolayısıyla erzak bulma imkânı olmaz. (Uygurların üzerine yıkılan tahribatlar da âsiler tarafından yapılmış olabilir mi acep?) Müzakereler sonucu havaliyi bilenlerin salık verdiği güzergâh tercih edildi. En azından gıda sıkıntısı çekilmeyecek, resmî Çin ordusu kendi şehirlerinden istediği erzakı temin edecekti. Kağan körü körüne, üstünlük sağlama yerine "akıl için tarik birdir" düsturuna uydu.

Gücü Hissettirmek Uğruna

Israrla, hatta yalvararak Kağan'dan yardım talep eden Çin, acınacak haldeydi. Normal zamanda dünyanın en burnu havada milleti oldukları, başkalarını aşağı tabaka saydıkları malûmdu. Şimdi, içeride patlayan isyan dalgasının altında ezildikleri yetmiyor gibi, dışarıdan da Tibet saldırısı ile sarsılıyorlar. İşte bu kadar bunalmış; selamete çıkmak uğruna her yolu deniyorlardı. Bir ülke ne kadar büyük olursa olsun, uzuvları bedeni ayakta tutacak hayatiyeti kaybedince çöküyor. Çin, bacaklarında hiç takat kalmamış iri yarı bir pehlivan gibiydi. Kağana boyun eğmek mecburiyetinde kalmıştılar.

Çin'in bu haline bakarak, "haşmetli Uygur Kağanı" diyebiliriz. Bögü Han karargâhını Sarı Nehir'in kuzeyine kurdu. İmparator, kurtarıcısının gizli planı var mı yok mu öğrenmek istiyordu. Bunun yanı sıra, Kağanı hoşnut etmek için her imkânın seferber edilmesi arzusundaydı. İmparator Tay-tsung'un oğlu Li-ka Yung beyi idi ve Çin ordularının başkumandanı yapılmıştı. Babası tarafından başkumandan Li-ka ve beraberinde birçok

kumandan Kağan'ın karargâhına gönderildi. Çin'in kendini beğenmişliği ile Uygurların gücü aynı noktada birleşip, çarpışacak, zaman o zaman. İmparator oğlu Li-ka tabi tavrıyla Kağanın huzuruna çıkacaktı ki, emir geldi. "Önümde dans edeceksin, niçin bunu yapmadın?" Veliaht prens Li-ka böylece azarlanmıştı. Zeki delikanlı Çin'in yasta oluşunu dans etmeyişinin sebebi olarak söylemiş ve Bögü'nün öfkesinden kurtulmuştur.[502]

502 Aynı Eser, 43.s.

Bu mesele üzerinde fazlaca durulup, teferruatıyla anlatılmıştı ki, pek de övünülecek tarafı yok. Birçok kumandan vardı veliaht prens Li-ka'nın yanında ve Uygurlardan pek çok kimse. Kağan tarafından, kendi yurdunda azarlanmak, onurunu incitmiş, buna arkadaşları da iştirak etmekteydi. Yaşadıkları matemin, neşeli hareketlere mâni olduğunu, bunu Kağanın anlaması gerektiği çeşitli biçimlerde anlatılarak öfke ateşi söndürülmüş, ama bu sadece prense karşı. Rivayetlere göre yapılan ve yapılmayan hareket hafife alınamamış, Uygurlar da en az Çinliler kadar geleneklerine bağlılık göstermeye çalışmıştır. Kuvvetli olan kural koyar, zayıf ona uyar. Prensin cezasını affetmiş görünen Kağan "İki Çinli devlet ayanının sopa ile öldürülesiye dövülmesini emretti. Çinliler uğradıkları bu hakarete lanetler yağdırdılar."[503] Şu da söyleniyor: "Bazıları bu işkencelere dayanamayarak öldü."[504] Bu hadisenin acısını Çinliler yıllarca unutamadılar. Fakat o sıralarda ellerinden bir şey gelmiyordu. Uygurlara ihtiyaçları vardı. Bu sebeple ses çıkarmadılar."[505]

503 Eski Türkler, 479. s.

504 Büyük Türk Tarihi, 3.c. 768.s.

505 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 43.s.

Kurulan dostluk köprüsünün üzerinde böyle hakaretler, işkenceler inandırıcı gelmemekle beraber kitaplara böylece geçmiştir. Doğru yanlış yorumunu es geçip olayların takibine bakacağız. Puku Çin'den ekmek yiyen, itibarlı bir mevkiye sahip Töles Türkü. Eğer o, mevcut konumunda ve Bögü'nün kayınbabası olmasaydı, Çin'in hali nice olurdu? Kesin tahminin imkânı yok, lakin iyi olmazdı; bunu biliyoruz.

Çin-Uygur Dayanışması(!)

Uygurlar artık Çin'in destekçisi rolündeler. İki taraf orduları savaş düzenine geçti. Âsiler, karşılarındaki bazı komutanları kendi saflarına çekmek amacıyla kandırma metoduna başvurdular. Bunun için casusluğa gönderilenler yakalanıp, Uygurlar tarafından imparatora teslim edilince, yapılacak işler iyice netleşti. Bundan sonra âsilerin üzerine yüründü. Öyle kolay bir zafer kazanılmadı. Uzun uğraşılardan sonra ancak karşı tarafı yenebildiler; yani isyankârların ordusu mağlup oldu.

Muhtelif rivayetlerden ikisini naklediyoruz. Daha önce Bögü Kağan'a imparatorun gizli hazinesini alıp gitmesini teklif eden, âsilerin son lideri Shih Chao-i yakalandı ve başı kesildi.[506] Bir de şöyle anlatılır: Her şey kaybedilmiş, ellerinden şehirler, kaleler alınmış, komutanlar teslim olmuşlardı: "Vahşi bir hayvan gibi ortada kalan Shih Chao-i ormanda kendini astı ve böylece iç savaş sona erdi."[507]

506 Türk Kült. Geliş. Çagl. 183.s.

507 Eski Türkler, 479.s.

İlk yürüyüşe geçiş tarihi 762'nin ilkbaharı. Aynı senenin sonbaharında vazife tamamlandı. Uygurların bu savaşta neler kaybettiği bildirilmiyor, hiç kimsenin burnunun kanamadığı iddia edilirse, buna inanılmaz. Yalnız, mevcutlarına göre göze batan zayiatları olmadığı anlaşılmaktadır. "Kang-mu'ya göre âsilerden 60 bin kişi öldürülmüş, 20 bin kişi de esir alınmıştı. 20 Kasım'da Uygurlar Lo-yang'a girdiler."[508]

508 Aynı Yer

Uygurlar İçin Yeni Hayat

Çin, fil ayağı değmiş yumurta sepetinden farksızdı. Başka türlü de söylenebilir; geniş çaplı bir yangına duçar olmuştu Çin. Söndürücüleri buldular ama onlara, suya hassas maddelere zarar vermemeyi tembihleyemediler. Bir yandan ateş bir yandan da su Çin'i lapaya çevirdi. Durumun içler acısı olduğuna bakıp, bütün suçu Uygurlara yüklemek mümkün, fakat bunun adil bir hüküm olmayacağı kesin. Ortadaki vahim görüntünün müsebbibi bir değildi ki, bunlar Uygurlar olsun! "İsyan senelerinde memleketin en büyük kısımlarından vergi tahsil edilememişti.

Yardımcı kavimlere (Uygurlara ve diğerlerine) külliyetli miktarda para vermek zorunda idiler. Hükümet kıtalarıyla yardımcı kıtaların yağmalarından halk harpten olduğu kadar mutazarrır olmuştu."[509]

509 Çin Tarihi, 213.s.

Demek ki, kargaşa başlayınca bir memleketin sahipleri de yabancılar kadar tahrip edici olabiliyor; bunu zamanın anlayışı olarak kabul etmek durumundayız: "Çin kaynaklarının kayıtlarına göre Kuzey Çin'de önce isyancıların, sonra da Uygurların yağmaları neticesinde, elbise yapmaya kumaş bulamayan halk kâğıt kullanmış. Hatta klasikleri bile elbise yapanlar olmuştu."[510]

510 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 17.s.

Daha önceki sayfalarda, isyan döneminden sonra 53 milyonluk Çin nüfusunun 17 milyona düştüğünü yazmış, bunun bir kısmının ölüp bir kısmının göçtüğünü belirtmiştik. Şimdi, yaşayıp da aynı kaderi paylaşan insanların sefaleti anlatılmakta, belki yarın mutlu olabilirler. Uygurlar ne olacak? Gerçi, onların da yağmacılıkları olmuş ya bir devletin âsilerden kurtulmasını sağlamıştılar. Elbette minnet duyulacak mevkide bulunacaklar. Bir devlet böyle durumlarda muhatabına "eline sağlık" deyip de başından savamaz. Böyle olduğu için imparator, Kağana adı konmadık bir vergi bağladı.

Mesuliyet makamında olmayan insanlar istiyorlar ki, arkalarına bir tekme vurulup gönderilsinler. Milli duyguları kabaran bu tür insanlar etraflarında Uygur Türkünü görmek istemiyorlar. Fakat bunların fikri alınacak değildi. İmparator, Bögü Kağan'a minnettardı ve bunu göstermek istiyordu. Kağan İmparator tarafından saraya davet edildi. Ona 200 top ipek kumaş hediye olarak verildi. Hediyelerin en kıymetlisi ünvandı. İmparator çok uzun bir ünvanla Kağanı ödüllendirdi; aynen yazıyoruz: "Teng-Li tu-teng-mi-shih-han chü-lu 'Ying-i chien kung 'p'i-chia Kağan." Hatuna verilen ünvan da şöyle: "Po-mo-Kuang Ch'in Lu-hua P'ichia Hatun."[511]

511 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 43.s.

Bögü kağan Çin'de İmparatordan daha büyük olmuştu. Memleketi uçurumun kenarından çekip alan bir insanın, orada itibar görmesinden daha tabi ne olabilir ki? Bu aynı zamanda tebaaya da yansıdı, imparator her imkânı Uygurların ayağının altına serdi: "Başkent ve diğer şehirlerde pek

çok Uygur serbestçe ticaret yapıyor, istedikleri kadar ipekli kumaş alıp, istedikleri fiyattan satıyorlardı."[512] Önceleri sınır pazarlarında dahi alım satım izni verilmeyen insanlar, şimdi ülkenin yerlilerinden imtiyazlı duruma gelmişler. Çin'de Uygurların hem nüfusları ve hem de nüfuzları artmıştı.

512 İslâm Ans. 12/2.c

Uygurların Kimyası Değişiyor

Uygurlar, kurtarıcı olarak geldiler, Çin'i selâmete çıkardılar. Resmen takdir almalarına karşılık, davranışlarından dolayı halkın öfkesini de celp ettiler. Eski bir medeniyete sahip olan ülkede görülen tantana sıradan Uygur Türkü'nün olduğu gibi kağan'ın da dikkatinden kaçmıyordu. Çadır saraylarda yaşamaya alışık olan Kağanlara karşılık, hakiki saraylara malik imparatorlar Türk'ün ve Çin'in birer yüzlerinin göstergesiydi. Bu hususta, eğer isteseydi Kağanlar imparatorlarla boy ölçüşebilir, hem de onlardan getirecekleri ustalara yine onların malzemeleriyle aynı sarayları inşa ettirebilirlerdi, buna asla yanaşmadılar. Bir zamanlar Gök-Türkler tarafından surla çevrili şehirler kurulması düşünülmüş, fakat milletin hareketlerine ters düşeceği fikrini ileri süren Bilge Tonyukuk buna mâni olmuştu. Bir medeniyet alınırken, onu oluşturan başka sistemler de kendiliğinden gelir diye hassas davranılmıştı. Türklerin ta başlangıçtan beri cari olan bir inanç sistemleri vardı ve buna "Gök Tanrı Dini" deniyordu. Millîleşmiş tapınma şekilleri mevcut. Bazı dinî ve millî geleneklerin icrasına önderlik eden Kam yahut Şaman adı verilen büyükleri vardı. Hatta bazı tarihçiler bu şahısların etkinliğinden dolayı, Türklerin Şamanist olduğunu, Şamanizm'in bir din olduğunu bile söylemişlerdir. Tabiatıyla, Şamanizm din değildi.

Türklerin zayıf taraflarından biri belki de en zayıf tarafları çabuk etkilenmeleridir. Bögü Kağan da bu zaafla malul olduğunu gösterdi. Çin'de kaldığı zaman zarfında orada yaşanan dinleri incelemeye başlayan, kendi inançlarını unutmuş gibi davranan Kağan yeni bir inanca kapı aralıyordu. Araştırma inceleme safhasında Uygurlar "Daoizmi, Konfüçyanizmi ve Budizmi benimsemediler."[513] Daha önce, Müslüman Arapları da tanımışlar, onların temsil ettiği İslâmiyete de ilgileri olmamıştı. Bu

yayıcıların sevimsiz gelişinden midir başka sebeplerden mi? Şimdilik bunu konu dışı sayıyoruz.

513 Hazar Çevr. Bin Yıl, 248.s.

Bögü Kağan'ın her halinden, dinî arayış içinde olduğu belliydi. Lo-yang da kahraman edasıyla dolaşırken "Sogdak oldukları sanılan Maniheist misyonerler ile tanıştı."[514] Onlara duyduğu alâkanın olağanüstülüğü dikkat çekiyordu. Netice olarak, Bögü Kağan "Mani dinini (Maniheizmi) kabul ederek bu dinin Orta Asya'nın doğusunda geniş ölçüde yayılmasına sebep olmuştur."[515]

514 Bozkır İmparatorluğu, 129.s.

515 Umumi Türk Tarihine Giriş, 56.s.

Bu yeni inanca geçişin kısa safahatına bakılacak olursa pek kolay bir dönemden söz edilemez. Zaten böyle bir şeyin kolay olması da beklenemezdi. Üstelik Maniheizm fazla orjinal olmayan, "Zerdüştlük ve Hıristiyanlığın garip bir birleşmesinden doğmuş"tu. Mani propagandistleri Çin'de rahat çalışamıyorlar, diğer din müntesipleri tarafından şiddetli muhalefetle karşılaşıyorlardı. Amma Bögü Kağan nasıl tutulduysa tutulmuş, Ötüken'e dönüşünde yanında dört Maniheist rahip bulunuyordu.

Menfi yanları vardı bu dinin, müspet tarafları da görülmüş olup, şöylece takdim edilmiştir. Lo-yang seferi, Çin'i büyük bir belâdan kurtardığından başka da önemli görülmekte, Maniheizm'in Uygur ülkesine girişinin fikir tarihi bakımından yeniliklere ışık tuttuğu övülmektedir. Lo-yang'dan Kağanla beraber gelen dört rahip "Uygur medeniyetinin başlıca amili olan Maniheizmi Uygurlara aşılamıştır.[516]

516 İslâm Ans. 12/2.c.

O günün anlayışına göre medeniyete ayna olduğu söylenen Maniheizm, Türkler için bir yığın sakıncayı da sinesinde barındırıyordu. Bir ilacın her hastada aynı tesiri göstermemesi gibi bir durum var. Maniheizm ilacı şifa olma özelliğinden ziyade yan tesirlerinin fazlalığıyla Uygurlara zarar verecektir.

Hayvanî gıdalar yemeyi yasaklıyor, savaşçılık duygusunu zayıflatıyor, birkaç dinin karması olduğu için çok da özel görünmüyor. Her şeye rağmen Kağan özel gayretiyle ülkeye giren Maniheizm, Türkler –Uygurlar– arasında resmî bir mahiyet kazandı."[517]

517 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 44.s.

Şimdi Maniheizm'in ülkeye girişinin, yayılışının Karabalgasun Yazıtı'na yansımasına göz atalım: "Yai-hsi gibi dört rahip memlekete gönderilip, ibadet şekilleri anlatılıp yayıldı. Halka nüfuz edildi. Bilhassa bu din hocalarının dinî bilgileri iyiydi ve yedi kitabı da iyi biliyorlardı. Bunların bilgileri deniz kadar derin, dağ kadar yüksekti. Onların bilgileri yüksek bir yamaçtan akan nehir gibi idi. Onun için bu hak din Uygurlar arasında yer tutabilmiştir. Bu din ilkelerine göre; hayvanî gıdaların yenmesi ve ağır içkilerin içilmesi yasaktı. Bundan dolayıdır ki, büyük hizmetler ifade ediyorlardı. O (Kağan): "Siz fazileti nasıl anlarsınız?" diye soruyordu. Bunun üzerine umumî valiler, hudut valileri, iç ve dış vezirleri ile kumandanların hepsi bir ağızdan diyorlardı ki: "Biz eski günahlarımızdan istiğfar ediyoruz ve hak dinine fedakârlıkla hizmet edeceğiz." Kağanın buyruğu ile bu din artık her bucağa yaydırıldı ve yaydırılmaya uğraşıldı. Bu ilkeler çok mistik ve yüksek idi, kavranması pek ağır idi. Onlar tekrar tekrar (Kağandan) merhamet etmesini rica ediyorlardı. Çünkü eskiden pek cahil olduklarından, şeytanı Buda olarak tanıyorlardı. Şimdi hakikati anladılar ve bir daha hata işlemeyeceklerini söylüyorlardı. (Kağan): Mademki hakikate kavuştunuz! Yurtlarınıza giderek ibadetlerinizi yapınız. Kazılmış şeytan heykellerini ve resmedilmiş şeytan tablolarını yakınız. Cinlere dua ve şeytanlara tapmaktan vazgeçmelisiniz ve ışık dinini kabul etmelisiniz!" diyordu. Kötü sıcakkan içmek, kötü âdetini değiştirerek, yemek pişirmek âdetine kavuşan şehir oluyor ve kanunsuzlar şehirden çıkarak bir fazilet diyarı beliriyordu. Büyükler bilgiçlik ve ruhanîlikle misal teşkil ettiler, küçükler de tâbi oldular. Başrahip hak dininin kabul edildiğini işitince onların sadakatlerini takdir etti. Bütün erkek ve kadın rahipleri memlekete yayarak kendi mezhebini neşretmek istedi. Bütün müridlerini şark ve garbı dolaştırarak münavebe şeklinde din öğretmeye çalıştı."[518]

518 Aynı Eser, 44-45.s.

Yazıtta okunanlar, Mani dininin benimsenmesi ile beraber, huzurun bulunduğu hatta cennetin keşfedildiği intibası veriyor. Şüphesiz, bu yeni inancın ilk heyecanları ile işleyen zamanda meydana gelenler farklıdır. Ve kabul etmek lâzım, Maniheizm'in benimsenişi köklü reformlara yol açmıştı. Sanat eserleri gelişmiş, göçebelik terk edilip, yerleşik hayata geçilmiş ve buna alışılmaya çalışılmış. Bir yönüyle iyi görünse de silahların

unutulmasının Orta Asya’da, o dönemde doğuracağı mahsurlar göz ardı edilemeyecek kadar mühimdi.

Bögü Kağan’ın taşıdığı bu ad, herhalde anasının babasının koyduğu değildi. Yaptıkları ile sonradan bu ada uygun düştüğü sanılmaktadır. Bir milletin ezeli dinini değiştirmek kolay değil, vasat bir insanın bunu becermesi imkânsız. Şimdi söylenenlere bakacağız: Bögü, Uygur Türkçesinde “Bilgin” ve “filozof” anlamına geldiği gibi, bugün sihirbazlara da böyle denir. Bögü, bugünkü “büyü” sözümüzden başka bir şey değildi.”[519]Kağan’ın “Bögü” ismini almasının sebebi hiç şüphe yok ki, Mani Dinini Uygurlar arasında yaymış olmasından kaynaklanmaktadır.”[520]

519 Türk Kült. Geliş. Çağl. 181.s.

520 Uygur Seyahatnamesi, 18.s.

Gevşekliğin Huzuru

Bögü kağan çok savaşlar görmüş olduğu halde, filozofik düşünceleri ile bilge kişiliği daha çok hatırlanmaktaydı. Genelde liderlerin kahramanlığı diğer bütün vasıflarının önünde olmasına rağmen bunda tam tersidir. Yeni bir dini ülkesine getirişi, hiç bilinmedik bir yaşayış düzeni ile tanışmaları fazlaca önemsenmiş olmalıdır.

Uygur ülkesi refah içinde yüzüyor, bunun sebebi de Çin’den akan servettir. Hiçbir şey karşılıksız olmazken bir başka ülke için bedava kan dökülmeyeceği de tabii ki mümkün değildi. Çin, Uygurlar sayesinde huzuru bulmuş, şimdi de maddi cömertlik sırası imparatordaydı ve bu yapılıyordu. Ayrıca, Çin’de kalmış olan kalabalık Türk kütlesi iyi kazanıyor. Minnet duygusunu hafifletmek isteyen imparator, Türklere ticari kolaylık sağlanması hususunda gerekeni yapmıştı. Ne var ki Maniheizmin ruhunda olan uyuşukluk ile Çin’den gelen servetin verdiği rahatlık Uygurları değiştiriyor, bunun en bariz göstergesi, savaşçıların barışçıl olmalarıydı ve bu gelecek için tehlikeliydi.

Çin’deki Uygurlar Çin’e Belâ mı?

Dışarıdan yardım alarak ayakta kalanın bedel ödememesi realiteye uymaz. Çin İmparatoru, tahtını kendisine bahşeden insanlara elbette minnettar kalacak, o insanlar da bazen üstünlük duygusuna kapılacaklardır. Baştan beri, mesul mevkide olmayanların Türklere iyi gözle bakmadıkları biliniyordu. Onlar da belki aşağılık duygusuna kapılmıştılar. Bir olay var ve şöyle anlatılıyor: “762 anlaşmasıyla üstü kapalı vergi de aldılar. Geri verilen her at için 40 top ipek! Uygurlar bir defasında altı bin iyi at yerine 40 bin lugar beygir gönderince ödeme yapılmadı. Bunun üzerine pazarda üst rütbeli bir memur öldürüldü. Katiller yakalanıp müebbet hapse mahkûm edildiler. Uygur beyleri savaşçılarını toplayarak hapishaneyi basıp, kabiledaşlarını kurtardılar. Tabi olay sırasında hapishane muhafızlarının kimisi öldürüldü, kimisi yaralandı.”[521]

521 Eski Türkler, 488.s.

Basit Meseleler

Böyle bir mesele olmuşsa da, bunun suçunu bütün Uygurlara yıkmak insafsızlıktı. Milyonlarca nüfusa, yüz binlerce askere sahip bir ülkenin, kendilerinde misafir gibi kalan yabancılara bu kadar boyun bükeceklerini kestirmek de zor. Burada Uygurların Çinlileri, iyi at yerine kötü at vermek suretiyle kandırdıkları anlatılmakta ki, nasıl inanılır? Bilindiği üzere saflık, Türklerin köklü mizaçlarından uyanıklıkta Çinlilerin meziyetlerindendi. Aslında, böyle bir olayı büyütmenin de manası yoktu. Bir millet bir milleti en azından devleti kurtarmş ise, onun bazı fertlerinin bazı taşkınlıklarının üstü örtülmeliydi. Şu rakamlar da biraz kafa karıştırıyor. Deniyor ki altı bin iyi at yerine 40 bin kötü at. Misli misline olsa neyse de, altı yedi kat fazlasıyla düşünmek biraz abartıldığı kanaati veriyor.

“Bir Kahramanın Kaderi”

Biz kısaca “Puku” demiştik ya, biraz uzatılırsa Pu-ku Hua-i-en oluyor. Kimi tarihçi Uygur Türkü olduğu görüşünde, kimi de Töles Türkü diyor.

Her halükârda Türklüğü tartışılmaz bu kahramanın. Bögü Kağan'ın kayınpederi, Çin ordusunun çok muteber bir generali.

Çin isyan dalgasında boğulurken, Tibetlilerin akınları bora gibi esiyor, İmparator ne yapacağını bilmiyordu. Miktarı belirsiz askerle gelen Bögü Kağan'ın niyeti –belki de– son tekmeyi vurup, Çin surunu yıkmaktı. Kuzey Çin'e hâkim olması o kadar zor bile değildi. İşte bu kâbusu yaşayan imparator ve Çin, Puku'nun Bögü Kağanı ikna edip âsilerin üzerine salması ile nefeslenmişti. İşte anlatılmakta olan kişi budur. Ve "her Çinli T'ang hanedanını Başkumandan P'u-ku-Hua-ien'in kurtardığını biliyordu. Canla başla Çin'e hizmet eden bu barbar –Çinli olmadığı için– prens ile güç, cesaret ve kabiliyet konusunda kimse boy ölçüşemezdi."[522]

522 Aynı Eser

Puku Hua-i en Türklüğünü unutmamış olsa da, mensubu olduğu Çin ordusunda bütün meziyetlerini sergiliyordu. Dirayetli, kabiliyetli ve cesur bir komutandı. Savaşlarda en ön safta yer alan, ölümden asla korkmayan bir kişiliği vardı. Çarpışmalarda kabiledaşlarından kırk altısını kaybettiği halde hiç kasarını bozmadan vazifesine devam edebilen soğukkanlı yapısı Çin'i badirelerden kurtarmada etkili oluyordu. Bunca özelliğe sahip ve de yabancı bir ırktan olması elbette bazılarının kıskançlığını ayaklandırır. Biraz fanatik sayılması bile mümkün; çünkü düşman tarafında yer aldığı için öz oğlunu dahi kendi eliyle öldürmüştü.

Puku-Hua-i en'in emri altında bulunan Uygur askerleri bir kale kumandanı tarafından huzura kabul edilmedi. Bu, onur kırıcı bir hareket idi. Yiğit bir general olmasına, hiçbir şeyden korkmamasına rağmen, yapılan hakaretin resmî yoldan cezalandırılmasını istedi. Saraya şikâyette bulundu. Merkez, müfettiş gönderip olayı yerinde inceletmek yolunu seçince işin içine rüşvet girdi. Puku-Hua-i en dönen dolapları öğrenince celallendi. Hiçbir suçu olmadığı halde, rüşvetle tutturulan raporda ihanet içinde gösteriliyordu. Derhal, komutanın ve hadımın idamlarını talep etti. Tabi, oyalama taktiği ile meselenin halli savaş sonrasına bırakıldı. "Ama Çinlilerin karakterini iyi bilen Hua-i en 764 Mayısında isyan bayrağını açtı."[523]

523 Aynı Yer

Karakter yapısını az çok öğrendiğimiz generalin başka türlü hareketi beklenemezdi. Artık ok yaydan çıkmıştı. İlk önce, başına belayı saran kale

komutanından öç almaya kalktı, fakat T'ai-yüan kalesi sarptı, geçemedi. Emrindeki askerlerden Çinli olanlar soydaşlarının yanına kaçtılar. Kuvveti azalan Pu-ku "pisipisine ölmektense dostlara iltihak evladır" deyip Türkistan'ın yolunu tuttu. "Orada Uygurları, T'Kanları yahut Tibetlileri toplayarak 100 bin kişilik bir ordu ile (...) Çin'e girdi."[524]

524 Büyük Türk Tarihi, 3.c. 214.s.

Pu-ku Hua-i en azimli ve öfkeliydi. Lâkin teşebbüsü başarılı olmadı. Çinliler ona kazanma imkânı tanımadılar. Vuslat bir başka bahara kaldı. Azmi vardı, hıncı vardı, kendine göre alınacak öcü vardı. "765'de Pu-ku Hua-i-en 200 binden fazla Uygur, Tibetli, Tuyu-hun, Tangut ve Nu-la gruplarını kendisiyle birlikte isyana ikna etti. Çin sarayı korku içindeydi."[525]

525 Hazar Çevr. Bin Yıl, 252.s.

Korkunun derecesi şiddetliydi ki, başkentte teslim olmaktan yana tavır koyanlar çıktı ve her on kişiden sekizi firar etti: "Ne var ki aynı sırada Pu-ku-Hua-i-en öldü."[526] Aynı yazarın kanaatine göre "Onun ölümü Çin'i kurtardı." Eberhard'a göre: Bu seferin zaferle neticeleneceğine ve Çin tarihinin başka bir cephe alacağına şüphe yoktu."[527]

526 Eski Türkler, 482.s.

527 Büyük Türk Tarihi, 3.c 770.s.

Bazen büyük olmakla küçük olmanın arasında fark kalmıyor. Çin'in, defalarca söylediğimiz gibi muhataplarından onlarca kat fazla nüfusu ve toprağı kendini korumaya yetmiyor. Bir Puku Hua-i en isyanı bile bir büyük ülkeyi mahvedebilecekse, onun büyüklüğünün manası ne ki? Çok sıkıntılar görüyor Çin, çok sallanıyor, hanedanlar değişiyor icabında, ama yine de Çin, Çin olarak kalıyor. Bunda, köklü bir devlet olmanın rolü inkâr edilmemelidir. Oturmuş müesseseleri, kanunları, nizamları ve Çin'i Çin yapan diğer şeyler...

Uygur-Çin İttifakı

Uygurlardan münferiden hareket edenler, Puku'nun isyanına iştirak edenler bir tarafa, umumî manada Uygurlar dinlenmedeydiler. Bedenler

hareketsiz, beyinler meşgalesiz. Çılgınca at koşturmak yok, ok vınıltısı, kılıç şakırtısı ve cansız bedenlerin kan gölüne çevirdiği kızıl manzara yok. Yeni kabul edilen Mani dini onları böyle bir değişikliğin kucağına attı. Rahipler en çalışkan insanlar, onlar durmadan irşat edici faaliyetlerde bulunuyorlar. Onlara olağanüstü değer veren “Uygur Kağanı, önemli meselelerde daima Mani rahipleri ile müşavere ediyordu.”[528]

528 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 46.s.

İlk nazarda asude görünen bu yaşayışın mahsurları zamanla ortaya çıkmaya başladı. Maniheistler yüzünden bütün komşularıyla kavgalı hale geldiler. Çinli Konfüçyanistleri, Kırgız Şamanları, Hıristiyanları, Müslümanları ve hatta Budistleri gücendirdiler. (....) Perhiz günleri belirleyerek, o günlerde et ve hatta sütü bile yasakladılar. Uygur köylüleri aç kalmamak için bostan yetiştirmek zorunda kaldılar. Bu arada Maniheistlerin “aydınlık dini” dedikleri propaganda devlet erkânıyla sınırlı kaldı.”[529]

529 Hazar Çevr. Bin Yıl, 252.s.

Devletin zorla giydirmeye çalıştığı elbise halkın bedenine uymamış olsa da, amirlerin emirleri uygulanıyor. Alışılagelen hayat nizamı böylece alt üst olmuştu. Savaşçı insanlar pısırıklığa itilmiş, hastalıklı atlar gibi gölgelerde zaman geçiriyorlar. Sahtekârlığın itibar gördüğü bir ortama gidiliyor hazırlanmış. Yeme içme hususundaki kısıtlamalar ile sınırlı kalmayan dinî uygulamalar, Gök Tanrı’ya inanan insanların ayin kutsiyetini kabule zorlanmaları aykırı düşüncelere zemin hazırladı.

Uygurlar bir ikilemin içinde bocalıyorlarken Puku-Huai-en maceraya atılmak zorunda kalmıştı. İstediği desteği bulup, Çin’e saldıran, hedefe hayli yaklaşan cesur general zaferden evvel ecelle tanıştı. Onun ortadan çekilişi, derme çatma ordunun elini kolunu bağladı. Çin derin bir nefes aldı. Başsız kalan ordu ne kadar kalabalık ve yiğit olursa olsun boşalmış aküye dönüyor, işe yaramıyor. Çinli kumandan Kua-Tse-i de kurnazdı ve maharetini gösterme vaktiydi.

Kua-Tse-i Uygur, Tibetli ve başka kavimlerin de aralarında bulunduğu 200 bin kişilik başsız orduyu dağıtacağına inanıyordu. “Hiç çekinmeden Uygur karargâhına kadar gelerek birtakım hediyeler ve özel imtiyazlar vaad etmek suretiyle onları imparatorla yaptıkları anlaşmayı bozmamaya ikna etti.”[530] Uygur komutanını kandıran şey vaad edilen maddî imkânlar ve

imtiyazlarla sınırlı değildi. Çinlilerin alıştıkları Türkleri de alıştırdıkları bir yöntem var; buna göre vaktinde Çinlilerin Türklere dokunan iyilikleri sıralanır, minnet altında kalan Türkler boyun eğerler. Kua-Tse-i de bu usulle hareket edip bir sürü şeyler sayıp döktü. Uygur komutanı adamakıllı yumuşatıldıktan sonra bir başka hamleye geçildi. Bu tamamen maddiyatla ilgiliydi. Tibetlilerde büyük servetler bulunduğunu, Çinlilerin tarafını tutacak olurlarsa bunları ele geçirmenin kendi ellerinde bulunduğunu söyledi."[531]

530 Eski Türkler, 482.s.

531 Büyük Türk Tarihi, 3.c.770.s.

Kandırmakta Çinliler, kanmakta da Türkler emsalsizdi. Gerçi müzakereler uzun zaman aldı. Bu arada şarap testileri ortaya çıktı. İki tarafın âdetleri mucibince önce toprağı suladılar şarapla, sonra içtiler. Karşılıklı dostluğun ve yardımlaşmanın binlerce sene devam etmesi yönünde ahitleştiler. Yanlarında bulunan ruhani liderler yeminlere iştirak ettiler ve bu anlaşmayı bozacak olanları lanetlediler. Devam eden müzakereler Tibetlilerde kuşku uyandırmıştı. Neler olacağını düşündülerse, toparlanıp, batıya doğru yürüyüşe geçtiler.

Şimdiye kadar Uygur komutanı olarak zikredilen Çinli Generalle anlaşmaya varan kişinin adı Tutuk Alp idi ve bu zat aynı zamanda Bögü Kağan'ın küçük kardeşi oluyor. Çin generali ile vardıkları beraber hareket etme anlaşmasına bir özel şart koymuştu. Pu-ku-Hua-i-en ağabeyinin kayınpederiydi ve onun oğulları Tibetlilerin arasında bulunmaktaydı. Kavimdaşlık, artı akrabalık gayreti Tutuk Alp'i hamiyetli davranmaya zorlamış, Puku'nun çocuklarının öldürülmemeleri yönünde mutabakata varılmıştı.

İttifaklar, aslında baraka binalar kadar ömürsüz, hiçbir darbeye mukavemeti yok. Ancak anlaşma yapıldığı andaki durum iki taraf için de aynen sürer giderse, ittifak da sürer gider, lâkin bir tarafta beliren değişme her şeyi sıfırlayabilir. O zamanın Asya'sının gerçeği bu. Biz yaşananları an be an görüp, göstermeye çabalıyoruz. Bozulmuş olan Uygur-Çin ittifakı yeniden hayata kavuşunca, iki milletin orduları "Tibetlilere karşı yürüyerek 100 binden fazlasını mahvettiler. 50 bin kişiden fazlasının kafaları kesildi. 10 bin esir, pek çok deve, at, öküz ve koyun ganimet olarak alındı. Tibetlilerin esir aldığı 5000 Çinli kurtarıldı. Çin İmparatoru Türk

komutanlara ve bakanlara bir ziyafetle 100 bin parça ipekli ve birçok hediye verdi. Daha sonra Uygurlar yurtlarına dönmüşler, fakat bu sırada Çin hazinesi boşalmıştı.”[532]

532 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 46.s.

Uygurların geçim kaynağı savaşlarda aldıkları ganimetlerdi. Atölyeleri yok, işlenecek toprakları yok, daha yeni yeni bostan ekimine başlamıştılar. Kısacası, geçimleri daha ziyade ganimete bağlıydı. Hayvancılık ve av demirbaş yiyeceklerinin temininde, giyim eşyalarında kullanılan nesneler de tabii ki işe yarıyor, ama bolluğu kazanılan savaşlar gösteriyordu. Böyle bakılınca Tibetlilerle vuruşmalar sonrası elde edilenleri normal karşılamak, aldıklarını kanlarının ve terlerinin diyeti saymak lâzım!

Şimdi enteresan gelen bir hadiseye temas edeceğiz: Uygurların Çinlilerle savaş aşamasında olduğu sıralarda, kehanette bulunmaya çalışan Şamanlar, savaşın olmayacağını, Çinlilerin büyük bir adamıyla görüşüleceğini söylemişler. Kuo-Tse-i ile yapılan görüşme sonrasında varılan anlaşma iddia sahiplerini haklı çıkarmış, bu vesile ile bazı Uygurlar bayram yapmışlar. Bayram sevinci yaşayanların Maniheizmi benimsemeyenler olduğunu düşünmemiz isabetli olsa gerektir. Büyüye, tılsıma, kehanete insanların ilgisi her çağda olagelmiştir; hele de gerilere doğru gittikçe bunun izi derinleşiyor. İşte aynı günlerden bir örnek daha: Aslı var mı yok mu umurumuzda değil, anlatılanı naklediyoruz. Yine Şamanlarla ilgili: “Tibetlilerle Uygurlar savaşırlarken, Şamanlar dua etmişler, müthiş bir rüzgâr meydana gelmiş, kar yağmış, Tibetliler donmuşlar.”[533]Aynı havayı yaşayan Uygurlarla Çinlilere bu dondurucu soğuktan pay düşmemesi nasıl oluyorsa, doğrusu anlayamadık!

533 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 18.s.

Yeni Bir İzdivaç

Bir rivayete göre Pu-ku Hua-i en’in itaat arz eden yeğeni Pu-ku Min-cen in kızı, [534]diğer rivayetlere göre ise anlatacağımız gibi: Özet halinde olsa da Pu-ku-Hua-ien’in macerasını görmüştük. Yiğit bir adamdı ve kendisine komplo hazırlanana kadar Çin’e üstün hizmetler sunmuştu. Sonradan, isyanına sebep olan olayların zuhuru onu Çin’e saldırıya geçirmiş, tam

emeline nail olacak iken ölmüştü. Çin imparatoru Pu-ku-Hua-ien'in geçmiş hizmetlerini unutmayıp, onun bir kızını sarayına almış, ona Chung-hui, Prenses ünvanını verip, kendi kızı gibi bakmış, kız evlilik çağına erişmişti.

534 Eski Türkler, 482.s.

Bögü Kağan'ın, Pu-ku-Hua-i-en'in kızı olan hatunu 768-769 senelerinde öldü. İlle de Çinli Prenses olsun, merakı moda'dan düşmemişti. Kağan, hemen imparatordan bir prenses rica etti. Arzusu üzere, prenses ünvanı taşıyan, Pu-ku-Hua-i-en'in küçük kızı, "20 bin parça ipekli kumaş ile birlikte Uygur ülkesine gönderildi."[535]

535 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 46.s.

Bu senelerde Bögü Kağan ile Çin imparatorunun aralarından su sızmıyor olmalı. Babası, bir Türk olsa da Çin generali idi; kızı imparatorun evladı gibi yetiştirilmişti ve hiç ikilettirilmeden Kağan'a gönderildi. Maniheizm, halkının hoşuna gitmese de Kağan tarafından samimiyetle benimsenmiş, yayılmasına uğraşılıyordu. Nasıl olduysa, Çin'de Maniheizm'in korunması hususunda bir kararname çıkartıldı ve birçok şehirde mabetler açılması sağlandı.[536]

536 Bozkır İmparatorluğu, 131.s.

Bögü Kağan'ın Maniheizm'e bağlılığı tartışılmaz seviyeyi bulmuştu. Kendi ülkesinde, halkına rağmen ayakta tuttuğu yetmezmiş gibi, Çin'de dahi gelişmesine imkânlar hazırlıyor. Buna imparatorun yardımcı olmasını Kağan'a olan sevgisine yormak biraz safdillik olur. Demek ki, Uygurların, Çin'i ürküten gücü vardı. Bir de, şöyle yorum yapılabilir. Çin imparatoru çok kurnaz ve ileri görüşlü biridir; bu dinin Uygurları pasifize edeceğini, damarlarını gevşeteceğini biliyor. Kuvvetli, atak bir Türk her zaman için Çin'in kâbusudur, içi geçmiş Türkten kimseye zarar gelmez. Maniheizm Türklerin içini çürütmeye birebirdir. Nitekim eski "İslâm kaynakları, Maniheizm'in Uygurları gevşettigini ve cesaretlerini köreltt igini yazarlar.[537] Bu din ancak şehirlilere ve tüccarlara uygun olup, o gün için Uygurların geneline hiç uymuyor, zaten Uygurlar da ona uyamıyorlardı.

537 Türk Millî Kültürü, 350.s.

Etraf'ın Görünüşü

Uygurlar, ellerine sevimli oyuncaklar verilmiş çocuklar gibi, biraz sahnenin dışına itildiler. Esas itibariyle ortada suçlanacak bir yabancı yok. Bu zararlı veya uyutucu oyuncak bizzat Kağan'ın tercihi ile alınmıştı. Kimse kendi başına buyruk değil, etrafta komşular var. Uygurların da içinde bulunduğu dünya devamlı hareket halinde, şimdi bunun ne tarafa, nasıl döndüğüne bakacağız:

Çin ölürken bile büyük. Ağır badireler atlattı. Her hususta perişan hale düştü. Birçok küçük devlet, kabile-boy ona bağlıydı, onun kelepçesi ile sıkılıyorlardı, şimdi kelepçe koptu ve bağımlılar hür kaldılar. Tibet fazla hasarlı bir savaştan çıktı, artık baskılardan azade. Onlar da Budizm'e gönül kaptırmışlar, hatta din ihracına çalışıyorlar. Sogd ülkesi bir zamanlar Gök-Türkler tarafından fethedilmişti, şimdilerde Taciklerle şenlenmeye hazır. Kıpçaklar, Karluklar Batı bozkırlarına boyun eğdirmişler. Volga boylarında Hazar Devleti boy atıyor. Arap-İslâm orduları Türk kayalarına çarpan dalgalar misali geri çekilip çekilip geliyor. İran, halifeliğe yakın olma yolunda, Bağdat hilafet merkezi olmuş. Süregelen Arap-Bizans savaşı olağan işlerden sayılıyor, İslâmi yayılış sürüyor. Bütün bu kaynamaların ortasında, Uygurlar yeni dinlerinden aldıkları izinle tembelliğin tadını çıkarıyorlar.

Uygurlar Uyuyor mu?

İç savaşın peşinden gelen dış darbe Çin'i sersemletmiş, şamar oğlanına döndürmüş. Hazinesi, korunma amaçlı sarfiyatla iflasta. Yabancı kavimlerin terk edişiyle yalnızlığa bürünen Çin, korkulu günler geçiriyor. Uçsuz bucaksız ülke, kalabalık nüfus kendinden beklenmeyen atâletin pençesinde kıvranıyor, onlara bakan konu komşunun iştahı kabarmakta. Çin, bilhassa Tibet için yağlı lokma olmaya aday. Çünkü Tibet gücünü kuvvetini toplamış, hırsı, yerinde durdurmuyor, her an için büyük komşusuna saldırmaya hazır.

Uygurların rahatı yerinde, huzur içinde yaşıyorlar. Çin'i fakirleştiren hediyeler, adı konmadık vergiler, diğer alış-veriş kârları maddi ihtiyaçlarını karşılıyor. Kitanlar ve Kırgızlar Moyun Çor zamanında itaat altına alınmışlardı. Karluklar başka meşgaleyle dolular.

Malûl düşmüş bir dev görünümündeki Çin ile Tibet'in adavetinden Uygurların kârlı çıkması mümkün, bunun için biraz ilmi siyasetin bilinmesi kâfi. İsterseler Tibetle menfaat birliğine gidip, Çin'in derisini yüzer, sonra da aralarında kozlarını paylaşırlar. Asya'nın sakinleri büyük devin sıcak nefesini yüzlerinde hissetmezlerse rahat hareket edebilirler. Fakat bu görüldüğü kadar basit değil. Çünkü inanç sistemlerinin azımsanmayan rolü öne çıkabilmektedir.

Uygurlar Maniheizm afyonuyla uyumaktaydı. Tibetliler fanatik Budist idiler. "Mani papazları kendi saflarına çekemedikleri Tibetlilere "budanın şeytanları" ismini vermişlerdi,[538] bu yüzden anlaşmaları zor.

538 Eski Türkler, 488.s.

Devamlı savaşların, kanlı mücadelelerin ağırlığı birden kalkmış, bir kuş gibi hafiflemiş olan Uygurlar başka âleme dalmışlardı. Halkın çoğunluğu tarafından benimsenmemiş olsa da, yeni din herkese rahatlık getirmişti. İnsanın beyni, kalbi, bedeni biraz da alışkanlıklarının esiri değil mi? Dağda, bayırda, cenk meydanında koşturmaya şartlanmış olanların, bunun tersi bir yaşayış biçimine adapte olmaları da mümkün değil miydi?

Az sonra anlatılacak olaydan anlaşılan şunu ki; Mani Dini Uygurların memleketinde Kağan tarafından destekleniyor olmanın ayrıcalığını yaşıyordu. Gerçi Çin'de, imparatorlardan gerekli desteği almış, oradaki Türklerin bu inancı istedikleri gibi uygulamaları imkânını sağlamıştı Kağan; fakat olmamış. Başka diyardaki insanları elinin altındakiler kadar samimi olamamışlar yahut zorakiliğin hükmü Çin'de geçerli değilmiş. Çin, yorgun ve ihtiyar bir gövde, sağdan sola dönmekte zorlanıyor. Türklerin keyfine diyecek yok. Uygur Devleti güçlü ve itibarlı bir konumda ve bu durum insanların davranışlarından dahi belli olmaktadır. Ama bazıları ahlâkî olmayan hareketlere meyletmekteler. Çin'de yaşayan Uygurlar, Kağanlarının baskısından uzak olmanın da verdiği rahatlıkla pespaye heveslerini tatmine cüret ettiler.

Çin kızlarından, abidelerde bile yakınılır. Onların fettanlığı ve Türklerin buna kucak açışı felaketlerin başlıca sebeplerinden sayılmaktadır. Nedense esas suçlu yerine konmaya çalışılan, ekseri kadınlar olur. Bu defa mesele öncekilerden çok farklı. "Çin'deki Uygurlar, güpegündüz Çinlilerin karılarını ve kızlarını kaçırıyorlar, engel olmak isteyenleri de

öldürüyorlardı. Hatta bu gibi bir durumda 300 Uygur süvarisi Çin sarayını dahi basmıştı. (771)”[539]

539 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 46.s.

Haramice hadiseler meydana getirmek suçu Uygurların bütününe ait değil. Bir kısım insanlar, nefislerinin çektigini yapma imkânı bulmuşlar, eli mahkûm olan Çin’in durumundan istifade ediyorlar. Yılkılardan sürü sürü atların çalınıp, iade edilmeleri karşılığında top top ipek almalar yine bu zamanların icadıydı. Çinliler, artık illallah demişler, aynı şekilde Türk idareciler de bu çirkinliklerden bıkmışlardı.

Biz, çuvaldızı kendimize batırmaya alışmışız, onun için Türk tarafının hatasını daha fazla görüyoruz. Aslına bakılırsa, bunlar ufak tefek aksaklıklar sayılabilir. Hayatlarını ortaya koyarak hayatlarını kurtardıkları insanlardan, kendilerinde olmayan bazı şeyleri zorla alıyorlar; hepsi bu. Durum tersine tecelli etmiş olsaydı, acaba Çinliler Türklerin nelerini alırlardı? Aslında bunlar da yeni olaylar değil, baştan beri bütün devletlerarasında benzerleri yaşanmış, yaşanıyor, yaşanacaktır. Bir yanda resmî dostluk meltemi samimiyetsiz yüzleri okşar, bir yanda da bu dostlar! Birbirine daha derin kuyular kazacak âletler yaparlar...

Çin’de Yeni İmparator (Te-tsung ve Değişim)

Uygurlarla Çinlilerin durumları yukarıda anlatıldığı gibiydi. El açıp yardım aldığı kağana el ovalayan imparator vefa borcunu ödemeye çalışıyordu, gitti, yenisi geldi. (778) “Te-tsung Uygur Hakanına itaat etmeyi reddetti ve bu yüzden vezirleri dahi sopadan geçirildi.”[540]

540 Eski Türkler, 489.s.

Uygurların Çin’de yerleşenleri, bu ülkeye getirdikleri huzurun bedelini alıyorlardı. Yeni imparator eskisi kadar hoşgörülü olmadı; içindeki soğukluğu, yayınladığı bir fermanla dışa vurdu. Bu fermana göre, bundan sonra, Uygurlar Çin kıyafetlerini çıkarıp kendi millî giysileriyle gezeceklerdi. Bunda güdülen maksat yabancıların Çinlilerden ayrılmalarını, daha kolay tanınmalarını sağlamak. Böylece, gerek görüldüğünde cezalandırılmaları daha kolay olacak. İlk anlarda imparatorun Türklerden hoşlanmadığı anlaşılmıştı. Başkentte bin Uygur tüccarı vardı.[541] Ticaretle

uğraşmayanlarla beraber hayli yekûna ulaşan Türkler Çinli memurlar tarafından el üstünde tutuluyor, her gün et, para ve çeşitli mallar verilerek ihtiyaçları karşılanıyordu. Üstelik en güzel evlerde Türkler oturmaktaydılar.

541 Uygur Devl Tr. Ve Kült. 19.s.

Bedavadan bolluğa alışan Uygurlar gevşediler. İçlerinden, Çinli hanımlarla evlenenler oldu. Kolay asimile edilen bir millet için bu gelişmeler bir felaketin habercisiydi. Ve yavaş yavaş beklenenler görülmeye başladı; Çin'de yaşayıp, Çin kadınlarıyla evlenenler Çinlileşip gittiler.

İçinde adavet olsa da, bazı kuralların uygulanması Te-tsung için de bir görev idi. Eski imparator Tay-tsung'un ölümünü resmen bildirmek, dostluğun devamını dilemek amacıyla Bögü kağana elçi gönderdi. Ama Kağan, Çin'deki Türklere getirilen kısıtlamalardan dolayı öfkeliydi, elçilere yüz vermedi.

Psikolojik bir savaş mıydı, korkunun yaptırdığı plânsız davranışlar mı? İmparator, ülkesindeki Türklere Çin elbisesi giymelerini yasaklarken, memurları eliyle her birini bolluk içinde yaşatıyor, bunun neticesi olarak Uygurlar Türklükten çıkıyor. Gevşeklik Uyguristan'da yaşayan kadınlara kadar sirayet etmiş, bunlar dahi makyaj yapmaya başlamışlardı.[542]

542 Aynı Eser, 20.s.

Bögü Kağan kendi eliyle kendi kolunu kesen adam durumuna düşmüştü. Önce Maniheizmi resmî devlet dini olarak kabul edip, insanlarını uyuşukluğa itti. Peşinden gelen bolluk, rahat yaşama, askerlerini askerlikten çıkardı. Şimdi de Çin'de kalan Türklerin aynı sebeplerle eriyip gitmeleri hayra alâmet değil.

Uygurların eskisi gibi olmadığı aşikâr. Kendilerine has inançlar, âdetler bohçalanıp bir kenara itilmemiş, kaldırılıp atılmış, yerine yenileri ikâme edilmişti ve bu Uygurlara uygun düşmüyordu. Son fedakârlığıyla badireden kurtardığı Çin'den beklenen tavır uzun süre görülemedi. Yeni imparator ülkesinin hiç kimseye borçlu olmadığı kanaatindeydi.

Eski dostluk can çekişirken, 778'de Bögü Kağan Kuzey Çin'e saldırdı. Başlangıçta Çinlilere 10 bin kayıp verdirildi. Az sonra "T'ai-chau (Shen-si'de) genel valisi Uygurları mağlup ederek geri çekilmeye mecbur bıraktı. Uygurlar ancak on binlerce koyun ele geçirebildiler ve onlar da yolda kesilip yenildi."[543] Bögü Kağan böyle bir sonuç için ruhen hazırlıklı

değildi. Kolayca, istediğini ele geçireceğine inanıyordu ya, sükûtu hayâle uğradı. Ve anladı ki Çin hâlâ büyüktü.

543 Eski Türkler, 489.s.

Dengeler

Yıkandığı derede suyun devamlı akıp gittiğini fark edememişti Kağan. Yeni sularla geleni de görmüyordu. Bir sulh döneminin ardından yaptığı ilk saldırıda önce küçük bir başarı, peşinden mağlubiyet geldiğinde şaşırdı. Hesaba katılmayan değişiklikler olmuş, Çin'de nüfus artmış ve 768 bin kişilik bir ordu kurma imkânı sağlanmıştı.[544]

544 Aynı Eser

Ya Uygurlar?

Savaşlarda Çin'in diz çöküşü Uygurların çok kalabalık oluşundan değildi. Sistemler farklı. Türklerin yetişkinlerinin hepsi savaşçı olduğu halde Çin'de askerler bellidir. Uygurlar nüfus azlığının nimetini de görüyorlar, ceremesini de çekiyorlar. Bunu şunun için söylüyoruz: Çin'den, hediye adı altında vergi geliyor, bununla halk bolluğa kavuşuyordu. Mani dininin gevşettiği adaleler ile zenginliğin yumuşattığı düşünceler hayata bakış tarzını değiştirdi. Çok basit yiyecek ve giyecekle mesut olan insanlar Çin'den gelen servetle hayatın bir başka yüzünü keşfettiler. Bütün Uyguristan'da her şey değişti: "Büyük Han Tang-li (Bögü Kağan) eski ahlâk ve âdetleri bırakmaya başladı. Altının göz kamaştırıcı durumu sayesinde kendisini pek büyük bir mevki ye çıkarmak istedi. Gayet süslü, göz alıcı saraylar yaptırdı. Karılarını pek mükemmel surette giydirdi."[545]

545 Büyük Türk Tarihi, 3.c 773.s.

Yaşanmakta olan hayatın Uygurları çökerteceği Bögü Kağan'ın aklına gelmiyordu. İpeğin hışırtısı, altnın parıltısı ve de zannedilen büyüklüğün vefasına inanmak gerçekleri örtüyordu. Çin'in yeni imparatoru Te-tsung ise Uygurların çöküntüye gittiğini görüyor, buna göre tavır belirliyor. Ülkesinde bulunan Türklerin pervasızlıklarını çekmeye lüzum kalmadığı

fikrinde olan İmparator, politikasını ona göre ayarladı. Çin'de yaşayan ve artık varlıkları göze batan Türklere Gumilev "Tokuz-Oğuzlar" diyor. Uygurların böyle anıldığı da bilinmektedir. Şimdi, Tokuz-Oğuzların devlet kesesinden beslenmelerinin sona erdirilişine sıra gelmişti. Çin'in artık kendine yeteceğini, Uygurların desteğine ihtiyaçları olmadığını düşünen İmparator, Türkleri kovdu. Sınırda yapılan kontrolde, çuvallar içinde küçük Çin kızlarının kaçırılmakta olduğu anlaşıldı."[546] Böyle bir olayın inanılır yanı yok. Alt tarafta su içene, üst taraftakinin, "suyumu bulandırıyorsun" demesi kadar saçma. Evlenmek suretiyle kaybolanlar zaten Çinlileşmiş, Türklüklerini muhafaza edenler apar topar sınır dışı ediliyordu. Belki danışıklı dövüştü, belki değil; ama kontrol yapan sınır muhafızları buna yetkili değillerdi. Çok kısa zaman öncesinin itibarlı misafirleri, "çocuk hırsızlığı" isnadıyla aşağılandılar. Aralarında kavga patladı. Hazırlıklı ve kalabalık olan Çinli muhafızlar Türklerin tamamını öldürdüler.

546 Eski Türkler, 489.s.

Huzur Suyuna Düşen Taş ve Kağanın Ölümü

Akrebi sırtına alan kurbağa pişmanlık duyar. Bögü Kağan neler duyuyor, yaptığı yardıma lânet okuyor muydu? Neyse bu olay durgun suya atılan kocaman bir taş gibi dalgalanmaya sebep oldu. Kağan, yapılanı hazmetmek niyetinde değildi. Çin'den imparatorun elçisi geldi ve özür diledi ülkesi adına. Güya habersizmişler, imparator olayın faillerini cezalandırmış ki, ceza da, muhafız birliği komutanının başka bir göreve atanmasıdır. Elçinin anlattıkları ikna edici değil. Kağan biliyordu ki bu hadiseden iyi savaş sebebi bulunmaz. Şunu da biliyordu, bu iş kolay olmaz. Kağanlar hassas dengeleri gözetebildikleri sürece otoritedirler, ama bunda tutturulamayan ölçü tahtı da bahtı da alır götürür.

Uygur devletinin kuruluşunda en itibarlı mevkii olan Dokuz-Oğuzlar ganimetlerden de en büyük payı alıyorlardı. Çin ile gerginlik başlamış, bunun için savaş açılması, kana kan alınması lâzımdı. Kağan büyük bir savaş açmak taraftarıydı, öncelikle devlet erkânını toplayıp fikirlerini alması gerekti.

İstişare boyunca Dokuz-Oğuz ileri gelenleri ve Sogdlular Kağan'ı savaşa teşvik ettiler. Sınırda öldürülenlerin Dokuz-Oğuzlardan olmasının bu teşvikte payı olabilir. Lâkin bu heyecanlı insanların karşısına dikilen vezir Tun Baga Tarkan savaş aleyhtarı idi. O barışın muhafazasını savunuyor,

hâlâ efsanenin tesirinden kurtulamadığını gösteriyordu. Tun Baga Tarkan'a göre Çin büyük bir devlet idi. Oraya "az askerle gidilse bir şey ifade etmez. Bütün kuvvet ile hücum edilir de muvaffak olunamazsa geriye nasıl dönülecek? [547]

547 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 48.s.

Bu itirazî fikri beyan eden şahıs kendine göre haklı bir mesnede dayanıyordu. Az da olsa kendine taraftar bulan Tun Baga Tarkan aynı zamanda Bögü Kağan'ın akrabası oluyor. [548] Bir vezir –bakan– olarak ağırlığı da vardı ve tavsiyesinin ciddiye alınmasını bekliyordu. Tam aksi oldu. Kağan savaş, vezir barış ısrarını sürdürdü. Ortam sonuna kadar gerildi ve nihayet köprüler atıldı. Tun Baga Tarkan kendisi gibi düşünüp savaşın aleyhinde olan Uygurlara öncülük edip, onların başına geçti. Artık ihtilal bombası patlamıştı. Tun Baga ve etrafındakiler "Kağanı yakınlarını ve onu savaşa teşvik edenleri öldürdü."[549] Bu tam manasıyla bir kıyam olmuştu. Maliyeti de ağırdı. Kağan, yakınları, vezirleri ve Dokuz-Oğuzlardan iki bin kişi öldü.[550]

548 İslâm Ans. 12/2.c.

549 Uygur Devl ve Kült. 20.s.

550 Eski Türkler, 490.s.

Alp Kutlug Bilge Kağan Zamanı (779-789)

Her Kağanın bir ve bazen birden fazla ünvanı oluyor; genellikle de bunların görkemli oluşları dikkati çekiyor. Tun Baga Tarkan kendince haklı bir sebebe dayanarak ihtilal yaptı. İki bin kişinin cesedi üzerine kurulan tahta oturdu. Esas adı kaldırılarak, Alp Kutlug Bilge Kağan ünvanıyla anılmaya başlandı. "Tanrıdan büyük kut almış bilge kişi." Ünvan bu büyük manaya geliyor.

Bögü Kağanı Ölüme Götüren Sebepler

Bu, ilk defa görülen bir alaşağı ediliş değil. Tabii hepsinin bir sebebi vardı; bunun da var. Belki birden çok sebep sayılabilir. Aklımıza gelen ilk olumsuzluğa dikkat çekeceğiz. Tun Baga Tarkan kendine oldukça fazla taraftar bulmuş ki, Kağanı ve iki bin kişiyi öldürebilmiş. Kağan aleyhtarı kişilerin bir memnuniyetsizliği vardı. Savaş istememe belki de bahanedir. Kağan tarihin derinliklerinden gelen kuralları, inanışları bir çırpıda askıya alıp milletinin karakterine aykırı gelen Maniheizmi resmen kabul etmişti. Mani dinine geçişle beraber değişen yaşayış biçimi en göze batan rengini israfta gösteriyordu. Halkın önemli bir bölümü başlatılan saray-harem hayatından şikâyetçiydi. Çin sarayı ile yarışan Uygur sarayı da israfa gömülmüş, Kağanın kadınları alışılmadık lüks içinde yüzüyorlardı. Bunlar, bu hayatın dışında kalanların nazarında lanetlenecek bir şeydi. Gerçi, harcamaların kaynağı Çin idi; oradan ipekliler, altınlar ve diğer kıymetli eşyalar akıyordu ama hem kâfi değildi, hem de bu pınarın soğulmayacağı garantisi yoktu. Bütün can sıkıcı gidişatın üstüne, gariban halka yüklenen vergi ise takatleri aşıyordu.

Olayları birbiriyle irtibatlandıralım. Bir kere insanlar afyon yutmuş gibi Maniheizmle uyuşturulmuş, bedenî rahata alıştırılmışlar. Maddi imkânları yeterli gelmiyor yaşayış biçimine, üstelik bir de vergi yükünün altına sokuluyorlar. Ve kuvvetlenen Çin ile zayıflayan Uygurun savaşından çoğunluk ümitsizken ille de savaş deniyor. Bu hususta ısrar edenlerin Dokuz-Oğuz ileri gelenleri oluşu, sınırda öldürülenlerin de Dokuz-Oğuzlardan olduğu hatırlanırsa, sırf onların intikamı uğruna tehlikeye atılınacakmış intibaı veriyor. Kabileciliğin keskin umumi milliyet duygusunun gevşek olduğu bir toplumda bunun da aksi tesiri vardı. Hülâsa, Bögü Kağan son zaman politikalarıyla, başında bulunduğu toplumun çoğunluğunu memnun edememenin bedelini ödemişti. Tun Baga Tarkan kendiliğinden pişen ihtilal yemeğini yemeyi başarıp, tahta geçmiş, bakalım neler yapacak? Yalnız bir noktayı da gözden kaçırmayalım: İhtilalin destekçisi Çin idi, Baga Tarkan imparatorun maddî yardımına mazhar olmuştu.[551]

551 Aynı Yer

Gelelim İcraata

İmparator, elçisi vasıtasıyla para yardımında bulunmuş, amacına da ulaşmıştı. Uygur tahtında Çin'i rahatsız etmeyecek bir Kağan'ın oturuyor olması büyük nimet. Gerçekten de imparatorun şansı varmış. Alp Kutlug Bilge Kağan gerilen ipi gevşetmeye kalkıştı. Geçim ehli biri olduğunu ispat sadedinde, kan davası gütmeyeceğini, sadece kan bedeli istediğini belirtti. Bir de geçmişten gelen alacak vardı; onu da almaya çalıştı. Kendi gösterdiği iyi niyeti –âlicenaplığı– görememe hüznünü yaşadı yeni Kağan. Çin'e atlar gönderildiği halde karşılığı alınmamıştı. Bunun için 1 milyon 800 bin top ipek talebi oldu. Fakat imparator biraz eli sıkı davranıp "Yüz bin top kumaş ve yüz bin Liang ağırlığında altın ve gümüş"[552] gönderilmesini kararlaştırdı.

552 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 22.s.

Bögü Kağan'ın savaşçı olmadığı söyleniyordu. Ama o imparatoru emrine muti etmeyi başarmıştı. Ünvanı büyük Tun Baga Tarkan idarecilikte pasifliği seçmiş görünüyor. Çünkü Çin-Uygur anlaşmalarında kuralların-anlaşmaların tespitinde Uygur ağırlığı hissedilirken, bu üstünlük sessizce öbür tarafa geçti: "Kanı kanla değil su ile yıkamak lâzım" prensibiyle hareket eden Tun Baga Tarkan Kağan 783'te Çin ile bir mutabakata vardı. İmzalanan anlaşma metni şöyle:

"1- Han Çin'in vassalı olmayı kabul edecek.

2- Uygur elçiliği personel sayısı 200'ü aşmayacak.

3- Takas için getirilen at sayısı 1000'den fazla olmayacak.

4- Çinliler sınır ötesine götürülemeyecek."[553]

553 Eski Türkler, 490.s.

Çin'i üstün duruma getiren bu mutabakat anlaşmasından itibaren, iki ülke arasındaki meseleler durgunlaştı. Kağan, Çin'e karşı oldukça yumuşak başlı olduğu halde kendi ülkesi içinde terör estiriyordu; bunun neticesi olarak eski hanedandan bir prensin iki oğlunu öldürttü.[554] Yine bu Çin dostluğu görüntüsü acı meyveler veriyor. Sükûn iki ülke arasında ama daha ziyade birinin yararına gibiydi. Nicedir Uygurlara tâbi olan Şato Türkleri huzursuzdular. Kağanın politikasını beğenmeyen Şatolar kavimdaşlığın kendileri için kıymeti harbiyesi olmadığını gösterdiler. Uygurların davranışlarından hoşnut olmadıkları gerekçesiyle, binlerce çadırlık Şato ailesi, son zamanlarda iyice kuvvetlendiği görülen Tibetlilere sığındılar. Tun Baga Tarkan'ın küstürdüğü Türkler Şatolarla sınırlı kalmadı. Az sonra

Karluklar, Kırgızlar ve iki Uygur kabilesi de birlikten koptular. Yaşanan bu hareketlilik zaaf alâmetiydi ve kısa zamanda tesirini gösterdi. İştirak eden Türk topluluklarıyla kuvvetlenen Tibetliler, dolayısıyla bir miktar güç kaybeden Uygurların elinden Beş Balık'ı çekip aldılar. Kağanın bunu sineye çekmemesi, geri alma teşebbüsüne geçmesi semere vermedi.

554 Aynı Yer

İzdivaç Meselesi

Buna bir hastalık adı vermekten bıktık, vazgeçiyoruz. Sadece olayın siyasi olduğu kanaatiyle bakıp, öyle takdim edeceğiz. Baga Tarkan başlangıçta fazla taraftar bulmuştu galiba bunda bir öncekine muhalefetin rolü fazlaydı. Kağan, attığı adımlarla soydaş kabileleri ürkütüp Tibetlilere kaptırmış, bunlardan doğan boşluğu Çin dostluğuyla telafiye çalışıyor. "Çin-Türk dostluğunun nirengi noktası nedir?" diye düşünülürse, cevabı basit. Her Türk Hakanı gibi Alp Kutlug da imparator damadı olmayı istedi. 787'de seçkin bir topluluğu dünürlük için Çin'e gönderdi.[555]

555 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 49.s.

Dünür gelenler ne kadar itibarlı kişiler olursa olsun imparatorun aklında Türk kayınbabası olmak yok. Fakat devlet adamları için gönlüne göre hareket imkânı da yoktu. İmparatorun ve de Kağanın hesap etmesi gereken milli davaları vardı. Hintliler, Araplar, Tibetliler kapının ağzında bekleyen tehlikeler sayılır. Aradaki mesafeler hiç önemli değil, düşmanlık mesafe mefhumunu hesaba katmaz. Dostlukları garanti olmayan devletlerin düşmanlıklarını göğüslemeye hazırlık gerek. Uygurlar Çin'in yakın komşusu ve Çin'e lâzım olan atların menbaı onlarda. Yakın zamanda bir savaş çıksa, yeterli atlara sahip olmak için kapısı çalınacak olan Uygurlar değil mi? Başka şeyler de söylenip, sıralanabilir ama çok önemli sayılan kuzey sınırlarının süvari kuvvetlerinden mahrum oluşu... Bunlar, danışmanı tarafından imparatora anlatılanlardı. Hiç de gönlü olmayan imparator, dinlediklerinden sonra Uygur Kağanını incitmemek gerektiğine inandı. Barışın yararına, bilhassa Tibet saldırısına karşı Uygurlardan alınacak atların lüzumuna fazlasıyla ikna oldu. Ve tabi, damat olan Kağan ihtiyaç

halinde kayınbabasını asker desteğinden de mahrum etmezdi. Bütün bu mülahazalarla, dostluğun lüzumuna kani olan imparator “evet” dedi.[556]

556 Büyük Türk Tarihi, 3.c. 775.s.

İmparator, ülkesinin menfaati gereği Kağan’a bir prenses sözü verdi. Aynı sene içinde (788) Tibet’in güçlenmesinin ve kuzeybatıya yayılmasının verdiği korku ile Çin, Uygur Hakanlığıyla bir savunma ittifakı akdetti.[557] Gelişmeler göstermektedir ki, ülkesine faydalı katkı sağladığına inanan imparator, dünürlükten dolayı sevinçlidir; Kağan da muradına ereceği için mutlu.

557 Eski Türkler, 492.s.

İzdivaç teklifinin olumlu karşılanışı ile göklere uçan Alp Kutlug Bilge Kağan iki tarafında şanına uygun törenle evlenmek istiyor. Gereği yapılsın diye kız kardeşi Kutlug Bilge’yi, bakanlarının hanımlarını, en büyük bakanının maiyetinde bin kişilik heyetle yola çıkardı. Bu kalabalık Uygur heyeti bir tarafa, Kağanın imparatora ulaştırmak istediği haber daha ilginç idi: “Eskiden kardeş gibi idik, şimdi damat oluyorum. Öyle ise yarı oğlunuz sayılırım. Eğer siz Tibet’ten şikâyet ederseniz, o zaman oğul babasının dertlerini gidermelidir.”[558]

558 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 24.s.

Ya Kısmet

Uygurların Çin ile yaptığı savunma ittifakı Tibet’in verdiği rahatsızlığı giderdi. Çin tehlikeyi atlatınca, İmparator yaptığı işin isabetliliğine inanıp sevindi. Şimdiden sonra dünür olayına bakacağız: Gösterişli gelin alıcı grubu Çin’e ulaşıp beklenen ilgiyi gördü. Kağanın kız kardeşi, imparatorun en saygıdeğer hanımının misafiri oldu. Ziyafetlerde, olması gereken her şey mevcut, bütün misafirler Bin bir Gece Masalları yaşıyorlar. Nihayet, dönüş zamanı gelince, gelin alayı yola düşüyor. Nazlı prenses, Kağanın otağına doğru ilerlerken, müstakbel damadın ölüm haberini bildiren ulak Çin’e varıyor... (789)

Kim, Kime Bağlıydı?

Resmen, Uygurlar Çin'e itaat arz etmiş görünseler de, bununla, kaybettiklerinden fazlasını kazanıyorlardı. Çünkü "Batı bölgesinin Çin başkentiyle olan bağlantısı Uygur topraklarından sonra Tibet ordusunun kontrolündeydi. Batıda savaşı sürdürebilmek için yeterli süvariye sahip olmayan Çin'in ümidi Uygurlardaydı, onlar yardım etmeye hazırdı, her bir savaşçı için ödeme yapılmasını istiyorlardı ve göçebelerin isteklerinin sınırı yoktu. "Çin gerekli ödemeyi yapınca Uygurlar Tibetlilerle savaşa girdiler"

Külüg Bilge Kağan (789-790)

Çin ile ve Tibetlilerle münasebetler az önce anlatılan minval üzereyken Kağan Tun Baga Tarkan'ın ölümü vuku bulmuştu. Çok arzu ettiği halde Çinli bir prensese kavuşamadığı için, gözleri açık gitti. Tahtın boş kalmaması gerekli ve hemen, oğlu Külüg Bilge'yi vazifeye davet ettiler. Bu prens, "Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan ünvanını aldı. Bu yeni kağanlık ünvanı Türk kültür tarihi bakımından çok önemli idi."[559] Ünvanı önemli kılan ise, başına getirilen Ay'dır. Kağanlar Maniheizmi o kadar candan benimsemişlerdi ki, atalardan kalma örf ve âdetler yeni dine göre değişime uğratılıyordu. Mani dini için önem arz eden ay, Kağanların ünvanlarının başına yerleştirilmek suretiyle, eski atalar dini unutulmaya terk ediliyor.

559 Türk Kült. Geliş. Çağl. 186.s.

Yeni Kağana Eski Meseleler

Eski Kağan zamanında ham kalan meselelerden biri Beş-Balıkla ilgiliydi. Kendilerine uygulanan siyaseti beğenmeyip, Tibetlilerin kucağına oturan Şato Türkleri, onlarla yardımlaşmak suretiyle bu bölgeyi işgal etmişlerdi. Sırf Şatolar değildi incitilenler, vergi yükü altında ezilen Karluklar ile Gök-Türklerden Uygurlara tâbi olarak kalanlar da aykırı baş çekmiştiler. Bunların hepsi aleyhe dönmüş olmakla devlet sıkıntı içindeydi. Bütün bu sevimsiz gelişmelerde Çin'in etkin rol oynadığı ise şüpheye yer

bırakmayacak kadar açık. Tibet'in güçlenmesi Çin'e zarar verir, bu herkese malûm.

Türkleri birbirine düşüren her zaman ve sadece Çin değildi. Bu son olayların zuhuru, Beş-Balık meselesinde Şato-Karluk ve Gök-Türk kütlelerinin beraber hareket edişleri, Kağanın onları ezen politikasıyla beraber Tibetlilerin davranışıyla da alakalıydı. Rüşvet vermeyi bilen Tibetliler, kavimdaşların düşman kardeşler konumuna düşmesinde pay sahibiydi.

Uygurlar Beş-Balık'ın kurtarılması için savaşacaklardı. Başbakanın kumandasında sefere çıkan Uygur ordusu Tibetlilerin mukavemetiyle karşılaşıp, başarı sağlayamadan döndü. Fakat pes edilmiş değildi; yine gidilecek. Beş-Balık kurtarılacak, ama biraz sonra.

Öldürülme Sırası

Uygurlar, uygarlıktan uzaklaşıyor gibiydi. Babaların günahını evlatların çektiği çok görülmüştür ya; şimdi de, Kutlug Bilge görüyor. Gayet şatafatlı bir ünvan almış, bununla tarihi bir adım atmış, icraatıyla tarihe imzasını atamamıştı: Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan henüz senesini doldurmadan, "790 senesi Nisan ayında"[560] "kardeşi tarafından öldürüldü.[561] Bu tespitin doğruluk derecesi tartışılmalıdır. Çin kaynaklarında verilen bilgiler, hem kardeşi tarafından öldürüldüğünü, hem de hatunu eliyle zehirlendiğini anlatıyorlar. Bunun şöyle telifi de mümkün. Kayınbiraderinin kurduğu tuzağı uygulayan hatun cinayet işlemiştir.

560 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 24.s.

561 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 50.s.

Uygur başkentinde Kağan öldürülürken vezir Hsien yü-chia, ssu veya ünlü kumandan İl Ögesi İnançu Bilge Beş-Balığı kurtarmakla meşguldü. Teferruatında farklılıklar olan şahıslar üzerinde durmuyoruz. Uygurların itibarlı bir büyüğü olan bu şahıs seferde iken bile, geride, emrini dinleyip uygulayacak adamlara sahipti. Kadını yahut kardeşi tarafından öldürülen Kağanın yeri, kâtil olması muhtemel kişi tarafından gasp edilmişti. İl Ögesi'nin adamları faaliyete geçip, halkı ayaklandırdılar. Ve bir ünvan bile alamayan, sadece kendi kendini Kağan ilan eden zat öldürüldü. (790)

Feng-Ch’Eng Kağan (790-795)

Tun Baga Tarkan, Kağan öldürüp kendini onun yerine geçirdiğinde (779’da) muazzam bir desteği vardı. Oğlu öldürüldü, diğer oğlu kağanlığını ilan etti, etrafında kuvvetli bir dost kütlesi bulamadı. Bu sefer, yapılanın hata olduğuna inanan insanlar onu tahtından alıp, mezara gönderdiler. Yeni Kağan ise haksız yere öldürüldüğüne inanılan Ay Tengri de Kut Bulmuş Bilge Kağan’ın oğludur. Ülkede kısa zamanda meydana gelen Kağan değişikliği yaşanıyor, Beş-Balık’ta savaş sürüyordu. Adı her ne olursa olsun, bizim İl Ögesi dediğimiz kumandan zaferle dönüyordu. Halkın ve mevcut devlet erkânının merak konusu “acaba İl Ögesi bu değişikliğe ne der?” Ne kadar sevilen, sayılan bir kişi imiş bunu anlıyoruz. Onun dönüşü haber alınınca, Kağan ve devlet büyükleri sınıra yürüdüler. Karşılama sırasında Çin’in gönderdiği hediyeler ve devlet mühürleri komutana teslim edildi. Sonra, bu değişikliğin esbabı mucibesini anlattılar. Küçük (16-17 yaşlarında) Kağan, bu itibarlı kişiye saygılı davranarak, kendisinin desteğine ihtiyacı olduğunu söyledi. Görüp duyduklarından memnuniyetini belirtmek isteyen İl-Ögesi yeni Kağanı kucaklayıp öz oğlu olduğunu ilan etti. Kendisine takdim edilen, Çin’den gelme hediyeleri kendisiyle sefere iştirak edip savaşta başarı gösteren subaylarına dağıttı. [562]

562 Uygur Devl.Tr. Ve Kült. 25.s.

Bu olayın sık görülmediğini, enteresan sayılması gerektiğini not etmek lâzım. Bunun bir efsane olmadığını da hatırlatalım. İl Ögesi İnançu Bilge adına sonradan dikilmiş bulunan bir yazıt onun “sayısız mala-mülke sahip olduğunu, ülkesi için bıkıp usanmadan çalıştığını, beylerinin de erdem sahibi olduğunu anlatmaktadır.[563]

563 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 51.s.

Sükûnet

Ne kadar süreceği bilinmeyen bir sükûn dönemi başladı. Ülkenin en kuvvetli adamının Genç Kağan’a bütün varlığıyla sahip çıkması insanların rahatlaması için önemliydi. Her şey içeriden ibaret değil elbette. Her ne kadar bir zaferden bahsedilse de Beş-Balık meselesi bitmemişti. Burası yine Tibetlilerdeydi ve behemehâl alınması lâzımdı. Uygurların ağzındaki çürük bir diş gibi sancı veren Beş-Balık’ın alınması için bir ordu gönderildi. Şatolar ve Karlukların desteklediği Tibetliler boyun eğmiyorlar.

Asya'da çok değişken bir iklim var, neyin ne zaman nasıl olacağını anlamak zor, çünkü dostluğun düşmanlığa dönüşmesi bir anlık iş. 790-791 senelerinde Uygurlar Çinlilerle, Tibetliler de diğer Türk kabileleriyle resim çektiriyorlar ama bir pozluk bu resim kısa süre sonra yırtılıp, çöplüğe atılacaktır.

Ortada çok ciddi bir olay var. Uygur-Çin ittifakı ile meydana getirilen ordu, Tibetlilere saldırıyor, askerlerinin üçte ikisini kaybediyorlar. Esas trajedi bundan sonraki sahnede: Bizim, diğer kaynaklara itibar ederek, adına İl Ögesi dediğimiz, Gumilev'in "Chie-kien-kas" dediği büyük Uygur Türkü, bu fecaatten sonra kalan askerleri toplayıp Çin'in Sih chou kalesini yağmalamak istiyor –herhalde erzaka ihtiyaçları vardı–. Guvernör Çin'e gitmeyi teklif ediyor. Ama durumun ümitsizliğini gören Chie-kien-kas (İl Ögesi) gururunu yenemeyip, intihar ediyor.[564]

564 Eski Türkler, 496.s.

Tibetlilerle Uygurların savaşı bitmemişti. Daha sonraki senelerde yine savaşıldı. Belli ki, kasları gevşemiş Uygur askerleri, ne eskisi gibi yay gerebiliyorlar, ne de kılıç sallama istidatları var. Seri savaşlar sonucu 795 senesinde başarıya erişti Uygurlar, Tibetliler aldıkları ağır darbe ile çekildiler. Geride düşmanın bıraktığı birçok ölü ve esir vardı. Bu Karluklardan, Tibetlilerden kalan esirler Çin'e hediye edildiler.

Kağan Feng-Ch-Eng'in Ölümü (795)

İcraatları belki Çin'i daha fazla memnun ediyordu. Milletine ihaneti de yoktu. Şartlar ne gerektiriyorsa yapılan o idi; demek ki Uygurlar iyi şartları kaybetmişlerdi. Tibetlilerle bir savaşın sonu dört-beş senede alınabiliyor. Bedenî ve ruhî erozyon yapacağını yapmış. Yine de, Türk kabilelerinin desteklediği Tibetlilere karşı zafer kazanılması yabana atılacak başarı sayılmamalı. Lâkin Ötüken şen değil. Her taraf fokur fokur kaynıyor. Halinden, gidişattan memnun olmayan insanlar fazlaydı. Geniş çaplı isyanlar patlak verdi ve bu arada Kağan öldürüldü.[565]

565 Türk'ün Üç Bin Yılı

Zayıflık alâmetlerinin en kuvvetlisi isyanlardır. Devletin takatten düştüğü, baştaki idarecinin kuvvetten yoksun oluşu içeride ve dışarıda itibar kaybına

sebep oluyor. Böyle durumlarda âsi ruhluların itibarları yükselip, iştahları kabarıyor; al sana ihtilâl. Genç Kağan'ın ne tür isyanlarla öldürüldüğünü anlayamadık. 16-17 yaşlarında taht sahibi olmuş, aradan beş sene ancak geçmişti. Mutlu olduğuna inanmaz. Tibet savaşlarında askerî kayıp o kadar fazla olmuştu ki, devletin en saygıdeğer adamı kendi canına kıymıştı. Bu zat Kağan'ı "oğlum yerindesin" demekle şeref bahş eden İl Ögesi İnançu idi. Kağan iktidarı süresince savaştan başka bir şey görmedi. Hatıraları sevimli gösteriliyor, daha doğrusu hatırlanışı sevimli. "Karabalgasun Yazıtında, yaratılış itibariyle cömert ve neşeli"[566] olduğu bildirilmektedir. Kendisini anan, hatırlatan tek kalıcı olan bu yazıttır, çünkü yerine geçecek bir oğlu bile yoktu...

566 Türk Tarihi, 1.c. 159.s.

Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan (795-805)

Bu uzun ünvanın, bugün anlaşılan manası şöyle: "Ay ve gökte kısmet bulmuş, savaşçı, büyük bilgin."[567] Daha uzun ve kısa ünvanları var. Kutlug Bilge olarak da anılıyor ve biz daha ziyade bu kısa adı öne çıkaracağız.

567 Türk Kült. Geliş. Çagl. 186.s.

Öldürülen Kağan'ın bir –erkek– evlat bırakmayışı kısa süreliğine olsa da, tedirginlik meydana getirmişti. Yeni bir Kağan seçmek kolay değil. Devlet büyükleri ve halk tarafından Kutlug Bilge çok seviliyor, aynı zamanda başbakan makamında idi. Bilindiği üzere, Kağan olmak, herhangi bir makama geçmek gibi değil. Uygur kağanlarının geldiği aile Yaglakar boyundan ve bu boy bütün diğer boylardan daha asil sayılıyor. Tıpkı Selçuklularda Kınıkların Osmanlılarda Kayıların üstün tutulmasına benzer. Kutlug Bilge'nin önündeki tek engel bağlı bulunduğu boy idi ve bu da oldukça mühimdi. Birazcık geriye gidilirse, ölen Kağanın da Yaglakar boyundan olmadığı görülecektir. O da "Bögü Kağanı öldürerek, Kağan olan vezir Tun Baga Tarkan'ın torunu idi. Fakat nedense Kutlug Bilge'nin kağan olan çocukları, ünvanlarının sonunda, yine de hep eski "Kağan Boyu" Yağlakarın adını taşıyorlardı."[568]

568 Aynı Yer

Böyle bir durum ilk nazarda sakıncalıdır. Aileden olmayan biri nasıl olur da o ailenin soyadını taşır? Bu hususun çözümü zor görünürken imdada Çin kaynakları yetişiyor. Çinlilere göre "Kutlug Bilge Uygur Kağanının evlâtlığı idi."[569]

569 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 26.s.

Böyle olunca, böyle farz edilince, Uygurlarda evlatlık müessesesi var mıydı? Sorusu akla gelir ve gerçekten varsa hükmü nedir? Şimdi bunun cevabını Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'den alacağız: "Eski Türkler evlatlıklarına "Tutunç oğul" yani "Tutulmuş oğul" derlerdi. Evlatlık alma bir törene bağlı olur ve yazılı bir anlaşma ile yapılırdı. Bu yolla "Oğulluk"lar, "Babalık"ın hem ünvanını taşır ve hem de mirasına konabilirdi. Uygur devletinde, kabile geleneği vardır."[570]

570 Türk Kült. Geliş. Çağl. 187.s.

Kutluğ Bilge'nin Uygur Kağanı yapılışında şartlar zorlanmıştı. Öldürülen son Kağanın çocuk bırakmadığı bilinse de, önceki Kağanların yaşamakta olan çocukları ve torunları vardı. Bunlar yeni Kağan tarafından Çin sarayına gönderildiler.[571] Yapılan adı konmamış bir ihtilâldır. Bir evlatlık meselesi çıkarılarak, gelenek hilafına iş yapılmış, çoğunluk tarafından seçilen kişi boyuna-oymağına bakılmadan tahta buyur edilmişti.

571 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 26.s.

Maniheistlerin Tavsiyeleri

Kutluğ Bilge'nin işi kolay görünmüyor. Çoktan beri varlıkları hissedilmeyen Maniheistler meydana çıktı. Mani kilisesi idarecileri ondan "bütün dünyadaki sade ve iyi insanların, temiz canlıların korunmasını, kötülerin ise yok edilmesini" talep ettiler."[572] Maniheizm kadife yumuşaklığında tanıtılıyordu. Anlaşılan içleri ile dışları aynı değil. Kendilerinden olanlara merhamet, diğerlerine şiddet; işte bunun en güzel misali: Maniheistler sanemlerine (madenden yapılma put) bir suret kazımışlar. Resmedilen şey, Buda'nın ayaklarını yıkadığı şeytandır. İyi ile kötünün bu cins insanlar tarafından tespit edilmesi Kağanı hayli zor

durumda bırakacağa benziyor. Uygurlar, Mani dinini resmen kabul edeli zafiyet geçiniyorlar, akıbetleri de hiç iyi görünmüyor.

572 Hazar Çevr. Bin Yıl, 244.s.

Kağan'ın da İşi Zor

Genelde Uygurların sıkıntısı var. Kağan'a gelince, o, uçsa da kuş olamayacaktı. Devlet erkânı daha önceki Kağanlar gibi, yenisini hür bırakmıyor, ona sınırlı yetkiler veriyorlar. "Sen, ulu hükümdar, ejderhalı tahtta kollarını gererek otur ama vezir, yönetimde deniz ve dağlar kadar özel bir yetkiye sahip olmalı. Devlet idaresinde kanunlar ve âmirlere itaat edilmeli; ilahi merhamet ve inayete güvenilmelidir."[573] Bu da Maniheizmin dayatmasıydı.

573 Aynı Yer

Uygur Hakanlığı mani inançlarına göre yönetilecek, Kağanın yetkileri yargılama ile sınırlı kalacak. Katı inançları vardı Maniheistlerin, kendilerinden olmayanlara bakışları kötüydü. Üstelik bu inanç Türklerin iliklerini kurutuyordu. Daha önce bu kadar kendilerine güvenip şartlar dikte ettirmeyen Mani dini büyüklerinin ve diğer devlet erkânının cesareti nereden geliyor? Akla en yatkın olan cevap yeni Kağanın hakiki Kağan soyundan olmayışıdır. Veya Maniheistler devlet içinde çok büyümüş, güçlenmişlerdir.

Diğer Meseleler

Kutluğ Bilge Kağan'ın, yukarıda anlatılanlara uyması halinde yapabileceği bir şey yoktu. Yetkileri budanmış, neredeyse hürriyeti cendereye alınmış zavallı bir insan ne yapabilir? Kısaca, hayatın akışını takip ediyoruz. Çin'den, tebrik maksadıyla imparatorun elçileri geldi. Karlukların isyanı bastırıldı. Tibetliler hayli can sıkıcı oluyorlardı. Önceki Kağanlar zamanında uzun süreli savaşlar yapılmış iki tarafta da zayiatlar meydana gelmiş, düğüm çözülememişti. Beş-Balık şehri Uygur üssü olarak hizmet görürken, Kuça Tibetlilerin kuşatması altındaydı. Kutluğ Bilge

Kağan Çinlilerin yaşadığı Kuça'nın imdadına koşup, burada Tibetlilerin bir tümen askerini kılıçtan geçirdi. Nasıl teşekkür edeceğini bilemeyen Çinli kumandan bir de cimrilik yapınca kellesini kaybetti.

Gariptir; Çinliler kurtarıcılarına minnettarlıklarını kılıçlarıyla göstermeye yeltendiler. Savaşıldı. Hezimete uğrayıp kaçışan Çinlilere yetişilip, birçoğu kılıçtan geçirildi. Sağ kalanlar af dileyip, affedildiler ve Uygurların bünyesine katıldılar.[574]

574 Eski Türkler, 499.s.

Yaptığı işlere bakınca, Kağanın Maniheizm baskısından etkilenmediği görülüyor. Çoktandır yapılamayanlar yapılmaktaydı. Baş belası hüviyeti taşıyan Tibetlilere bu zamanda, Doğu Türkistan'dan el çektirildi.[575]

575 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 26.s.

Uygurların ayağına çelme takanlar yabancı devletlerle sınırlı değil. Kırgızlar bir Türk kavmi olarak Çin'den de Tibet'ten de daha tehlikeliydiler. Zaten bu bir kaderdi! Türk'ün Türk'ten başka dostu olmayacağı gibi, Türk'ün Türk'ten başka öldürücü darbeyi vuran düşmanı da yoktu. Büyük Gök-Türk Hakanlığını yıkanlar Uygurlar değil mi?

Biz yeni Kağanı, başlangıçtaki dayatmalara bakarak pısırıklığa mahkûm olacak sanıyorduk. Olaylar yanıldığımızı ispatladı. Çinliler de onun, yurdunu iyi idare eden bir kahraman olduğunu söylüyorlar ki bütün görüntüler bunu doğruluyor.

Kutluğ Bilge Kağan'ın Kırgızlarla savaşı Karabalgasun yazıtında şöyle dile geliyor: "Kuzeyde Kırgız devleti 400.000'den fazla (?) okçuları ile en başta bulunuyordu. Ve Kağanımız ki küçükken asıl kahraman, zeki, gerçek savaşçı ve otoriter idi. Her atışı hedefine isabet ediyordu. Kırgız Kağanı bizim Kağanın yayının vızlamasıyla beraber ölü olarak yere serildi. Terk edilmiş at ve öküzlerin sayısı vadiler dolusu ölçülüyor ve silahlar dağ gibi yığılıyordu. Onun devleti parçalanmış ve yok olmuştu. Yurdunda sağlam hiçbir şey kalmamıştı."[576]

576 Uygur Türkl. Tr. Ve kült. 52-53.s.

Sonradan meydana gelen bazı olaylar, önceden söylenenleri geçersiz kılıyor. Mani dininin Uygurları uyuşturduğu yönünde ağır eleştirilerimiz olmuştu. Şimdi anlatılanlar ise gayet zinde insanların yapabileceği işlerdir. Yine aynı dinin ve bilhassa bu dinin ileri gelenlerinin kıskaca aldığı,

yetkilerini sıfırladığı bir Kağanın kahramanlığı şaşırtıcıdır, ama galiba gerçektir. Özetle; Karluklara bir darbe indirilip Kuça (Turfan) işgal edilmiş, Fergana üzerinden Sır-Derya'ya ulaşılmıştı.[577] Daha sonra da "Kırgız zaferi ile Uygur Kağanlığı zirveye ulaşmış oldu."[578]

577 Türk'ün Üç Bin Yılı, 120.s.

578 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 26.s.

Her şey bir tarafa, şahısların özel insan oluşları imkânsızlığı imkâna çevirebiliyor. Aleyhine gibi görünen mevcut durumu iyi kullanabilen Kutluğ Bilge askeri ve halkı tarafından çok sevildi. Milletdaşları Kırgızları mağlup edişiyle gönüllerdeki yeri sağlamlaştı, ülkesinin ekonomik imkânları genişledi. Kırgızların 400.000 okçusundan bahsedilişi biraz mübalağa kokuyor, fakat kalabalık olduklarını düşünebiliriz. Kırgızları mağlup etmenin ekonomiye kazandırdığı demir ve çelik madenleri, ülkenin ticari hacmini genişletti. Ayrıca yenik Kırgızlar Uygur hâkimiyetini tanımış oldular.

Çin ile münasebetlerde dostluk hâkim. Ama Uygurların zaferlere doludizgin gidişi, Çin nazarında sevimsiz görünüyordu. Tabiatı gereği, büyük komşu, komşularından, kuvvetli olanlardan hazzetmez. Birtakım isyan hareketleri var; bunların müsebbibi alenen bilinmiyor ise de, tecrübeler ışığında Çin elinden şüphe ediliyor. Uygurların veya başka bir devletin, kuvvetiyle tehditkâr olacak seviyeye gelmesi elbette Çin'i tedirgin ederdi. Casusları vasıtasıyla kışkırtıcılığı becerebilen, isyanların çıkmasını kolayca halleden bir ülke, niçin boş dursun? Biz zannımızı fazla deşelemeden, neler olduğuna bakacağız. Kaynağımız, yine Karabalgasun Yazıtları: Daha sonra Karluk ve Tibetliler ardı sıra hükümete karşı çeteler teşkil ettiler ve Uygur'da ordusunun bir kısmı ile düşmanla karşılaşmıştı. Beş-Balık'ın yarısını aldı ve yarısını da muhasara etti. Bunun üzerine Gök-Kağan bizzat büyük bir ordu ile çete başlarını mahvetti ve şehirleri geri aldı. Topraklarında rahat duran ve temiz hava teneffüs eden ahaliden iyi olanları iltifatlara boğdu. Karşı gelenleri ise kızıl kana boyadı. Bunun üzerine çoraklarda gezenleri tatlı diller dökerek yerleşmeye davet etti ve halka iltifatlarda bulundu.

Bunlardan başka, Kutluğ Bilge Kağan hakkında bildiğimiz tek şey 805'de öldüğüdür. Erimeye yüz tutan bir devleti, erimelerine sebep gösterilen bir dinin varlığına ve onun ileri gelenlerinin gayretine rağmen zirveye taşıması

Kağanın yüceliğinin işaretidir. Şunu da söyleyelim, her ne olursa olsun Maniheizm henüz yıkıcı tesirini gösterememiştir.

Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan (805-808)

Kağan öldü, yerine oğlu geçti. Yeni Kağanın uzun adının manası Gökte doğmuş, savaşçı ünlü ve becerikli Kağan. Aynı yıl içinde Çin imparatoru da öldü, yeni imparator Hsien tsung. Geleneğe uymada ilk adım Çin'den geldi, demek ki iki ülkenin dostluğuna onlar daha çok muhtaç idi ve imparator tarafından gönderilen elçiler, ölen için başsağlığı dileyip Kağan olana da tebriklerini sordular. Nedense, Uygurlar bu hususta epey gevşek davranıp, ancak bir sene sonra Çin'i hatırladılar, gönderilenler arasında Mani rahipleri de vardı.[579]

579 Büyük Türk Tarihi, 3.c. 776.s.

Artık, ne denirse densin, Uygurlar Maniheizme iyice adapte olmuşlardı. Halk arasındaki yankıları önemsenmeyip, idareciler tarafından gerekli ihtimam gösteriliyordu. Daha önce görüldüğü üzere, Yeni Kağan da Çin'de Mani mabetlerinin yapımına çaba harcadı, oradaki Maniheistleri memnun etti.

Külüg Bilge Kağan'ın, üç sene süren devrinde savaş haberi Tibetlilerle yapılanlara ait olup, Çin ile barış devam ettirilmiştir. Bir bakıma bu durum iyi sayılır. Tersi olsaydı, sonuçların kötü olması daha yakın ihtimal idi. Çinlilerle yapılan savaşlarda elde edilen başarıların temeli olmuyor, yenilgilerin yarası ise çabuk kapanmayı bilmez. Tibet o kadar tehlikeli değil. Çıkan savaşta da Tibet'in kaşındığı söylenebilir. Doğu Türkistan'ın en mühim şehirlerinden olan Kuça kuşatma altındaydı. Kağan ordusuna alıp, şehri kurtarmaya gitti. Kanlı çarpışmalardan sonra tuzağa düşen Tibetliler telef edilmiş, ölülerinin çokluğu da şöyle anlatılıyor. "... Kokuları insanları rahatsız ediyordu."[580] Yazıtların ifadesi böyle.

580 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 53.s.

Bir Tibet'le savaş bir de Çin'le barış var Kağanın hayatında. İkisinin arasında en fazla mesai harcanan iş ise Maniheizme hizmettir. Mani rahipleri bazı Kağanlardan yakınlık görmüş, imtiyazlar elde etmişlerdi. Külüg Bilge-Maniheist dostluğu daha canlı ve sıkı. Bu dinin Uygurlar

arasında kökleşmesine çok emek sarf edilmemişti. Biz, milletin bağrına saplanan zehirli bir hançer gibi telakki etsek de, her gelen Kağan bunu biraz daha derine itmekten kendini alamıyor. Yeni Kağanın bu husustaki gayretine misal boldur; biri şöyle: "806 senesinde Uygurların başkenti Ordu-Balık'ta Mani rahipleri ile Kağan, ülkenin idaresi hakkında konuşmuşlar ve Kağan mani rahiplerinin, ülkesinde devamlı oturmalarına izin vermiştir. Bu devirde Uygur ülkesinde pek çok Mani mabedinin yapıldığını görüyoruz."[581]

581 Wang Yen Te'nin Seyahatnamesi, 23.s.

Tibet'le yapılan savaşı saymazsak, Uygurlar Maniheizmle yatıyor, Maniheizmle kalkıyor. Başka, kayda değer uğraşları göze çarpmıyor. Kendi ülkelerinde yapılanlar yetmiyor, Çin'de de son hızla mabetler inşa edilmekte olup, bunların fedakârları da Uygurlar oluyordu. Bir zamanlar heykeller için Çin'den usta getiren Türkler, şimdi mabet inşası için Çin'e eleman ihraç ediyor. Önemli bir maden ocağını işleme imtiyazı alır gibi, Çin'deki Mani mabetlerinin kuruluş imtiyazını Uygurlar almıştı. (807 senesi)

Gerçekten, Maniheizm Uygurlara zararlı mıydı? Bunu farklı yönleriyle ele alınca iki türlü de yoruma müsait olduğu görülüyor. Türklerin savaşçı karakterini çeşitli biçimlerde törpülediği, aleyhe tezahürü olarak kabul ediliyor. Biraz medenî vasıflarının bulunması müspet tarafı sayılıyor. Çin'e taşınan mabetler, Uygurların orada yerleşip bir koloni kurmaları da Maniheizmin bir rolü sayılır da, bunun faydalı ve zararlı taraflarının iyi tartılması icap eder. Çin'in kucak açtığı, memnuniyetle kabul edip destek verdiği bir eylemin karşı taraftan ziyade kendilerine yarayacağını hesap edersek işin rengi değişir. Ama durum budur.

Saya geldiğimiz faaliyetler, barış ikliminde mümkündü. Bilgilerimiz dâhilinde Uygur-Çin barışı devam ediyordu. Gumilev diyor ki: "Tatabılar Uygurlarla birleşerek 806'da Çin'e başarılı saldırılar gerçekleştirdiler."[582] Bu da doğrudur fakat biz bir kısım Uygur desteğiyle Tatabıların savaşı olarak kabul edersek, bunu Uygurların savaşı olmaktan çıkarırız. Genel görünüm, Uygurların Çinlilerle iyi geçindiği yönünde idi ve sene 808'e geldi, Külüg Bilge Kağan öldü.

582 Eski Türkler, 501.s.

Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan (808-821)

Bir önceki Kağandan az önce Çinli prenses olan hatunu ölmüş, Uygur elçileri bunu duyurmak üzere yola çıkmışlardı. Daha sonra Kağanın ölümü de kendilerine bildirilince, onlar da imparatora iki ölüm haberi aktardılar. Bunlar iki ülke arasında yaşanan klasik diyaloglardan. Aynı şekilde imparatorun elçileri Uyguristan'a gelip ölenler için başsağlığı, yeni Kağan için başarı dileğinde bulundular. Yine samimiyet sergileniyor, iki ülke arasında muhabbet devam ediyor havası sezilmekteydi. Uygurların başını ağrıtan en belalı düşman olarak, şimdilik Tibetliler göze batıyor.

Uygurlarla Tibetlilerin geçinemeyişleri kendilerine zarar veriyor olabilirse de, bundan Çin'in duyduğu memnuniyet sonsuzdu. İmparator istiyordu ki bu ülkelerin savaşı hiç bitmesin. Uygurların işini Tibetliler zorlaştıramazdı belki, ama Şato Türkleri Uygurlardan kopalı, onlara dayanıyordu. Kansu bölgesine yerleştirilen Şatolar, Tibetlilerin savaşlarında öncü olarak kullanılıyorlar.[583]

583 Aynı Yer

Uygurların alacağı vardı; hesabı kapatmak için seri hareketler içindeydiler ve Tibetlilere saldırıp Liang chou kalesini aldılar. Şatoların durumu zorlaştı. Ne de olsa bir Türk kabilesiydiler ve Tibetliler bunlara tam olarak güvenemiyorlardı. Ortada müşahhas bir ihanet işareti olmasa da içlerine şüphe düşmüş, Şato-Uygur anlaşmasından korkuyorlardı. Bulundukları mevkiden kaldırıp Çaydam yaylasına sürmek istediler.

Şatolar, bir zamanlar hiçbir devlete bağlanmadan, kuşlar gibi hür yaşıyorlardı. Bazen büyük komşu Çin'e hizmetleri dokunuyordu. Tibetlilerin tehcir işini ortaya atmasıyla, Çin'den yardım göreceğini sanan Şatolar isyana kalkıştılar. Netice vahim oldu. Kabilenin yekûnu 30 bin çadır idi. Harekete geçip, bin bir zahmetle Çin sınırına doğru yürüdüler, Tibetliler de devamlı takipteydiler. Her gün amansız çarpışmalar vuku buldu ve Çin sınırına ancak iki bin süvari ile bir miktar sürü sağ salim ulaşabildi. Çinliler kendilerine sığınan bu kahramanları koruyup, onlardan özel bir sınır birliği teşkil etti.

Tibetliler, kendi elleriyle, Şatoları Çinlilere kaptırdılar. Anlatıldığı gibiyse ve başka yerde ayrıca, kısa zamanda bir araya gelebilecek Şato grupları yoksa 30 bin çadırlık topluluğun sayısı iki bin süvariye kadar düşmüştü.

Ama Tibetliler, ölü veya kaçak 30 bin çadırlık desteği kaybetmişti. Bunlar Şato Türkleriydi, sıradan insanlar değil. Şatolar iyi savaşçıydılar ve galiba biraz da vahşi idiler. Çünkü: Karabalgasun Yazıtında Şatolar çöl çeteleri olarak geçmektedir.

Gumilev'in anlatışına göre yukarıdaki gibiydi. 30 bin çadırlık topluluğun iki bin süvariden başkaları Tibetlilerce öldürülmüş, sağ kalanlar da Çin'e sığınmışlar. Şatoların, Tibetlilerin sürgün hareketine karşı başka türlü tavır koydukları da anlatılıyor; belki doğrusu da budur. Şatolar Çin yoluna düşmeyip, Uygurlara iltica amacıyla Ötüken'e gelmişlerdir. Böylece tekrar Uygurların hâkimiyetine girmiş oluyorlar.[584]

584 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 28.s.

Eğer iki bin süvari Çin'e gitmiş ise, bu demektir ki Şatolardan bir kısmı Uygurlara, bir kısmı da Çin'e sığınmayı yeğlemiştir. Bu bahsi uzatmak istemiyoruz. Çin'de 900 yıllarında Şato ağırlıklı devlet kurulduğunu, Cengiz Han'ın Şatolardan geldiği iddiasını hatırlatıp, noktalıyoruz.

Asya'nın, üzerinde yaşayan insanlara sunduğu imkânlar kıt ve kaba saba, lâkin verilen mücadele çok ince hesaplara dayalı. Açıkçası, dengeler hassas.

Şato desteğinden mahrum kalan Tibet, saldırılara ara verdi. Gerginlik ise yumuşamış değil. Uygurların Çin ile dostane ilişkileri sürdürmesi Tibetlileri rahatsız ediyor. Çin'i söylemeye lüzum yok, o herkesin birbiriyle düşman olmasından yana. İki komşusunun hasımlığı zevk veriyor Çin'e. Gidip gelmeler fazlaydı Uygurlarla Çinliler arasında. Bir elçilik heyeti 809 senesinde Çin'den dönüyordu, 10 bin kişilik Tibet süvarisinin saldırısına uğrayıp, soyuldular.[585]

585 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 28.s.

Bazı saldırılar, savaşlar var ki önemsenmiyor. İki müsabık güreş tutar, sırtı yere gelen üstekinin elini havaya kaldırır; sanki bazı savaş sonraları böyle değerlendiriliyor. Örneklerini çok gördük. Mesela Çin adına ve Çinlilerle yan yana savaşan Uygur ordusu, bilahare Çinli komutandan, bir Çin şehrini yağmalama müsaadesi isteyebiliyordu.[586] Şimdi anlatılacak olan hadise de böyle enteresan.

586 Eski Türkler, 496.s.

Tibetlilerle Çinlilerin problemleri devam ediyor. Bu arada nasılsa anlayamıyoruz, Uygurlarla Çinlilerin dostane yaşadıkları halde Çin'de

Uygur esirleri bulunuyor. Tibetliler Çin ile barış müzakerelerine başlamışlar ve aynı zamanda "Tibetliler Uygurlarla bir barış sağlamak maksadıyla Çin'e bir saldırı düzenleyerek orada esir tutulan Uygurları kurtarıp yurtlarına gönderdiler."[587]

587 Aynı Eser, 501.s.

Uygurlar Tibetlilerin jestini karşılıksız bırakacak değillerdi. Uzayıp giden müzakereler arasında Çin gizli gizli Tibet aleyhine surlar dikiyordu. Uygurlar bu yöne yaptıkları yürüyüşle Tibet'e destek verdiklerini göstererek, borçlarını ödediler.

Prenses Sevdası

813 senesi zıtları buluşturuyor. Son Uygur yürüyüşü bu yılda olmuştu ve bu yıl başka bir olay daha yaşandı. Kağanlarımızın ezeli tutkusu olan, hiçbirinin kurtulamadığı Çinli prenses sevdası, Kut Bulmuş Bilge Kağanın da kanını tutuşturdu. Hazırlanan elçilik heyeti Çin sarayına varıp, imparatora Kağanın ricasını aktardılar. Hsien-tsung hazinenin içler acısı durumunu biliyor, bir evlilik masrafını kaldıracağına inanmıyordu. Uzmanlara verdiği emirle, malî durumlarını, düğünün kendilerine maliyetini hesaplattı. Önüne konan tablo kapkaraydı. "Bu terazi bu sıkleti çekmez" dedi ve Kağanın ricasını geri çevirmeye karar verdi. Ancak, bu o kadar kolay değildi. Kağanın gönlünü okşamak maksadıyla imparator, Çin'de bulunan Uygur Mani rahiplerine bir ziyafet verip, onlara içinde bulunulan durumu anlatıp, şefaatçi olmaları amacıyla yurtlarına gönderdi. Zannediliyordu ki, dindar Kağan rahiplerinin ricası ile isteğinden vazgeçer.

Madalyonun diğer yüzü ürkütücüydü, bunu da merasimler bakanı imparatorun takdirine sundu: Birkaç başlık altında sıralanan mahsurlar şöyleydi:

Bu sene bozkır kavimleri at satmamışlardı. Belki, bir salıdrı plânlıyorlar ve atları kendilerine saklıyorlar. Hudut şehirlerinin surları sağlam değil. Çin'e yardım maksadıyla seferlere iştirak eden Uygurlar hudutların durumunu biliyorlar ve en kötüsü, Uygurlar Çin'in tutumuna kızıp Tibetlilerle dost olabilirler.

Sunulan bu olumsuz rapor İmparator’u,”kırk katır mı kırk satır mı istersin” durumuna düşmüş gösteriyor. 813 senesinde durum böyle, devam eden birkaç sene için de aynısını söyleyebiliriz. Bu sıralar Uygurlar için, Asya’nın beyi olduklarını söylemek yanlış olmaz. Fakat takip eden zaman ne gösterecek? Şimdi ona bakıyoruz.

Çin-Uygur dostluğu Çin’i ne kadar memnun ediyorsa Tibet’i de o derece üzüyordu. Ordusu ile iki ülkeyi birbirine düşürmek için her şeyi yapmış, başarılı olamamıştı, ama bu sefer Tibet diplomasisi devreye girerek, iki devleti birbirine düşman hale getirdi.

Kabahatin kimde olduğuna bakmıyoruz. Tibet maharet gösterip iki ülkenin arasını açtı. Önce çoktan beri devam eden müzakereler tamamlanıp, Tibet-Çin anlaşması sağlandı. Sonra da Tibetliler Uygurlara saldırdı. (Sene 816) Bu olayları fırsat bilen Kırgızlar, Uygurlara başkaldırdılar.

Olaylar hızlı gelişiyor, idarecinin seri hareketi gerekiyor, Uygur Kağanı buna ayak uyduramıyor. Kan kaybı tesirini çabuk gösteriyordu. Misal: Çoktan beri, Çin’de Maniheist rahipler bulunuyor ve el üstünde tutuluyorlardı. Güya, bunlar rahatsız edici faaliyetlere başlamışlar. Bahane; Maniheistlerin Uygur tacirlerle işbirliği yapıp ticareti suiistimal etmeleriydi. Bu suçla itham edilen rahipler için bir de şunu söylediler: “Mabetlerde sefahata başladılar.”[588]Bunların neticesi olarak Mani rahipleri sınır dışı edildiler.

588 Türk Tarihi, 1.c. 158.s.

Sıralanan sebepler ikna edici değil. Gerçekler başkaydı. Çin zayıflıkla malûl, Uygurlar da tam semirmiş durumda iken, imparatorun içine sinsin sinmesin gelen her teklife evet diyorlardı. Lâkin canlarını sıkan her şey bir tarafa yazılıyordu. Ne zaman ki, Çin-Tibet anlaşması sağlandı, Uygur-Tibet hasımlığı doğdu, o zaman Çin İmparatoru gönlündekini hayata geçirmeye başladı.

Tibet, aslında hilekârdı, kurnazdı. İki devletin durumunu gözetliyor, daha doğrusu aralarına bir husumet girmesini bekliyordu. Maniheistlerin kovulması Uygurlarla Çinlilerin arasını gerince, programlar değişti. Çin, Uygur dostluğundan mahrum kalmıştı. Yakın zamanda varılan anlaşma tek taraflı iptal edilip, Çin Tibetlilerin hücumuna uğradı.

Gerçi Çin Tibet saldırısını püskürttü, ama Uygurlarla dost olmamanın cezasının ağır olduğunu düşünmeye başladı. Kağana, istediği prenses

verilip Maniheistler Çin'den kovulmasaydı Uygurlarla araları bozulmayacak, bu durumda Tibetliler cesaretlenemeyeceklerdi. Tehlike çanları kulağının dibinde çalıyor, imparator, geri adım atmak için bahaneler arıyordu. Hsien-tsung bozduğu dostluğu düzeltme fırsatı bulamadan 820'de öldü ve onun yerine Mu-tsung geçti. Yeni imparatorun ilk işi, "şimdilik" kaydıyla, yedi sene önce ertelenen evliliği gerçekleştirmek olacaktı.

Hsien-tsung'un son günlerinde Kağandan, evlenme isteğini tekrarlayan bir elçi geldiği, İmparatorun da olur dediği ayrıca bildirilmektedir.[589]Eğer böyleyse, olayların gelişimi aşağıda anlatıldığı biçimdedir. Yeni imparator Kız kardeşini T'ai-ho Konçuy olarak Uygur Kağan ile evlendirmeye hazırlanıyordu. Kağan, tahta çıktığı zaman hem yeni imparatoru tebrik etmek, hem de Konçuyu karşılamak için büyük elçi İnançu Külüg Çigşi, Tudun Sekel, Buyrak Ssu-ma, bir prenses (konçuy), yabgu ve diğer bazı ileri gelenleri saraya gönderdi. Bunlarla beraber hediye olarak 20 bin at ve 1000 deve verildi.

589 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 29.s.

Çin "Uygurlardan ve diğer bozkır kavimlerinden at gelmezse nasıl savaşırız" korkusunu yaşıyordu. Hediye veya başlık diyebileceğimiz 20 bin at ile 1000 deve, bu kıymetli hayvanlar sayı olarak da ifade ettikleri değer açısından da azımsanamaz. İmparator, kendilerine değer verildiğini anlamış, Uygurların dikkate alınacak bir millet olduklarına da inanmıştır. Çünkü gelini karşılamaya gidenlerin sayısı iki bin kişi idi ve bunlar sıradan insanlar değildi.[590] Ayrıca, şimdiye kadar Çin'e bu kadar kalabalık bir elçilik heyeti gelmemişti.[591] Yalnız, bir sürprizimiz var! Bir Çinli prensesle evlenmek için can atan Kağan, hevesini alamadan öldü.[592] (821)

590 Türk Tarihi, 1.c. 159.s.

591 Uygur Türkl.Tr.ve Kült. 57.s.

592 Büyük Türk Tarihi, 3.c. 777.s.

Bilge Kağan'ın 808-821 senesini kapsayan dönemi hiç de, tahmin edildiği gibi sönük geçmedi. Askeri başarılar Tibetlilerle yapılan savaşlarda dinî başarılar Maniheizm'in yayılmasında görüldü. Hatırlanırsa, Uygur Kağanı Bögü tarafından Çin'de keşfedilen Mani Dini, oradan Uyguristan'a getirilen rahipler aracılığıyla tanıtılmıştı. Zaman ilerledikçe durum değişti. Çin'den alınan dinin Çin'e ihracına çalışmak gibi enteresan görevler üstlenildi.

Uygurların siyasi gücü nispetinde Çin'de el üstünde tutulan Maniheistler, zayıflık emareleriyle beraber dışlanmaya başladılar.

Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan (821-824)

Bu uzun ünvanın manası "Güneş Tanrısından kısmet bulmuş, kahraman güçlü, âlim." Kağan değişikliği senenin başlarında oldu. Çin ile bozulacak gibi görünen işler yoluna giriyordu. Buna sebep, iki tarafında menfaatinin barış ortamıyla mümkün olacağı dır. Uzun aradan sonra, Kağanın evlilik isteği Çin tarafından kabul edilmiş, her türlü hazırlık tamamlandığı halde damat adayı ecele yenik düşmüştü. Herhangi bir anlaşma gibi değerlendirilen hısımlık meselesi sekteye uğratılmadı. Yapılmakta olan evliliğin aşkla alâkası olmayıp, iki ülke arasında geçimin köprüsü vazifesi göreceği hesap edildiğinden, gelinin kime gideceği mühim değildi. Önemli olan bir Çinli prensesin bir Uygur Kağanına verilmiş olmasıydı.

Yine, alışılmış usûller gereği ölüm hadisesi Çin'e duyuruldu. İmparator, eski enişte adayının acısını paylaştığını göstermek için üç gün yas ilan etti. Daha sonra, Çin'den sarayın saygıdeğer şahsiyetleri, Kağana başsağlığı dileği ve tebrik için Uyguristan'a gönderildiler.

Gelinin Gelişi

Çinli prenseslerin başka ülkelere gelin edilmelerinin siyasi sebeplere dayandığı malûm. İşin bir de malî yönü vardı ve bu Çin'i bazen kara kara düşündürüyordu. Şimdi anlatılan prensesin senelerce oyalanan nikâhının sebebi de maddi idi. Yeni imparator bu işten kaçış olmadığını anlayıp, gelinin yol hazırlığına başlatmıştı. Öncelikle, Uygurlardan gelen hediyelere karşılık bol miktarda ipekli parçalar ve arabalar dolusu başka kıymetli eşyalar gönderildi. Bu düğünün manası, önceki bazı düğünlerden farklı olmalıydı; çünkü normal ötesi ehemmiyet veriliyor, görkemli sahneler gözden kaçmıyor. Kendimiz bir kenara çekilip Çinlilerin anlattıklarına bakalım:

"Uygur sarayına geldiğimizde, Konçuyu Uygur Hatunluğuna tayin için uğurlu gün seçtik. Kağan önce kulesine çıktı. Doğuya döndü. Kulenin

altında, prenses için büyük bir keçe çadır kurdurulmuştu. Bir grup insan Çinli elbiselerini çıkarıp, Uygur elbiselerini giydi. Her ikisi de, kırmızı olan renkli bir elbise ve büyük bir manto ile altın işlemeli bir başlık giymişti. O, kuleye doğru dışarı çıktı. Kağanı selamladı. Uygurlar küçük bir taht tanzim etmişler, dalgalı perdeli bir tahtırevan hazırlamışlardı. Bazı bakanlar prensesi tahtırevana bindirdiler. Dokuz Uygur kabilesinin her birinin başkanı tahtırevanı taşıdılar. Güneşi takip ederek, sarayın etrafında dokuz defa döndüler. Sonra prenses, tahtırevandan indi. Kuleye gitti. Doğuya dönük olarak Kağanla birlikte oturdu. Ondan sonra, bakanlar ve yardımcılar Kağan ve hatuna hürmetlerini bildirdiler."[593]

593 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 58.s.

Bunlar işin merasim kısmı. Ama ne kadar önem verildiği görülüyor. Göçebe bir kavim olarak küçümsenen Türklerin, her işlerinin kurallara dayalı olduğu da bu düğün tasviriyle bir kere daha anlaşılmış oldu. Ne Kağan düğününün, ne de kendisi önemli olan bir başka işin gelişi güzel yapılmadığı biliniyor. Biz kültür tarihine girmediğimiz için sadece siyasi gelişmeleri naklediyoruz. Bu da tabiatıyla, savaşlarla bezeli olduğundan hep kaba saba görünüyor.

Yeni Kağan hiçbir zahmet çekmeden bir Çinli prensesle böyle mutantan törenlerle dünya evine girdi. Ne diyelim, önceki Kağan pişirdi, sonraki Kağan yedi. Bu dünürlüğün asıl amacı, iki ülke arasında zaman zaman esen savaş rüzgârlarını kesmekti. Dostluk ateşinin yeniden canlanması iki memleketi birbirine daha iyi ısındıracaktı. Bunlar bir süreliğine olsa da yaşanan ve yaşanacak doğrulardır. Buna dayanamayan Tibetliler Orhon Vadisine saldırdılar. Başarılı saldırılar yalnız değil müşterek harekete bağlıydı. Tibetliler Karluklarla ittifak halinde idiler fakat onların öyle bir meşgalesi vardı ki Araplarla, hiç kimseye uzanacak yardım elleri yoktu. Böyle olunca da hırslarını alamayan Tibetliler, Uygurlar tarafından püskürtüldüler.[594]

594 Eski Türkler, 503.s.

Öyle bir denge kurulmuş ki bozkırda, devletlerin hiçbiri tek başına muvaffakiyetli bir hareket gerçekleştiremiyor. Tibet, son senelerde Türk kavimlerinden birinin veya birkaçının desteğini yanına almış, onlarla savaş kazanmaya bakıyor. Türk Karluklar Uygur Türküne düşman, Tibetliye dost. Bu sefer Arap ordularıyla Fergana'da kendi savaşları olduğu için, dostlarına

yardım edemediler. Çin bile kendine yetecek durumda değil. En zayıf tarafları ise süvari birliği kuramayışları. Bunun sebebi de, her istediklerinde, istedikleri miktarda at bulamayışlarıdır. Uygurlara minnet edişleri de, bilhassa bundandı. Uygurlar Tibetlilerden ve Çinlilerden daha şanslı konumdalar. Bir hata var, Türk kavimleri ile dostane münasebetler sürdürülemiyor, onlar ya rakip devletlere kaptırılıyor veya isyana zorlanıyorlar. Kendileri de aynı yoldan geçmişti. Bu köprü Türklerin devlet sayısının yükselmesine yarıyor, arada verilen kayıplar fazla. Bir boydan başka boya iktidar devri olduğu söylenir ya, pek de iftihara lâyık hareket değil bu. Her neyse, Uygurlar bir bakıma komşularından şanslılar. Nüfus itibarıyla az sayılırlar ama asker cihetinden hiç de zayıf değiller. Bir Arap seyyahına göre: "Kağanın kendi çadırlarıyla, 12 bin kişilik ordusu ve her birinin 13 bin kişiye sahip olduğu 17 kumandanı vardı."[595]

595 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 57.s.

Uygurların asker sayısı, azımsanmayacak kadar. Görünenler gerçekse –ki, başka türlü olamaz– iyi de savaşıyorlar. Bir kere daha, şu uyuşturucu vasfı ileri sürülen Maniheizme dönelim. Acaba bu din zannedildiği gibi mi değil, yoksa zannedildiği gibi benimsenmedi mi? Kendimiz susup, bu konudaki bir üstadı dinleyeceğiz: "Evvelemirde şunu kabul etmek gerekir ki, Maniheizm özellikle aristokrat kesim arasında yayılabilirdi. Uygur çobana veya kültürsüz savaşçıya doğup büyüdüğü bozkır hayatının, sevgili karısının ve nur yüzlü çocuklarının uzak durulması gereken kötü şeyler olduğu anlatılabilir miydi? Onu kılıcının kabzasından, ok-yayından ve defalarca hayatını kurtaran atından nefret ettirmek mümkün müydü?"[596] Böyleydi. Uygurlar kalben tasdik edemedikleri bir dine inanmışlardı! Fakat daha önceki hallerini yaşamaya –çoğunluk itibariyle– devam ediyorlardı. Aksi olsaydı, zaferler hayal olurdu.

596 Eski Türkler, 508.s.

Tibetli Kıskançlığı

Bir dostluk türküsü her iki ülkede de terennüm ediliyor, Uyguru-Çinlisi şimdilik bu nağmelerden memnun. Lakin Tibetlilerin kulaklarını tırmalıyor bu ses. Savaşla şans deneyip başaramayınca, hırslarını başka mecraya

kanalize ettiler. Çin ile Uygur birbirine düşman olunca Tibet'in neşesi yerine geliyordu ve bunların dostluğuna akıl erdiremiyorlarmış, mana veremiyorlarmış gibi Çinlilere sordular, niçin bunlara önem veriyorsunuz? Uygur küçük bir devlettir. Biz eskiden Uygur'un başkentine üç günlük mesafeye kadar yürümüştük. (804 yılında) O zaman Uygur hemen hemen mahvolacaktı. Ancak kralımız vefat ettiği için geri çekildik. Yoksa Uygurlar bize mukavemet edemezdi."[597]

597 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 57.s.

Tibet nazarında Uygur küçük, doğru da, bir türlü yerinden oynatılamıyor; öfke bundan. Çin'in bu çekinmesi, hediyelerle beslemesi nedendir? Bunu da merak ediyorlar! Belki de kandırmaya çalışıyorlardı. Tibetlinin sitemlerinin muhatabı olan Çin elçisinin cevabı kısa: "Uygurlar Çin için fedakârlık yapıyorlar ve anlaşmalara sadık kalıyorlar." Bizim kimsenin anlaşmaya riayet etmediği yönündeki şikâyetimiz baki ise de, bundan, diğerlerine nazaran Uygurların geçerli not aldığını anlayabiliriz.

Alp Küçlüg Bilge Kağan ihtişamlı bir merasimle evlenmişti. Aradan dört sene geçti. Yapılan bir icraat görülmedi. Çinli gelinlerin fettanlıkları, Türklerden fazla esas memleketlerine hizmete çalışan prenseslerle ilgili hikâyelerin fazla olduğu halde, yeni gelinin neler yaptığını da bilmiyoruz. Kağanın ömrü kısa imiş, 824 senesinde öldü.

Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan (824-832)

Adın, ünvanın açıklamasına lüzum yok, artık aşina olduk bunlara. Asıl adı ise Hazar idi. Uygurlar hâlâ Asya'nın güçlü devletlerine sahiptiler. Bunun için de itibarları eksilmemişti. Çoktandır iyi geçinilen Çin'den, yeni Kağanı tebrik maksadıyla elçiler geldi. Hediyeleşmeler dostluk nişanesi olarak karşılıklı devam ediyor.

Ölen Kağanın kardeşiydi Bilge Kağan, ama onun dirayeti bunda görülmüyordu. Eğer baştaki yönetici zayıf ise, devletin zayıflaması da mukadderdi. Çin'in dostluğunun neye bağlı olduğu sır değil, herkese ayan. Bilge Kağan'ı gördüler, tanıdılar, tam dişlerine göre biri olduğunu anladılar.

Ama Çin, devrinin kurnazlık sembolüydü. İki ülke arasında süregelen münasebetlerin aynen devamına dikkat ederlerken, yine atlar satın alıp,

ipekler verdiler.[598] Bu minval üzere 832'ye gelinmişti ki, Kağan öldürüldü.

598 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 31.s.

Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan (832-839)

Hiçbir şeyini görmediğimiz, kardeşi veya bakanları tarafından öldürülen Kağanın kardeşi Hu Tigin, uzun bir ünvanla tahta geçti. Şunu, yine hatırlatalım, ünvanları veren Çin imparatorları. Bir ipekli kumaş, bir de ünvan vermedeki cömertliklerine diyecek yok. Buna "Çang-Sin" dediler.

Ne ismin, ne de ünvanın zafer kazanmada rolü olduğu görülmemiştir. Uygurlarda çark tersine dönmeye başlamış, işler sarpa sarmıştı. Eski ihtişamın yerinde yeller esiyor; ne Tibetli titriyor Uygur korkusundan, ne de Çin'de dostluğu muhafaza gayreti kalmış.

Ortaya çıkan sonucu anlamak için, sebep sonuç ilişkilerini iyi incelemek lâzım. Acaba Kağanların geldiği söylenen Yağlakar boyunun dikkate alınmayıp, alelade boylara bağlı kimselerin Kağan yapılması gerilemede rol oynamış mıdır? Mesela, bir önceki Kağanın adının Hazar olması, onun Hazarlarla bağına işaret ediyor muydu? Daha önce de oğulluk olduğu söylenen biri tahta oturmuştu. Halk manevi üstünlük addettiği soy ile onun dışındakilere aynı saygıyı duymuyor. Saygı eksilince itaat, itaat eksilince disiplin, disiplin gidince başarı da gidiyor. Mümkündür ki Uygurlar böyle bir sürece girmişlerdi ve içten içe eriyorlardı.

Hu Tigin. Tigin, malûm prens anlamındadır. "Hu" Çinliler tarafından – son zamanlarda– sadece Sogdluları ifade ediyordu. Uygurlarla Sogdlular arasında kız alıp vermeler oluyordu. Eski Kağanın yeğeni olan Hu belki de bir Sogdludur? [599]

599 Aynı Eser, 32.s.

İşler iyi gidip Uygurlarda yükseliş sürseydi, en azından menfî manada Kağanın soyu sopu mesele edilmezdi. Ne yazık ki samyeli esiyor, Uygurlar sararıp soluyorlar. Böyle olunca birçok şeyde kabahat aranıyor. Çin, gürbüz komşudan nefret eder, korku belası dost yüzünü gösterirdi; şimdi Uygurların geldiği noktadan memnun. Çin'e Uygurlardan sık sık elçiler giderdi; bol hediyelerle dönerlerdi. Uygurlar yol boyunca ufak tefek

yaramazlıklar yaparlar, bazı şehirleri yağmalarlar, Çinli idareciler gülüp geçerdi.

Gürbüz komşu sıskalaştı. Çin'in gözüne sevimsiz geliyor. Artık, etrafa hasar verenler değil, nezaketle yürüyenler bile tehditle karşılanıyorlar. Dostun da düşmanın da en büyüğü olan Uygurlar, Çin nezdinde bu ünvanlarından sıyrıldılar.

Yine Çinli Gelin

Bu olay hayreti muciptir. Sıkletleri gittikçe küçülüyordu. Dostları, tâbileri eksiliyor. Kırgızlar ağır bir tekme vurma hazırlığında, Şatolar isyanda. Ve Uygur beyleri arasında Kırgızlara da Şatolara da sempatiyle bakanlar var. İşte böyle bir ortamda L.N. Gumilev'in anlattığı olay bizi şaşırtıyor. Sanılıyordu ki, artık Çin Uygurlara hiç yüz vermez. Ama hiç de öyle olmamış: "Karakurum'daki altın tahta Kut-tegin (Hu'ya böyle diyor, yazar) geçerek Aydınlık ulug Munmış Külüg Bilge Ch'ang-hsin Han ünvanını aldı. Tıpkı selefleri gibi o da hatun olarak bir Çinli prensesi gelin getirdi ve tabii şiddetli bir öfke dalgasıyla karşılaştı."[600] Daha önce birçok Çinli prenses herkes tarafından şevkle karşılaşırken, bunda meydana gelen öfke dalgası niye?

600 Eski Türkler, 510.s.

Sendeleme Zamanının Son Sıvazlanması mı?

Uygur Kağanlığı şeksiz şüphesiz sendeliyordu. Yeni Kağandan henüz bir hadise zuhur etmemişti. Günlerin sükûnetle geçtiği, düşmanları ürkütecek kımıldayışlardan kaçınıldığı sıralarda bir sürpriz evlilik yapıldığını duyduk. Bir de İmparatorun 833'de yayımladığı ferman var ki, o da, çok dikkate şayandır.

İmparatorun fermanındaki iddialar ve tespitler şöyle: "Dünyayı idare edenler arasında Çinlilerden ve imparatordan daha kuvvetli bir kimse yoktur. Yabancı Devlet Başkanları ancak imparator tarafından tayin edilebiliyor:

“Uygurlarla ve Kağanla ilgili görüşler şaşırtıcıdır: “Hu Tigin doğru sözlü, kudretli, kabiliyetli, samimi, zeki, cesur, tecrübeli, uzağı iyi gören” vasıflarıyla methediliyor ve imparator daha sonra, Uygur-Çin dostluğuna çok dikkat ettiğini, hürmette ve hizmette hiçbir kusur etmediğini anlatmakta, böyle bir insanın en büyük mükâfata lâyık olduğunu söylemektedir.”[601]

601 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 32.s.

Bitişe Doğru

Büyük görünen devletlerin güç kaynakları, sadece kendi adlarını taşıyan topluluk değil, demiştik. Uygurlar da başka Türk boylarını idareleri altında tutarak, onların desteğiyle zaferler kazanıyorlardı. Göçebelikten kurtulamayan Şatolar, 794’te birlikten kopmuş, Tatabılar 835’te, seni tanımıyoruz havasına girmişti. Bunlar, bir geminin yalpalamasına yol açan dalgalanma sayılıyordu. Ama Kırgızların başkaldırmasının anlamı tufan!

Uygurları elden ayaktan düşürüp, yatalak hastaya çeviren son dört sene hakkında edinilen bilgiler yetersiz. Ancak, 839’da, Kağana karşı hareketler görülmekte, bunun farkına varan Kağan da, hareketin öncüleri olan nazırları An-Yünho ile Ch’ai-tsao Tegin’i öldürmektedir.(198)[602]

602 Aynı Eser, 33.s.

Alp Külüg Bilge Kağan itibarını yitirmişti. En yakınında bulunan adamları çelme takma yarışındalar. Bir başka nazır, Kürebir, öldürülen arkadaşlarının intikamını almaya kalkıştı. Ordusuyla beraber başkent dışında bulunan Kürebir, Şatolardan da destek alarak Kağana karşı ayaklandı. Bu isyandan sonra gelişen olaylarda Kağanın öldüğü görüldüğü halde, faillerinin kimler olduğu anlaşılamadı. (Sene 839)

Ortalığın ne kadar karıştığı, Kağanın koruyuculardan ne kadar mahrum kaldığı son manzara ile iyice anlaşılmaktaydı. Daha yakın zamanda kendisini koruyan 12 bin askerinden bahsedilen Kağanlara ne olmuştu? Çin İmparatorunun kısa bir süre önce göklere çıkardığı Kağana ne oldu! Doğrusu bunların bilinemeyecek kadar ortalığın karışmış olması fecidir. Demek ki tespihin ipi kopmuş imamenin hükmü kalmamıştı. Yapılan yıkıcı

hareketlerin müsebbibi Çin mi? Kağanın sorumsuzluğu mu? Yoksa Uygur devletinin miadı mı dolmuştu?

Ho-Sa Tigin ve Hakanlığın Yıkılışı (839-840)

Hu-Tigin intihar etmediyse, bir cinayete kurban gitti. Batmakta olan geminin kaptanlığına, Uygurların başına Hu-Tigin'in oğlu Ho-Sa getirildi. Yeni Kağan çok genç, oturduğu taht, ne şekilde aktığı bilinmeyen babasının kanı üzerinde duruyor. Vezirler, beyler, kumandanlar boşlukta yüzüşen serseri mayınlar gibi birbirine tosluyorlar. Halk, gördüğü olayların ve Maniheizmin sarhoşluğu içinde. Bütün bunlar içeride kazanı kaynatıp, patlama derecesine getirdiği halde, bir de normal akış sürmekteydi. Komşu devletlerden Ho-Sa Tigin'in kağanlığını tebrik için elçiler geliyor. Bir yüzüyle ülkesinin haline bakıp ağlayan Kağan, öbür yüzüyle tebessüm edip, elçileri ağırlamak zorundaydı.

Bela, bazen bir yönlü bazen de toptan gelir. Uygurlar, hangi sebeple olursa olsun, kendilerinden bilinen şahıs ve grupların açtığı yaralardan muzdarip idiler ki, bir de Sema'nın gazabına uğradılar. Çok ağır bir kış hüküm sürmeye başladı. Koyun sürüleri ve atlar telef oldu.[603] Çin'e satacak at kalmayınca, yokluğun pençesine düştüler. Salgın hastalıklar böyle olaylarla arkadaştır. Ümitsizlik enselerine çöktü Uygurların ve ne yapacaklarını bilemiyorlar. Lâkin ne yapacağını bilen, bunun planını yapan da vardı.

603 Van Ye-Te Seyahatnamesi, 25-26.s.

Kürebir, Kağanın katili sayılıyordu. Kendisi öldürmese, intihar sonucu ölmüş olsa bile mesuliyet Kürebirin omuzlarındaydı ve Hu-Tigini Kağan yapan da oydu. İntikam ateşiyle yanan General Külüg Baga içini serinletecek hareketlere hazırlandı.

Kırgızlar, Moyun Çor ile Kutlug Bilge zamanlarında büyük kıyıma uğramışlardı. Uzun zaman Uygurlara tâbi olarak yaşamaları yüreklerini soğutmamış, bilâkis hınçlarını bilemiş, öç alma fırsatı kolluyorlardı. Beklenen zaman kendiliğinden geldi. Uygur diyarında kargaşa hâkim. Açlık, bezginlik insanlara istikametlerini şaşırtmış durumda. Bu sıralarda başkent dışında bulunan Külüg Baga'nın Kırgızlarla temas kurması kolaydı

ve onları yardıma çağırdı. Gökte ararken yerde bulmuş olan Kırgızlar 100 bin süvariyle koştular. Uygur başkentine saldıran büyük ordu, Kağanı öldürüp, karargâhını yaktı. [604] Bu baskın neticesinde Karakurum isyankârların eline geçti ve Kürebir de bu arada öldürüldü.[605]

604 Türk Tarihi, 1.c. 160.s.

605 Eski Türkler, 511.s.

Katliam

Ne işgal, ne ihtilâl, ne başkaldırı kelimeleri yaşananların anlatımına anahtar olabilir. Tarihin büyük katliamlarından biri sahnelendi. Kırgız Türkleri, Uygur Türklerinin boyunlarında kılıçlarını köreltiyorlar. Kadın-erkek, yaşlı-çocuk ayırımı yapılmadan bütün Uygurlar doğranıyor ve barınakların tamamı ateşe veriliyordu. Canını kurtarma bahtiyarlığına erenler sağa sola kaçıştılar. Benzer bir olay, bundan 562 sene sonra Ankara-Çubuk Ovasında Timurla Bâyezid arasında yaşanacak, o zaman için de ağır duygularla üzüleceğiz. Türk'ün Türk'e yaptığı deyip acımızı katlayacağız, ama olan olmuş bir kere!

Kırgızların kanlı taarruzu ile Uygurların Orhon bölgesindeki hâkimiyeti sona erdi.[606] Çok feci bir katliamdan söz edilebiliyor, fakat bu demek değildi ki Uygurların kökü kazındı! Canını kurtaranlar olmuştu. Bunlar panik içinde kaçışıyorlardı. Bir kısmı güneye giderek, Tibetlilere boyun büktüler. "Pang Töre Bey 15 oymağı Cungarya'ya götürüp Karluklara iltihak etti. Han'a bağlı dokuz oymak ise (muhtemelen Dokuz Oğuzların torunları) 841'in Martında Üge Tigin'i han ilan ederek Kırgızlara karşı savaşmaya karar verdiler. Fakat bütün Halha, Karakurum ve hatta tüm Uygur kaleleri düşman elindeydi. Sadece doğuştan savaşçı olan enerjik Uygur kesim, halkı karşı koymaya teşvik ediyorlardı."[607]

606 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 33.s.

607 Eski Türkler

Kılıç artıkları tabirini kullanabileceğimiz, Uygur kaçaklarının nerelere gittiklerine, bir de Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in penceresinden

bakıyoruz:“Kırgızların kılıçlarından kurtulan 15 Uygur boyu batıda Karluk Türklerine sığınmışlardı.

Diğer Uygur boyları Doğu Türkistan’a göçmüş ve Tanrı Dağlarının güneyindeki Turfan ve Karaşar şehirlerinin içinde veya yakınlarında yerleşmişlerdi. Türk medeniyet tarihinde büyük bir yeri olan bu Uygurlar sonradan Dokuz-Oğuz veya Dokuz-guz adı ile anılmışlardır. Uygurların en büyük kitleleri bu bölgeye gelmiş olmalıydılar.

Uygur boylarından bazıları ise Çin’le Doğu Türkistan arasında bulunan ve Kansu adını alan geniş ülkeye göç etmişlerdi. Bu Uygurlar Kan-Cou adlı şehirde yeni bir Uygur devleti kurdular. Bunlara Sarı Uygurlar adı verilmiştir.

13 boydan meydana gelen dördüncü grup ise Çin’in güney sınırlarına indiler.

Beşinci ve küçük bir grup da Uygurların eski köle ve çobanları olan Moğol kabilelerine sığınmışlardı.”[608]

608 Türk Kült. Geliş. Çağl. 191.s.

“Çıkmadık canda ümit vardır” misali hayatta kalan Uygurlar var olmaya çalışıyorlar. Hâlâ başlarında bir kağan ve yüreklerinde kıvılcım var. Kırgızlara gelince, yaptıkları yıkım ve kıyım çok feci; açlıktan bizar olan insanları yağmalamaktan da geri durmamışlardı. Ne buldularsa ganimet diye aldılar, canlı yakaladıklarını esir ettiler, bunların içinde Kağanın hatunu olan Çinli prenses de bulunuyordu.

Aynen Gök-Türklere yaptıklarını görmüştü Uygurlar. Bunun adını biz söylemeyeceğiz. Kırgızlar 744-745’deki Uygurlar gibi devlet olma yolunda kanlı ve uzun bir adım atmış bulunuyorlar. Bu içinde oldukları şartlar yeni dostlar edinmelerini gerekli kılıyordu. Çin ile aralarının açılmasını istemediler ve Çinli prensesi maiyetiyle beraber, bir kervanla Chang-an’a (başkente) gönderdiler.

Kırgızlar Uygur tehlikesini akıllarının ucundan geçirmiyorlardı. Prensesi götüren kervan hareket halindeyken Uygur Kağanı Üge Tigin, olaydan haberdar olup, hızla hareket ederek kervanı yakaladı. Prensesin Çin’e gidişini engelleyip, ona refakat eden bütün Kırgızları öldürdü.

Başlarından geçen felaketten sonra, Kırgızların yolda doğranmış olması tamamen bitirilmelerine sebep olabilirdi. Büyük Kırgız ordusuna yakalanıp yem durumuna düşmekten korkuyorlardı. Var güçleri ile davranıp Gobi’ye

geçtiler. Huang-ha (Sarı Nehir) sahillerinde emre amade kalabalık bir ordu vardı, ama aç ve moralsiz idiler. Bolluğa alışmışlardı. Açlığa tahammülleri yoktu. Her halükârda yiyecek bulunmalıydı; bunun için ileri gelen bazı kişiler Çinlilerle görüşmek üzere yolu tuttular. Neticenin beklenilmesi mümkün değildi. Açlık, fırın yıktıracak aşamaya gelmişti. Dayanamayıp, mecburen çevrelerini yağmaladılar.

Allah, insanı açlıkla terbiye etmesin! Şartlar kötü. Kağan Üge insanlarını doyurmak için Şensi'ye saldırdı. Çin ordusu ile çarpışmak zorunda kaldılar ve onları yendiler. Böylece Şensi'yi ve sonra Ordos'u yağmaladılar. Karınları doydu, lâkin bunun tadını çıkaramayacaklar. Çin'den büyük bir ordu gelecek, sefil Uygurları Mançurya'ya atacak. Burada, bir zamanlar kendilerine bağlı bulunan Kitanlar yaşamaktadır. Kitanlar, Uygurları bağa bahçeye musallat olmuş çekirge sürüleri gibi görüp, önlerini alamayacakları korkusuyla Çin'e bağlanacaklar. Son bulunan kapı da Uygurların solgun yüzüne sertçe kapanacak...

Çin İmparatorlarını dize getiriyorlardı, dizlerinde derman kalmadı, diz kıracak yerleri de yok. Konacak dal bulamayan yaralı kuş gibiydiler. Kırgızlar kırdı bellerini, Çin tekmeledi. Çobanlarının yanına vardılar son kapı diye, bu kapı da kapandı yüzlerine. Hastalıktan, açlıktan kırıldılar, lâkin bitmediler. Yine bir kağanları var, başka da bir şeyleri yok. Arada bir ekmek davasına savaşıyorlar, ölenlere hiç bakılmıyor, mesele sağ kalanların doymasıydı. Gerçekte hayatlarının değeri kalmamıştı. Savaşların birinde Kağan Üge yaralandı. Son çırpınışla Kağan Üge taraftarlarıyla beraber Kara Araba kabilesine sığındı. (Bu kabilenin etnik durumunu bilmiyoruz) "Kabilenin reisi onları Çinlilere teslim etti. Üge öldürülünce, Uygurların büyük kısmı o tarafa bu tarafa dağıldılar."[609] (Sene 843)

609 Eski Türkler, 512.s.

Bundan sonra, elde kalan bir avuç Uyguru toplayan Üge'nin kardeşi En-Yung Tigin, onların başına geçti. Yersiz-yurtsuz, lânetlenmiş gibiydiler. Güçsüzdüler, Tatabılara sığındılar. Başlarını sokacak bir çadır altı arıyorlardı. Bu da olmadı. Tatabılar 847'de Çinlilerle savaşa girip, mağlup oldular. Bu defa En-Yung tigin Shiu vei diye anılan Tatarlara boyun büktü. Çinliler, Uygurların varlıklarından tamamen kurtulmak istiyordu, Kağanın kendilerine iadesi gündeme getirildi. Anılan Tatarların Çin'e karşı gelecek gücü, Kağanın da teslim olmaya niyeti yoktu. Uygurların son başbuğu En-

Yung, bir gün karısını, çocuklarını ve dokuz süvarisini yanına alarak kayıplara karıştı.

Kırgızlar da İntikam Tugayı rolü üstlenmiş olup işin peşini bırakmaya yanaşmıyorlardı. Bir kısım Uygurların Tatarların yanında olduğunu duymuştular. Kırgız Hanı on bin kişilik bir orduyla saldırıya geçti. Ölenlerin kıymeti yok da, kalanlar saklanabilecekleri yer bulamıyorlar. Yine de bir yerlere kaçışan Uygurlar, karın tokluğuna, ölüm dâhil her şeyi kabullendiler. Bilahare, bunlar Cungarya'daki Tung Töre'ye iltihak ettiler.

Uygurların hâlini anlamak da zor anlatmak da; başlarını kayadan kayaya vuran kütüklerin sele boyun eğişi gibi kader selinde bocalıyorlardı. Şu sözler, Uygurların anlatılan senelerini özetlemektedir: "Bu dönem Uygurları Çin'e teslim olmayı savaşmaya tercih ettiler. Çinliler ise onları kabul etmekle birlikte, bütün haklarından mahrum ederek Uygur gençlerinin kendi kabiledaşları olan Uygur kızlarıyla evlenmelerini dahi yasakladılar. Uygur kızları otuz yaşına kadar Çinli erkeklerin odalığı olarak kalmak, ondan sonra kucağında birkaç çocukla kabilesine dönerek Uygur erkekleriyle evlenmek zorundaydılar."[610]

610 Hazar Çevr. Bin Yıl, 246.s.

İşte o devrin medeni Çin'i. Hiçbir göçebenin aklından geçemeyecek böyle bir yolu tercih ederken işlediği insanlık suçundan dolayı cezalandırılamıyordu. Her şey geldi Uygurların başına. Gök-Türklere yaptıklarının kefaretini kat kat ödediler.

Maniheizme geçişle beraber yaşandığı iddia edilen gevşekliği dilimize dolamış, ama arada bir bundan zarar görmediklerini de itiraf etmiştik. Belki daha önceki sayfalarda yer alması gerekirdi, fakat buraya alıyoruz; bu tespit bir yabancı tarihçiye ait. "Uygurlar Mani dinini hiçbir çekince olmadan kabul ederler, en azından resmi olarak bu böyledir, çünkü Uygurların bu dini kabul etmelerine karşın eski geleneklerini de korudukları açıktır. Mani dinini seçişlerinin daha çok siyasal olduğunu söylemekle Uygurların bu konudaki içtenliklerini sorgulamıyoruz. Sogdluların desteğine ihtiyaçları vardı ve bu desteği elde etmenin en iyi yolu da başlıca dinlerini kucaklamaktı..."[611]

611 Orta Asya, 203.s.

Şunu diyebiliriz ki, Uygurlar gariban bir dini himayelerine alıp, onun zirveye çıkmasını sağlamışlardı. Çin, istemediği halde saygılı davranıyor

Maniheistlere her türlü imkânı sunuyordu. Geçen zaman hamilerini muhtaç duruma düşürdü. Kağanın bilek gücüyle yokuşa doğru akıttığı su, asıl mecranı buldu. Çinlilerin ne kadar hınçlı olduklarına bakınız. Önce, Kağan emri ile birçok Mani tapınağı kurulmuştu ve bunlar işlevini devam ettiriyorlardı. Kırgızların Uygurları tepelemesi ile Çinliler de sırtlarında taşıdıkları kamburdan kurtulmaya baktılar. Bütün Mani tapınakları yıktırılıp, bunların mallarına el konuldu. Mani dininin Çin toprakları üzerindeki varlığına son verildi. Destekleri kaybolan Mani dini mensuplarının büyük bir bölümü öldürüldü.[612]

612 Türklerin Dinî Tarihçesi, 135-136.s.

Uygurlar için bir yerde küçük bir devlet diyen Çin İmparatoru yalan söylemişti. Küçük devletin büyük yükü olamazdı. Üzerinden Uygur ağırlığı kalkan Çin, yukarıda söylenenleri zevkle yaptı. Mani dinine ait eserler yıkılıp, malları hazineye aktarıldı. Bu hususta Budistlerin gösterdiği çaba oldukça fazlaydı. Maniheizm Çin'den uçuruldu; Budistler bayram yaptı.

Bu arada, her dinle ilgili meseleler beyan edilirken İslâmiyetten henüz bahsedilmeyişi enteresandır. Uygurlar bu dini henüz gündeme almamışlardı.

Kan-Choa-Kansu-Uygur Devleti (Sarı Uygurlar)

Uygurların paramparça olduğu, büyük Uygur Hakanlığının enkaza döndüğü önceki bölümlerde görülmüştü. Şimdi ise, harabeden canlı çıkarır gibi, bulunan cılız varlıklara bakıyoruz. Başta Kırgız kıyımı olmak üzere, çeşitli hengâmelerden azala azala çıktılar, yüz binlercesi öldürüldü, fakat bitmediler. Karluklara, Çinlilere ve başka devletlere sığınanlar oldu, naçarlıktan. Biraz düşünme, kendini ayakta tutma imkânı bulanlar, kimsenin koltuğunun altında gölgelenmek istemiyorlardı. Ne kadar zayıf olursa olsun, bazı Uygurlar kendi devletlerini kurup, kendi sancaklarını dalgalandırmaya azimliydiler. Bir grup insan Çin ile Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunan Kansu'ya gelip, burada büyük bir şehir olan Kan-hou'da bir devlet kurdular.[613]

613 Türk Kült. Geliş. Çağl. 215.s.

Hiç kimsenin, eski güç ve itibarı arama lüksü yoktu. Sadece "Hiç" olmaktan kurtulmuş, varlıkla hiçliğin ortasında bir yere oturmuşlardı.

Devletleri kendilerini teselli edecek kadar bir şehir devletiydi. Daha önceden, henüz Uygurlar dağıtılmadan, Kağanların yetkileri kısılmıştı. Bu sistem yerleşti ve artık başa geçen prensler, Kağan olduklarını söyleseler bile otorite olamıyorlardı. Nâzırlar ile büyük memurlar daha salâhiyettar konumdaydılar. Kansu şehrinin sınırları içinde hapis kalan devletlerinin [614] büyüme kabiliyeti de, bura Uygurlarının siyasi değeri de yoktu. Her şeye rağmen "burası bizim" diyebilmek, şimdilik yetiyordu. Çin kaynakları, Kansu Uygurlarının askerî bakımdan çok zayıf olduklarını anlatmaktadır. Zaten, aksi de mümkün değil.

614 Vang Yen-Te Seyahatnamesi, 27.s.

Bu küçücük Uygur –şehir– Devleti Çin sarayına elçi gönderdi. İki at ile kendi mallarından bazı hediyeler getiren elçiler, biraz alışveriş yapıp döndüler. [615] Çin, küçük devletleri büyüklerden fazla seviyor. Sarı Uygurlar iyi münasebetler kurdular Çin'le ve imkânları oranında haraç ödüyorlar, saygıda kusur etmiyorlar, çağırıldıkları zaman yedek ordu vazifesi görüyorlar. İmparator, bu mütevazı devletten ödedikleri küçük vergiden, yaptıkları askeri destekten memnun; ama nereye kadar?

615 Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri, 62.s.

Kansu ve Budizm

Uygur kağanlarına karşı gelemeyen imparator kendi ülkesine ihraç edilen Maniheizmden yaka silker duruma gelmiş ise de sonunda kurtulmuştu. Şimdi, Uygurlar aynı şeyi yaparlar mı, yapabilirler mi? Kansu bölgesi, Uygurlar geldiğinde çok farklıydı. Âdeta her taraf Budizm tarlası gibiydi, toprağı sıksan Budizm fışkırıyor. Tun-huang (Bin Buda) mağaraları Kansu'da bulunmakta, Uygurların içine girdikleri iklime her şeyiyle saygılı oldukları görülmekte idi. Yani Uygurlar Maniheizmi unutmuşlar, Budizm'e dönmüşler. Bunun en kuvvetli delili Budist kitaplarıydı. Ve bir başka delil Sarı Uygur Kağanı'nı Budist Kitapları "Gök Hükümdarı" diye anıyor. "Ayrıca X. yüzyılın başında buradan Çin'e gelmiş olan rahiplerin "yeşil cübbe" giymiş olmaları da onların çoktan Buda dinine girmiş olduklarını gösteren belirtilerdi. Çünkü yeşil cübbeyi Budist rahipler giyinirlerdi."[616]

616 Türk Kült. Geliş. Çağl. 215-216.s.

“Zor oyunu bozar” sözünün manası burada canlanıyor. Uygurların daha önce Maniheizmi din olarak seçişleri Sogdluları kazanma isteklerine dayandırılıyordu; şimdi de Çinlilerin gözüne girmeye ihtiyaçları, onları Budizm’e itmiş oluyor. Dinî eğilimleri, ne taraftan kuvvetli rüzgâr eserse o tarafa yöneliyor denebilir.

Kendini Gösterme Sırası

Kansu’ya yerleşen, az miktardaki Uygurların yaşayışı sükûnet içinde geçiyordu. Burada 850’den sonra başlayan hayatlarında, ilk zamanlarda etliye sütlüye karışmadılar. Fakat bölge çok karışıktı. Bu havalide “Hotanlılar ve Tibetlilerden başka Tarduş, Töles, Kümül ve Tatar gibi Türk uruğları da yaşıyordu.” � Bütün bunların ortasında kendi halinde kalmanın mümkünü olsaydı, Uygurlar belki sükûnetlerini bozmazlardı. Dokuzuncu yüzyılın sonunda, Turfan Uygurları Doğu Türkistan’daki Tibetlileri sınır dışı ettiler, onlar da Kansu’ya gelip Sarı Uygurların başına dert oldular. Çin’e devamlı destek olan Uygurlar, bu defa Çin’in desteğini istediler ve onların yardımıyla Tibet tehlikesini savuşturup, rahata kavuştular. 617

617 Vang Yen-Te Seyahatnamesi, 27.s.

Ticaret

Uygurlar sanata ve ticarete yatkın kimseler. Küçücük devletleri başlangıçta çok önemsiz görünmesine rağmen, gelişmeler iyi yolda seyretti. Bunda en önemli faktör ticari kabiliyetleri oldu. “Çin ile Orta ve Batı Asya arasındaki ticaret yolunu kendi denetimleri altına aldılar. Buralardan yapılan Çin ticareti Uygurların aracılığıyla oluyor, bu da Uygur-Çin dostluğunu vazgeçilmez kılıyordu.

Çin’de Meydana Gelen İsyanlar

Tabgaç Türkleri tarafından Çin'de kurulmuş olan Tang Hanedanlığı isyanlarla sarsılıyordu ve sonunda yıkıldı. Büyük bir devlet olan Çin beşe bölündü. Bu yüzden, "Çinliler, 906-960 yılları arasındaki zamana "Beş Sülâle Devri" (Wu-tai) derler.[618] Çin'deki bölünmenin bizi ilgilendiren tarafı Uygurların değişecek durumunun yanında, yeni kurulan devletlerden birkaçının sahibinin Türkler olmasıdır. Şato Türkleri Orta Asya'nın meşhur ve savaşçı bir sakinidirler. Çin de devlet kurmakta ne kadar güçlü olduklarını da gösterdiler. Fakat bir türlü göz önüne alınamayan Kan bağı, hâlâ önemsizliğini muhafaza ediyordu. Zaten Türk adının Gök-Türklerle doğup, onlarla yaşadığını biliyoruz, diğer Türk boy ve devletleri bu adı kullanmamakta ısrarlıdırlar. Etrafında birleşilen tek şey, boyların kendilerine verdikleri isimlerdir.

618 Çin Tarihi, 226.s.

Uygurlarda Canlanma

Çin henüz beş sülâle idaresine bölünmeden 905 senesinde, bir komutan imparatorluktan ayrılıp, dört vilayetten müteşekkil otonom bir devlet kurmuştu. Çin ile Uygur devleti, menfaatlerin birleştirdiği noktadan hareket ederek iyi münasebetleri sürdürüyorlardı. Bir de, Kağanlarla evlenen Çinli prensesler meselesi canlı tutulup, Uygur-Çin akrabalığının gözetilmesi konu edilmekteydi. Hatta bu kabil girişimler bazen Çinlilere, bazen de Uygurlara yarıyordu. Bu süreç devam ederken kendini dört vilayetin kralı ilan eden komutan Uygurlara baskı yapıp, bölge ticaretini ele geçirmeye kalkmıştı. Buna müsaade etmek istemeyen Uygurlar, Tigin'in idaresindeki orduyla harekete hazırlandı ve Uygur ordusu krallığın merkezi olan "Tun-huang"ı ele geçirdi. (Sene 911)

Epey bir zaman kendi kazanları içinde kaynayıp, dışarı taşmamaya gayret etmişlerdi. Uysal komşuluğun huzuruna ihtiyaçları vardı ya, bir yeni yetme krallığın, ellerinden ekmeklerini almalarına da müsaade edemezlerdi; etmediler. Başarılı olmalarının sayısız faydası varsa da, en mühimleri; kendilerine güvenleri gelmiş olması ile büyük komşunun yanında yükselen itibarlarıdır. Aynı sene içinde Uygur elçileri Çin'de sarayda kabul edilmekteydi.

Jen-mei Kağan

Bütün zamanları hakkında bilgimiz yok. Uygurlarla ilgili kayıtlar Çinliler tarafından tutulduğu için, Çin'i alâkadar etmeyen olaylara itibar edilmiyor. Demek ki, uzun bir süre Sarı Uygurlar ile Çin'in elle tutulur münâsebeti olmamış. Ancak 923 senesinde, Uygurların başında, adı Jen-mei olan bir kağanın bulunduğu görülüyor. Bu kağan Çin'e delege gönderdi. "Sonraki Tanglar Lo-yang'a henüz yerleşmiş bulunuyorlardı. İmparator Chung-tsung –ki Şato Türküdür– [619] çok memnun oldu. Jen-mei'ye "cesur ve dürüst kağan ünvanını verdi."[620] İmparatora, Uygur elçisi birtakım hediyeler getirmişti. Bunlar "yeşim taşı, amonyak tuzu, antilop boynuzları, keçe kumaş, pamuklu kumaş, yeşil ve beyaz şap" idi ve Şato hükümdarını çok sevindirmişti.

619 Çin Tarihi, 252.s.

620 Sarı Uygurlar ve. 68.s.

Eski Yurda Dönme İmkânı

Ötüken, Türklerin kutsiyet atfettikleri bir bölge. Uygurlar, devletlerine son verdikleri Gök-Türklerden burayı gasp ettiler, yurt edindiler, ama sahiplikleri beklendiği kadar sürmedi. Kırgızlar tarafından Uygurlar dışarı atıldılar, hem de toprağın rengi kanlanmış, sayısız cesetler etrafa saçılmıştı. Kırgızlar rahat bırakılmadılar, Kitanlar Ötüken'i bir daha kana bulayan kavim oldu (Moğol) (sene 924) Kırgızlar bu Moğol kabilesi tarafından sürüldüler, fakat nedense kan döken Kitanlar buraya yerleşmek yahut burayı ellerinde tutmak istemediler. Uygurları davet ettiler, gelin vatanınıza yerleşin, diye. Hayrettir, Uygurlar "bu teklifi kabul etmeyerek, alıştıkları çiftçilik hayatını, tekrar bozkıra bağlı göçebe hayatla değiştirmeyi istemediler."[621]

621 Tarihte Türklük, 107.s.

Askeri açıdan zayıftılar. Ticari becerileri vardı, ziraata yatkındılar. Çin ile araları iyi gidiyor, rahatları yerinde. Ötüken toprağına "ata yurdu" diyerek sarılmamış olmalıydılar ki, eski yurt özlemi çekmiyorlardı. Hayatları

muhtemelen, daha muhataralı bir yola girerdi, bu yüzden, yerlerinden oynamadılar.

Kansu Uygurlarının Kağanı Jen-mei Ötüken'e göçme teklifi geldiği sene içinde (924) öldü. Yerini alan Tigin Çin'e elçi gönderdi. Bu, sıradan bir davranıştı, Jen-mei'nin en küçük kardeşi olan Tigin'in başka bir uğraşına rastlanmıyor, 926'da onun da öldüğünü öğreniyoruz. Aynı yıl da yeni bir kağan adıyla karşılaşılıyor. A-tu-yu ve 928'de, Kansu Uygurlarının Kağanı'nın adı Jen-yü'dür.

Dört sene içinde dört ayrı kağana rastlamak istikrarsızlık işâretidir. Muhtemelen, iç sükûnet daha fazla muhafaza edilememiş sarsıntılar başlamıştı. Neler olduğundan haberdar değiliz.

Çin ile dostane ilişkiler devam ediyor. Hâlâ Çin nezdinde Kansu Uygurlarının bir değeri var. Bunun söylenmesine sebep, gönderilen elçiler aracılığıyla, Jen-yü'ye İmparatorun verdiği ünvandır: "Medeniyete Şekil Verdiren Kağan,"[622] demişti Çin İmparatoru.

622 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 66.s.

Uygurların bilinmeyen tarafları, bazen tahminlerle anlatılıyor. Durumlarının iyi olmadığı kanaati serdedilirken seçilen dayanak sık sık kağan değişikliğidir. Ayrıca vurgulanan bir şey de askerî güçlerinin zayıf olduğu. Buna misal: Tangutlar 931'de Uygur kervanlarını yağmaladılar. Rızıkları ticarete bağlıydı, ama Yeşim taşları ve diğer kıymetli malları talan edilirken imdada Çinliler yetişti. Bunun sebebi de, bu malların Çin'e vergi olarak gidiyor olmasıydı.[623]

623 Sarı Uygurlar, 70.s.

Sarı Uygurların başında 933 senesinde ikinci Jen-mei Kağan bulunuyor. Beş yıllık dönem hakkında bilgimiz yok; ancak 938'de Çin'den Doğu Türkistan'daki Hoten şehrine gönderilen elçi Uygurlara da uğramış, onlarla ilgili notlar almıştır. Bu elçinin anlattığına göre: "Sarı Uygurların Kağanı'nın ordugâhı da tıpkı Orhun'daki Uygurlarınki gibi, çadırlı bir kamp yeri idi. Atlı konar-göçer yaşantıları henüz değişmemişti. Şehrin güneyindeki dağlar, Uygurların sürülerine otlak vazifesi görüyordu. Bu dağlarda (Gök-Türk devletinde çok önemli bir rol oynamış olan) Şato Türklerinden bazı boylar da yaşıyorlardı."[624]

624 Türk Kült. Geliş. Çağl. 217.s.

Bu bilgiyi Kao Chu-huei adlı elçinin notlarından aktaran yazar, peşinden kendi yorumunu sıralıyor: “Bu önemli eser bize gösteriyor ki, Sarı Uygurlar savaşçılıkta büyük bir şöhret yapmış olan Şato Türklerinin yardımını onlarla beraber yaşamak suretiyle elde etmiş oluyorlardı. Mani dini’nin tesiri ile Uygurların savaş kabiliyetleri kaybolmuştu. Fakat içlerinde yaşayan bu Türk savaşçıları, onları senelerce Tibet ve Çin akınlarına karşı korumasını bilmişlerdi.”[625]

625 Aynı Eser

Bizim takibe çalıştığımız hayatları, Uygurların söylendiği kadar gevşemediğini gösteriyor. Şatoların silahlarından istifade ettikleri doğrudur, fakat bu istifade kendiliğinden –kavimdaşlık gayretiyle– olmuyor. Eğer bir kabile diğeri adına savaşıyorsa, kendisi için savaşılan daha kuvvetli demektir. Sonra, ödünç ruhla nereye kadar gidilir? Uygurlar, hayat nizamlarını değiştirme gayreti içindeydiler. Alışılmış Türk usulünü, yani göçebeliği terk edip, yerleşik düzene geçme, ziraat ve ticaretle geçinme yönünde başarılı olma hevesleri vardı. Sınırları belli bir bölgede kurmak istedikleri yeni düzende, ok’a kılıca sırtlarını dönecekler, daha asûde yaşayacaklardı. Olaylar göstermiştir ki, bu arzularının gerçekleşmesi için henüz erken. Etrafta dolaşan bir yığın düşman varken, rahat bırakılmayı beklemek hayâl. Bunun sağlanması için aslan gibi, oturduğu yerden kükreyebilen, böylece, yaramazlığa yeltenenleri korkutabilen durumda olmak lâzım. Böyle bir şey mevcut durumda mümkün görünmüyor. Daha, korkutucu bir sesleri yok, adlarının korkutuculuğu ise çoktan kayboldu. Onun için de Tibetliler kerpeten gibi boğazlarını sıkmak arzusundalar, buna aceleleri var.

Korunma duygusunu ön plânda tutan Sarı Uygurların macera sayılacak atılımlara girmediğini öğreniyoruz. Çin ile bilhassa dost kalmaya gösterilen özen semere veriyordu. “939 Nisanında İmparator Kao T’su, Jen-mei’ye “Medeniyet alan Kağan” ünvanını vermek için Kan-chau (Kansu)’ya bir İmparatorluk Komiseri gönderdi.”[626] Ama doğrusu şu ki; yıkılacak duvara orasından burasından direk vermekle neticeye varılmıyor. Bir Çin direği, bir başka kavmin direği ile Uygur duvarının sağlam raporu alması mümkün değil. Tamamen, bir büyük devletin çadırı gölgesine girme zamanı geliyordu. “10. asrın başından itibaren Mançurya ve Kore kabilelerini toplayarak kuzeyde bir baskı unsuru halinde beliren ve bilhassa “5 sülâle

devrinde Çin'in bazı kısımlarını ele geçiren Kitanlar nihayet bir hanedan (Liao Sülalesi, 907-1211) kurarak Kuzey Çin'de hükümran [627] olmuştular. Sarı Uygurlar 940'dan sonra Kitanların nüfuzu altına girdiler.

626 Sarı Uygurlar, 76.s.

627 Türk Millî Kültürü, 36.s.

Bazı havadisler var, lâkin ne onlar ne de duymadıklarımız meraka değer sayılmıyor. Zaten, ikinci doğuşları sağlıklı olmamıştı, bir türlü gelişme sağlayamadılar. Kırgızlardan alınan yara iyi olmayı bilmedi, çok büyük kısmının öldürüldüğü, sağ kalanların param parça olduğu, yine de mücadelelerden kaçılmadığı düşünülürse Maniheizmin Uygurları çürüttüğüne inanılmaz. Kansu'da devlet kurdukları zaman, bilmiyoruz ama nüfusları çok az olmalıydı. Nihayet bir şehir içine sığmıştılar. O zamanın şehir nüfusu ne kadar olabilir ki? Her türlü eksi imkânlarına rağmen "biz varız" dediler ya, bu azımsanmamalı. Mecburen başka devletin nüfuzunu kabullendiler, yine bir devletleri var. Kitanlarla aralarında neler geçti bilmiyoruz; fakat onları bir şemsiye gibi kullanacakları zamanlarda, Tangutlarla savaştılar ve galibiyet sahibi oldular. (sene 1008) Bu başarının devam edeceğine kendileri de inanmıyordu, onun için Çin'e, beraber hareket edelim teklifinde bulundular. Bunu fırsat bilen Kitanlar, Uygurlara saldırıp, Kansu'yu ele geçirdiler.[628] Kitanlar ki, Çin'de devlet kurmuşlar ve Sarı Uygurlar onların nüfuzuna girmişti. Bir defe daha Tangut saldırısıyla karşılaştı Sarı Uygurlar, bunda düşman başarılı olamadı.

628 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 66.s.

Galiba, Türkler bağımsızlığa meftunlar, onun için de bin kişi bile olsa kendi devletinin, sancağının, adının varlığı için çarpışıyor. Ama bıçak kemiğe dayanınca, makul ölçüleri kullanmak zorunda kalıyorlar. Kitanların kurduğu (Liao Sülalesi) devlet, kendi nüfuzunu kabul etmiş olan Uygurların üzerine yürüyüp, ellerinden Kansu'yu almıştı. Tangutlar durmadan sarsıyordu; nihayet 1028'lerde onların nüfuzları altına girdiler. Bizim bildiğimiz nüfuz kabul ettirmenin, koruyucu olma gibi bir tarafı var ama Tangutlar bunu başka türlü yorumlayıp, "1036'ya kadar (…) kuzey-batı Kansu'daki bütün şehirleri birbiri ardına ele geçirdiler."[629]

629 Aynı Yer

Bundan sonrası için bir Sarı Uygur devletinden bahsetmek, herhalde fantezi olacaktır. Kendilerinin tarih tarafından uzun süre unutulduğu görülmekte ki, bu elden ayaktan düşmeleriyle izah edilebilir. Birilerinin himayesi altında yaşadıkları, siyasi hiçbir önemleri olmadığı zamanlar atlanmıştır.

Moğollar öyle bir gelişme aşısı yaptırmışlardı ki, önlerinde hiçbir canlı varlık duramıyordu. Bu aşının adı da Cengiz Han idi. Mevzuumuz olan Sarı Uygurlar 1209'da Cengiz Han'ın hâkimiyetini kabul ettiler. Bir başka anlatımla Cengiz Moğolları 1209 senesinde müstakil Uygur Devletine son verdi.[630]

630 Tarihte Türklük, 108.s.

Sarı Uygurları veya bütün Uygurları Moğollara medeniyet götüren insanlar olarak anabileceğiz. Cengiz'in savaşçıları bu sahada rakipsiz idiler fakat Uygurların yazısına sığınacaklardı, çünkü kendileri buna muhtaçtı.

Turfan (Doğu Türkistan) Uygur Devleti

Kırgız balyozunu başlarına yedikten sonra tuz-buz olmuşlardı. Onlardan toparlanma, yeniden devlet olma beklentimiz olmayabilirdi; ama azim ve inatçılıkları, gönüllerindeki sönmeyen ateş var olma kavgalarını bitirmemişti. Kansu'da bir devlet kurmuştular; bir devlette Turfanda. Şimdi, Doğu Türkistan da denilen Turfan Uygur devletini anlatmaya başlarken, baştan değil ortadan girerek, L. Ligeti'nin bir tespitini aktarıyoruz:

"Turfan Uygurlarının siyasi rolleri eski Uygurların şanlı devrine hiçbir zaman yaklaşamamıştır. Fakat Tarım havzasının kendine mahsus medeniyetini o kadar hırsla içlerine sindirmişler, orada yayılan dinlerin öyle sadık müminleri arasına girmişler, sanatların, yazı bilgilerinin, kitap basıcılığının öyle gayretli ve kudretli işçileri olmuşlardır ki, bu gün de haklı olarak, İç Asya'nın en kültürlü kavimleri sırasında yer almaktadırlar."[631]

631 Bilinmeyen İç Asya, 247.s.

"Orada yayılan dinlerin", kelimeleri arasına, hocalardan (şüphesiz İslâm da dâhil) ibaresini koyuyor.[632] İslâm ile ilişkileri, yeri geldikçe görülüp anlatılacak.

632 Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet,96.s.

Parçanın, Bütün Olma Macerası

Devletsiz yaşayamamak Türklerin en bariz özelliklerinden biriydi. Onun bunun kanatları altında bedenî rahata ermek yerine mücadeleyi gerektiren kendi sınırları içinde var olmak her zaman yeğlenmiştir.

Yüz seneye yakın, Ötüken'de itibarlı yaşadılar. Aynen kendilerinin yaptığı kendilerine yapıldı ve yurtlarından kovuldular. Yine çokça öldüler, kalanlar yılmadan savaştı. Ellerinde ne mal kalmıştı ne yurt. Peşlerinde can alıcıları koşuyordu. Bu şartlar altında, Uygurların bir kısmı Turfan'a geldiler.

Çok eskiden beri Türk yurdu olan Turfan'da Hunlar yaşamıştı. Tölesler, Gök-Türkler ve başkaları ile yoğrulmuştu bura toprağı. Uygurlar için de

yabancı değildi burası; Gök-Türklerin idaresi altında bulundukları sıralarda, şimdiki Uygurların çok büyük babaları ömür sürmüştüler. Devletleri dağılınca parçacıklara bölünen Uygurlardan bir parça da, gelip "Beş Balık, Turfan, Hoça, Kaşgar taraflarına yerleştiler."[633] Tabiatıyla, boş arazi değildi anılan yerler; yeni gelenler burada yaşamakta olan kabiledaşlarıyla birleştiler. Sefil dolaşmadan kurtulup, yeniden devlet olma fikri burada canlandı.

633 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 36. s.

İnsanlar yaşadıkları alana kimliklerini yansıtıyor. Savaşçılıkla belki eski dostlukları yoktu, ama medeniyet tohumu yeşermişti benliklerinde. Bunun izleri etrafta görünmeye başladı. Nüfusları kendilerine karışmış olanlarla beraber belirli bir sayıya ulaşınca, mekânın çehresinde değişmeler belirgin hale geldi. Turfan vahası 850 sıralarında başlıca Türk medeniyet merkezlerinden biri oldu.

[634]Turfan bölgesinde, son Uygur kağanının kız kardeşinin oğlu Mengli Tigin'i Kağan seçtiler. Yurt var, kağan var bunlar iyi fakat dış münasebetlerde Çin'in tanımış olması mühimdi. Çin belli zaviyeden bakar, orası menfaatine odaklıdır. Tibet Orta-Asya'da tehdit unsuru olmuştu. Onun karşısına çıkabilecek Çin'den başka devletler Çin'in işine yarardı ve Turfan Uygur devletinin imparator tarafından tanınması kolay oldu. Eski senelerde olduğu gibi, yeni kağana anlı şanlı bir ünvan yakıştırıldı. "Uluğ Tengride Kut bulmuş, Alp, Külüg, Bilge Kağan." Manası: Büyük, gökten talih bulmuş, savaşçı, çalışkan ve Bilge, idi.

634 İslâm Ans. 12/2.c. Turfan Mad.

Devletin kurulması biraz zaman almış, bunun için verilen tarih 856 senesi. [635] Devletin Çin tarafından derhal tanınmış olması onların âli menfaatlerinin icabıydı. Tabii şunu da bilmek lâzım, Turfan Uygur Devleti "ismen Çin nüfuzu altındaydı."[636] Çin'in gösterdiği ilginin esas kaynağı Tibet. Hızlı gelişme gösteren Tibet Çinin gözünü korkutuyor, bazı küçük devletler bu yüzden iltifata mazhar oluyor. Turfan Uygurlarının Çin'e zarar verme ihtimali, sağlayacakları fayda ihtimalinden çok zayıftı.

635 Türk Millî Kültürü, 136.s.

636 Rehber Ans. Uygurlar Mad.

Kırgızlar ülkelerinden kovdukları Uygurları, daha sonra da sığındıkları Shih veileri tazyik ederek onların ellerinden alıp Gobi Çölü'ne sürmüştüler. Başlarından geçen ağır felaketlere rağmen Kuça civarına gelip buradaki Uygurlara katılmıştılar. Şimdilik başlarına geçen Mengli Kağan ile nefes almaya çalışıyorlar.

Kırgızların, Uygurların takibinden bıktıkları yok. Çin'e bir elçi gönderdiler, diyorlardı ki: "Bize klasik kitaplar hediye etmenizi istiyoruz. Ayrıca her sene elçi göndererek Çin'i gezmek ve Çin takvimini öğrenmek isteriz. Bundan başka An-shi bölgesinden itibaren bütün toprakları Çin hâkimiyetine döndürmek için Uygurlara taarruz ederek onları cezalandırmamızı kabul etmenizi dileriz."[637] İmparator Kırgızların teklifine, "hayır" dedi.

637 Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, 81.s.

Mengli Kağan'ın 856'dan 866'ya kadar görev yaptığı biliniyor, faaliyetleri hakkında kaynaklar suskun. Ondan sonra Kağan olarak "Bögü Tigin" adı geçiyor; görev zamanı için tahmini süre 866-873 arası.[638]

638 İslâm Ans. 12/2.c

Çok haşmetli bir devir yaşamıştı eski Uygurlar. Eski devletin kırıntıları eski ruhlarda kırıntılar taşıyor, ismen bağlı göründükleri Çin'den tamamen bağımsız olma fırsatlarını kaçırmıyorlar. Başkentleri o zamanki adı Koça olan, şimdiki Karahoca şehri idi.[639] Çin'in meşru Turfan ve Beş Balık askeri valileri Çin idaresine isyan ettiklerinde, karşılarında Uygurları buldular. Çin, kendi âsilerine karşı koyan Uygurları memnuniyetle seyretti ve böylece bu yerler Uygurların eline geçti; sınırlar Hami'ye kadar genişledi.[640]

639 Orta Ssya Türk Tarihi Hakk. Dersler, 123.s.

640 Türk Millî Kültürü, 1136.s.

Uygurlar için Maniheizmin kelepçe olduğu ne kadar söylense de, devamlı eşkıyalık yaptıkları da anlatılır. Serkeşliklerinden bahsedilir. Biz bundan şunu anlıyoruz. Uygurlar yaşamak istiyorlardı; bunun için, ne zaman ne yapılması lâzımsa onun peşinde oluyorlar. Turfanda barınmak zorunda kalanlarda küçük akınlarla büyük başarılar kazandılar; siyasi nüfuzları arttı. İç-Asya'nın ticaret yollarına hâkim bir bölgede oluşları iktisadın

gelişmelerine imkân verdi. Bu itibar artırıcı imkânlar Maniheizmi yayma arzularını kırbaçladı.

Büyük Uygur Devleti ve sonra Kansu Uygurları ile şimdi anlatmakta olduğumuz Turfan Uygurları dini açıdan hep Maniheizme hizmet eder göründüler. Budizmle alakaları sathi kalmıştı. Fakat Uygurlarla İslâmiyetin yan yana anılmayışı hayret vericidir. Amma bir rivayet var ki, Uygurlar İslâma daha erken zamanlarda girmeye başladılar deniyor. Aynen alıyoruz.

“Rafi’b. el-Leys’in Faaliyetleri”

“Diğer taraftan Karluk ve Dokuz Oğuzlar yani Uygurlar arasında İslâmiyetin yayılmasında Abbasiler devrinde ve 805-808 yılları arasında Semerkant’ta ortaya çıkmış Şii Lider Rafi’b. el-Leys’inde çok büyük hizmeti olmuştur. Bu sapık isyancı Şii lider müritlerini Taşkent, Karluk ve Dokuz Oğuz bölgelerine göndermiş ve buralarda kendi mezhepleri doğrultusunda kesif bir İslâmlaştırma faaliyetlerine girmişlerdir. Bu faaliyetler sonucu birçok Türk bu arada Uygur Türkleri de Müslüman olmuşlardır.”[641]

641 D. Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet, 90.s.

Bir devlet sahibi ama bağımlı idiler. 911’de Tun Huang’ı işgal eden Turfan Uygurları müstakil harekete hak kazandılar. Fakat siyaseten durgun yaşamış olmalılar, çünkü tarih kendilerini unutmuş. Birazda mizaçlarına yatkın olan ticaret, sanat ve edebiyatla uğraşmaları Çin tarihçilerini ilgilendirmemiş olabilir. Ama yaptıklarından zamanımıza kadar gelenler olmuştur. Ve medeni bir hayat yaşadıklarına dair emarelerde mevcuttur. Bir kere daha söyleyeceğiz: Başkentleri Koça. Yazlık merkezleri Beş-Balık idi. Ülke olarak toprakları güneyde Tibet, Batı Türkistan’da Karluk bölgesi ile sınırlı, belli başlı şehirleri Turfan, Kaşgar, Beş Balık, Kuça ve Hami idi. Hükümdarları İdi-Kut ünvanı kullanıyor, başkentlerine de aynı isim veriliyor, böylece başkent, hükümdar şehri adını almış oluyor.

Turfan Uygurları pekte pasif kalmayıp, çevrelerine hâkim olmuşlardı. Bazı Türk boyları da bunların hükmü altına girmişti. Basmıl Türklerinin kullandığı han ünvanı olan Kut, Uygur Kağanına da ünvan olmuş, buna göre Basmılların da Uygurlara tabi oldukları anlaşılıyor.[642]

642 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 67.s.

Hitay İmparatorluğu ve Uygurlar

Kitan diye geldiğimiz bu Moğol kavmi bir imparatorluk olmuş ve Türkçe kaynaklara Hitay olarak geçmiştir. Devletleri 932'de Çin'in kuzeyinde kurulmuştur. Bundan sekiz sene önce, 924'te Hitaylara bir Uygur elçisi gelmişti. Devlet kurucusunun eşi bir Uygur Prensesi ve kocasıyla beraber savaşlara iştirak eden bu prenses otoriter bir kadındı. Kavminden gelen elçiye özel muamele, karşılama merasimi yaptırmıştı. Uygurların medeni sahada aldıkları mesafenin tezahürlerine bakınız: Hitaylar'da devlet ileri gelenlerinin birçoğu Uygur, alfabeleri Uygur yazısı, ünvanların bir kısmı da -Ordu, Tezin, Tarkan, İrkin gibi- Uygurlara ait idi.

Uygurlar Çinli Sung Devleti ile dostluğun devamına, Hitaylarla düşman olmamaya dikkat etme mecburiyetinde idiler.

Kitanların Çin de bir devlet kurup, adına "Liao sülalesi" dediklerini Kansu Uygurları bahsinde görmüştük. Burada Hitay İmparatorluğu adıyla takdim edilenler işte bu Lieolardan başkası değil. Bütün milletler ve kabileler birden fazla isimlerle anılır, bunun sebebi, her tarihçinin kendi diline göre yazdığı isimdir. Hitaylar, Türklerden kaçarak Kore'ye gitmişlerdi. Eberhard'a kulak verirseniz: "Avrupa da Kitan adıyla anılan bu Chi-ton'lar yeni yapılan araştırmalar neticesinde, bundan önceki yıllarda teşekkül etmiş, fakat henüz bir ehemmiyet kesp etmemiş olan ve Moğol idaresi altında bulunan bir kavimler cemiyetidir."[643]

643 Çin Tarihi, 195.s.

Çin'de hâkimiyet kurmanın ilk şartlarından biri isimdir. Kitanlar, Lieo sülalesi adını alarak Kuzey Çin'in önemli kısımlarına hükmetmeye başlamıştılar. Şato Türkleri, 947'de Kuzey Çin'i ele geçirdi. Hitaylar yok olmadı, sadece sahaları daraldı. Çin, Hitayların Uygurlarla kuracağı dostluk köprüsünden çekinmekteydi.

Vang Yen Te'nin Gözlemleri

Çin’de Sung İmparatoru bir elçilik heyeti oluşturup, özel itina gösterilen Vang Yen Te’yi bunun başına getirdi. Bu heyet 981’de yola revan oldu. Diğer insanlar önemli değil ama Vang Yen Te kendini önemli yapmayı, yazdığı seyahatname ile başarmıştır. Türkçeye tercümesi yapılan seyahat notlarına Özkan İzgi’nin notları ayrı bir değer kazandırmış. Doğrusu, bu eser çok makbule geçti. Elçi yazdığı kitapla, daha fazla, seyyah hüviyeti almış. Ona göre enteresan olan ne varsa, yol boyunca gözüne takılanları bizlere aktarmaya çalışmış, biz işimize yarayanları alıyoruz. Kitan sınırına yakın yerde oturan bir halktan bahseden seyyah, onların ipek kumaşlardan eşyalar giyindiklerini, mutfak eşyalarının altın ve gümüşten mamul olduğunu söylüyor. Ve bu halkın kımız içerek sarhoş olduklarını (241)[644] belirterek Türk olduklarının anlaşılmasına yardım ediyor ki bunların Şato Türkleri olması lâzım. Seyyah Vang Te Tatar ve Kitanların Uygurlara çobanlık yaptıklarını da, başlarına kakarcasına anlatıyor.

644 Vang Yen- Te Seyahatnamesi, 48.s.

Seyyah, başından geçenleri, enteresan sayılanları yazıp dökmüş. Ona göre Uygur diyarında bolluk ve bereket var. (Turfanda sebze ile Turfan’ın bir ilgisi olduğu da anlatılır) Sanatkârları işinin ehli insanlar. Fakirleri bile bol bol et yiyor. At etini üst sınıf, sığırı bir alt tabaka kullanmakta. İnsanlar uzun ömürlü olup “yüz yaşının üstüne (kadar yaşarlar), genç yaşta ölene hiç rastlanmaz.”[645]

645 Aynı Eser, 63.s.

Beş Balık’a vasıl olan elçi gördüklerinden, kendilerine yapılan muameleden oldukça memnundur. Uygurların Kağan’ı Shih-tzu Vang (Arslan Han) tarafından gelen haberde elçiyi kabul etmek için bir gün tespit edileceği söylenmektedir. Nihayet yedinci günde gayet hürmetkârane kabul edilir Vang-Yen-te ve karşılıklı hediyeleşilir.

Rekabetin nasıl yaşandığı da anlatılmakta Vang-Yen-te tarafından. Kendisini Sung İmparatoru göndermişti Çin’den. Hitaylar da Çin’e nazire olarak bir elçi gönderirler ve bu elçinin amacı Çin-Uygur dostluğunu engellemeye çalışmaktır. Vang-Yen-te Hitaylara kızgındır bunu yaptığı tariften anlıyoruz: “Elçinin yaban tavşanı gibi dudağı vardı. Bunu gümüş bir yaprakla örtüyordu.” Hitayların elçisinin gönderiliş maksadı ve neler anlattığı da Vang-Yen-te’nin anlattığına göre şöyleydi: “Elçi Kral’a (Arslan Han’a) dedi ki: “Han (Çinliler), Ta-tan (Tatar)lara sizin topraklarınız yolu

ile bir elçi yollamış olduğunu duyduk. Maksadı, sizin sınırlarınızda casusluk yapma teşebbüsüdür. Siz hemen onu Tatarlara yollayın. Sizinle oyalanmasına izin vermeyin."

Hitay elçisinin Çin elçisini kovdurmak isteyişinin gerekçesi de şöyle: "Turfan eskiden bir Çin şehri idi. Çinlilerin bu şehirde hâlâ gözleri vardır. Çin elçisi buraya casus olarak, Uygur sınırlarını gizlice tetkik etmek için gelmiş olmalıdır. Bu ise dostça olmayan bir plandır. Bunun için de elçinin derhal kavulması gerekir.

"Çin elçisi Vang-Yen-te Hitay elçisinin konuştuklarını ajanları vasıtasıyla öğrenmiştir. Arslan Han'a şöyle söyler: Ch'uan Jung (Köpek barbarları-yani Hitaylar) her zaman Çin'e muhaliftirler. Şimdi onlar aramızı açıyorlar. Ben onları öldürmek istiyorum."[646]

646 Aynı Eser, 67.s.

Kırgızlar çoluk çocuk demeyip, tam bir Uygur kıyımı yapmışlardı ama hem Kansu'da ve hem de Turfan da devletler kurulmuş. Bunlar kılıçlardan kurtulabilenler idi, birde geldikleri yerde mevcut olan kabileleri hükümleri altına almıştılar. Yapılan çok büyük bir iş olup, Uygurların ne kadar becerikli insanlar olduklarının anlaşılmasına yeterdir. Bunca ezilmişliğe aldırmadan silkinip çıkmışlar, arada bir yağmacılık da yapmışlar, fakat geçim gailesi mecburiyetinden olan işleri anlayışla kabullenmek lâzım. Büyük sayılan iki devlet birden Turfan Uygurlarının dostluğunu birbirinden kıskanıyorlar. Dönen, döndürülen dolaplar Arslan Han'ı yanlışa sürüklemiyor; devlet adabı burada kendini göstermiş, Uygurların uyduruk bir devlet olmadığı da uygulanan formulle anlatılmıştır.

Arslan Han Çin elçisi Vang-Yen-te ile konuşup, Hitay elçisini öldürme fikrinden vazgeçirmiş, gönlünü hoş ederek geldiği yere göndermiştir.[647] (Sene 981)

647 Aynı Eser, 47.s.

Uygur-Karahanlı Savaşı

Uzun yıllara yayılan kanlı mücadeleler iki Türk devleti adına da esef vericidir. Karahanlılar Müslüman; Uygurlar henüz o şerefe nail olamadılar. 36 sene süren[648] bu savaşları Karahanlılar bölümünde anlatacağımız için

burada 1007 tarihinde Yusuf Kadır Han'ın Karahanlılar adına Hoten bölgesini zapt ettiğini bildirmekle yetineceğiz. Birde, Karahanlılar kâfir olarak niteledikleri soydaşlarına İslâmı aşılama amacındaydılar. Bunda ne kadar zamanda, ne kadar başarılı oldular bilmiyoruz fakat biraz iz bıraktığı malûm. Uygurlardan bir kısım insan Müslüman olmuş, onların gayretiyle de bu din Çin'e girmiş. Çin de ilk Müslüman olan Çinlilere Huei-ho (Uygur) deniyordu.

648 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 68.s.

Kara Hitay Uygur İlişkisi

Hitaylardan, Uygurlarla münasebetlerinden dolayı bir nebze bahsedildi. Şimdi de Kara Hitay, diyoruz. Kimdir bunlar? Kuzey Çin'de imparatorluk kuran Hitaylar, tafsilatına girmeyeceğimiz bir takım olaylardan sonra dağılmaya yüz tuttu. Kötü idareleri yüzünden içlerindeki kabileler isyan etti. Netice olarak "1114'de Aguda'nın idaresi altındaki Ju-chen kabilesi Pekin'i zapt etti.(1125) Böylece Liao sülalesi imha edilmiş oldu." Yani, Hitay devleti dağıldı.

Bazen, devlet kurmakta dağılmakta çocuk oyuncağı gibi görünüyor. Bu daha ziyade Çin'in zayıf zamanlarında Çin'in muhtelif bölgeleri için bilhassa söz konusudur.

Devlet çökünce "Hükümdar ailesinden birinin idaresi altında Liaolardan ufak bir grup batıya kaçtı, fakat mütemadiyen takip edildiği halde kurtulmağa muvaffak oldu. Kuzey Türkistan dağlarında bir kaç sene göçebelik ettikten sonra etrafına birkaç kabile toplayarak Batı Türkistan'a taarruz etmeğe muvaffak oldular. Orada Balasagun merkezinde Batı Liao (Hsi-Liao) yahut Batı kaynaklarının yazdıkları gibi, Kara-Kitay devletini kurdular. Bu devlete saf Chi-tan (Kıtan) devleti nazarıyla bakılmamalıdır. Chi-tanlar yalnız çok ince bir tabaka teşkil ediyorlardı. Asıl nüfuz sahibi Chi-tanların kısa bir zamanda kültür bakımından da çok çabuk uydukları yerli Türk kabileleri idi."[649]

649 Çin Tarihi, 243-244.s.

Bu olayın bizim ilim adamlarınca algılanıp yorumlanışı kısaca şöyle:

Liao hanedanı inkıraza uğrayınca Hitayların büyük bir kısmı Cürcanların hâkimiyetini kabul etmişti. Yeh-lü-Ta-shih idaresi altında bulunan küçük bir kısmı batı Moğolistan'daki birçok kavmi içine almak ve onlar tarafından desteklenmek suretiyle Asya'nın merkezi olan Türkistan'da, Kara-Hitay ismi altında 1124-1211 yılları arasında 88 yıl süren bir imparatorluk kurmuştur."[650]

650 İslâm Ans. 6.c. (W. Barthold)

Nüfus itibariyle çok zayıf olan Kara Hitaylar Moğol Kavminin savaşçı ruhunu taşıyorlardı. Amaç edindikleri şey de istilacılıktı. Başlarında bulunan hanlarının ünvanı Gur-Han.[651]

651 Aynı Yer

Gur-Han 1130 senesinde Orta-Asya'yı istila etmek üzere yola çıkarken Uygur Hakanına bir mektup göndermişti. Neler yazdığını Çin'ce belgelerden öğreniyoruz. Buna göre demiş ki Gur-Han Bilge Kağan'a: Ordumla batıya doğru gideceğim; bunun için Uygur topraklarından geçmek zorundayım. Sakın aklına kötü şeyler getirme, bizler sizin dostunuz olmuşuz, böyle kalmak istiyoruz. Bunları hatırlatmış Gur Han ve teminat vermişti. Bunlar Uygur Kağanının beklediği davranışlardı. Çünkü ticari zihniyetleri gelişmiş olan Uygurlar herkesle iyi geçinmek, böylece kazanmak istiyorlardı. Genelde bu davranışlarını devam ettirip kârlı çıkıyorlardı. Karşı gelmek yerine, büyük devletlere tabi olmayı kabul etmekteydiler. Gelişmiş bir medeniyetleri vardı. Yetişmiş insanları diğer kavimlerde olduğundan daha fazlaydı. Önemli memuriyetler alarak hizmet ettikleri devletlerden saygı görüyorlardı. Ruhlarının tatmini için ticari başarı ve yüksek idarecilikle gördükleri itibar tatmin olmalarına yetiyordu. Gur Han'a teklifi için "hay hay" dediler. O da Uygur yurduna geldi. İki Başkanın karşılaşmaları da birbirlerine karşı tavırları da normaldi.

"Uygur Kağanı, gelen Gur Han'ı bizzat kendi otağında misafir etmiş ve onun şerefine, üç gün süre ile ziyafetler vermişti. Gur Han ayrılacağı zaman ona, 600 at, 1000 deve ve 3000 koyun hediye etmiş, Uygur Kağanı da, kendi prenslerinden bir kaçını onun yanına rehin olarak vermişti. Bu rehin verme tutumu ile de Uygurlar Kara Hitayların hâkimiyetlerini tanıdıklarını göstermiş oluyorlardı."[652]

652 Türk Kült. Geliş. Çağl. 201.s.

Turfan'da Uygurlar rahat yaşamak istiyorlar. Belli ki, bazı şeyleri gurur meselesi yaptıkları da yok. Askeri konuda Kara Hitaylarla yarışamazlardı, zımmi tâbilik arz ederek dostane ilişkilerin kapısını açtılar. Okuryazar insanları çoktu. İçlerinde Kara Hitayların hükümdar çocuklarına, saraylarda ders okutanlar vardı. Devletin pek çok önemli görevi Uygur idarecileri tarafından yürütülüyordu. Uygur prensleri de Kara Hitayların sarayında itibarlı görevler üstlenmiş idiler.

Bu, suya sabuna dokunmama hali Cengiz Han'ın zuhuruna kadar devam etti. Maharetlerini biraz kurnazca gösteriyorlar; öyle ki kılıç Kara Hitayların kalem Uygurların elindeydi. Cengiz Han'ın siyaset sahnesinde görünmesiyle dünyanın dengesi değişti. Ama Uygurlar, Cengiz Han'ı herkesten önce keşfetmişlerdi.

Ara Nağme

Uygurların Beş Balık civarında nasıl yaşayıp, nelerle meşgul olduklarını en iyi anlatan Çinli elçi Vang-yen-te'dir. Ondan bir kaç kısa alıntı yapılmıştı. Şimdi, biraz daha o günlere döneceğiz. Kısa notlar halinde manzaralar nakledilecek.

"Biz Kao-t'ai manastırında istirahat ettik. Onların kralı (Arslan Han) yemek için at ve koyun pişirtmişti. Çok lezzetli idi (Bu) arazide atlar çok boldur. Kral (Han) prensesler ve veliahtların her birisinin at sürüleri vardır. Onlar bin Li'den (aşağı yukarı 550 km.) daha fazla genişliğe (sahip olan) düz ovada (sürülerini) otlatırlar. Onlar (atlarının) derisinin rengi ile kendi sürülerini ayırt ederler. Hiç kimse sürüsünün sayısını bilmez. (Bu arada) Kartal, şahin, doğan ve akbabalar vardır. Çok güzel otlar vardır. Avcı kuşları onları yakalarlar ve yerler."

"... Dağın eteğinde mavi çamur üreten bir mağara vardır. (Çamur) mağaranın dışına çıktığı zaman, derhal sha-shih (kumtaşı) ya dönüşürdü. Yerliler bunu deri tabaklamakta kullanırlardı. Şehrin içinde pek çok iki katlı binalar vardır. İnsanları iyi yüzlüdür ve usta sanatkârlardır. Altın, gümüş, bakır ve demir kaplar üzerinde çalışırlardı."[653]

653 Van Yen-Te Seyahatnamesi, 55-56.a.

Yine aynı kaynaktan alınma bir bahsi, yerli bir eserden alıyoruz: “Turfan şehrinin içinde bulunduğu ovaya, ne yağmur ve ne de kar düşer. Sıcak da insanın tahammül edeceği derecenin üstünde idi. Bu sebeple halk yer altında yaptıkları serin yerlerde otururlardı.” Bunları kitabına geçen Bahaeddin Ögel “Hatta elçi, Evliya Çelebi gibi biraz da mübalağa ediyor” dedikten sonra, aynı yerden ekliyor:

“Su kenarına gelen kuşlar, uçarken havada kebap olup düşerlerdi.”[654]

654 Türk Kült. Geliş. Çağl. 203.s.

Vang-Yen-Te’nin nakillerine bakılınca, Uygurların yaşadığı hayat imrenilecek seviyede cazipti. Musiki eşliğinde ziyafetlerden tutun kayık safalarına, komedi gösterilerine varana kadar, âdeta algılanış haliyle bin bir gece masallarına eş bir düzen kurmuşlardı.

Biraz abartılı gelse de anlatılanlar, bunların gerçek olmasını kabul ettirecek makul sebepler yok değil. Ticari kabiliyetleri hususunda bilinenler, sanat ve edebiyatla ne derece içli dışlı oldukları, madencilikteki maharetleri üst üste konunca refahı yakaladıklarına inanmak zorundayız. Uzun zaman savaşlardan uzak durarak, güçlü devletlerle dostça münasebetler kurarak, gerektiginde onlara tâbi imiş gibi hareket ederek bütün imkânlarını kendi gelişmelerine seferber etmişlerdi. Bütün, bolluk gösterilerine rağmen onlarda da fakir insanlar vardı. Elçi yoktu diyorsa da, istisnai olarak, herhangi bir şekilde muhtaçların mevcudiyeti yine aynı şahsın itirafından anlaşılıyor. Diyor ki: “Yiyecekleri olmayanların imdadına devlet ve halk koşardı.”

Uygurların zamanı aşan düzenleri hakkında, biraz daha seyahat notu dinlemek istiyoruz. O günlerde bunların yapılabilmiş olması fevkalade güzel geliyor. Üstelik etrafa hükmü geçen bir devlet değil de kendi yağıyla kavrulmaya çalışan, âdeta kendini unutturmuş bir eski imparatorluğun bakiyelerinin bunları meydana getirmesi ilginçtir. Yine elçiye göre:

Uygurlar ovadan geçen bir nehrin mecraını değiştirip, kanallar ile bahçeler ve tarlalar suluyorlardı. Ve bu sularla büyük değirmenler işletip çeşitli hububat yetiştiriyorlardı. Kavun ve karpuz Çin’e bu bölgeden gidiyordu.[655] “Turfan Ovası üzüm bağları ile ünlü idi. Çin’e üzüm tereği buradan gitmişti. Bezelye ve bakla ile kişnişin, Uygur diyarında bol miktarda yetiştigini de, yine Çin kaynaklarından öğreniyoruz.”[656]

655 Aynı Eser

[656] Aynı Eser

Tâbi oldukları Kara Hitaylara hocalık yapan Uygurlardan bahsedildi. İlim sahasında inkişaf etmiştiler, mabetlerinde bol miktarda kitapları vardı. Ve "İpekböcekleri vardı. İpek kozaları ağaçlar üzerinden toplanır, bunlardan çok güzel kumaşlar yapılırdı."

Şartlara Uymak ve Moğollara Bağlanış(1209)

Büyük devletlere karşı gelmemeyi, gemilerini yürütmeyi şiar edinmiş idiler. Son olarak Kara Hitaylara tâbi göründüler, fakat saygınlık sarsıntısını da yaşamıyorlardı. Büyük devlet küçülürken küçük bir topluluk büyüdü, Cengiz Han'ın Moğolları fırtına gibi esmeye başladı ve bütün çınarlar onun önünde eğiliyor.

Uygurlar zeki idiler. Kılıç erbabı olmaktan çıkmış kalem erbabı olmuşlar, bu hususiyetleriyle, tâbi oldukları devletlerden efendi muamelesi görebiliyorlar. Kara Hitayların zaafa uğraması ile Moğol devletinin neşvünema bulması eş zamanlı olarak gelişmekteydi. Bu da gösteriyor ki Asya'nın efendiliği Cengiz Han'a geçiyor, neden Uygurlarda o tarafa geçmesinler? Bir olay anlatılır ve bunun Kara Hitay Uygur ayrılığını gündeme getirdiği söylenir. "Uygurlar Barçuk zamanında Kara Hitayların zulmüne baş kaldırdılar ve Kara Hitayların buradaki darugasını (vergi memuru) öldürdüler."[657] Bu olay, gerçekten bir zulme isyan sayılacağı gibi, parlayan yeni yıldıza doğru kanatlanmanın bahanesi de olabilir!

[657] Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 69.s.

Cengiz Han Asya'nın kaderine hâkim olacak atılımlar içindeydi. Yaptığı bütün savaşları kazanıyor, tebaasını çoğaltıyor, hüküm alanını genişletiyor. 1206'da Moğolistan'a hâkim oldu. Onon Nehri sahilinde kurultay topladı. "Kurultay'a bütün Moğol kabilelerini ve kendisine tâbi kıldığı toplulukların temsilcilerini çağırdı. Burada Cengiz, şaman din adamlarının başı, -güya- "ebedi mavi Gök'ün Cengiz'i büyük Han olarak tavsiye ettigini"[658] söyledi. Bütün temsilcilerin onayıyla Cengiz Han, büyük Han seçildi.

[658] Bozkırın Üç Atlısı, 169.s.

Savaşmayı bilmekle iş bitmiyor; "devlet kurdum" demekle de devlet olunmuyor. Moğollarda henüz bir devlet düzeni mevcut olmadığından,

Cengiz Han arayış içine girdi. Uygurların mahareti de, Kara Hitaylardaki önemli devlet adamlarının Uygurlar olduğu da biliniyordu. Cengiz Han dahi bu insanlardan yararlanmayı uygun buldu.

İlk Ciddi Temaslar

Cihangir olma istidadı taşıyan insanları eğitecek hocalar lâzımdı. Moğollara, Türk oldukları söylenen Tatarların küçük bir boyu deniyor. Fazla önemsenmiyorlardı. İçlerinden çıkan Timuçin, sonra adı değiştirilip, Cengiz Han olan kişi, hem kendini, hem de sancağı altına topladığı bütün Moğolları dünyaya tanıtıyor. Bir eksikleri varsa o da Uygurlar idi. İki devlet birbirin tamamlayıcı unsurlar olabilir, ama bunun neticesi hayır mı olur şer mi? o ilerde görülecek.

Uygurların Kara Hitaylara tabiiyeti sürüyordu. Cengiz Han dünya hâkimiyetine koşuyor. Kazandığı zaferler iştahını kabartıyor, daha diyordu. Bazı yerlerde adları Naymanlar [659] olarak da geçen Kara Hitaylara Moğolların hücumu oldu ve tabii Cengiz ordusu kazandı. Şunu da belirtelim Kara Hitaylar da Moğoldan başka bir şey değildi. Yenilen taraftan hayli esir alınmış, bunların arasında Tata Tonga adlı bir Uygur bulunmaktaydı. Tata Tonga derecesi yüksek bir memur idi ve Kara Hitayların altın mührünü taşıyordu. Cengiz Han mührü görünce meraklandı. Hayatında böyle bir şey görmemiş, neye yaradığını da bilmiyordu. Esire, bu nesnenin ne olduğunu ve ne işe yaradığını sordu. Tata Tonga dedi ki: “Bu bir mühürdür, kralın emri yazılır ve altına bu mühür basılır. Mühürlü yazıyı gören herkes, hiç şüphe etmeden krala ait olduğuna inanır.” Cengiz Han bunun önemini hemen kavradı. Hizmetindeki bu kişiyi emirlerini yazması için görevlendirdi ve mührü bastıktan sonra, koruması için emanet etti.”[660]

659 Moğol İmparatorluğu Tarihi, 128.s.

660 Atnı Eser, 129.s.

Mühür işinden pek hoşlanan Cengiz Han, aynı şeyi dört oğluna da öğretmesini tenbihledi. Ayrıca vatandaşlarından birçok kişiyi işe alıp yetiştirmesini istedi. Tata Tonga’dan. Böylece Kara Hitaylara hizmet eden Uygur hocalar Cengiz Hanın hizmetine girdiler.

Basit bir araçtı mühür, ama bilenler için. Cengiz Han’ın gönlünde derin izler açtı. Önemli bir keşif sayılmıştı ve tabii, bu okuma-yazma lüzumunu ortaya çıkardı. Tata Tonga’dan Cengiz Han, oğullarına okuma yazma öğretmesini istedi. Böylece, Moğollar Türkçe öğrenecek, Uygurların medeniyeti barbar Moğollara şırınga edilecekti.

Anlaşıldığı gibi, Uygurlar bulunmadık Bursa Kumaşı olmuştular. Cengiz Han onlardan azami derecede istifade ediyordu. İşte bu sıralarda Kara Hitayların Uygurlara zulmü başlamıştı ve kurtuluş kapısı olarak Moğollar görünüyordu.

Turfan Uygurları, “bazen Kuça ve Kansu’daki Uygur Kağanlıkları ile birleşerek” � kısmen bağımsız kalmıştılar. Kara Hitaylara tabiiyetleri son zamanlara kadar çekilir durumda olmasına rağmen gitgide, davranışlar zulme dönmüş, bu da Uygurları canından bıktırmıştı. Önce ilim ve fikir adamları ile Moğolların içine nüfuz ettiler ve bir ihtiyaç olduklarına Moğolları inandırdılar; sonra da toptan bağlanmayı münasip gördüler. Uygur Hakanı İdi Kut Barçuk’un kendi müracaatıyla Moğolların tabiiyyetine girmiş oldular.(260)

Bağlanışın hikâyesi farklı kelimelerle anlatılabilir. Burada önemli saydığımız bir hususun açıklandığı anlatış biçimiyle tekrarına giriyoruz.

“Çin’in kuzey kısmında göçebe aslından olan Kıtay hanedanı hüküm sürmeye başladığı zaman (907-1125) Turfan Uygurları yine eskisi gibi, seslerini çıkarmadan, alışılmış zamanda, alışılmış yere yani Çinliler adına hükûmet başında bulunan Kitaylara elçilerini ve vergilerini yollamakta devam etmişlerdir.”[661] Savaşları az olmuş, ticaret yapmışlar, sanat eserleri üretmişler ama devamlı, kılıç sallayanlara bir hak ödemişlerdi. Son olarak da Kara Hitaylara ödeme yapıyorlardı. Eğer Cengiz bu kadar hızlı büyümesi, gördükleri zulüm olmasaydı ne yaparlardı?

661 Harsemşahlar Tarihi, 228.s.

Zaman içinde her şey değişti. Yukarıdaki esere göre: “Cengiz Han 1209’da Kuzey Çin üzerine yürürken Turfan’da henüz Uygur hükümdarı olan son Kitayların vassalı Barçuk İdi Kut tu. Barçuk İdi Kut sıranın kendine gelmesini beklemeyerek Cengiz’e acele boyun eğdi ve ilerlemekte olan Moğol ordularına katıldı.” [662] Bu anlatımdan anlaşılan Cengiz Han Çin seferini tamamlayınca Uygurlara saldırabilirdi. Buna İdi Kut meydan ve imkân vermedi.

662 Bilimeyen İç Asya, 249.s.

Moğolların Gizli Tarihi bu hususu daha destansı anlatıyor: "Ui'ur (Uygur)lardan İdi'ut (İdi-Kut) Çingis Han'a elçilerini Atkirah ve Darbai vasıtasıyla haber yollayarak şunları bildirdi:

Sanki bulutlar dağılmış,
Annemiz güneş tekrar gözükmüş gibi,
Sanki buzlar çözülmüş
Nehrin suyu tekrar bulanmış gibi.

Çingis Han'ın adı ve şöhreti bize sevinç getirdi. Çingiz Han bana emr ederler mi?

Altın kuşağından bir altın iplik,
Al elbisesinden bir artık parça

"Acaba daha lütfeder mi? Senin beşinci oğlun olarak, bütün gücümü sana hasretmek isterim."[663] "İdi-Kut "Kutsal güç" "Kutsal ruh"a benzer ve geniş anlamda kutsal efendimiz ünvanıyla anılan" � Uygur Kağanı Barçuk önce elçilerini göndermişti Cengiz Han'a. Sonra kendisi davet edildi. Barçuk için diyor ki Cengiz Han: "Ben ona kızımı vermek ve kendisini beşinci oğlum yapmak isterim. İdi-Kut, altın gümüş ile büyük ve küçük incilerle, diba ve damasko kumaşlarıyla ve ipekli kumaşlarla buraya gelsin."[664] Bu davet üzerine Barçuk, hediyelerle beraber Cengiz Hanın huzuruna geldi. Karşılanışı çok şaşaalı oldu. Yapılan merasim göz kamaştırıcıydı ve Gizli Tarih'e göre, Cengiz Han kızı Al-Altun'u İdi Kut'a verdi.

663 Moğolların Gizli Tarihi, 159.s.

664 Aynı Yer

Uygurların Cengiz Moğollarına bağlanışının böyle olması, hiçte aşağılanma manası taşımıyor. Karşılama merasiminin debdebesi, İdi-Kut'un damatlığa lâyık görülmesi, karşıdaki şahsın Cengiz Han olduğu düşünülünce büyük kıymet ifade eder.

Cengiz Han, kartopu gibi yuvarlanıyor, büyüyor. Karluklarda kendi arzularıyla bu topa katıldılar. [665] Başka topluluklarda iştirak mecburiyetinde kalıp, Cengiz Han'ı yörenin en büyük hâkimi durumuna getirdiler. Bütün işi savaş olan "Cengiz Han Harzemşahlarla giriştiği mücadele sırasında, kendisine tabi hükümdarlardan yardım istemişti. Tangut

hükümdarının yardımı reddetmesine karşılık, Kayalıg'dan Arslan Han-Karluk Hükümdarı-Beş Balıg'dan İdi Kut Barçuk, Almalık'tan Sıgnak Tigin ona olumlu cevap verdiler."[666]

665 Haezemşahlar Tarihi, 228.s.

666 Uygur Türkl. Tr. Ve Kült. 69.s.

Cengiz Han'ın Harzemşahlara açtığı savaşta Uygurlar bir miktar askerle destek oldular. (sene 1219) Bu destek Cengiz Han'ın ölümüne kadar devam etti.(1277)

Cengiz Han'ın ölümünden sonra paylaşılan devlet küçüldü. Uygurlar öküz öldü ortaklık bitti demediler. İdi Kut Barçuk'un ölüm tarihini bilmiyoruz. İki oğlu sahnede görünmeye başladı; bunlar Kesmes ve Salındı, adlarını taşıyorlar. [667] (İleride bir oğlu daha meydana çıkacak.) Kesmes'in adını öğrendik, neler yaptığı ise meşhûl. Salındı Uygur İdi Kut'u oluyor. Cengiz İmparatorluğunun başında görünen oğul, Möngke Han.[668]

667 Aynı Eser, 70.s.

668 Moğol İmparatorluğu Tarihi, 318.s.

Möngke Han 1209 doğumluydu. "Şamanlar ona çok büyük bir talih kehanetinde(!) bulunmuş ve bunun için ona Möngke "Ebedi" adı verilmişti. Bu da farklı biri olduğunu fark ettirmek için değişik usuller ihdas etmeye kalkıştı. "Akarsuların pisliklerle kirletilmesini, hayvanların zincire vurulmasını yasakladı."[669]

669 Aynı Yer

Möngke 1252 yılında Hoçent Kadısı tarafından ziyaret edilmiş, ona karşı büyük ilgi duymuş (Möngke Kadıya ilgi duyuyor) ve sanki öğrenmek istiyormuş gibi inançlarını açıklamasını, Arapça da birçok kez tekrarlamasını istemişti. Müslümanların uzlaşmaz tavırları karşısında sinirlenen Uygur İdi Kut'unun Cuma Namazı sırasında Beş Balık Ulu Camiinde hepsini öldürtmeyi tasarladığını öğrendiğinde çok öfkelenmiş ve Uygur prensleri ailesiyle arasındaki dostane ilişkilere rağmen onları öldürtmekte tereddüt etmemişti."[670]

670 Aynı Eser, 341.s.

Olay doğru, fakat mahâl yanlış. İdi Kut Salındı'nın, Müslümanlarla yıldızı barışmıyordu. Sebebi ve yukarıdaki olayın yaşanışı daha doğru olarak aşağıda görülecektir:

"İdi Kut'un da 10 bin asker ile iştirak ettiği, Moğolların garptaki fütuhatı neticesinde, Uygurların memleketi; Orta-Asya'nın İslâm mıntıkaları ile siyasi bir bütün teşkil edecek surette birleştirilmiş ve İslâm dininin tesirlerine uzun zaman mukavemet edememişti. Zira zenginlikleri ve kültürleri sayesinde Moğol İmparatorluğunda, hatta Çin'de gayet nüfuzla mevkiler kazanmışlar ve Moğolların ilk hocaları olan Uygurların yerlerini yavaş yavaş almışlardır. Bu sebepten Uygurlar ile Müslümanlar arasında müthiş bir düşmanlık baş göstermiştir. Möngke Han zamanında (1251-1259). Harizmli Mahmut Yalvaç'ın oğlu Mesut Beğ'e, Harizm'den Çin hududuna kadar uzanan bütün memleketlerin idaresi tevdi edilmişti. Çinliler bile Mesut Beg'den Beş Balık Valisi olarak bahsetmektedir. Beş Balık'ta (belki de Mesut Beğ'in naibi olarak) bulunan Seyfeddin, 1252-1253 senelerinde İdi Kut'u, memleketteki bütün Müslümanların katli için gizli bir emir vermek suçu ile itham etmiştir. Moğolların teşkil ettikleri mahkeme, prensi suçlu bulmuş ve bunun üzerine kendisi Beş Balık'ta idam olunmuştur."[671]

671 İslâm Ans. 2.c. Beş Balık Mad. (W. Barthold)

Moğollar, İdi Kut Salındı'nın bu şekilde öldürülmesi üzerine, onun yerine kardeşi Öğüngücü getirdiler.[672]

672 İslâm Ans. 12/2.c Tuefan Mad. (Emel Esin)

İslâm Tebliğcileri Uygurlar arasında verimli olamamışlardı. Cengiz Han'ın oğulları arasında Müslümanlığı seçenler göründüğü halde, İdi Kutlardan ses yok. Halk arasında rağbet gördüğü � söylense de, şimdilik Uygurların İslâmla ilgisinden bahsetmek mümkün değil. Bunda bağlı bulundukları Moğolların tesiri inkâr edilemez.

Uygurların başkentleri Beş Balık şehri idi. "Beş Balık" sadece şehir olarak önem kazanmamış, aynı zamanda Uygurların Çin kaynaklarında "Beş Balık Uygurları" diye adlandırılmalarına da sebep olmuştur. 1280 tarihinde Kubilay Han tarafından Beş Balık şehrinin sınırında bir askeri koloni teşkil edilmiş ve 1281'de T'ai-ha-ling ile Beş Balık arasında yeni 30 adet posta istasyonu kurulmuştur. 1283 senesinde ise yine Kubilay tarafından, Beş Balık şehrine bir vali tayin edildiği görülüyor.[673]

673 Vang Yen-Te Seyahatnamesi, 31.s.

Moğol hâkimiyetinin ceremesi ağır olmakta, gelen günler geçenleri aratmaktaydı. Önceleri de başka devletlerin yükünü taşıdılar, ama hiçbiri böylesine ezmemişti. Bu son bağlanış demirden bir kelepçe olup, kilitlenmiş ve sanki anahtarı kör kuyuya atılmıştı. Siyaseten hiçbir şeye kadir olamayan Uygurlar kültür ve ilim yönünden üstünlükleriyle yüksek makamlar almıştılar.” 1279’da Uygur Senga’nın başkanlığı sırasında bir grup Müslüman tüccar ellerinde imparatora sunacakları hediyelerle Han Balık şehrine geldi.” �Kubilay Han ile Müslüman tüccarlar arasında Moğolların kestiği hayvanın etinden yemek-yememek hususunda derin bir münakaşa çıktı. Bunu öğrendiğimiz kaynak, bize Uygur Sangan’ın tavrından haber vermiyor. Ama vurgulanmak istenen Kubilay Han’ın bir Uygur’un huzurunda münakaşaya girdiğidir.

Uygurların bir başı var ve İdi Kut olarak anılıyor. Fakat bunun hiç önemi kalmamış. Usûlen, liderli bir toplum olarak görünüyorlar. 1309-1334 arasında İdi Kut Künçük, devlette biraz karışıklık hüküm sürmekte. Sanki farklı şehirlerde Hanlıklar ihdas edilmiş gibidir.” Niu-Lin 1311-1318 tarihlerinde Hoça Uygurlarına hükümdarlık yapmıştır” deniyor.[674]

674 Vang Yen-Te Seyahatnamesi, 30-31.s.

Turfanda kurulmuş olan Uygur Devleti çoğu zamanı bağımlı olarak 16. yüzyıla geldi. 1550’den sonra başlayan kardeş kavgaları çöküntüye sebep oldu. “Uygur hanlığının yıkılışıyla Çin’deki Türk hâkimiyeti de sona ermiş, Uygur Tüccarlarının işi bozulmuş, Mani dini büyük bir darbe yemiştir.”[675]

675 Uygur Türkl. Tr. ve Kült. 71.s.

Mani dini, bilindiği üzere Uygurların himayesinde serpilmişti. Çin de hayat bulması yine Uygurların baskısı sonucuydu. Budizm’in ve Konfuçyanizm’in daha candan benimsendiği Çin, Uygurların tarih sepetine atılmasıyla beraber, ülkesindeki Mani dinini de aynı yere gönderdi.

Uygurlar toprağa karışıp çürüdüler mi? Tabii ki hayır. İyi Müslümanlar oldular. Hatta bunda çok ileri gittiler. Zamanımıza kadar geldiler. Esas uğraş alanı olarak eski asırları seçmiştik, Uygurların devletleri yıkıldıktan sonraki varlıklarını, satırbaşları halinde vermek istiyoruz.

Moğol İmparatorluğunun beşinci Han’ı olan Kubilay Uygurları, topraklarıyla beraber hâkimiyeti altına aldıktan sonra gözünü büyük Çin’e dikmişti. Çok seri hareketlerle, bir kaç seferden sonra 1276’da nihai hedefe varmış. “Sung İmparatoriçesi de esir edilerek, Kubilay bütün Çin’in hâkimi

olmuştu.”[676] Kubilay’ın başarısı muazzam olmasına rağmen temeli sağlam değildi. Yüz sene sonra bu büyük imparatorluğun yerinde yeller esmeye başladı. Çinliler ülkelerine tekrar sahip oldular.

676 İslâm Ans. 6.c. Kubilay Mad.

Bu sıralarda Doğu Türkistan ile Çin’in ilgisi yok. XV. asrın sonları ile XVI. asrın başlarında Timurlular arasında el değiştirmekte olan Doğu Türkistan da 1531-1606 arasında hâkimiyet Sultan Ebû Said Han’ın oğullarındadır “1606’da Çağatay hanedanından Emin İsmail’in başa geçmesiyle de XIX. asrın üçüncü çeyreğine kadar devam edecek olan meşhur “Hocalar hâkimiyeti” başlamıştır.”[677]

677 İslâm Ans. 12/2.c Dış Türkler Mad.

Hocalar hâkimiyeti, ezeli hastalıkların mikrobu olan çekemezliğe bulaşmış ve zaafa uğramakta bunun neticesi olmuştur. Toslanan duvar dışarıdaydı. Olaylar kısaca böyle gelişmiş:

Kaşgar Doğu Türkistan’ın en mühim merkezlerinden biriydi.[678] O zamanlar önemli ve büyük şehirlerin her biri Hükûmet merkezi hükmündedir. Kaşgar’da İslamî hareket çoktan başlamış ve aynı zamanda farklı İslamî yorumlar almış başını gidiyor. Bu, maalesef daha önceleri de olmuş Peygamber Efendimizden hemen sonra “ben daha iyi Müslümanım, benim anlayışım daha sağlam” diyen insanlar birbirini yemişlerdi. Günümüzde dahi olmaktadır. O güne gidersek: Önce, iki kardeşin içtihat farkı, sonra her ikisinin de arkasından gidenler... Asıl sebep siyasi istikrarsızlıktır. Ayrı şehir ve eyalet hâkimleri arasında bitmeyen mücadeleler, perişan olan halk, ahali açtır, üstü başı dökülüyordur ama hocaların etrafında kümelenip ruhî açlıklarını doyurmaya çalışıyorlar. Vaziyet öyle bir merhaleye geliyor ki ruhani kişilerin nüfuzları hâkimleri solda sıfır mesabesine indiriyor. Tabii, buna hâkimlerin tepkisi olacak, böylece yangın büyüyecektir.

678 İslâm Ans. 6.c. Kaçgar Mad. (R. Rahmeti Arat)

Kaşgar emiri İsmail, kendinden kat be kat fazla taraftarı olan fırka reisi Apak Hoca’yı şehir dışına sürdü. Bunun anlamı küçük kıyametin kopacağı demekti. Hocanın bağlıları sürgün olayına ziyadesiyle üzüldüler ve ondan gelecek emre amade beklemeye başladılar. Hoca, başına gelene herkesten fazla içerlemişti. Müridanı ne şekilde kışkırttı bilmiyoruz. Ama Cungarya

Kalmuklarının hâkimi Apak Hoca'nın talimatıyla 1688'de Kaşgar'ı zapt etti. Emanet Apak Hoca'ya verildi. [679]

679 Aynı Yer

Burada bir garabet göze çarpıyor; anlaşmazlığa konu olan İslâmiyet. Başta Müslüman bir yönetici var; fakat Hoca Efendinin işgale kışkırttığı "Kalmukların bütün kolları arasında Budizm sarsılmaz bir şekilde yerleşmişti."[680]

680 İslâm Ans. Karluklar Mad. (V. Barthold)

Hırs insanın gözünün önünü karartıyor, akla karayı seçemez hale getiriyor. Apak Hoca yaptığından nâdim olmuştu, fakat ona bu hissi verenler hâkimler idi. Gördüğü hâl Hoca'yı memnun etmedi, o da idareyi başkasına devretti, bu seferde yerine geçirdiği kişiyi Kalmuklara karşı kışkırttı. İsyan, ölümler ve tekrar seçim derken idare "Kara Toglık fırkası reisi Hoca Danyal'a geçti. (sene 1721) Danyal Hoca'nın vefatından sonra Kalmuklar Kaşgar ve civarını dörde taksim ederek (Kaşgar, Yarkend, Hoten ve Aksu), her birinin başına Danyal'ın dört oğlundan birini geçirdiler."[681]

681 Aynı Yer

Uygurlar kendi aralarında çekişmeleri sürdürürken, Çin'in, Doğu Türkistan'a sahip olma iştahı kabarıyordu. Çinlilerin ne derece kurnaz oldukları ta baştan beri görülüyor, bunu bilmeyen kalmadı. Gerekli gördüklerinde, pazarlığa girişerek muhataplarını kandırmayı becerirler. Doğu Türkistan'ın Ak-Taglık (Daglı) grubu temsilcisi Burhaneddin'e, Kaşgar üzerinde hâkimiyet vaad ederek kandırdılar.[682]

682 Rusya İle Çin Arasında Türkistan. 135.s.

Burhaneddin Çin'in desteğini arkasına alarak, şehir devletleriyle savaşa girdi. Diğer taraftan da Çinliler Kaşgarı istila ettiler.(sene 1758) Burhaneddin, senelerdir Çinlilerle savaşmakta olan kardeşinin haklılığını ve Çinlilerin gerçek niyetlerini anlamıştı. İki kardeş Kuça da birleşip, müşterek düşmana karşı direnişe geçtiler. Birinci Çin hücumu püskürtüldükten sonra, Çin ordusunda bulunan bir Müslüman general meydana çıktı. Adı Yor Hasan olan bu general, kumandasındaki 10.000 asker ile hücuma geçerek 1758'in sonlarında Kuça şehrini istila etti.

Uygurlar, çoktan Müslüman olmuş bir Türk kavmi idi ve önemli şehirlerinden birini işgal eden Çin Generali de Müslüman'dı. Bu durumları

gördükten sonra iflah olma ihtimalini düşünmek beyhudedir. Artık Doğu Türkistan'ın kaderi net bir şekilde okunabiliyordu. Çinliler sonsuz bir hevesle ve azimle haritalarını değiştiriyorlar. Uygurlar vatanlarının gidişini acıyla seyrediyor. Kuça'dan sonra Yarkent de Çinlilerce zapt edildi. (Sene 1759)

"Çin ordusunun İli birlikleri komutanı Cicao Tay, 13 Kasım 1759'da altı şehrin boyunduruk altına alındığını ve 12.000 kişinin sürgüne gönderildiğini imparatoruna bildiriyordu. Fakat Çin ile Doğu Türkistan arasındaki savaş hali 1764 yılına kadar devam etti. Çinliler 1755-1765 istila devresinde 500.000'den fazla Doğu Türkistanlıyı katlettikten sonra savaşı kazandılar."[683]

683 Aynı Eser, 136.s.

Uygurlar ve Doğu Türkistan'la ilgili söyleneceklerin bundan sonrası sadece ağıt havasıdır. O gün bugündür devam eden Çin zulmü durdurulmayı beklese de, ne Türkiye gerekli hareketi yapabilecek güçtedir, ne de dünyanın bu zulümlerden sızlayan yüreği var.

Uygurlarda Sosyal Hayat

Milletlerin hayatının savaşlardan ibaret olduğu eski çağlardan geliyoruz. Uygurların iyilikleri muzaffer çıktıkları savaşlarla kötülükleri kaybettikleriyle paralel gitti. Bu o zaman için şaşmaz ölçüdür. Mani dini ile temasları 763'de başladı. Geçen sayfalar arasında bu konu uzun boylu mevzu edildi.

Birçok Türk tarihçisi Maniheizm ile Uygurların pörsüdüğü fikrini ileri sürmüşlerdir, birde bunun yanında medeniyet sahasında kaydedilen ilerlemeler bu dinin artısı sayılmıştır. Atalardan kalma Gök Tanrı inancı bütün Türklerin yaşayışlarını şekillendirirken, birdenbire çok farklı bir inanç sistemine geçmek zor olmalıydı. Halk tabakası zaten ısınamamıştı dense de, resmiyet az mı önemliydi? Kuralları koyanlar, devletin yöneticileriydi ve onlar Mani dini öğretilerini herkesin her şeyin içine sindirmeye yarışıyorlardı. Biz, siyaseten Uygurları bitirenin inançları olduğunu fark edemedik. Sarsılmadıklarını söylemekte safdillik olur. Biraz zarar ettiler Maniheizmle, birazda kâr...

Bütün insanlık tarihi bir Tanrı bulup ona inanıldığını gösteriyor. İsterse birden çok olsun, ama bir baş Tanrı mutlaka vardı. Uygurların inandığı "Gök Tanrı" idi. Yakarışları ona idi. Maniheizmi benimseyince yakarışları değişti. Belki de çok tuhaf duygularla yapıyorlardı aşağıdaki duayı:

"Nur ile zulmet nasıl birbirlerine karışmış,
Yeri göğü kim yaratmış öğrendik.
Yine Arkan yer Tanrı ne vasıta ile yok olacak,
Nur ile zulmet nasıl ayrılacak,
Ondan sonra ne olacak öğrendik.
Ezrua Tanrıya, Güneş Ay Tanrıya.
Kudretli Tanrıya inandık, dayandık Nigaşak olduk.
Dört nurlu damgayla gönlümüzü damgaladık.
Birincisi sevmek (olup) Ezrua Tanrı damgası.
İkincisi inanmak olup Güneş, Ay Tanrı damgası.
Üçüncüsü (Allah'tan) korkmak (olup) Beşiz Tanrı damgası.
Dördüncüsü İrfan olup Burkanlar damgasıdır.

Tanrım zihnimizi, kalbimizi bu dört türlü Tanrılardan uzaklaştırdık ise; onları yerinden oynattık ise, şimdi Tanrım günahtan farig olarak dua ederiz...

Manastar hizra (Bizi bağışla)"[684]

684 Türklerin Dinî Tarihi, 134-135.s.

Bir dua örneği olarak aldığımız bu acayip yakarışta, yine esas inanılan büyük Tanrı'nın, Allah olduğu aşikâr. Ve tabi Uygurlar bütünüyle Maniheist olup, hiç fire vermeden bu dini yaşamış değillerdi. Budizm'e döndüler, tekrar Mani oldular. Hıristiyanlıkta az çok hayat buldu. Ama perakende başladığı tarihi saymazsak 1326'dan itibaren İslâmiyet Uygurları arasında yayılmaya başladı.[685]

685 Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, 70.s.

Medeniyete Katkıları

İlk defa Uygurlarda görülen bazı yeniliklerden bahsedilir, biz sadece okuma yazmayla ilgili olanı mevzu edeceğiz. Alıntımız H. N. Orkun'dan: "Yazma eserler kâğıt üzerine el ile yazılmış olduğu gibi bütün bir sahife klişe halinde hazırlanarak basılmış eserler de vardır. Demek oluyor ki Uygur Türkleri matbaayı Avrupa'dan çok evvel biliyorlardı."[686]

686 Türk Tarihi, 1.c. 164.s.(H. Namık Orkun)

Aynı kitaptan değişik konularla devam ediyoruz. Uygurlar ticaret ve ziraatla uğraşıyorlardı. Pamuk, şarap ve susam yetiştiriliyordu. Uygurların faizle iş yaptıkları da elimizdeki bir belgeden anlaşılıyor; belgenin bugünkü dilimize tercümesi şöyle:

"Sıçan yılının, altıncı ayının, onuncu gününde.

Bana Kaisıdu'ya Faizle susam lâzım olup, Eltemir'den bir köni susam aldım. Güzün iki köni susam vereceğim. Veremeden geçirirsem yeni yıl içinde faizi ile vereceğim. Verinceye kadar yok olsam (ölsem) küçük kardeşim Kasak ve onun soyu sopu (varisleri) âdet veçhile versinler. Şahit: Karpak, şahit: Bürkek. Bu nişan benimdir. Ben Kaisidu bizzat yazdım.

"Başlangıçta Gök-Türk alfabesi kullanan Uygurlar, bilahare kendilerine mahsus bir alfabe vücuda getirmişlerdir. Fakat bu, aynen Gök-Türkleri taklit değildi. "Gök-Türkçe de '38' olan harf sayısı '18'e indirilmişti. Bunlardan 3'ü ünlü 15'i ünsüzdür. Yazı Arap yazısında olduğu gibi sağdan sola doğru yazılır."[687]

687 Türk Kültür Tarihi, 90.s.

"Bu yazı daha sonra Moğol ve Mançu yazısına da esas teşkil etmiştir."[688]

688 Türk Tarihi, 1.c. 166-167.s.

Yukarıda bir borç senedinden, faiziyle beraber ödenmesi durumundan bahsedilmişti. Genele teşmil etmek uygun düşerse Uygurların fazla maddeci olduklarına hükmetmek gerekir. Uygulanan faiz de evler yıkan cesamette. Altıncı ayda alınan bir ödünç üç-dört ay sonra -güzün- iki misliyle iade edilecek, bir aksilik olursa da katlayıp gidecek... Bu tür uygulamaların yaygınlığını ispata yararsa elimizde bir başka bilgi belge var: "Uygurca alış-veriş vesikalarına el yapınca sözü "el kanununa göre"[689] girmiş, demek ki, alışveriş yaygın bunun bir parçası sayılan veresiyecilikte ilerlemiş beraberinde vicdansız bir faiz sistemini getirmiş. Muhtemeldir ki İslâm dini kabul edilene kadar bu böyle sürmüştür.

689 Makaleler ve İncelemeler, 1.c. 167.s.(A. Kadir İnan)

Şurası bir hakikat ki, Uygurlar yaşadıkları çağları çok ileri taşımışlardı. Ziraatta, madencilikte ve daha birçok alanda çığır açmışlardı. Edebiyatta da epey mesafe almışlardı. Bugün, bizim anlayabildiğimiz dile çevrilişiyle bir Uygur halk şarkısı aşağıda:

Ak bulutlar çıkıp kükrer
Hep karmı yağdırır?
Bir ak saçlı ihtiyar anam
Acıyarakmı yaşlarını akıtır?...
Kara bulutlar çıkıp kükrer,
Kar mı, yağmur mu yağdırır?..
İhtiyar, yaşlı anam
Kaygudan mı yaşını akıtır?...
İlkbahar bulutları şimşek çakıp kükrer.
Yağmurlar mı yağdırır?...
Yaşı küçük kadınların,
Yaşlarını mı akıtır?..
Güz bulutları kükreyip çıkar,
Hep yağmur mu yağdırır?...
Gönüldaşım iki küçük.
Göz yaşlarını mı akıtır?...

(293)Çinli seyyah -elçi- Vang Yen-te'nin seyahatnamesinden Uygurların içinde fakir olmadığını öğrenmiştik. Bu tespit ilelebet geçerli değil, seyyahın gördüğü 980'li yıllarla ilgiliydi. Elbette, halden hale geçen Uygurlar fakirliği de tatmışlardır. Genel manasıyla becerikli oluşları, yani ekmeğini taştan çıkaran taraflarının var oluşu fazla sıkıntı çekemeyeceklerine de delil sayılabilir.

Yaşama Sanatı

Her şey gibi, yaşamayı bilmek de bir sanat, hatta marifet ise bunu Uygurların öğrenip uyguladığı söylenebilir. Yerin altından da üstünden de, madencilikle, ziraatla, ticaretle istifade ediyorlardı. Maddi imkânlar huzurun davetçisi oluyor “kışın Turfanda oturuyorlar, yazın Beş Balığ yaylalarına çıkıyorlardı.”[690]

690 Türk Tarihi, 1.c. 167.s.

Uygurların medeni ölçüleri çok erkenden yakaladıkları, buna uygun uzun seneler yaşadıkları bütün dünyanın inkâr edemediği bir gerçek. Sonlarının hüsran olduğunu da herkes biliyor. Bu bahsi anlatan pek çok kitap mevcut; biz bir yabancının itirafı ile konuyu kapatıyoruz: “... Uygurlar Avrupa’dan yüzyıllar önce kâğıdı biliyorlardı. 751 yılındaki Atlah savaşında ele geçen esirlerden Araplar kâğıdın ne olduğunu öğrendiler ve Semerkant’da kâğıt değirmeni (imalâthanesi) kurdular. Buradan Arapların batıdaki kutpu Sicilya ve İspanya, daha sonra XI. yüzyılda Avrupa Hıristiyan âleminde kâğıt imali başladı.”[691]

691 Türk Kül. Geliş. Çağl. 205.s.

KIRGIZLAR

Kırgızlar sabıkalı bir kabiledir. Sırası geldiğinde görülecek. Türk kavimlerinin birçoğunda yaşanan aidiyet meselesi bunlarda daha ciddi biçimde görünmektedir. Adları da, son şeklini alana kadar hayli değişikliğe uğramış. K’i-ku, Kien-kun olarak tanınmışlar önceleri.[692] Sonra başka isimler verilmiş kendilerine. Türklerin tarih sahnesine çıkışları, bilgilerin bu günlere gelişi Çinliler marifetiyledir. Bir manada Türk kavimlerinin (ismen) doğuşuna Çin ebelik yapmıştır.

692 İslâm Ans. 12/2.c. Kırgızlar Mad.

Anıldıkları isimler de Çin yadigârıdır. Bütün Türk kavimlerinin tek bir Türk ismiyle anılmaları ise Arapların âlicenaplığıdır. Ama bunun çok geç bir

tarihte olduğu malûm: “Araplar birçok kavimlerin VII-VIII. yüzyıllarda savaştıkları Türklerle aynı dilde konuştuklarını gördüler ve bundan dolayı hepsini Türk diye adlandırmaya başladılar.[693]

693 Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, 41.s.

Kırgızların ne zamandan beri var olduklarını anlamak için istifade edilen yegâne kaynaklar Çinlilere ait, bu belli. Onlara göre, Kırgızların M.Ö. II. asırda devlet kurdukları anlaşılıyor. Devletin adı, Çin dili ile Kien-Kun idi, yerleri Doğu Tiyan-Şan ile Tannu Ola arasındaki saha. Fakat bu devlet yalnız kendilerine ait değil, başka kavimlerinde iştiraki ile meydana gelmiş olup, Kırgızlar batı kısmındaki Usun birliğini teşkil etmişlerdi.[694] Görünüşte bağımsız olan Kırgız Devleti 20-49 yılları (M.Ö.) arası Hunlara tâbi idiler. Bir süre sonra çıkan anlaşmazlıklar üzerine, Hunlar tarafından daha doğuya doğru sürülen devlet, milattan sonra dağıldı.

694 İslâm Ans. 6.c. Kırgızıstan Mad.

Kırgızlar ile devletlerini oluşturan kavimler dağılınca başka devletlere tâbi olarak hayatlarını sürdürdüler. Bu bağımlı geçen uzun seneler içinde, bir yere bağlanıp kalmadıkları da görülmektedir. Aral Gölü, Hazar Denizi’nin doğusundaki bozkırlar ve Orta Asya’daki Tanrı Dağlarına kadar yayıldılar.

Türk olmadıkları, sonradan Türkleştikleri söylenmekte, ama yaşayış biçimlerine, devletsiz duramayışlarına bakınca bu iddianın doğruluğuna inanmak zor geliyor. Bidayetten Türk olduklarına delil olarak konuştukları dil yeter ise Tang sülâlesi (618-906) [695] zamanında yazılan tarihte Kırgız kelimeleri görünmekte, bunlardan Kırgızların o zamanlarda bile Türkçe konuştukları anlaşılmaktadır. “Ay=Hilâl”[696] Türkleşmelerinin sonradan olduğu iddiasına, bunların saçlarının açık renkli, gözlerinin mavi oluşu delil gösterilmektedir.

695 Çin Tarihi, 166.s.

696 Orta Asya Türk Tarihi Hakk. Dersler, 43.s.

Sonra’dan da olsa Kırgızlar bir Türk kavmiydi ve yazılı metinlere böyle geçmişti. Bu tarafı tartışılacak bir konu saymıyoruz. Mücadeleci karakteri vardı Kırgızların “Hun İmparatorluğunun dağılışından sonra 4. asırda büyük bir devlet kurdular. Bu devlet Çin kaynaklarında “Hakas Devleti” adıyla anılır.”[697] Çinlilerin bildirdiğine göre madencilikte üstün maharete sahip

olan Hakaslar çok geniş bir sahaya, Baykal Gölü'nden Tibet'e kadar yayılmışlardı. Bulundukları yerlerin ticari yollara sahip oluşu ve kendi becerileri rahat bir hayat sağlamalarını getirmiş, medeni sahada anılır olmuşlardı.

697 Makaleler ve İncelemeler, 1.c. 39.s.

Asya'nın siyasî yapısı oynak; Çin sayılmazsa, diğer kavimlerin hiç birinin kurduğu devletler uzun ömürlü olmuyor. Kırgızların büyük bir imparatorluk kurduklarının söylenmesi, onun ömrünün uzun olacağı manasına gelmiyordu. Nitekim bilmediğimiz bir şekilde bu devlet dağılmış görülüyor. Gök-Türk'ler, adı da Türk olan devletlerini kurmuşlar, bütün Türk kavimlerini-kabilelerini itaatleri altına alıyorlardı. 560'a doğru Kırgızlarda bu güçlü birliğe dâhil oldular.

Gök-Türk Hakanlığı istikrarlı bir gelişme gösterdi, onlara bağlı kabileler bu istikrardan nasiplerini aldılar. Devletin 630'da Fetret devrine girmesine kadar ses seda var idiyse de dışarıya sızdırılmamış, bundan sonra, bağlılar bağlarını boşladılar. Kırgızların da, bu tarihten sonra Gök-Türklerden koptuğunu görüyoruz.

Bağımsız kalmak kolay da, böyle yaşayabilmek her topluluk için kolay değildi. Kırgızlar, ancak 648'e kadar kendi ayakları üzerinde durabildiler; bu tarihte Çin'le dirsek temasına geçmek zorunda kaldılar. Tang sülalesine tâbi devlet sıfatı ile Çin'e muhtelif ziyaret heyetleri gönderdiler.[698]

698 İslâm Ans. 6.c. Kırgızistan Mad.

Elçilik heyetlerinden sonra Kırgızların "Şepo-kiü-a-cien adlı reisleri de bizzat saygılarını sunmaya geldi. Hükümdar onun adına bir ziyafet vermiş, ziyafetten sonrada, subaylarının iki elleriyle önünde taşıdıkları hükümdar asasını hediye etmişti."[699]

699 Türk Tarihi, 1.c. 186.s.

Bozkır'ın haşarı çocukları Kırgızlar, dizlerinde derman kalmayınca bir büyük devlete tabiiyet arz ederler, fakat biraz palazlanınca etrafa dehşet saçarlardı. "Kimlerle savaşırlardı" denirse, çoğu Türk kavimleri olmak üzere, etrafta o kadar devlet, aşiret vardı ki! Değişken sınırlar olmasına rağmen, Gök-Türkler çağında yaşadıkları bölgenin tarifi şöyle yapılmakta: "Aşağı Yenisey kıyıları. Bugünkü Abakan stepleri ve Menusinst yöresine tesadüf eden bu yer münbit ve ziraata elverişli idi. Orhon ve Selenge bölgesindeki dağlardan çıkarak Yenisey Nehrine dökülen Kem Nehri, bu

bölgenin Gök-Türklerle temasını sağlıyordu. Kem kıyıları da Kırgızlarla meskûndu."[700]

700 İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 207.s.

Bir ara Gök Türklere tâbi olup, 630'da efendileri sıkıntıya düşünce, onlardan kopmuşlardı. Bağımsızlık aşkı Gök Türk asilzadelerini öylesine sarmıştı ki, Çin'e karşı ayaklanmalar başlatıldı 679'da. 680'de bağımsız kaldılar. Düşman bir değil iki değil. İşin en kötüsü bunların -Çin hariç- hepsinin kavimdaşlar olmasıydı.

Gök-Türkler toparlanırlarken, Kırgızlarında içlerinde bulunduğu bazı Türk boyları kötü niyet beslemeye başladılar. 699'da meydana gelen savaşla Türgişler yenilip kağanları ve birçok ileri gelen kişileri öldü. Bu günlerde Kırgızların hanları da ölmüş olmalıydı ki, Gök-Türkler tarafından, Bars Beğ adlı biri Kağan yapıldı ve Alp Bilge ünvanını aldı. Anlaşıldığı kadarıyla Bilge Kağan Kırgızlarla iyi geçinmek istiyordu. Bilge, kız kardeşi ile Alp Bilge Kağanı evlendirdi. Bu iki türlü fayda sağlayabilirdi. Gök-Türkler Kırgız tehlikesinden emin olarak yaşarlar ve diğer düşmanlarla yapılacak savaşlarda güçlü Kırgız ordusunun yardımı Gök-Türklerin yanında yer alır.

Fakat her zaman hesaplar tutmuyor. Gök-Türkler iyi niyetlerinin karşılığını göremediler. Enişte, bir süre sonra ayaklandı. Bunu Kül Tigin, kitabesinde esefle anlatmaktadır: "Bars, beg idi. Kağan adını burada biz verdik. Kendisi yanıldı ve öldü. Halkı kul köle oldu. Kırgız ülkesi sahipsiz kalmasın diye bir savaş yapılmış ve Kırgızlar da düzene sokulmuştur."[701] Yine kitabeden öğreniyoruz ki, kağanın başı balbal olarak dikilmiştir.[702]

701 Gök-Türk Tarihi, 53.s.

702 Orhun Âbideleri, 38.s.

Gök-Türklerin ikinci diriliş safhasıydı. Bütün Türkleri kanatlarının altına alacak en iyi organize olmuş Türkler bunlardı. Ne yazık ki desteği beklenenler köstek olma yarışına girdiler. Yine Kırgızlar kötü rolde başı çeken durumdaydılar. Tonyukuk'un şikâyeti şöyle:

"Çin kağanı düşmanımız idi. On-Ok kağanı düşmanımız idi. Fazla alarak Kırgızın kuvvetli kağanı düşmanımız oldu." �Ne kadar çabuk toparlandıkları anlaşılıyor. Gök Türklerin gözünü yıldıracak duruma gelmişler; demek ki, başka kabileleri de hükümleri altına alabiliyorlar.

Burada Çin, On-Oklar ve Kırgızların işbirliği mühim ve korkutucu olan bu üçlü ittifak idi. Kırgızların tek başlarına olmaları fazla bir şey ifade etmez; Çin organizatör rolü oynayıp, kendisine başkaldıranları muhtelif kavimleri öne sürerek yola getirmeye çalışıyor. Gök-Türkler, düşmanlarını bertaraf etmek için akıllı siyasete muhtaç idiler.

Tonyukuk'un Akıllı Hareketi

On-Oklar-Türgişler, Çinliler ve Kırgızların bir araya gelmeleri tehlikeyi büyüteceği için, Gök-Türklerin buna meydan vermemeleri lâzımdı. Bunların buluşma yerleri Altın Ormanı olarak kararlaştırılmış, casusları vasıtasıyla, bunu Tonyukuk öğrenmişti. Diyor ki taşa kazdırdığı sözlerde:"Bu sözü işitip gece yine uyuyacağım gelmiyordu. O zaman düşündüm. İlk olarak Kırgıza ordu sevk etsek iyi olur dedim." Kırgızlar Köğmen (Batı Sayan) geçidinin arkasında idiler. Bu geçidi aşmak başlı başına bir macera idi, çünkü o kadar sarp yollardan geçilecekti ki yan yana iki süvari hareket edemezdi. Birde, Gök-Türkler bu yolların yabancısıydılar. Bilge Tonyukuk bütün zorlukların çaresini bulup, ordusunu harekete geçirdi. Yine Orhun Âbidelerinden, Tonyukuk'un dilinden öğreniyoruz: "Asker yürüttüm. Attan aşağı dedim Ak Termili geçip sırtlattım. At üzerine binip karı söktüm. Yukarıya atı yedeğe alarak, ağaca tutunarak çıktık."[703]

703 Aynı Eser, 56.s.

Kırgızlar 80 bin kişilik ordu hazırlamış, şayet Gök-Türkler ani baskın yaparlarsa, Çinliler ve Türgişler gelene kadar nasıl olsa düşmanı oyalayabileceklerdi. Aslında sarp geçitlerin, hele de dondurucu kış günlerinde aşılması pek mümkün değildi.

Olayın kahramanı da, anlatıcısı da Bilge Vezir Tonyukuk. Kimselere görünmemek için gündüzleri saklanarak, geceleri yürüyerek, on günde dağları aşıp, düze indiklerini söylüyor. Birçok insanını kaybetmiştir soğuk yüzünden. Ama düşmanı kendileri için en uygun durumda yakalamıştır. Diyor ki: "Kırgızı uykuda bastık. Uykusunu mızrak ile açtık. Hanı, ordusu toplanmış. Savaştık, mızrakladık. Hanı öldürdük. Kağana Kırgız kavmi teslim oldu, baş eğdi."(710)

Şartlar o kadar lehlerine olduğu halde, tedbirsizliğin kurbanıydılar. Belki de aşırı güven duygusu yüzünden kazanacakları savaşı kaybettiler. Hanlarının öldürülmesi dağılmalarına sebep olabilirdi. Modern devlet anlayışının teşekkül etmediği devirlerde bu doğal bir neticeydi. Han, imâme gibi tespihin iki ucunu birbirine bağlar, onun gidişiyle boncuklar etrafa saçılır. Ne kadar asker kaybettiler bilmiyoruz, Hanlarına kadar sıra geldiği düşünülürse insan kayıpları hayli fazlaydı.

Yenilgileri kati olduğu halde, bundan sonra katı bir bağımlılık görmüyoruz. Neden, eski tebaalarını Tonyukuk yeniden kendilerine bağlamamıştı? Şimdilik bir cevap alamıyor, veremiyoruz. Diğer düşmanlara hazırlanıyordu Gök-Türkler; pekâlâ Kırgız askerlerinden onlara karşı faydalanırdı; kim bilir belki de faydalanılmıştır. Halkı tâbi oldu, "baş eğdi, demek sadece silah bırakma manası mı taşır, yoksa silahını bundan böyle galipler adına kullanacağını mı işaret eder? Herhalde, Tonyukuk'un amacı Kırgızların silahlı gücünü kırıp, onlardan gelecek tehlikeyi önlemekti; bunda da başarılı olmuştu. Daha ötesiyle ilgilenmeden, diğer düşmanlarla ilgili programa geçti.

Kırgızlar bazı Türk kavim ve devletlerinde görünmeyen ziraat işine sarılmıştılar. Sulu tarım yapıyorlar, hayvancılıkla iştigal ediyorlardı. Maden işlemeyi bildikleri, bundan nam kazandıkları da söylenir Kırgızlar için. Hangi tarihe ait olduğu açıklanmayan, Kırgızların ekonomi ve kültür dünyasını yansıtan satırları da konuk ediyoruz sayfalarımıza: "Kırgız ülkesinin doğusunda Çin ve Doğu okyanusu, güneyinde Tokuzguz (Tokuz Oğuz) hududu, batısında Kimak ülkesi yer alır, kuzeyi boş; çünkü bu kesimde yaşamak zordur. Soğuk yüzünden canlılar barınamaz." Neler imal edip sattıklarına gelince Kırgızlar misk, kürk, hadenk odunu, halenc odunu, hütüvvden yapılmış bıçak sapları satarlardı. Hayvanları, daha ziyade koyun, sığır ve at idi. Ve kendileri; "vahşi hayvan tabiatlı, kaba yüzlü, kanunsuz, insafsız"dılar.[704] Hudud-el âlem adlı kitabın yazarı böyle anlatıyor.

[704] İsl. Cog. Göre Eski Türkler ve Türk Ülkeleri, 64.s.

Çin'in Dostu Kırgızlar

Çin, zayıf Türk kabilelerini kullanarak, kuvvetli Türk devletini çökertme politikasından geri kalmazdı. Yine, Gök-Türkler vardı Çinin hedefinde. Tatabılar, Kıtanlar ve Basmıllar ile anlaştılar. Gök-Türkler içindeki muhalifleri ayarttılar ve Kırgızların reisi Kutlug Bilge Kağan'ı da yanlarına aldılar.[705] 720 yılının kışında birleşen bu kavimler ordusunun içinde yer alan Kırgızlar, kendilerine hamilik yapmakta olan Gök-Türklere korkulu günler yaşattılar.

705 Gök-Türkler, III.c. 46.s.

Rüzgârda Yaprak Misali

Bütün zamanlarını, hatta senelerini nasıl geçirdiklerini öğrenemiyoruz. Yakaladığımız noktalar savaşlardır. Elbette, hiçbir savaş spor olsun diye yapılmıyordu. Yalnız, Kırgızların belirli bir ideolojisi yokmuş gibi görünüyor. Olsa olsa yaşayabilme mücadelesi içindeydiler. Geride kalan kavimler içinde farklı bir şey söylemek zor. Kâh biri diğerine karşı, kâh birileri diğerlerine karşı durmadan saldırmaktaydılar ve Asya'da hayatın adı böyle vuruşmaktı.

Uygurlar kuvvetli konuma geliyorlardı. Komşular bunun tedirginliğini hissettiler. Kırgızların yakın temasta bulunduğu Çikler Uygur darbesini 750'de yedileri Sıranın kendilerine geleceğini düşünen Kırgızlar bir ittifak arayışına girdiler. Böylece Kırgız-Çik ve Karluk birliği doğdu. Uygurlar, kendilerine saldırıya hazırlanıldığını, casusları vasıtasıyla öğrendiler. Veya: "Oğuzlar tarafından Kırgızlara gönderilen casus yakalanarak durum hakkında bilgi alınmış..."[706] Uygurların, üç-dört ayrı kavim ordusunun birleşik güç haline gelmelerine imkân vermediği anlaşılıyor. Uygur Hakanı Moyun Çor Çiklerin üzerine bir yıldırım hareket birliği gönderdi. Kırgızların üzerine de fazla kalabalık olmayan bir birlik gönderdi, bunlar Kırgızları perişan etti. (Sene 751)

706 Uygur Türkleri Tr. Ve Kült., 33.s.

Daha önce, Kırgızların gücünden bahsedilmişti. Büyük orduları, iyi silahları ve silahşorları vardı. Sonraları daha pasif görünüyorlar. Buradan yola çıkan tarihçi, VIII. Yüzyılda birleşik bir Kırgız hanlığının mevcut

olduğunu ve Kırgız halkının çeşitli siyasi birliklerden teşekkül ettigini [707] söylüyor.

707 Eski Türkler, 456.s.

Uygurlar mıntıka temizliği hareketine girişmiştiler. Çin'e saldırıyor, bol ganimetle dönüyorlar. Sınır bölgelerinde oturan diğer kavimlerle savaşıyorlar, onlara boyun eğdiriyorlar ve sıra Kırgızlara geliyor. Nihayet 758'de Uygur-Kırgız savaşı yapıldı. Kırgız kağanı perişanlamış, dayanacak gücü kalmamıştı ki, tekrar itaate razı olduğunu bildirdi. Bir şey görünüyor ki, galipler mağluplara büyüklüklerini gösterince, onlardan aman işareti alınca savaşı durduruyorlar. Havlu atan Kırgızlar daha fazla telef olmaktan kurtuldular, esarete de düşmediler. Artık efendi Uygur Kağanı idi. Yine herkes olduğu yerde ama zayıf olan haddini bilerek yaşayacaktı. Uygur Kağanı yenik Kırgız Kağanından Kağanlığı aldı; ona büyük kumandan manasına gelen bir ünvan verdi: "Bilge-Tong-erkin" Aynı zamanda açıkça görüldüğü gibi Bilge deniyor ve diğerleri saygıdeğer demekte oluyormuş.[708] Sadece "teslim olduk, siz daha büyüksünüz" demekle bitmiş değil mesele; bunun birde maddi külfeti ve nimeti olacaktı. Bundan sonra Kırgızlar Uygurlara vergi ödeyecekler ve bunun cinside kürk olacaktı. Ayrıca, kendileri de en az ipek kadar değerli samur satacaklar.[709]

708 Aynı Eser, 455.s.

709 Hazar Çevresinde Bin Yıl, 243.s.

Uygurlar, Karluklar ve Basmılların yardımıyla 744'de Gök-Türk Hakanlığını devirip yerine geçmiştiler. Büyük Türk Hakanlığı makamını işgal ettiler; dostları da düşmanları da eskisinden fazla oldu. Kırgızlar, tâbiliği istikrar bilmeyen bir kavimdir. Uygurlarla uzun süre dostane münasebetlerini sürdüremediler. 758'de iki kavmin savaşı, daha doğrusu Uygurların kırgızlar üzerine seferi devam ediyordu.

Uygurlar'ın Kırgızlarla olan savaşları hakkında gerekli malûmat bulunmamakla beraber 800. yıla doğru bir kaç vuruşma olduğu görülmektedir. Bu yıllar içinde ezilen tarafın Kırgızlar olduğu da, Uygur Kağanı Kutlug Bilge'nin methedilişinden anlaşılıyor. "Karabalgasun yazıtına göre, Kutlug Bilge bu seferde Kırgız Kağanını öldürüp, vadiler dolusu atı, sığırı ganimet olarak almıştır."[710]

710 Uygur Devl. Tr. Ve Kült. 26.s.

Sıkça görülen Kırgız-Uygur savaşları hakkında verilen bilgiler sadece olayların naklinden ibarettir. Suçlu suçsuz ayırımının yapılmayışı her iki tarafında hareketini meşru gösteriyor. Büyüyüp, büyük devlet ünvanını alan bunu korumaya çabalarken, küçük sayılan da büyüğü devirip onun yerine geçme sevdasındaydı. Uygurlar bu fikirle desteklenip Gök-Türklerin yerini almışlardı; şimdi Kırgızlar Uygurları devirme hesabı yapıyor. Ele avuca sığmayışları, yenildikçe yenilenmişçesine harekete geçmeleri bundan. Tamamı Kırgız veya beraber hareket ettikleri kabilelerdir, tam bilmiyoruz. Ama "808-821 senelerinde Tokuz-Oğuz (Uygur) hanlarına isyan ettikleri zaman Kırgızların 400 bin kadar asker verdiği Çin menbalarında kaydedilmiştir.[711] Bu asker sayısının aşağı yukarı bir buçuk milyon nüfusa tekabül ettiği düşünülmektedir. Bünyesinde böyle kalabalık insanı barındıran bir kabilenin tâbi olarak yaşamayı içine sindirmesini beklemek insafsızlık değil mi? Hele de bu bir Türk kabilesi ise!

711 Umumi Türk Tarihine Giriş, 143.s.

Uygurlar, Şato Türklerini, Karluk Türklerini ve Tibetlileri hükümleri altında tutuyorlardı. Tâbi olarak hiçbirinin sadakat yemini yoktu. Gönüllü itaat hiç kimseden beklenmiyor, beklenemiyor, ancak zaruretler bazen boyun büktürüyor topluluklara, bu zararetin adı tâbi olunanın ilmi siyaseti ve gücüdür. Uygurlar, atalardan kalma inancı terk edip, Maniheizmi benimsemişler, bunu resmî devlet dini haline getirmişler, bir gevşeme başlamıştı.

Tibetliler Çin ile olan didişmeleri bırakıp barış masasına oturdular. Bir yanları sağlama alınınca, istiklâl düşünceleri öne çıktı. Tibetliler, Uygur başkenti Karakurum'a saldırıya geçtiler (sene 816). Aynı zamanda Kırgızlarda isyan hareketi başlattı. Görünüşte bu bir din savaşı. O zamanlar için millî bir hüviyet taşıyan Şamanizm'e bağlı olan Kırgızlar Uygurları devirmeyi kafalarına koymuştular. İslâmiyet'e bağlananlar, Konfüçyanizmi benimseyenler ve Budizme gönül verenler topyekûn Uygur düşmanlığında birleştiler.

A-jo

A-jo, ele avuca sığmayan bir prensti, tam bir ihtilalcı. Aynı zamanda Araplar, Karluklar ve Tibetlilerle münasebetler kurarak siyasi yatırımlara başlamıştı. Alt yapıyı sağlam kurup, netice almaya aklı kestiğinde kendisini Kırgızların Han'ı ilan etti. (818) Annesi Türgiş prensliğinden idi, dolayısıyla dayılarına güveniyor, hanımı Tibet başkumandanının kızkardeşiydi ve gerektiginde onların desteğini almayı umuyordu. Önce kendi kavmi içinde liderliği elde eden A-jo'nun büyük hedefi, gözünü daldan budaktan sakınmayan kabilesini tam bağımsızlığa yükseltmekti. Etraflarında yaşanan hareketlilik Uygurları huzursuz ediyor, isyanlar birbirini körüklüyor, zor günler giderek ateşten gömlek oluyordu.

A-jo "ya istiklâl ya ölüm" diyen bir serdengeçti ruh haline bürünmüştü. Kısmen de olsa boyunduruk altındaydılar ve bundan biran evvel kurtulmak istiyorlardı. İsyan'ın başlamasıyla beraber, Uygurların bunu kırma kabiliyetinde olmadıkları da anlaşılmıştı. A-jo ilk merhalede halkının bağımsızlığını elde etti. "Ay Tengri de Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan" ünvanı taşıyan Uygur Han'ı Pao-i isyanı bastıramamakla itibarını da düşürmüş oldu ve bu vaziyet A-jo'ya bir adım daha atma cüreti verdi. Buna cesaret denebilir belki, bize göre bu bir cüret. Uygurların teslim olmalarını, hem de hiçbir şart ileri sürmeden Kırgızlara tâbi olmalarını istedi. Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan'a yazılı tehdit mesajı gönderdi: "Senin devrin geçti. Yakında senin Altın Ordanı ele geçirip, önüne atımı bağlayacağım ve tuğumu dikeceğim. Eğer benimle boy ölçüşebileceksen gel; değilsen hemen çek git." dedi.[712] Uygurlar, aynı sıralarda kendi savaşçıları olan Şato Türklerinin isyanıyla da karşılaşmış, şaşkınlık içindeydiler.

712 Eski Türkler, 510.s.

Uygur Han'ı Kırgızlara ne dedi bilmiyoruz. A-jo'nun ağır tehdidine muhatap olan Pao'i 821'de öldü. Yerine geçen Han'ın yaptıkları da halkını mutlu etmiyor, Uygurlar dış tehlikelere karşı tek vücut halinde karşı koyamıyorlardı. Bir kısım ileri gelenler Şato'lara ve Kırgızlara yakınlık gösteriyorlar. Bu aksi gelişmeler Uygurları eritirken sebep olarak, Çin ile fazla içli dışlı olunması her yeni Han'ın bir Çin prensesiyle evlenmesi gösteriliyor.

Uzun bir ünvanla, Uygur tahtında Hu Tegin oturuyor, ama oturduğu yer zangır zangır titriyordu. İç bozulma had safhaya gelmiş, nazırlar Han'ın

imkânlarını kendileri kullanmaya çalışıyorlar. Kurulan komplo açığa çıkarılınca nazırlar öldürüldüler. Bundan sona işler tamamen çığırından çıktı. Başkent haricinde, elinde bir miktar askerle beklemekte olan nazırlardan Kürebir, arkadaşlarının öldürüldüğünü hazmedemeyip, yanına bir miktarda Şato askeri alarak başkente yürüdü. Hu Tegin, bir yandan dış, bir yandan iç güçlerin baskısı altında daha fazla yaşamaya tahammül edemeyip canına kıydı. (Belki de Kürebir tarafından öldürüldü.)

Olaylar içinden çıkılmaz hale gelmiş, Kırgızlar için yoğrulan hamur fırına verilme kıvamına kavuşmuştu. Uygur generallerinden Külüg Baga Sangum, Han'ın öldürülüşünü yahut intihara mecbur bırakılışını hazmedemiyordu. Kendi devletinden ümidini kesen general, Kırgızların yanına varıp, 100 bin Kırgız süvarisinin başında Uygurlara hücum etti.

Karakurum da Kırgız Bayrağı (840 senesi)

Büyük ve hırslı ordu Uygur başkenti Karakuruma girdi. Şehirde, etrafında toplanılan bir otorite yoktu. Han'ın, çoğu Uygur tarafından umut olma özelliği görünmüyordu. Siyasete bulaşmış olan ordunun savaşma azmi ve gücü sönmüştü. Kısa zamanda başkent düştü. Başka Uygur kaleleri teslim alındı. Han öldürüldü, onu tahta geçiren Kürebir öldürüldü. Taht yakıldı ve adamakıllı bir kıyam başladı. Tarihe mal olmuş en büyük, en çaplı katliamlardan biri yaşanıyordu. Kadın-erkek küçük-büyük ayırımı yapılmadan haşereyle mücadele edilir gibi, bulunan bütün Uygurlar doğrandı.

Suçlu suçsuz aranmayacak, aransa da bulunamayacak birçok savaş olmuştu Uygurlarla Kırgızlar arasında. Kırgızlar telef edilmişlerdi, fakat bu kadar vicdansızca değil. Kaçabilenler, belki de kendilerine sıra gelmeyenler canlarını kurtarıp oraya buraya dağıldılar. Kaçamayanlardan hiçbiri bağışlanmadı. Her taraf yağmalandı. Tarih, bir Türk Devleti'nin yok oluşuyla, bir Türk Devleti'nin doğuşunu aynı zamanda kayda geçirdi. Hoş, Uygurlar gittiler, Ötükeni terk ettiler ama var olma azimleri ölmemişti; yine kendilerini varlık sahnesinde tutabildiler. Zaman gelecek kovuldukları diyara davet edilecekler, her nedense gelmek istemeyeceklerdir.

Ganimet

Diş kirası gibi kılıç kirası vardı. Galipler, taşıdıkları zaferin gururunu birde kıymetli ganimetlerle süslerlerse iki defa muzaffer oluyorlar. Uygurlardan geriye, maddi değer ifade eden ne kalmışsa topladılar. Han'ın hanımı Çinli prenses de ganimetler arasındaydı. Çok kıymetli bir ateşti bu Çinli. Tutsalar el yakar, bıraksalar olmaz! Çin'i karşısına alma cesareti -yahut aptallığı- göstermeyen A-jo, prensesi vatanına gönderip büyük komşunun sempatisine talip olacaktı. Bir Kırgız kervanı hazırlandı, yanlarına Konçuy (Uygur Han'ının eşi) katıldı; şanına yakışır biçimde baba diyarının yoluna çıkarıldı. Canlar yitirilmişti yüz binlerce, vatan elden gitmişti, acılar derindi, ama bir de haysiyet, şeref, gurur vardı insanları terk etmeyen. Uygurların kılıçtan kurtulanları öğrendiler Konçuy'un Çin'e yollanıyor olduğunu. Üge-Tegin bir grup askerle kervanın önüne kesti. Üge Tegin Han sülalesinden idi ve Uygurları toparlaması için Han seçilmişti. Tai-ha Prensesi yani Uygur Han'ının karısı eski Çin imparatorunun kızıydı ve halkı nazarında çok kıymetliydi.[713] Uygurlar için birçok yönden önem arz ediyordu. Kırgızlar kendi açılarından vazifelerini yerine getirmeye çalışmıştılar, bu bile Çin ile dost olmayı amaçladıklarını göstermeye yeterdi. Sayısını bilemediğimiz kervancıların tamamı, prensesi korumak için can verdiler. Netice de Uygurlar kendilerine ait olan bir varlığı alıp gittiler. Bu olaydan sonra Üge Tegin Gobi'ye geçip, orada emniyet içinde yaşamaya çalıştı.[714]

713 Uygur Devl. Tr. ve Kült. 34. s.

714 Eski Türkler, 511.s.

Prenses'in Kaçırılışına Kırgız Tepkisi

Malûmat sıkıntısı, olayların takibini zorlaştırıyor. Konçuy Çin'e gitmek üzere 841'de yola çıkmıştı. Ancak, kaçırılışıyla ilgili haberi Kırgızlara çok geç ulaşmış gibi görünüyor. Biraz garip karşılanacak bir bilgi, Kırgız Han'ı kervanın başına gelen olayı Konçuy'un kaçırılışını 844'de haber alabilmiş. Bu üzücü olayı öğrenince A-jo Han Çin ile temas kurmaya çalışmış, fakat arada Uygurların bulunması bunu da zorlaştırmış. Sonunda bir mektup

yazıp Çugu Alp Sol adlı, asil bir aileden gelme birini İmparatora göndermiş. "Bu adam Çin'e gidebilmek için üç yıl yürümüş. Çin hükümdarı da elçinin gelmesine memnun olmuştu. Elçi Çinlilere yurdunu, halkın ahlak ve âdetlerini de anlatmıştı."[715]

715 Türk Tarihi, .c.168.s.

Zaman hakkında tereddüdümüz var; lâkin bunun değiştireceği bir şey yok. Kırgızlar Çin ile düşman olmamak için ellerinden geleni yapıyorlar. Her zaman olduğu gibi, Çin bir Türk devletinin güçlenmesini istemeyecektir, isteyemez. Çünkü kısa ömürlü dostluklar yerini düşmanlığa bırakır ve o zaman kolay lokma olacak hasım gerekir. Hangi şartlar altında, nasıl münasebetler kuruldu ise bilmiyoruz; lakin iki ülke arasında yaşanan bir savaştan da bahsedilmiyor.

Genel manada Kırgızların durumunu takipte zorluk var. Sanki onları görmezden gelmek isteyen tarihçiler varmış gibi. Veya o kadar durgun yaşadılar ki, varlıkları etraftan hissedilmedi. Mizacen az çok aşinası olduğumuz Kırgızlar asûde bir hayata alışamazlardı. Şu da bilinir ki, eğer oraya buraya saldırsaydılar mutlaka, haber değeri taşıyan olaylar kitaplara geçerdi. Bir yazarın özel görüşü sayılabilir yahut doğruluğu tasdik edilir; şöyle yazıyor bu kitabın yazarı:

"Kırgızların darbesiyle Ötüken Dağı'ndaki Uygur Kağanlığı yıkıldı. Kırgızlar, Türklerin geleneklerine saygı göstermediğinden, Uygur Kağanlığı'nın sona erişi, aynı zamanda Ötüken Dağına egemen olma, Bozkır ittifakının en yüksek hükümranlık hakkından ibaret bu geleneksel ideolojinin de yok oluşunu hazırladı."[716]

716 Karahanlılar Tarihi, 39.s.

Bu yazara göre Kırgızlar sadece Uygurları bertaraf etmekle kalmayıp, umum Türklüğe de kötülük etmişler. Neden? Türklerin geleneklerine saygı göstermemişler! Ona bakılırsa, Uygurlar da inanç yönünden Türk geleneklerine aykırı davranış artık millîliğin ölçüsü, sembolü halini almış olan Şamanizm'i silkeleyip atmışlardı. Burada esas mesele, Kırgızları Türk sayıp saymamakta yatıyor (galiba). Türkçe konuşan en eski kavimlerden oldukları halde, Türklükleriyle ilgili tereddütleri anlamak zor. Bizde, Uygurlara yaptıklarından dolayı "sabıkalı bir kabile" dedik, ama birde doğrulara sadık kalmak lâzım. Hangi Türk kavmi bir diğerini etnik mülahaza ile bağrına basmış ki? Bırakın Türklerle sınırlı tutmayı, eski

tarihlerde hangi millet mensupları bunu benimsemiş? Örneği yok. Yerinden hiç oynamadan Çinliler bile en fazla birbiriyle savaşmışlar. Savaşlarda telef olan milyonlarca Çinli'nin yarıdan çoğu yine Çinlilerce öldürülmüştür. Durmadan yurt değiştiren, uzun süre birbiriyle komşu bile olamayan Türk kavimlerinin birbirine yabancı gibi davranmasını kınamak, tarihi gerçekleri görmemek olur. Zaman zaman yüreğimiz sızlar, kandaşlarımızın kendi aralarındaki kavgalara isyan ederiz, ama yeri gelince doğruları söylemeliyiz. O zaman işler böyle yürüyordu.

Uygurların yanlış politikaları kendi içlerinde devlet düşmanları türetmişti. Bir de kıtlık çıkmıştı 840'ta. En fazla da kıtlığın yarattığı açlıktan istifade etti Kırgızlar. Ölenler öldü kalanlar sürülüp çıkarıldı Moğolistan'dan "ve kendileri de kısmen oraya gelip yerleştiler."(27)[717]

717 Umumi Türk Tarihine Giriş, 80.s.

Kutlu Ötüken Kırgızlar tarafından değerlendirilemedi. Uygurlar, devirdikleri Gök-Türklerin yerini tam olarak dolduramadıydılar. Kırgızlar ise Uygurların yerini hiç dolduramadı. Hükümran oldukları yıllar içinde, Çin ile biraz gerginlik yaşadıkları, bunun da savaşsız giderildiği öğrenilmiştir. Bunun dışında, 80 sene boyunca önemli bir patırtıları duyulmadı. Tabir caizse kulaklarının üstüne yatıp uyumuşlar. Kırgız uyur Kıtan uyumazmış. Su uyur düşman uyumaz misali. Moğollardan bir kabile olan Kıtanlar zaman içinde güç kuvvet toplamıştılar. "Kara Hitaylar" olarak da bilinen, hatta sonraları hep böyle anılan Kıtanlar 920 de Kırgızların hürriyet ışığını bir üfürükte söndürdüler. Bütün Moğolistanı ellerine geçiren Kıtanlar, Kırgızları Ötüken bölgesinden çıkarıp eski yurtlarına sürdüler.[718]

718 İslâm Ans. 12/2.c. (Türkler- Kırgızlar Mad.)

Bir savaşın kansız olması mümkün sayılmaz. Kıtanlar Kırgızlarla savaştılar, kan döktüler ve kanları döküldü. Düşmanlarını sürüp çıkardılar. Sonra, nedendir bilinmez, bu toprakların bir önceki sahiplerini yani Uygurları çağırdılar. "Gelin eski vatanınıza yerleşin" dediler de onlardan cevap bile gelmedi.[719]

719 Tarihte Türklük, 107.s.

Ötüken'in Kıtanların eline geçişiyle bütün Moğolistan da Türk varlığının sona ermesi Türklük adına elem vericiydi ve bunda Kırgızların vebali büyüktür. Sahip olamayacakları bir vatanı sahiplerinden kanla almıştılar.

Vahşet uygulamışlardı Uygurlara. Tekrar eski topraklarına sürüldüler. Yani Kögmen (Sayan) Dağları havalisine gidip yerleştiler. Öyle bir iş yapmış oldular ki, ne kendileri hayrını gördü ne öbürleri...

Kırgızlar, kanatları kırılmış kuş gibi yuvalarından havalanamadılar. Eski vefakâr yurtlarında, mütevazı hayatlarını sürdürdüler. Mevzu edilecek nitelikte hareketleri olmadığı sanılıyor, çünkü haber yok. Müslüman olduklarını öğreniyoruz, onuncu yüzyılda Karahanlılarla yakın temasları İslâmiyetin yolunu açmış, yeni ve son dine böylece girmişler. Önceki inançları hakkında bir uzmanı dinliyoruz.

"Yüce Tanrı (Gök Tengri)ye ibâdet ediyorlardı.(...) Dilleri ve yazıları Uygurlara benzeyen Kırgızlar, Yaratan, Yöneten, Yaşatan, her şeye kaadir bir Tanrı'ya kurban sunuyorlardı. Ayrıca ruhların anıları için belirli zamanı olmayan törenler düzenliyorlardı. Sulara ve ağaçlara, dağlara büyük önem veriyorlar, oralarda kurban takdim törenleri yapıyorlardı.[720] Din görevlilerine şaman denilmediğini, ateşin her şeyi temizlediği düşüncesiyle ölülerini yaktıklarını öğreniyoruz. Ve Kırgızların 10. yüzyılda henüz İslâmiyeti benimsemediklerini de öğreniyoruz. Hikmet Tanyu'nun tetkiklerinden. Karahanlılarla temasları "Müslümanlık yolunu açmış" diyorduk. Bu böyle olmuştur da, nedense bu yoldan geçiş daha sonraya bırakılmış. Ebû Dülef 942-943 yıllarında Kırgız ülkesini ziyaretinde gördüklerini şöyle anlatıyor: "Kırgızlar darı, pirinç, deve hariç öküz, koyun, keçi vs. hayvanların etini yerler. Mabetleri ve yazı yazmak için kullandıkları alfabeleri vardır. Kendilerine has kanunları ve merasimleri de vardır. (...) İbâdet ederken okudukları manzum duaları ve ilahileri vardır. (...) İşlerini idare eden, tâbi oldukları hükümdarları vardır. Bu hükümdarın huzurunda ancak kırk yaşını geçenler oturabilir. Kırgızlar arasında bir ay emniyet ve huzur içinde gittikten sonra Karluk ülkesine vardık."[721]

720 Türklerin Dinî Tarihçesi, 95-96.s.

721 İnbi Fazlan Seyahatnamesi (İçinde), 92-93.s.

Bu anlatılanlardan anladığımıza göre Kırgızlar düzenli bir hayat yaşıyorlar, ama İslâmiyetle henüz (942-943 yılları) temasları yok. Kendi hallerinde, kendi inançlarını tatbik ederek seneleri eritiyorlar. Kırgız fırtınası dinmiş. Nasıl geçindiklerini meraka lüzum bırakmayan Ebû Dülef hayvancılığın ve kısmen ziraatın gelişmiş olduğunu bildiriyor. Bir ay gittiği Kırgız ülkesinde huzur ve emniyet içinde vakit geçirmesi asayişin

mükemmel olduğunu ispatlıyor. O devirde çadırdan çadıra geçişlerde bile olayların vukuu sürprizden sayılmazdı.

Moğol Bombası

Kırgızlar, sanki Ashab-ı Kehf uykusuna dalmışlar -yahut bize öyle geliyor-, ancak Cengiz Han'ın nağmeli narasıyla uyandılar. Varlıkları çok eskilere dayanan Moğollar büyük bir maden yatağından azar azar çıkan, azar azar tesir uyandıran parçalar halinde görünmekteydiler. Birçok kabile "Moğollardandır" diye söyleniyordu. 1155 veya az daha sonra doğan Temuçin adlı çocuk büyümüş Cengiz Han olmaya hazırlanıyordu. Temuçin, eli kılıç tutmadan savaşmaya başladı. Dağınık Moğol boylarını bir bayrak altında toplamayı başardı. Onunla beraber Moğol adı korkulu bir saygı uyandırıyordu. 1206 da büyük kurultay toplanıp Cengiz Han adı verilen Temuçin büyük Han seçildi.

Kırgızlar, Uygurları kovup, Ötükeni almışlar, ama tamamen oraya yerleşmemişlerdi ya, bunu önceki yurtlarına duydukları sevgiye yoranlar var. Tamamen kopamadıkları yere yeniden toplanmışlardı ve asûde yaşıyorlardı. 920 den 1207'ye gelene kadar on göbek değişmiş, belki karakter farklılaşması meydana gelmiştir.

Cengiz Han ordular donatıyor durmadan. Moğolistan hâkimiyeti, sonra civarların baş eğdirilmesi... Böyle sürüp gidecek ve Kırgızlar da nasiplenecek. Cuci'yi gönderdi Cengiz Han: "Git dedi Kırgızları ram et, gel. Moğol ordusundan önce korkuları esti Kem vadisinde. Savaşmak ölmekten başka çağrışım yaptırmıyordu kulaklara. Sonu bilinen bir çarpışmaya girip Moğol bombasını üzerlerinde patlatmaktansa, zayiatsız teslime razı oldular.

Bir zamanlar Moğolistan'da dehşet saçan Kırgızların torunları, Moğollara tâbiliği kabul eden ilk Türk kavmi damgasını yediler.[722] Artık Moğol ordularına asker veren, onların savaşlarında kılıç sallayan gönüllü kıtalar olmuşlardı. Uda Vadisi'nde yaşayan Tümetlerin ülkesi insanları Moğollar tarafından teslim alındığında, bunların kadınları ve kızları Moğollar, Oyratlar ve Kırgızlar arasında paylaşıldı.[723]

722 İslâm Ans. 12/2.c.

723 Moğol İmparatorluğu Tarihi, 146.s.

Bağımsız yaşamalarına Moğollar imkân vermemiş, bağımlılığa gönülleri elvermiyordu. Zor yolu seçip, 1217'de efendilerine başkaldırdılar. Asla, af yanlısı olmayan Moğollar, ertesi sene Cengiz Han'ın oğlu Cuci komutasında bir orduyla yola çıktı. Yenisey Nehri buz tutmuştu. Moğollar buz üzerinden geçerek Kırgızları tekrar itaat altına aldılar. Bu sefer yapılanlar müsamahasız idi ki artık Hakanlı bir kavim olmaktan da çıkarıldılar. Ülkeleri ikiye bölünüp, birer reis tarafından idare edilmeye başlandı.

İki ayrı devletden ziyade iki eyalet biçiminde, kavgasız gürültüsüz uzun zaman idare ettiler. Bu süre içinde imara önem verip, birçok şehir kurdukları ve ziraatı geliştirdikleri Reşidüddin tarafından bildirilmektedir.[724] Sükûn içinde geçtiği anlatılan devir "Yuan Sülalesi" zamanı olarak anılmaktadır.

724 İslâm Ans. Kırgızlar Mad.

Âsi ruh denmeliydi Kırgızlar için. Başkaldırmadan duramıyorlar. Kendi seçtikleri idarecileri de uzun süre başlarında taşımaya sabırları yok. Doğrusunu söylemek gerekirse bizim elimizde de yeterli doğru bilgi mevcut değil. Az sonra göreceğimiz bir Oyrat meselesi var ki ortalığı karıştırıyor. Bunlar yani Oyratlar bir Moğol ulusudur.[725] Anladığımız kadarıyla Kırgızların içinde bir miktarda Oyrat yaşamaktaydı. Yöneticiliğin Kırgızlarda olması bunları rahatsız etmiş olacaktı ki, bir süre sonra gelişen olayda Kırgızların yeni hâkimlerine karşı harekete giriştikleri ve kendi rehberlikleri altında bir Oyrat birliği kurdukları anlatılıyor. Yine aynı makaleye göre "1399'da Ügeçi-haşiga Moğolların hanı İlbek'i öldürerek, Moğolistan'ın bir kısmını kendi idaresi altına almıştır."

725 Moğol İmparatorluğu Tarihi, 597.s.

Türklerin eski tarihleriyle ilgili çalışmamızda, yakın zamanlara bakma niyetimiz yok. Kırgızlarla ilgili bir kaç not daha aktararak bu bahsi noktalayacağız. Öncelikle, bunların başlangıçta yaptıklarının Türkler için zararlı olduğu hususu belirtilmişti; birde bunun hayırlı tarafına dikkat çekilmektedir. İzah bize ait değil, ama ilginçtir, paylaşıyoruz.

Kırgızlar, 840'ta Uygurları, Karlukları ve Oğuzları yenerek, eski anayurtlarından kovdular. Türk tarihinde, bu bir dönüm noktasıdır. Karahanlılar Doğu Türkistan'a, Oğuzlar Sirderya ve Hazar Denizi arasına

yerleştiler. Bu vesileyle Türkler Müslümanları daha iyi inceleme fırsatları buldular. Türkler, Arapların orta doğu ile yakın doğuyu birleştirdiklerini, medeniyetini ve ticaretini geliştirdiklerini gördüler. Bunlarda Türklerin Müslümanlara yakınlaşmasını sağladı.[726]

726 İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi, 109.s.

Sonuç

Her kavim gibi onlarda, her şeye rağmen varlıklarını muhafazaya çalıştılar. Arada bir hafif yükselme tirendi yakaladılar, fakat daha ziyade alçalmayla sürdü mücadeleleri. Yaşlanmış bedenler gibi takatten düşmüştüler. Nihayet, 1657'de tamamen Moğollara ram oldular.

19. asra gelindiğinde canlanma başladı. Hocalar devri mücadelesi bu dönemde, 1826'da Cihangir Hoca, 1845'de Yedi Hoca, 1857'de Veli Han Töre adlı şahıslar önemli roller oynadılar. Bütün bu çırpınışların sonunda, "Hokand Hanlığı" adıyla kurulan devlete tâbi olup ikinci sınıf bir toplum olmaya rıza gösterdiler; buna içine düştükleri durum mecbur etmişti.

Özbeklerin Kırgız arazisine yerleşmesi de bu yıllardaydı. Başlarından geçenler dikkate alındığında, yaşanan bu döneme kötünün iyisi denebilir. Hiç olmazsa dindaş ve soydaşlarıyla kaynaşıyorlardı. Felâket çanları Rusların elinde çalmaya başladı. 1800'ün ortaları sevimsiz çehrelerin, kirli ayakların, meşum emellerin Kırgız topraklarını gölgelediği yıllardır. Bu sıralarda Kırgız Türklerinin toprağı Rus işgaline kucak açtı. Bir azgın devin, bir yavru güvercinin yuvasına ayak basması gibi bir şeydi bu. Güçleri nispetinde çırpındılar. Savaştılar kaybettiler, sustular kaybettiler.

Çarlık Rusyası ahtapot gibi sarmalarken bütün Asya Türk Devletlerini, Türkiye'deki devlet yedi düvelin kiniyle cebelleşiyordu. Uzatacak eli bağlanmıştı Türkiyenin, uzatamadı. Kırgızlar boyunlarını kaptırdı Rus mengenesine. İsyan ruhlarının gıdasıydı; rıza göstermediler esarete, çırpındılar, çırpındılar. Her çırpınış biraz daha kanattı ciğerlerini.

Rusların marifetiyle, topraklarının yüzde 60-70'i elden gitti, nüfusları yüzde 30-40 civarında azaldı ve 1917 Bolşevik İhtilalına gelindi. Kırgızlar mücadeleden vaz geçmediler. Her kalkışla bir balyoz inse de tepelerine, dik durmaya çalıştılar daima. Ve 1992 de dağılan Sovyetler Birliği Hür

Kırgızıstan'ın yeniden doğmasına yol açtı. Ünlü Manas Destanı'nın boy verdiği Kırgız toprağı o gün bu gündür gümrahlaşmaktadır.

Curtka bozuk saldı (Yurda bozgunluk saldı)

Ak sumkarımdı uşurdum (Ak sungurumu uçurdum)

Kanuk kelip konsa aş ber (Konuk gelip konarsa yemek ver)

Balağa ad koydum (Çocuğa ad koydum)

Bu iş caman balbodu (Bu iş fena olmadı)

Algan eri caraşsa kara katın ak bolat

(Evlendiği erkek yaraşırsa kara kadın ak olur)

Turunguz, aş dayar boldu (Kalkınız yemek hazır oldu)

Sabırduu balsung azarsun (Sabırlı olursan geçersin)

Bir atta kişi keldi (Bir atlı adam geldi)

Atam bar dep maktanba, atı seni çok bolsa, balam bar dep maktanba, bala sanı çok bolsa

(Babam var diye öğünme, eğer babanın kıymeti olmazsa, Çocuğum var diye öğünme, eğer çocuğun kıymeti olmazsa)

Men Manastay batır bolamun

(Ben Manas gibi batır kahraman olacağım.)

Kırgız lehçesinden örnek.[727]

727 Makaleler ve İncelemeler, 1.c. 44.s.

TÜRGİŞLER (717-766)

Önce On-Ok'lar vardı. Bumin Kağan tarafından, 552'de Gök-Türk Devleti kuruldu. Bumin Kağan kardeşi İstemi'nin maiyetine, boyları ile birlikte 10 Türk beyini verip, onu batı bölgelerinin fethine memur etmişti.[728] İşte o zaman, Türgişler On-Okların içinde idiler. Başlangıçta hiç ka'le alınmayacak bir manzara çiziyor Türgiş kelimesi. Zira küçüğün küçüğünün bir parçasından başka bir şey değildiler. Gök-Türklerin batı

kanadını oluşturan On-Okların -on boyun- içinde iki kütle vardı; bunlardan birine Dulu, birine Nuşibi deniyor. Türgişler Dulu (Ta-lu)ların bir kısmını teşkil ediyorlardı.[729]

728 Oğuzlar,10.s.

729 Türk Millî Kültürü, 141.s.

On-Ok'lar, isim olarak Gök-Türklerin gölgesinde kaldığı için fazla öne çıkarılmamış. Birde, bazı tarihçiler Batı Gök-Türklerini On-Oklar diye takdim etmişlerdir. Ama resmen On-Oklara itibar kazandıracak, kendi adlarını alan devletleri hiçbir zaman olmamıştır. Bu şerefi kazanan, parçanın parçası olan Türgişlerdir.

Henüz sadece On-Oklar adıyla anıldıkları sıralardı, zaferden zafere koştular. Doğuda meydana gelen büyümeyi aratmayacak biçimde Batı Gök-Türkleri de parladı, büyüdü. İlk kuruluş yıllarının, verilen zorlu mücadelenin üzerinden birkaç nesillik zaman geçti. 552'den 630'a adım atılıyordu. Kuruluşta terini ve kanını sebil edenlerin torunları ve biraz da oğulları meydanları dolduruyorlardı. Bunlar varistiler haşmetli bir devlete, lâkin bu haşmete nasıl erişildiğinin hesabına yanaşan yoktu. Çin, bütün enerjisini ortaya koyup Gök-Türk Devletini ortadan kaldırmaya çalışırken, kendilerinden parçaları koparılıyormuşçasına canları yanmayanlar düşmanın ekmeğine yağ sürdü. Ve Çin, marifetini göstermek fırsatını bulup Türk'ü Türk'e kırdırdı.

Türgişlerin Ortaya Çıkışı

Gök-Türkler bahsinde anlatılan olaylara, mecbur kalmadıkça girmeyeceğiz. Batı Gök-Türkleri için 630 senesi bunalımın doruğa çıktığı zamandı. Kötü gidişatta önemli bir halka görevi üstlenenler, ne yazık ki Nuşibi ve Dulu kabileleri olmuşlardı. Aynı tarihte Türgişlerin "teşkilatlı bir mukavemet unsuru halinde ortaya çıktıkları anlaşılıyor."[730]

730 İslâm Ans. 12/2.c

Batı Gök-Türk Devleti On-Okların yani Nuşibi ve Dulu kabilelerinin vesayeti altına girmişti. İktidar mevkiinde bulunan Tölis-Şad kendisine dikte ettirilen Nuşibi ve Dulu beylerinin sözlerinden dışarı çıkamıyordu.

“Han bir takım reformlar yapmaya kalkıştıysa da, bunlar idarenin daha da başkalaşmasına yol açtı ve 635’de Dulu ve Nuşibi kabileleri yönetimi tamamen ele geçirdiler.”[731]

731 Eski Türkler, 268.s.

Bu iki kabilenin müşterek hareketi devamlılık esasına dayanmıyor sadece belirli bir engeli aşmaya matuf idi. Sonra Çu Nehri her iki kabile arasında sınır kabul edildi.

Gök-Türklerin Doğu kanadı, asıl merkezi 630’da çökmüş, aynı tarihte Batı kıvranıyordu. Onları en fazla yıpratan Dulu ve Nuşibi kabilelerinin davranışlarıydı. Devletin başında Yukuk adlı Han bulunuyor, bazı şehirlere akınlar düzenliyordu. Semerkand ile Maymûrg yağmalanmış, toplananların taksimi hoşnutsuzluk yaratmış, ganimet yüzünden Dulu beyleri ile Yukuk Han’ın arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Bu olayın halli için yapılan çalışmalar memnuniyet verici olmadı. Yukuk sahadan ayrılmak zorunda kaldı.

On-Okların iki kolu arasındaki mücadele Batı Gök-Türk Hakanlığında amansız bir şekilde sürüyordu. 651’de Duluların başına geçen Hulu, Nuşibilere hâkimiyetini kabul ettirmek suretiyle Batı Türkleri arasındaki siyasi birliği yeniden temin etti. Fakat bu da, Çin’e karşı giriştiği mücadelede başarı sağlayamadı ve yenilerek 657’de Çinliler tarafından öldürüldü. Söz sırası Çin’e geçmişti, onlarda her iki kabileye ayrı ayrı kağanlar atayarak, kendilerini metbu olarak kabul ettirdiler.[732]

732 Oğuzlar, 10.s.

Dulu, Nuşibi kavgası tabiatıyla Çin’in işine geliyordu. İki kabilenin de Çin’e boyun eğmesi, atanmış kağanlar tarafından idare edilmeleri, belli başlı şahsiyetlerin isyanına sebep oldu.

Uçele (Bağa Tarkan)

Genelde, Batı Türklerinde durulmayan sular ve düzelmek bilmeyen iki kabilenin arası hayli yıpranmalara yol açtı. Artık, Türgiş adı da iyiden iyiye anılıyor, başlarındaki kumandanla beraber namları artıyordu. Batı Gök-Türklerinde iki ayrı Han olup, bunların Çin’in memurlarıymış gibi çalışmaları gittikçe itibarlarını sıfırladı. Uçele kendi kabilesiyle beraber Çu

ile İli Nehri arasına yerleşmiş ve hiçbir hükmü kalmayan Hanlara itaatini arz etmişti. Doğu Gök-Türk Hakanlığı 680'de toparlanmaya başladığı halde, Batı'nın canlanma şansı kalmamış gibi, bu durum tebaayı oldukça ümitsizliğe sevk ediyor. Enerjik ve kabiliyetli Uçele'nin ümit ışığı olmasında en büyük etken atanmış Hanların halka bir şey verememesiydi. 688'de 140 bin kişilik bir orduya sahipti, deniyor onun için, ama bu rakam Gumilev tarafından, fazla şişirilmiş sayılıyor. O diyor ki: "Bu rakam 699 yılı için doğrudur. Ama 688'de herhalde biraz azdı. Çinlilerin verdiği rakamlara göre 9-10 bin [733]

733 Eski Türkler, 349.s.

Uçele'ye Baga Tarkan ünvanı verilmişti. Kesin tarihi bilinmese bile onun çekim gücü insanları etrafına toplamış ve 7 bin savaşçısı olan 20 başbuğlu bir ordu kurmuştu.[734] Buradan yola çıkılınca, 140 bin askeri olduğu doğrudur, ama bir ay önce veya sonra.

734 Türk Millî Kültürü, 141.s.

Öyle bir hengâme yaşıyordu ki Türkler, Gök-Türklerin Doğu kanadı Batıya düşman, tabii ki bu da karşılıklı. Batı da, esas gücü teşkil eden Hanlar ile Bağa Tarkan'ın kurduğu teşkilat yani Türgişler birbirine düşman. Birbirlerini doğramaya çalışan Türklerin öfke kılıcını bilemek ise Çin'in işi.

Doğu Türklüğü adına Batıyı yola getirmeye çalışan A-shih-te Yûan-chen'in karşısına Türgişler çıktı. Mahiyetini öğrenemediğimiz bir savaş yaptılar. Uçele daha emin bir bölgeye yerleşme arzusundaydı. "Merkezini Çu Vadisinin kuzey batısından kuzey doğuya taşıdı. Böylece biri Çu üzerinde, öteki İli'nin kuzeyinde iki merkeze sahip oldu. Çu bölgesinden başka Turfan ve Kuça eyaletlerine kadar hâkimiyetini genişletti."[735]

735 İslâm Ans. 12/2.c.

Uçele (Bağa Tarkan) durumunu kuvvetlendirdikçe sözde Hanlar zayıflıyordu ki zaten güçlü olamamışlardı. Sonunda, tayinli kağan tayin edenlerin yanına kaçarak, On-Oklara ait bütün sahaları Uçele'ye bıraktı.

On-Oklar bertaraf edilmiş, onların adını taşıyan topraklar artık Türgişlerin adıyla anılacaktı. Yalnız, sahne sadece bunların değil, burada varlığını yeniden hâkim kılmak isteyen Gök-Türkler vardı. Bir başbuğun değişmesi, devlet adının da değişmesine yettiği için, Batı Gök-Türk Hakanlığı olan devlet On-Oklara intikal etmişti ya, şimdi de Türgişler olmuştur. Doğu da

Kapgan Kağan, Büyük Gök-Türk Hakanlığını ihya etme yolunda ilerlemekteydi. Tabii olarak, Çin'den fırsat buldukça Kapgan Kağan'ın hedefi Türgişler olacak.

Yanlış Yerde Durmak

Kapgan Kağan Çin ile hayli uğraşmış, muhtelif vesilelerle topraklarına girmişti. 687'de büyük savaşlar verip büyük zaferler ve ganimetler kazandı. Dost olabilmeleri mümkün değildi, düşmanlıkları tazelenerek devam ediyor ve Çin devamlı diş biliyor.

Uçele'nin kat ettiği mesafe küçümsenemez, ancak zayıf düşmanlarla didiştiğini unutmamak lâzım. Atın yiğidini dik yokuşlar belli eder. Sarp geçitler nam kazandırır yiğitlere. Elde edilenlerin muhafazası da marifetin açığa çıkarılmasına yardımcı olur. Bundan sonra biraz daha zor imtihanlara girecek olan Uçele'yi daha iyi tanıyacağız; dirayet sahibi mi değil mi öğreneceğiz.

Bütün Türkleri rakibi olarak gören Çin, paramparça kavimleri birbirine biraz daha parçalatma kurnazlığıyla hareket ederken ilk hedefinde Gök-Türkler vardı. Kırgızlar Çin'e yandaş oldu. Uçele de aynı yolu izledi. Üçlü ittifakın bir tek amacı var, Gök-Türkleri ortadan kaldırmak. Durumu öğrenen ünlü vezir Tonyukuk, düşmandan evvel harekete geçti. Uçele'nin başında bulunduğu Türgişler, Tonyukuk'un yönettiği Gök-Türk ordusuna yenildiler. 698'de yaşanan ve adına "Balço Savaşı" denen bu mağlûbiyetin asıl sebebi Uçele'nin müttefik seçiminde yaptığı hata idi. Orhun Abidelerinde geçen, anlatılan savaşla ilgili olduğu sanılan Kül-Tigin'in sözleri buruk bir zafer neşesi taşıyor. "Türgiş Kağanı Türkümüz, milletimiz idi. Bilmediği için, bize karşı yanlış hareket ettiği için kağanı öldü. Buyruk'u, beyleri de öldü. On-Ok kavmi eziyet gördü."[736] Burada zikredilen "Kağanı öldü" ile anlatılan Uçele'nin öldüğü gibi geliyorsa da onun hayatta kaldığı bilinmekteydi. İbrahim Kafesoğlu'nun nakli şöyle:

736 Orhun Âbideleri 23.s.

"Türk bodun"dan olduğu halde "yanlış hareket eden, Türgiş Hakanı U-çe-le (Wu-shih-le)'nin Yabgusu ve Şadınn telef olmaları ile neticelenen Balço Savaşı, On-Okların bütün To-lu (Dulu) ve Nuşibi kabilelerini, yani Balkaş,

İli, Issık Kül, Çu ve Talas bölgelerindeki Türkleri Gök-Türk birliğine bağlamıştı."[737] Elbette Türgişler yenilmiş, askerden ve idarecilerden önemli kayıplar vermişler, Gök-Türk'lere bağlanmışlar, ama nasıl?

737 İslâm Ans. 12/2.c.

Gönülden bağlılıklar bile uzun ömürlü değilken, kılıç zoruyla alana güvenilir mi hiç? Tonyukuk'un yapabileceği başka bir şey olmadığı için, sözde bağlamıştı bütün On-Okları. Türgişler aynı boyun içinde bir kabile olduğundan bütününe şamil olan bu isim kullanılıyor.

Araplara Karşı Türgişler

Ateşi hiçbir zaman sönmeyen savaş kazanı kaynayıp duruyor. Her devlet, millet, kabile kendini ilgilendiren hesabın peşinde. Çin devamlı her yerde, parmağı hemen hemen her olayın ortasında. Konumuz Türgişler. Araplar güneyden Türk illerine saldırıyordu. “Kuteybe 705’de Belh’i ele geçirdi, 706’da Paykend (Buhâra) saldırısı “Sogdlular ve Türkler” tarafından püskürtüldü.” Taberi’nin zikrettiği “Türkler Türgişlerdi.”[738] Bu olayı anlatan Taberi’nin Türklerden kastının Türgişler olduğunu Gumilev’den öğrenmiş bulunuyoruz. Aynı yazardan takip ediyoruz Uçele’nin akıbetini. Sogdlularla el ele veren Türgişler 707’de Kuteybe’yi Buhâra’dan bir daha kovdular. 708’de Uçele, her şeyi yüzüstü bırakarak, daha doğrusu bütün yükü oğlu So ko’nun sırtına yükleyerek öldü.

738 Eski Türkler, 364.s.

Kuteybe’nin Horasan akınları İslâm Tarihi’nde geniş yer tutar. Haccac’ı Zalim’in komutanıydı. Onun Sogdlular’a ve Türklere saldırısı İslâm adına yapılıyormuş gibi takdim edilir, zulümleri dahi alkışlanır. Şöyle anlatıyor birisi: “Kuteybe zafer kazanarak Buhara’ya ilerledi. Verdan’ın sağ tarafından geçip aşağı Harkâna’da konakladı. Çok kalabalık bir ordu ile karşısına çıktılar. Kuteybe iki gün iki gece onlarla çarpıştı ve sonunda zafer kazandı. Daha sonra Verdan, Huzâh ve Buhâra hükümdarı üzerine gazâ tertip ettiyse de eline bir şey geçiremedi.”[739]

739 İbnü-l Esir Tarihi Terc. 4.c. 479.s.

So ko Zamanı Türgişler

So ko büyük bir ordu ve geniş araziye varis olmuştu. 300 bin askerden bahsedilmesi belki doğru değil. Fakat bu azımsanamayacak miktarda olduğuna inanmamıza yeter. Kuteybe’nin Buhara’dan çıkarılmasıyla da bütün Orta Asya’nın hâkimiyeti eline geçmiş demekti. Çe-nu adlı bir kardeşi vardı So ko’nun, ona bir miktar toprak verdi. Çin’le ittifakı da

babasından miras almıştı ve siyasetini iyi seçerek rahat edebilirdi. Ne yazık ki So ko sahip olduğu imkânı iyi kullanamamıştır.

Çin ile ittifak akt eden So ko onlardan bir tehlike gelmemesi için tedbir aldığını sanıyordu. Kardeşine biraz toprak vermiş, şimdilik susturmuştu, ama ne olacağı belli değil. Dirayetli bir kumandan olan Kuli Çur ile arası açıldı; içeride iç savaş kızıştı.

Batı Gök-Türk hanedanının eski azaları istiklal kazanmak için mücadeleye giriştiler. Pusuda, gelişmeleri seyreden Çin So ko'ya elçi ve saraydan dört kız gönderdi.[740] Arada biraz daha yakınlaşma olacak. İçeride yaşanan çalkantı So ko'yu bunaltacak. Çin'e vassal olmayı canı gönülden kabul edecek ve dananın kuyruğu kopacak.

740 Türk Tarihi, 1.c. 190.s.

İmparator Chung-tsung So ko'ya destek olmayı kabullendi, bunun diyetini istiklâliyle ödetmeye kalktı. Çinden gönderilen üst seviyedeki görevliler Türgişlerin iç işlerine karışmaya başladılar. Her meseleye burunlarını sokan Çinli memurlar, sonunda So ko'yu çileden çıkardılar, o da bu pervasız adamları öldürttü. So ko Gök-Türklerle savaşacaktı. Çin'i birinci sıraya koyup Kuça Kalesine saldırdı, buradaki Çin birliklerini tarumar etti. İmparator, vassalı ile çarpışmayı göze alamamış, So ko'yu affederek, kendince büyüklük göstermiştir (!) Buna muhtaçtı İmparator, çünkü Doğu Türkleri (Gök-Türkler) ensesindeydi.

So-ko ve Kardeşi Çenu

Babalarının ölümünden sonra So ko devletin başına geçmiş. Çenu'yu, biraz arazi vererek susturmuştu. İki sene nasıl sabretmişse Çenu, beklemiş, fakat daha fazla dayanamayıp harekete geçmiştir. Müracaat makamı yerinde sayılan Gök-Türklere giden Çenu, ağabeyinin kendisine haksızlık yaptığını anlatıp, onlardan baba mirasını taksim etmelerini istedi.

Bazı olayların birbirine karıştırıldığı olabiliyor. Orhun Abideleri'nde geçen havadisler bazen bir kaç savaş içinde malzeme yapılıyor. Ama şöyle de düşünülür ve rahatlanır. Savaşlarda, bunun sebep ve neticeleri de çok zaman benzerlik arz ediyor. Abidelerde anlatılanlardan bir kaç olayı birden özetliyor olabilir. Birçok tarihçiye göre, aşağıya alacağımız metin de geçen

casus, Çenu'dur. Müşkülünün halli için Gök-Türklere gelmiş, tabii olarak ağabeyini onlara kötülemiş, onun kötü emeller beslediğini anlatmış, gücü ve tasarıları hakkında yalan yanlış bilgiler de vermiştir. Tonyukuk bunu taşa işletirken şöyle diyor:

Türgiş Kağanı'ndan casus geldi. Sözü şöyle: "Doğuda kağana doğru ordu yürütelim demiş. Yürütmezsek, bizi (yok eder). Kağanı kahraman imiş, veziri bilge imiş. Ne zaman bir şey olsa bizi öldürecektir demiş. Türgiş, Hakanı dışarı (yola) çıktı dedi. On Ok milleti eksiksiz dışarı çıkmış dedi. Çin ordusu (da) var imiş.[741]

741 Orhun Âbideleri, 57.s.

Çenu'nun ifşaatı Gök-Türklerin işine yarayacaktır, fakat sahibine faydası olmayacak. Kapgan Kağan ile vezir Tonyukuk, uyarıyı dikkate alarak harekete geçtiler. Âni hazırlıktan olmalı, Gök-Türklerin asker sayısı Türgişlerden biraz daha az. Akılla görülen işte az, çoktan üstün oluyor. Tonyukuk kendisini anlatırken tevazudan uzaktır, bizzat kendisi akıllı olduğunu söylemekten hoşlanır. Gerçektende akıllıydı. Kağana kalsa ordusunu toplayıp, daha kuvvetli durumda sefere çıkardı, ama Tonyukuk buna lüzum bırakmadı; mevcut askerle yürüyüşe geçti.

Belki, Tonyukuk'un dehası belki askerinin savaş yeteneği üstünlük sağladı. Türgişlerin ihmalkârlığı da önemli etkendi; çünkü gafil avlanmışlardı. İlk etapta ağır bir darbe yemelerine rağmen, tekrar toparlanan Türgişler ikinci safhada da Gök-Türk saldırısını kıramadılar. Çözülme başladı. So ko Kağan esir düştü. Beyler ve halkları itaat arz ettiler. Askerlerden kaçabilenler, "Temir Kapıg" denilen Buzalgu'ya kadar güneye ilerlediler.

So ko'nun hamlıktan olgunluğa geçemediği, daha fazla askere sahip olduğu halde hezimete uğrayıp esir düşmesiyle bir daha ortaya çıktı. Kardeşinin aktardığı bilgiler Gök-Türklerin işine yaramıştı ve Çenu bu hizmetinden dolayı büyük ödülü hak ettigini sanıyordu. Hain damgasını boşu boşuna yediğini anladığında iş işten geçmişti. Kapgan Kağan'ın kalleşlerle işi yoktu ve Çenu onun nazarında sadece bir kalleşti. "Siz, dedi Kapgan daha önce kardeşiniz ve birbirinizle geçinemediniz, tam bir sadakatle bana hizmet edebilir misiniz?" Bundan sonra So ko Kagan ve kardeşi Çenu Gök-Türkler tarafından katledildiler.(sene 711)"[742]

742 Eski Türkler, 371.s.

Ölürken Dirilme

Kapgan Kağan kazanılan zaferin Türgişleri bitirdiği zannındaydı. Devletin başını ve baş olma iddiası güdenini öldürtürken Türgiş sayfasını kapattığına, onları tamamen hükmü altına aldığına inanmıştı. Galibiyet doğruydu, hem de tartışmasız, saf bir zaferdi elde edilen. Şunu unutmuştu ki, daha düne kadar aynı ağaçta aynı dallar olarak meyve veriyorlardı ve aldıkları su ile verdikleri tat aynıydı. Kabiliyetleri de farklı değildi. Tükenmeyi kabullenmek Gök-Türkler için nasıl mümkün değilse Türgişler için de değildi. Ölenlerin yasını tutacak halde olmayan hayattakiler, eski komutanlardan So lu'nun etrafında toplandı. Bu defa, "200 bin kişilik bir kuvvet çıkaracak durumdaydılar."[743]

743 Ürk Tarihi, 1.c. 191.s.

Fakat daha önce çıkarılan asker sayısının 300 bin olduğu, şimdi bunun üçte ikiye düştüğü ve de baştaki zatın bir Han oğlu olmadığı eksi imkânlardan idi. Karizmanın psikolojik etkisi hesaba katılırsa, bundan böyle, eskisinden iyi olabileceklerini varsaymak zor.

Türgişlerin var olma mücadelesinin önünde duran en katı engel, kardeşleri olan Gök-Türkler. Daha başka sarp yokuşlar var ve her zaman yolları oralara düşer, ama ilk etapta, göz önündeki hedef aşılmalıydı. Kapgan Kağan'ın zaferden zafere koşturduğu kavmi bu hızla giderse önüne çıkanı tepeler, ne var ki onlarda da sıkıntı baş gösterdi. Kapgan hırslı, katı, düşmana olduğu gibi kendi kumandanlarına da şiddet uyguluyordu. Onun davranışına rıza göstermeyenlerin hoşnutsuz tutumları genel huzursuzluğa doğru ince bir yol açtı.

Türgişler için en sevimli manzara, hasımlarında görülen kargaşaydı. So lu Hanın idareciliği kifayetsiz kalmasa, halkını bir arada tutabilse yarınlar adına ümit beslenebilir, fakat onlarda da parçalanma söz konusudur. Türgişlerin bir kısmı Seyhun Nehri kıyılarına çekilmişti. Bu hadisenin oluşumu da Kapgan Kağanın kötü muamelesiyle alâkalı gösterilmektedir. Kapgan Kağanın sert tabiatı esir milletin yeniden istiklale kavuşmasında faydalı olmuş. Şimdi de tebaaları dağıtmada kendini gösteriyordu. Elbette istenerek yapılan yanlış yok, lakin dengelerin pamuk ipliğiyle bağlı olduğu zamanlar hassasiyet ister.

Türgişlerle beraber Karluk boyları da Gök-Türk Hakanlığından kopmuş durumdaydı. Neredeyse bütün Türk boyları isyanda birleşiyor, birlikte olmayı deneyen bile olmuyor. Türkler birbirinin derisini yüzmeye çalışadursun, Arap ordularının bir ayağı devamlı Türk topraklarında, kılıçları Türklerin boynundaydı.

Doğrusu, Türgişlerin işi zordu. So lu Çor başbuğluğunda diri kalmaya çalışılıyor. Çin ile dostane münasebete önem veriliyor, Arapların Türk illerine ilerleyişi sürüyor. Çin'e bir elçi gönderdi So lu, onlardan Araplara karşı destek istedi. İmparator biliyordu ki, Türk kalkanı parçalanırsa Arap kırbacı kendi yüzünde şaklayacak. Bunun için kalkanı güçlü tutmak Çinin menfaati icabıydı.

Kara ve Sarı Türgişler

Türgişler, önceleri Sarı ve Kara olarak iki ayrı topluluk olarak gösteriliyor, sonra bu iki boy birleşerek büyük bir güç meydana getirmişler. Gumilev'in ifadesi şöyle: "Öyle veya böyle, bu iki boy birleşerek tek millet haline gelmiş ama değişik orjinlere sahip olduklarını unutmamışlardı."[744] Yine anlatıldığına göre Han soyunun temsilcileri Sarı Türgişlerdi ve nüfusları Karaların iki misli kadardı. Kül Tigin'in savaşını hikâye eden kitabe, onun "Kara-Türgiş" halkına sefer ettiğini ve bunları yendiğini anlatırken, muhtemelen, başlarında bulunan So lu'dan dolayı böyle demektedir; çünkü bu zat Kara Türgişlerden idi.

744 Eski Türkler, 62-63.s.

Şimdilik, bunların bir sürtüşmesi mevzu edilmediği için üzerinde durmayacağız. Arada bir geçecek olan Sarı ve Kara kelimeleri düşünceyi bulandırmasın diye kısa bir açıklamayı faydalı bulduk; hepsi bu kadar.

So lu'nun, Araplara vurmak için Çin'den yardım istediğini ve müspet cevap aldığını görmüştük. Yine, ama kesin olarak bilemediğimiz bir Gök-Türk-Türgiş savaşından bahsedilir. Bazen, bir savaş iki defa olmuş hissini verecek şekilde anlatıldığı için bocalıyoruz. Burada, istifade ettiğimiz kaynakların kullandığı tarihler yanıltıcı oluyor.

Muğlâk anlatımlar da şaşırtıcıdır. Arap ordularının Kuteybe b. Müslim komutasında Türk illerinin fethine çalıştığını esas itibariyle bunda başarılı

olduğunu biliyoruz. Sogdlular, Karluklar ve Türgişlerin Araplara karşı ittifak yaptıklarını geçici olsa da görüyoruz. İşte bu mevzu, yani Kuteybe'nin istila hareketi, taşıdığı kabile adı ne olursa olsun, Türkler tarafından püskürtülmeye çalışılıyordu. Buraya Nizek Tarkan kıssasını özetleyerek alacağız. Kaynağımız İbnü-l Esir: Horasan ve Buhara'nın Araplar tarafından istilası yıllarıydı. Bazegis Hükümdarı Neyzek Tarkan bir miktar esir almıştı. Kuteybe, tehdit dolu mektubuyla, esirlerin derhal serbest bırakılmasını istedi. İsteği yerine getirildi. Kuteybe ile Neyzek arasında barış yapıldı. Daha sonraki aylarda Neyzek, Kuteybe'nin yanında görülüyor. İbnü-l Esir şöyle demekte: "Kuteybe ile birlikte bulunan Neyzek büyük yararlıklar gösterdi ve sonunda Türkler bozguna uğradı." Uzun bir kaç bölüm halinde anlatılan Neyzek hikâyesinden anlaşılan o ki Kuteybe onu her tarafından bağlamış; mankut gibi, kendi kavmine karşı kullanıyor. Ve yaşadığı hayattan bıkan Neyzek izin istiyor, alıyor, Kuteybe'nin yanından ayrılıyor.

Neyzek, yardımını alabileceği ne kadar Türk vali kumandan varsa onlarla haberleşip, Kuteybe'ye karşı birlik teklifinde bulunuyor. Bu arada şunu da söylüyor: "Kuteybe beni bıraktığına pişman olur, peşime adamları takar!" Başlangıcı 706 idi 709-710 senesi geldi. Neyzek yanılmamış, daha kendisi yanından ayrılınca Kuteybe'de pişmanlık başlamıştı. Birçok hengâmeler atlatıldı. Arap ordusu, üzerine yürüdü Neyzek'in. Düşmanı katbekat güçlüydü Neyzek'ten, ama savaşla başa çıkılamamıştı. Bir adamını gönderen Kuteybe ona dedi ki: "Emânsız olarak teslim olmasına, yanıma gelmesine çare bul. Eğer bu hilene kanmayacak olursa o zaman ona emân ver." Elçi Neyzek'in yanına geldi. Onu kandırmak için birçok laf cambazlığına başvurdu. Yanına varıp aniden eline sarılmasını, bundan utanacak Kuteybe'nin mecburen affedeceğini söyledi. Neyzek rakibini iyi tanıyordu. Onun beni, görür görmez öldüreceğini zannederim." dedi.

Neticede, elçinin ikna gücü karşısında pes eden Neyzek onunla beraber Kuteybe'nin yanına döndü. Güya demokrasi uygulayan Kuteybe belli başlı adamlarının fikrini almak istedi. İçlerinden Dırar b. Husayn şöyle dedi: "Allah'a söz vermiş bulunuyorum, elime imkân geçerse Neyzek'i öldüreceğim" dediğini işitmiştim. Şayet bunu yapmayacak olursan Allah seni ona karşı ebediyyen muzaffer etmeyecektir."

"Kuteybe bunun üzerine Neyzek'i yanına çağırarak kendi eliyle boynunu uçurdu. Sul'un ve Neyzek'in arkadaşlarından 700 kişinin öldürülmesini

emretti. 12 bin kişinin öldürülmesini emrettiği de söylenmiştir. Neyzek'i ve yeğenini astı, ayrıca Neyzek'in başını da Haccac'a gönderdi."[745] Burada Neyzek olarak anılan, Hükümdar olduğu söylenen kişi bir bölge valisi hüviyetinde olmalıydı. Bizim konumuza misafir oluşunun asıl sebebi Kuteybe'nin sözünden dönen biri olduğunu göstermek değil, bir başka kitapta yer alan not idi. Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, kısaca şöyle yazıyor: "Zaten Araplar Aşağı Türkistan'daki siyasî hâkimiyetlerini iki büyük Türk Hakanının kanı üzerine kurmuşlardır. Bunlardan birincisi Nizek Tarhan (İbnü-l Esir'in Neyzek dediği), ikincisi ise Kur-Sul'dur. Bunların ikisi de Türkeşlerdendir."[746] Türkeş ve Türgiş iki ayrı yazılışdır, biz daha ziyade kullanılmakta olanı tercih etmiş bulunuyoruz.

745 İbnü-l Esir Tarihi Terc. 4.c.473-494.s.

746 Arapların Türkistan'a Girişi, 82.s.

Kimin Kime Göz Kırptığı Bilinmiyor

Bir yanda hakiki Gök-Türk Devleti, bir yanda, artık o adı terk etmiş bulunan Batı Gök-Türk Devleti, ama bunlarda kendi içinde ayrılmışlar. On-Oklar olarak eski Batı Türklüğünü canlandırmak isteyen prensler var. So lu'nun kumandası altında toplanan Türgişler var. Bunların hepsi birbirine düşman olmuşlar. Araplar Türk illerine devamlı akınlar yapıyor, Türkler birlik olup, müdafaada kuvvetlenemiyor. İlk hedefteki gidince sıra ikinciye gelecek, lakin içlerinde dostluk ateşi sönmüş.

On-Oklar adına ortaya atılan bir prensle Türgişler kavga halindeler. Yinede, Araplara karşı kendilerine destek olması isteğiyle Çin'e elçi gönderilmiş, haber bekleniyordu. So lu Çor'un elçileri vardığı zaman, Gök-Türk elçileri de oradaydı. İmparatorun tertiplediği merasim esnasında bile iki Türk heyeti arasında ihtilâf meydana geliyor; yani iki taraf da kendisinin diğerinden itibarlı olduğunu fark ettirmek peşinde. Çin, bütün kurnazlığını seferber edip her iki heyeti de yatıştırmayı beceriyor. Görünüşe bakılırsa, menfaati icabı Çin Türgişlere yardımcı olma vadinde bulunmuştur.

Olayların eksilmediği bilinse de, cereyan tarzları hakkında doyurucu bilgiler eksik. Batı Türkleri adına hareket edenleri Türgişlerle karıştırmadan anlatmaya çalışıyoruz, ne çare ki bazen neyin nerede olduğu zor anlaşılıyor.

Yakın münasebetinden dolayı, biraz Araplara, onların Türklerle mücadelesine bakacağız. Burada, daha fazla So lu'yu göreceğimiz için, bunun faydalı olacağını da düşünmekteyiz.

So lu, asıl idareci sınıfı temsil eden Sarı Türgişlerden değil halk tabakasının içinden Kara Türgişlerden çıkmıştı. Komutanlığındaki başarılarını daha sonra olacakların yatırımı olarak kullandı. Küçük büyük savaşlar yaptı, çoğunda kendi çapında fazla sayılan ganimetler aldı ve bunları komutanlarına dağıtarak, bağlılarının bağlarını sağlamlaştırdı. Balasagun'u başkent yapmış, buradan, sınırına yapılan tecavüzleri takip ediyor.

Amu Derya da denilen Ceyhun Nehri ile Sir Derya adını alan Seyhun Nehirleri arasında kalan bölgeye Araplar "Mâverâünnehir" demişler. Sonraları bu isim umumi kabul görmüş, Nehrin ötesi, Mâverâünnehir sevilmiş, onun işaret ettiği bölgede Türkler tarafından çok sevilmiştir.

Mâverâünnehir'e Arapların ilk akını "el Velid" komutasında yapıldı böylece Müslüman Araplarla Türklerin sıcak teması başlamış oldu. Görünürde Arapların amacı İslâm Dini'ni yaymak, Türklerin yaptığı ise kendilerini, topraklarını korumaktı. Buralarda Araplar adına başarı sağlayan komutan Kuteybe'dir. Onu Türkler daha ziyade işlediği cinayetlerle anarken, diğer taraf büyük kahramanlığıyla yüceltir. Bizim bakışımız mümkün mertebe tarafsız olacak. Evvelki sayfalarda anlatılanları göz önünde tutup, tekrarlardan kaçınacağız.

Kuteybe, 705'de Belh ile Toharistanı ele geçirmiş, ilkini başkent yapmıştı. Çok hızlı başladığı fetih hareketlerinde başarılı olduğu söylenmektedir. Sırayla "Sogd bölgesindeki Buhârayı ve etraf toprakları fethetti. (706-709). Yine Sogd bölgesinde bulunan Semerkand şehrini ve batı tarafındaki Hivarizm'i (bugünkü Hive), 710-712 yıllarında giriştiği futuhat arasında İslâm ordularına kazandırdı. 713-715 senelerinde Seyhun bölgesine, bilhassa Fergana üzerine askeri seferler tertipledi ve bu suretle yakın zamanlara kadar Orta Asya Hanlıkları olarak bilinen bu bölgelerde şeklen İslâm idaresini tesis etmiş oldu."[747] Aynı kaynağa göre: Kuteybe buralarda Budist olan insanlara karşı İslâm inancı gereği mücadele verdi. Putları devirdi. "Yılgınlık ve tereddüt taşımayan İslâm Ordusu Kumandanı, bizzat kendi eliyle bu suret ve resimleri ateşledi ki bu hareketi sonunda o

birçok kişinin İslâma girmesine vesile olmuştur.” Bu sözlerin sahibi Belâzüri’dir.

747 Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, 2.c.332.s.

Esasen, Kuteybe’yi görevlendiren Haccac zalimliğiyle nam salmıştı. Sıra dışı bir insandı; dolayısıyla hakkında anlatılanlar iki türlü yoruma da müsait. Sevmek isteyenler iyi, yermek isteyenler kötü yüzünü alabilir. Ama Belâzüri’nin yukarıdaki ifadesi gerçeği yansıtıyor denemez. Doğru dürüst bakıldığında Haccac’ın mücadelesinin siyasi olduğu görülür. Kuteybe’nin de onun yolundan gittiği aşikârdı ve İslâma kazandırdığı insanların varlığı da, temenniden başka bir şey değil. Suçlu suçsuz ayırımı yapmadan on binlerce insanı, yarın bunlarda büyür bize kılıç çeker diye bebekleri öldürten adamın insanları İslâma ısındırma gayretinden söz etmek biraz tuhaf kaçıyor. Her neyse...

Mâverâünnehir de büyük Arap ordularının karşısına dikilecek tek güç Türklere ait idi ve onlarında kendi aralarında durulmayan sular vardı. Fırsat buldukça Gök-Türkler, sonra başka Türk devlet ve kabileleri göğüs gerdiler. So lu Çor Türgişleri toparlamaya uğraştı, nice savaşlar gördü ve Kuteybe hareketine karşı koymayı da ihmal etmedi. Hâlbuki Çin ile de araları açılmıştı Türgişlerin. So lu Çor, İmparatora bir ders verme hazırlığındaydı, bu tarafta baş gösteren olaylar hedef değiştirme mecburiyeti getirdi.

Kuteybe’yi bir askeri kumandan olarak ne kadar methetseler yeridir. Yalnız “İslâm adına” sözü onun pek çok hareketiyle çelişiyor. İyi savaşçıydı, nerede nasıl davranacağını biliyordu. Kuteybe umumi karargâhını Merv’den Taşkent bölgesine Şaş’a nakletmişti. (714)” Oradan kuzeye ve diğer taraftan Kaşkar’a doğru İç Asya ana yolu istikametinde akınlara girişti. Bu, Emevi hilafetinin hedeflerini gösteren işaret idi.”[748] Tehlikeli boyutlar kazanan Arap yayılmacılığı, So lu Çor’u yeni strateji tespitine zorladı. İlk olarak Çin’e saldırmaktan vazgeçip, yakınına gelen düşmana yönelmeliydi. Çin zaten zeytin dalı uzatmaya hazır bekliyor. Türgişler 716 yılında çok güçlenmişti. Bazı olaylar yaşanmış, Çin’in gözü korkmuş, So lu’ya prens ünvanı vermek üzere elçisini yola çıkarmıştı. Bundan habersiz olan So lu, daha Çin elçisini göremeden, “717’de Ch’ang-an’a bir elçi göndererek, barış yapılması teklifinde bulundu. Ona 719’da Chung-shung-han yani güvenilir, sözüne itimat edilir han ünvanı verildiyse

de bu rütbe işletilmeye konulmadan Arapların saldırısı Türgişlerin elini kolunu bağladı."[749]

748 İslâm Ans. 12/2. c.

749 Eski Türkler, 388.s.

Kuteybe'nin Öldürülüşü

İslâm adına veya Arapların hâkimiyet alanının genişletilmesine hizmet ediyordu. Biz siyasi faaliyetleri öne alıyor, onun dini için olan-olmayan gayretine bakmıyoruz. Emeviler adına muazzam hizmetler vermiş, geniş bölgelerin fethini gerçekleştirmişti. Halife Velid b. Abdül Melik tarafından destekleniyor, kendiside onu seviyordu. 715 senesinde gelen haberle yıkıldı Kuteybe. Velid ölmüş, yerine kardeşi Süleyman geçmiş. Yeni halife Kuteybe tarafından istenmeyen biriydi. Velid'e, onu veliahtlıktan azledip, oğlu Abdül Aziz'i tayin etmesi yönünde ısrarı olmuştu ve bunu Süleyman biliyordu. Başına gelmesi muhtemel olayların telaşına kapılan Kuteybe Doğu Türkistan'a girmeye hazırlanırken, her şeyi yüzüstü bırakıp, Fergana'ya geldi. Burada karargâh kurup, Halife'ye karşı ayaklanma hazırlığına başladı. Ordusunda, kendisini sevmeyip, korku belası itaat eden komutanlar olduğu söyleniyor. Uzun hikâyenin özetine göre Kuteybe bütün ordunun güvenini kazanmak istiyordu. Bir Cuma günü Fergana Camiinde hutbe irad etmiş ve herkesi yanında olmaya çağırmış, fakat çağrısı cevapsızdı. Epeyce nutuklar devam etmiş sonraki günlerde. Başarılı bir kumandan olarak on binlere hükmedip, on binlerce Türk kellesi koparan Kuteybe yalnızlığa itilmişti. Sonunda, kendi çadırında, kendi kumandanları tarafından başı koparılmıştır.[750]

750 Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi, 252.s.

Konumuzun dışına çıkmayacağız, ama bir hususu da söylemesek olmaz; Kuteybe'nin veliaht olmasında ısrar ettiği oğul Abdül Aziz saf dindarlığı ile anılan bütün Müslümanların kalbinde taht kuran Ömer b. Abdülaziz'dir.

Sene 717 ve So lu'nun Araplara karşı harekete geçtiği sırada, Emevi Hilafetinin temsilcisi Ömer b. Abdülaziz idi. Ne olursa olsun çizilmiş hedefleri vardı Arap-İslâm dünyasının. İyi insanlar başa geçerse daha sevimli bir yürüyüş olur, varılacak yere kolaylıkla varılır. Merhametin kılıcı

her zaman için vicdansızlıktan keskin olmuştur. Ölen Halifenin seçtiği insanlar, başta Haccac olmak üzere, kazanmayı değişmez şart sayıyor, ölçüler şartlara göre değişiyordu. Haccac, Velid ve Kuteybe üçü de gidince yepyeni bir kadro oluştu Araplarda. Bu arada Yezid'in, bilhassa Türklere yaptığı zulümler anlatılmaya değer; fakat onun sırası geçti. Bir tek örnek verip, diğerlerinin kıyasına ışık tutacağız: "Yezid'in, sadece Cürcan'da öldürdüğü muharip Türklerin sayısı 40 bin kişiden fazla idi."[751]

751 Aynı Eser, 273.s.

Yezid'le, yaptığı zulümden dolayı anlaşamayan yeni Halife Ömer b. Abdülaziz, Horasan valiliğine Cerrah b. Abdullah'ı getirmişti. (718) Arap fetihlerinin, İslâm adına devamını isteyen Halife, yerli halka insanca davranılmasını, onlardan vergi alınmamasını emretti. Maksat, kuru istilalarla toprak kazanmak değil, ora insanlarını İslâm'a ısındırmak olacak. Şimdiye kadar, Türklerin din değiştirmeleri çok görülmüş, ama hiç birinde kılıç zoru yoktu. Eğer İslâmiyet benimsenecekse, bu da o dini temsil edenlerin göstereceği sevimli adaletle mümkündü. Ömer b. Abdülaziz iyi bir fırsat. Ne çare ki iç çekişmelerin kurbanı olan bu üstün ahlak sahibi Halife, kölesi tarafından zehirlenerek öldürüldü. (720)

So lu Han Türgişleri en kuvvetli Türk Devleti haline getirmişti. Araplarla yapılan savaşlarda sağlanan başarılar, yine Araplar tarafından ona lakaplar verilmesine sebep oluyordu. En büyük hükümdar "Ebi Mühazim; Araplara zor günler yaşatan, zahmet veren" gibi.[752]

752 Aynı Eser, 280.s.

Baga Tarkan (Kül Çor)

So lu Han'ın sağ kolu, en önemli silahıydı. Türgiş orduları komutanı olarak Araplarla savaşıyordu. Askerini Seyhundan geçirip, Mâverâünnehir'e getirdi." Semerkand yakınına kadar sokularak, ilk büyük başarıyı kazandı. Başlarında Said b. Abdülaziz'in bulunduğu Arap kuvvetlerini mağlup edip, kumandanını bir müddet çember içinde tuttu. (721) [753]

753 İslâm Ans. 12/2.c.

Arapların haşmeti Türklerin karşısında eriyor, yenilmezlik ünvanı almaya çalışan valiler bocalıyor.

Baga Tarkan Semerkand'ı öyle bir sıkıştırmıştı ki, Araplar yardımcı kuvvet göndermek zorunda kaldılar. Namlı komutanlardan birinin başında bulunduğu, önemli miktardaki askerler Semerkand'a yaklaştı ve komutan, savaşıp cenneti kazanmaları yönünde, askerine ateşli bir nutuk çekti. Netice itibariyle, kuşatmanın kaldırılması, Araplara 40 bin dinara mâl oldu.

Türklerin Araplarla Savaşı: Niçin?

Bu husus, aslında biraz açıklanmalıydı. Şimdilik Arap saldırısına uğrayan bölgeler Türklerin elinde değil. Bugünkü işlek tabiriyle, oralar Türklerin arka bahçeleriydi. Ayrıca, buralarda yaşayan Türkler de vardı. Buhara, Semerkand Türk mührünü yemişti ve bunun silinmemesi lâzımdı. Arapların nasıl yayılma politikaları varsa, Türklerinde vardı. Hiç olmazsa, komşu binayı saran yangından sıçrayacak közlerin hararetinden korunmalıydı. Ve yangının kendi evlerinin çatısına gelmesini önlemeliydiler. Buhara ve Semerkand'ın yerlileri kendilerini koruyacak imkândan mahrum, Arapların tayin ettiği valilerin yöntemlerinden rahatsızdılar. Neredeyse, İstanbul'un fethinden öncesi Bizans halkının söylediği kelimeler telaffuz ediliyor veya hissettiriliyordu. Arap sarığı görmektense Türk börkü görmek yeğleniyordu. İddia edildiğine göre Baga Tarkan'ın az yukarıda anlatılan Semerkand kuşatması Buhara ve Semerkand halkının So lu Han'dan yardım istemeleri sonucu gerçekleşmişti.

Arap valisi Said'in, yaşadığı acziyet yüzünden gülünç duruma düştüğü, şairlerin onu alaya alan şiirler yazdığı söylenir. Bu başarısızlığı tabiatıyla azline sebep olmuş, yerine Horaşi adlı bir komutan tayin edilmiş. Horaşi haşin tabiatlıydı; Kuteybeyi aratmayacak zulümlere girişti. Bölge insanlarını o derece huzursuz etti ki Horaşi, herkes yurdunu terk etmeye başladı. Ve yerli halktan binlercesi kılıçtan geçirildi. Hayatta kalanların sığınağı Türgişler idi. Horaşi'nin sıçrattığı kanlar, hilafet makamında bulunan Hişam b. Abdülmelik'in kalbine düşüyordu. O bundan duyduğu acıyla valiyi görevden alıp, yerine Müslim b. Said'i tayin etti.[754]

754 Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi, 286.s.

Eğer, Arapların, halifeden askeri komutanına kadar esas gayesi, Yüce İslâm Dini'ni yaymak olsaydı; buna dini ölçüler içinde kalarak çalışsaydı, başarı görülenden kolay ve semereli olacaktı. Kötü muameleyle kazanılmaya çalışılan kalpler kararıyor, sığınacak sıcak kucaklar arıyorlar.

Yeni vali Müslim belki, Horaşi gibi katı değildi, fakat kendisine görev saydığı işleri takibe soyunacak, bunun adı da yeni fetih hareketleri olacaktı. Netice itibariyle birilerinin canı yanacağı için, dini manada vazife yapılamamış sayılacak. "Maalesef" diyoruz İslâm adına. Sogdlu veya Türk, Araplarla yüz yüze gelen insanlar onları ahlaken kendilerinden üstün görebilse idiler, inançlarının üstün olduğu fikrine de kapılır ve inanç değiştirmekte zorlanmazdılar. Fakat maddi olarak sıkıntı gördüler, manen ezildiler, topraklarını terk etmek zorunda kaldılar. Gerçi bir kısmının Müslüman olduğu da söylenmektedir bu ezilip kaçan insanların ama acaba "Müslümanlık böyleyse keşke kabul etmeseydik" diyen olmuş mudur? Ne kadar önemli ve ağır sorumluluk altında olduklarını bilseydi Arap komutanlar, bunun gereğini ifade edebilseydiler, daha çok Türk daha erken zamanda Hak Din'in hizmetkârı olurlardı. Bu, geçmiş zamanda yapılamamış bir görevin hissettirdiği acıyla söylenmektedir.

Diyebileceğimiz şu ki Vali Said, kuru istila hareketlerinin takipçisi olarak hareket ediyordu. Büyük ve güçlü bir ordusu vardı Said'in, iç Asya seferini başarıyla yürütüp, ülkesinin itibarını, şahsının kahramanlığını artıracaktı. Seyhun Nehrini geçip Fengana'ya doğru ilerlemişti. Meyveli ağaçları da keserek merkeze ulaşmıştı.[755] Deniyor ki, bu İslâmın kesinlikle reddettiği bir harekettir. Bunlar doğru da yanlışta olabilir, fakat Türgiş Hakanı So lu'nun ağır baskısıyla karşılaşıp, tutunamayan Said'in askerini ricata tabi tuttuğu bir gerçektir.

755 Aynı Yer

Başka Meseleler

Türgişler, hayata yeni atılmış sayılır. "Devlet sınırları Talas ile Tokmak arasında ve İli Vadisine kadar olan çok geniş bir bölgeye yayılmıştı."[756] Gerektiğinde Çin'e kafa tutulmuş, hatta savaşılıp galibiyet kazanılmış. Gök-Türklerle lüzumlu lüzumsuz didişilmiş. Araplarla, anlatıldığı gibi geniş

yankılar uyandıran çarpışmalar yapıldı. Her başarılı hareket So lu Han'ı bir adım ileri çıkarıyor, makamını komşular nezdinde yükseltiyor. Tam tarihi verilmeyen bir Gök-Türk-Türgiş yakınlaşması var, takdimi şöyle: "So lu önce Türk Hakanı, sonra Tibet tsanposu ve de 722'de imparatorluk damadı oldu. Üstelik sonuncusu ona Açina soyundan bir prenses vermişti. Bu kız imparatorluk ordusunda hizmet veren hanlardan birinin kızıydı."[757]

756 Eski Türkler, 429.s.

757 Türkistan (Barthold, Eski Türkler)

So lu Han Çin'e de kafa tutuyor, imparator ondan çekiniyor, bunun için damat edinip dostluğunu kazanıyor, fakat resmiyette durum farklı. Ünvan veren her zaman Çin olur, çünkü karşısındaki güçlü hanın arkasında taş çatlasa 500 bin kişi var. Çinin nüfusu 50 milyondan fazla. Meseleye bir de bu açıdan bakmak lâzım. So lu'ya bir unvan verilmişti ki manası, "Sadık ve itaatkâr han."

Emevilerde Hişam b. Abdül Melik Devri (724-743)

Arap akınları Türgişler karşısında başarısız kalıyordu. 724'de Hişam b. Abdül Melik'in hilâfeti başladı. Onun çalışmaları takdirle anılıp, İslâmî duyarlığı fazlaydı deniyor. Bu cümleden olarak So lu Han'a bir elçi gönderen Halife, ondan Müslüman olup, bütün Müslümanların manevi ve siyasi liderine itaat arz etmesini istedi. So lu olumsuz karşıladığı bu teklife mazeretini şöyle açıkladı: "Bu insanlar arasında demirciler ve terziler yok, Müslüman olurlarsa geçinmek için parayı nereden bulacaklar?"[758]

758 Yeni Rehber Ans.

So lu Han'ın "hayır" cevabı inanç olarak Müslümanlığa ters bakışı değil iktisadi kaygıları dile getiriyor. Bu yumuşak bir itiraz ve kolay aşılacak engellerdendi. Mamafih, So lu zamanında topluca din değiştirme olmamıştır ama bir yazarın ifadesine bakılırsa Hişam devrinde Türkler akın akın gelerek Müslümanlıkla şereflenmişler.[759]

759 Hazar Tarihi,270-277.s

Bizim bilgilerimize göre, İslâmın ilk zamanlarından itibaren, bu dine gönül veren Türkler vardı. Münasebetlerin sıklığı, gayrı resmi olarak sayısız

Türkün yönünü normal olarak kıbleye çevirmiştir. Bu pek tabiî bir şey. Bir de münasebetler dostane olsaymış, bütün Türklerin İslâm çeşmesinden sulanması yadırganacak gibi olur muydu?

Çin, Türklere Müteşekkir miydi?

Araplar İslâmiyet aşısını aldıktan sonra coşkun ırmaklar gibi akıyorlar. İstikametleri Buhara, Semerkand olduğunda yani Asya'nın Türklerle meskûn bölgelerine yaklaştıkça Çin titriyor. Lâkin daha önce Türkler vardı, ancak bu Türk bendi yıkılırsa Çin'e yol açılırdı. Tam da istendiği gibi durdu Türkler, Araplar yol bulamadı, Çinliler rahatladı. Sogdlular kendi ülkelerini savunacak güçte değildiler. Oldum olası böyleler. Onlar ticareti iyi bilirler vatan savunmasından anlamazlar. Asırlardır, değişik Türk kavimlerinin kılıçlarının gölgesinde rahat ediyorlar. Bir süre de Türgişlere minnet duydular. Başka kaynaklardan öğrendiğimize göre, Türgişler de Araplarla savaşırken Hazar Türklerinden destek görüyorlardı.[760] Bu destek doğrudan olmasa bile, muhtelif kollardan çalışan Arap ordularının Hazar topraklarına girmesi, onları müşterek düşman haline getirmişti. Şunu da belirtmek faydalıdır. Tek tek ele alındığında, düşmanlarının hiç biri Emevi İmparatorluğu kadar güçlü değil. Bizans'la da çatışması olan, birçok cephede birden savaşan Arap orduları Türgişlerin şansını artırıyordu.

760 Moğol İstilasına Kadar Türkistan, 205-206.s.

Sogd Ülkesinin Sükûtu

Sogdiyana, halkının güçsüzlüğüne rağmen Türgişlerin Araplara siper almasıyla direndi epey bir zaman. Türklerin savunmasıyla kendine gelmeye çalıştı. Sogdlular, Arap valilerine isyan ettiler, fakat sonunda istilacılara boyun eğmek zorunda kaldılar. (sene 728)

Din mi Para mı?

Hoşumuza gittiği için değil, tarihi bir vakıa olarak durduğu için naklediyoruz. Bazı, halis niyetli valiler ve halifeler olduğunu kabul ederek, bunun aksine hareketi olanları da görmezden gelmiyoruz. Eşres, 727'de 729'a kadar Horasan valiliğinde bulundu. Amacı Mâverâünnehir'in bütün ahalisini Müslüman yapmaktı. "Biri Arap diğeri Acem olmak üzere, Semerkand'a iki din görevlisi gönderdi. İslâmiyeti kabul edenlerden vergi alınmayacağına dair söz verdi." Valinin tahmininden fazla rağbet gören bu teklif karşısında rahatsızlık duyuldu. Hazine ile memurları gelirlerin düşeceğinden hoşnut kalmadı. "Eşres Müslümanların kuvvetinin haraç'da olduğuna inandığından yeni Müslüman olanlardan ancak sünnet olan, İslâmın farzlarını yerine getiren ve Kur'ândan bir sûre okuyabilenlerin vergiden muaf tutulmalarını emretti. Kendisine cevap olarak yerlilerin İslâmiyeti samimiyetle kabul edip, mescitler inşa etmeye başladıkları bildirildi. Böylece hiç birinden vergi alınamayacığı söylendi. Bunu, "evvelce mükellef olanların hepsinden vergi alınsın" kararı takip etti. Bunun neticesi umumi bir isyan oldu." [761] Bu bilgiler üzerine yorumumuz yok.

761 Eski Türkler, 430.s.

Arapların Mâverâünnehirde git-gellerle süren maceraları, çoğu zaman karşısında Türkleri buluyordu. Ama Türklerin tek derdi de bu değildi. Sogdluların isyanı, kendilerini yardıma çağırmaları, bölgenin Araplardan arındırılmasını kısmen sağlıyor, yine de tam olarak istikrar oturtulamıyor. Bu arada So lu Han devamlı itibar kazanıyordu ve Türgişler hatırı sayılır bir devlet konumunda idi. Savaş gücü yüksekti Türklerin. Kuvvet itibara hamal olmuş, ikisi birbirinden azami faydayı sağlamakta. Gök-Türklerin, Tibetlilerin ve Çinlilerin So lu Hanı damat edinmelerine sebep, onun sahip olduğu itibarlı gücün eseriydi. Damat olma ve oldurulma gibi dost olmakta kolay mıydı? Hayır, o zor. Menfaatlerin çakıştığı yerler her şeyi kolaylaştırır, fakat onun yanı başında çatışma kıvılcımları parlamaya devamlı hazırdır.

İstikrar ile anlatılan devirleri ve bölgeyi yan yana görmenin mümkün olmadığını pek çok olay göstermiştir. Bozkır bezmiştir insan kanı içmekten, lâkin doymamıştır da. Birde kader var hem başka kavimler, hem Türkler için. Türklerden her kabile yalnızca kendi varlığının üzerine titremekte; devlet olarak en mutena mevkii her kavim kendine layık görmektedir.

Gök-Türkler en büyük olmanın tadını aldı, yine aynı tadın sürmesini istiyor. Türgişler henüz işin başlangıcında, esasen daha devlet olmanın büyümenin tadını çıkaracak kadar geniş bir nefes alamadılar. Uygurlar ayrı bir Türk topluluğu, öne çıkabilme planları yapıyorlar bu senelerde. Başka topluluklar var meydanlarda, alanlarda aynı soydan, ayrı kabileler halinde yaşayıp, ayrı ad taşımaktalar. Savaşlar bitmeyecek, kimi zaman bir Türk devlet veya kavmi başka bir devletle, kimi zaman Türk-Türkle vuruşacak. En amansız rakiplikler en acımasız kırımları getirecek, getirmiş. Biz şimdi biliyoruz Uygur'un, Türgişin, Karlukun, Gök-Türkün ve ötekilerin kim olduklarını, o yüzden hayıflanmaktayız. Onlar için böyle bir şey bahis mevzuu değildi, her isim diğerinden ayrıydı çünkü.

Öylesine Bir Savaş

So lu Han'a Çin'den bir prenses gönderildiğini daha önce görmüştük. Bu bir Türk Hanının kızıydı. Açina soyuna mensuptu. Neden olduğu bilinmeyen bir sebeple bu "Türgiş hanşası prenses Açina Kuça'ya bir ulak göndermiş, istediği şeyi hanlığa yaraşır bir vakarla emreder bir dille bildirmişti.""Batı bölgesi guvennörü Çinli Tou Hsien Ulağın ses tonundan küplere binmiş ve "Açinaların kızı bana nasıl emir verebilir?" diye karşılık vermişti.[762]

762 Moğol İstilasına Kadar Türkistan, 206.s.

Gençlik yılları Çin'de geçmiş, sonra So lu Han'a gelin olmuştu Açina. Kocasının yükselen itibarından payına düşeni almış, Çin'in generaline emir verebiliyor. Tabii ki General de şahsının ve milletinin itibarını düşünme hassasiyetini gösteriyor. Çileden çıkıyor. Emirsiz savaş açamayacağı için istifa ediyor görevinden, İmparator onu daha yüksek bir makamla onurlandırıyor.

Prensesin ulağı, generalin aksi tavrını olduğu gibi aktardı. So lu Han'ın nice savaşlarla temin ettiği itibarının zedelenmesi manası var bu davranışta. O, Çinliden daha fazla sinirlendi ve Tibetlilerle anlaşarak Çin'e savaş açtı. Derhal Kuça kuşatıldı. İçeriden karşılık gelmedi. Tou Hsien'e vekâlet eden kişinin karşılık vermeyişi ve geçen süre So lu Han'ı yatıştırdı. Bir onur savaşı mahiyetinde olan kuşatma, amacına ulaşmış sayılıyordu. Çinlilerin

açık alanda savaşı göze alamayışıyla gururu okşanmıştı So lu Han'ın. Daha fazla ısrarın lüzumsuz olduğu anlaşıldığından, kuşatma kaldırıldı.

Sonuç Alınamayan Savaşlar

So lu Han'ı efsaneleştiren olaylar, Araplarla yaptığı savaşların içindeydi. Doğrudan değil de dolaylı olarak kendi savaşı sayılıyordu bunlar. Çünkü İrani bir kavim olan Sogdluların başı derde girdikçe, kendisi çağrılıyor, o da koşuyor. Çoğunda, Türk askerleri Araplara göz açtırmadı. Ama neticeye bakılınca, Araplar iki adım atmış, Türkler onları bir adım geriletmiş gibi görülüyor. Buhara durmadan el değiştiriyor; sonuçta yine Arap hâkimiyeti sürüyor. Şunu da teslim etmek görevimizdir, Türkler, güçlü Arap ordularına karşı vazifelerini hakkıyla yerine getirmiş sayılırlar ve öyle sayılmış.

Geçit Savaşı

Sogdluları Araplara karşı isyana sevk eden olaylar daha önce anlatılmıştı. Onların Türkleri yardıma çağırdığı da görüldüydü. 728'deki hareketlerde, Arapların elinde sadece Semerkand ve Debûsiye kalmış, ama "729'da Buhara tekrar Arapların eline geçmişti." Çok gayret sarf edilmesine rağmen, geriye dönüp bakıldığında önemli, kalıcı mesafe alınmadığı görülüyor. Yani yapılan hayır ürkütülen kurbağayı değmiyor gibi. Araplar Mâverâünnehirden tamamen sökülüp atılsaydı, işin içinden gururla çıkılmış olunacaktı. Bu arada Arap karargâhlarından en önemlisi sayılan Semerkand kuşatıldı. Buranın komutanı savunmada zorlanıyordu, takviye istedi. Türklerin, yeni kuvvetler gelene kadar sonuç almaları gerekliydi, ama kolay değil. Horasan Valisi Cüneyd ordusuyla, Semerkand'ın yardımına geliyordu.

Cüneyd'in kat etmeye çalıştığı mesafe uzun, Türgiş askerleri yolları kesmişti. Kendisinden yardım bekleyen Sevre bunalmış ve herkes bunun farkında. Bir de şunun farkındaydılar. "Türkler başkalarına benzemezler!" Cüneyd'in kumandanları söylüyorlar, bunu. Belalı bir işe çatmıştılar ve ne yapacaklarını bilmez haldeydiler. Bir dağ yolu vardı önlerinde, bir de Muhterika, tercihte zorlandılar. Cüneyd sordu: "Muhterikadan mı,

Akabeden mi gidelim?" İki senedir ekilmediği için adam boyu ot bürümüştü Muhterika'yı ve bol miktarda ağaç vardı. Mücessir adlı komutan: "Kılıçla ölmek, ateşle ölmekten daha iyidir, dedi. Eğer Hakan bizim karşımıza orada çıkarsa bu ağaçları ve otları yakar, ateşten ve dumandan helak oluruz." Akabe'ye yani dağ yoluna tırmandılar. Semerkand'a dört fersah kalıncaya kadar yürüdüler, geçide girdiler. Sabahleyin Hakan büyük bir orduyla onların üstüne geldi. Sogd, Fergana, Şâş (Taşkent) halkıyla bir grup Türk Hakan'a katılmışlardı. Hakan öncü kuvvetlerinin başında olduğu halde hücuma geçtiler..." [763]

763 İbnü-l Esir Tarihi Terc. 5.c. 137-138.s.

İbnü-l Esir -oradaymış gibi- savaşın bütün safhalarını anlatıyor. Özetine gelince: "Cüneyd, Savdor dağlarının dar geçitlerinde Hakan tarafından sıkıştırıldı; yorgunluğa ilaveten susuz da kalan ordusu yer yer baskına uğruyordu. Nihayet 12 bin kişilik kuvvetinden 10 bininin telef olması karşılığında Semerkand'a ulaşabildi.[764]

764 İslâm Ans. 12/2.c.

Savaşa ad olan geçit halifenin ordusunu selamet sahiline geçirmiş sayılmadı. Küfe ve Basra'dan 20 bin kişilik yeni yardım birliği yola çıkarıldı ise de, bunlar Semerkand'a gelirken kış da kendini gösterdi. Halife Hişam, sonu belirsiz maceralarla oyalanmak yerine, çekilmeyi tercih ederek, Buhâra'yı dahi tahliye etti. (732 senesi)

Araplarda Karışıklık

Abbasiler Emevilere karşı yıkıcı faaliyetlere başlamıştı. İç çekişmeler devamlı dış düşmanlardan daha yıkıcı olmuştur. Yaşanan son hadiselerde Arapların bozulan morali, bir de kendilerinden olanların muhalefeti işin içine girince tamamen bozuldu. Halife, Vali Cüneydi görevden alarak, yenisini atadı, kısa süre sonra da Cüneyd öldü. (734) Horasan'da nüfuzları kalmamıştı. Vaktinin geldiğine inanan Abbasi taraftarı Haris b. Sureyc siyah bayrak açtı. Önce Belh'i zapt eden Hâris sonra valilik merkezi Merv'i aynı akıbete uğrattı. Emevi valilerini üç sene uğraştıran Hâris b. Sureyc 737'de Türgişlere iltica etti.[765]

765 Türk Millî Kültürü,144.s.

Hâris, Mürcie tarikatının şeyhi idi. Bütün adamlarıyla beraber So lu Han'ın safına geçmesi, yeni bir güç oldu Türgişler için. Ayrıca beş bin savaş atı getirmiş Hâris ve bunlar ordudaki Türk komutanlara dağıtılmıştı.[766] Manzara gayet güzel; senelerdir uğraşılan Araplardan bir bölük Türgişlerin meşru kuvveti durumuna geldi; yerli halk zaten dost. Dengeler Türkler lehine adamakıllı değişti. Artık bütün Mâverâünnehir kurtarılabilir! Böyle zannediyor, elini biraz ötelere uzatsa, kesin zaferin, bir yumuşak mendil gibi avucunda buruşacağına inanıyordu, ama yanılmıştı. İnanılmayacak olayların, inanılacakların önüne geçivermesi hiçte sürpriz değildi; yine öyle oldu.

766 Türkistanın Araplar Tarafından Fethi, 302.s.

Önceki seferlerine nazaran daha şanslıydı. Yine Sogd hükümdarı yanında. Usrüsana hâkimi, Şaş (Taşkent bölgesi) hükümdarı, Huttal hükümdarı ve bunlara ilaveten Haris'in kuvvetleri emrindeydiler. Ordusunu tanzim edip harekete geçti; Belh'e doğru ilerledi. Cüzcan'a giren Türk ve müttefik askerler kuvvetliydiler ve Hakan zaferden hiç şüphe etmiyordu. Horasan Valisi Esed bütün imkânını seferber edip, ne pahasına olursa olsun düşmanına karşı zafer istiyordu ve bu pek tabii hakkı idi. 738 senesi Kurban Bayramı gelmişti. Esed Bayram namazını kıldırdı; halkın dini duygularını hareketlendirecek bir hutbe irâd etti. Sözlerini şöyle bitirdi: "Kulun Rabbine en yakın olduğu an, alnını O'nun için secdeye koyduğu andır. Ben minberden iniyorum ve alnımı secdeye koyuyorum. Sizde Allah'a secde edin ve halisane dua edin."[767]

767 İbnü-l Esir Tarihi Terc. 5.c.168.s.

So lu, önceleri hâkim durumdaydı. Birçok vuruşmalar vuku buldu; birçok Arap öldürüldü. Sonra, Esed b. Abdullah Hakan'ın ordusunu arkadan vurmayı başardı. "Esasen So lu Araplarla birleşen Cüzcan hükümdarının hıyanetine uğramıştı."[768]

768 Türk Millî Kültürü, 139.s.

Hakan'ın Ölümü

Şöyle bir hatırlamaya çalışırsak, Türgişlerin teşkilatlanması, So lu'nun yönetimi ele alması ve kendini Han ilân etmesi, heyecanlı senelerin su gibi akıp gittiği günler olmuştu. Türgişler So lu zamanında beynelmilel bir devlet hüviyeti kazandılar. Baga Tarkan ünvanlı Kül Çor'u Hakan'ın sağ kolu olarak tanımıştık. İyi savaşçıydı ve sabırsızdı. Araplarla yapılan son savaş, boğazdan aşağı inmeyen acı lokma sıkıntısı vermiş, bu huzursuzlukla memlekete dönülmüştü.

So lu'nun ölümüne gelince; rivayetler muhtelif ama İbnü-l Esir'in anlatımına bakıyoruz: Bizim Kül Çor diyegeldiğmiz İbnü-l Esir'de Kürsul'dur. Diyor ki:

"Hakan bir gün Kürsul ile tavla oynamış, fakat aralarında bir anlaşmazlık çıkmış. Kürsul'da Hakan'ın eline vurarak kırmıştı. Bunun üzerine birbirlerinden ayrıldılar."Biraz abes görünüyor. Hakan el kıran olsaydı, daha akli sayılırdı ama olay böyle ise ne diyelim! Hakan Kürsul'un elini kırmağa yemin etmiş. Bunu duyan -bilen, Kürsul bir ordu toplayıp, geceleyin Hakan'ın otağına baskın yapıp, onu katletmiş.[769]

769 İbnü-l Esir Tarihi Terc. 5.c. 170.s.

Kahraman Kül Çor'un sadakatı buraya kadarmış. Farklı bir yorum getiriliyor işin bu dereceyi bulmasına: "Ganimetlerin giderek azaldığını gören So lu, onları taksim etmeksizin elinde tutmaya başlayınca tebaası ondan uzaklaşıvermiş."[770] Sebebin tek olması gerekmiyor; bir tarafta aksama görülünce başka aksamalarda onu takip eder. So lu Han'ın kazandığı itibar savaşlardaki başarısının eseriydi. Bir hezimet bin zaferin meyvelerini çürütmeye yeter. Ayrıca açık yahut gizli seyreden bir kabilecilik gayreti her topluluğun baş belasıdır. Ancak, baştaki kişi, üstün başarılarla zamk görevini yerine getirebilir, başarılar tavsayınca zamk gevşer ve bir arada tutulan kabileler dağılır. Türgişlerin iki ayrı kabilenin birleşiminden meydana gelen büyük bir topluluk olduğu biliniyordu. So lu Kara Türgişlerin lideriydi, diğerleri de onu kabullenmişti. Zayıflık emaresi ayrılığın ateşleyicisi oldu.

770 Eski Türkler, 431.s.

Renkler Savaşı

So lu Han'ın şöyle veya böyle ölümü, ezeli ve üstü örtülü rekabeti su yüzüne çıkardı. Türgişler bu vesileyle dönülmez yola girdiler. Bağa Tarkan (Kül Çor) Sarıların içinden çıkma ve onların lideriydi. Kendi rengi adına mücadele veren Sarı Türgişleri bütün Türgişlere hâkim kılmaya çalışan kahraman bir liderdi; bunu senelerdir hakkıyla ispatlamıştı Kül Çor. Karşısına Kara Türgişlerin temsilcisi olarak Tumaçe adlı başbuğ dikildi. Bağa Tarkan Han olmak istiyor, Tumaçe, öldürülen Han'ın oğlunun avukatlığını yapıyordu. Mahalefetin aksi yönde çabalamasına aldırılmadan. So lu'nun oğlu "Tuhaysen Guço"nun Hanlığı ilân edildi.

Baştan beri Sarı Türgişlerin daha asil bir menbağa bağlandığını söylüyorduk ve daha kalabalıktılar. Kül Çor Karalardan olduğu halde Kağan olmayı başarmıştı; fakat oğlunun atanmasıyla iş başına gelmesi kabul edilmedi. Zira bu sefer Kül Çor sonuna kadar direnmeye kararlıydı. Hem arkasında üçte iki çoğunluk vardı Kül-Çor'un hem şahsi büyüleyici özelliği Tuhaysen Guço'nun da Tumaçe'nin de üstündeydi. Yeni Kağan'ın kabullenilmesi mümkün olmadı; sert tepkiler meydana geldi. Muhalif grup öyle güçlü idi ki, onlara rağmen tahtta oturmak her babayiğidin harcı değil. İstemeyizciler bir grupla da sınırlı kalmadı. "Türgiş beyleri ve Sarı Türgişlerden başka batı bölgesi milisleri, Fergana, Çaç ve Keş gönüllüleri, keza Büyük Kum Çölü'nün batısındaki imparatorluk orduları başkumandanlığına bağlı güçler toplandılar. Çu Nehri kenarında vuku bulan çarpışmalarda Kara Türgişler mağlup edildi ve Tuhaysen esir düştü."[771]

771 Aynı Eser, 432.s.

Bu iç savaşla So lu Han'ın dul eşi de esir alınmış, galipler bu kadını ve Tuhaysen'i Çin'e göndermiştiler. Çin tarafından So lu'nun hanımı ile oğlu memnuniyet ve hürmetle karşılandılar, ayrıca tahtta kalamayan Tuhaysen'e Çin tarafından bir rütbe verildi. İmparator yine elini Orta Asya'ya uzatacak, kaynamakta olan Türk kazanını iyice karıştıracak. Bu konuya az sonra döneceğiz.

Baga Tarkan'ın Maceralı Sonu

İbnü-l Esir'in nakline göre Baga Tarkan'ın son günlerini anlatacağız; orada geçen adı Kürsul'dur ki, biz Kül Çor diyorduk. Sarı Türgişler Kara

Türgişleri feci bir şekilde mağlup edip iktidarı ele geçirmiş, Kül Çor'u Kağan yapmışlardı. Türk-Arap savaşlarının yeni bir safhası başladı. Arapların valisi Nasr b. Seyyar, kazanılmış zaferlerin üzerine konmuştu. Belh, Semerkand savaşlarını geçip, maceranın başlayıp bittiği Şaş'a geliyoruz.

Nasr, Şaş Nehrini geçecekti; buna 15 bin kişilik ordusuyla, Kül Çor izin vermedi. Daha önce Türklere iltica eden Haris de beraberindeydi. Normal yollarla Arapların üstesinden gelmeye aklı kesmemiş olmalı ki bir gece baskını yapmak istiyordu. Sonuçta, faaliyet halinde iken, Arapların eline düştü. Adamları Nasr'ın huzuruna getirdiler Kül Çor'u. Hayli ihtiyar görünüyor, bu hali Nasr'ı şaşırtıyordu. Kül Çor Nasr'a: "yaşlı birini öldürmekle ne kazanacaksın? Sana dört bin Türk devesi ile bin at vereyim, beni serbest bırak," dedi.

Nasr: "Kaç yaşındasın" diye sorunca, "bilmiyorum" cevabını aldı. Sonra yaptığı savaşların sayısı sorulduğunda, "72" olduğu öğrenildi. Nasr: "Susuzluk vakasına iştirak ettin mi? dedi. "Evet" dedi Kül Çor.

Bundan sonra rengi değişti Nasr'ın ve dedi ki: "Bu savaşa katıldığını söyledikten sonra, bana güneşin üzerine doğduğu şeyleri versen bile artık elimden kurtulamazsın." Karar kati idi ve öldürülecekti Kül Çor: "Beni kim esir aldı" diye sordu. Birini gösterdiler. "Hayır dedi, kıçını yıkamayı, bevlini (idrar) tamamlamayı bile başaramayan bu adam beni nasıl esir alır? Doğru tahmin etmişti. Karanlık gecede yakalanmış, yüzünü görmemişti avcısının, ama biliyordu ki, ancak şanlı biri başarabilirdi bu işi.

"Kül Çor'u öldürdüler. Nasr, Türkler tarafından götürülmesin diye kemiklerini yaktırdı. "Bu Türkler için onun öldürülmesinden daha ağır bir şeydi."[772]

772 İbnü-l Esir Tarihi Terc. 5.c.197-198.s.

Türkler, başlarındaki yöneticiye kutsiyet izafe edecek kadar saygı duyarlar, çünkü onu "Gökteki Yüce Kudret'in yeryüzündeki rakipsiz temsilcisi sayarlardı."[773]

773 Türkistanın Araplar Tarafından Fethi, 314.s.

Çözülme – Tükeniş

Kendi aralarında birliği muhafaza edememenin çekeceği cereme ağır oluyor. Akıbet bitiş olacak. Çin, akbaba rolündedir her zaman. Ya bulduğu ölüye saldırır ya kanadı kırılmışa. Bazen sağlamı da vurur ama daha zahmetli olduğu için bunu sevmez. Orta Asya'da hâkimiyetini pekiştirmek istiyor İmparator. Sarı Türgişler, daha önceleri Araplara karşı korudukları Sogdlularla ittifak arayışındaydılar. Fırsatı değerlendirmek isteyen Çin, olaylara müdahil oldu. Eski On-Oklardan Açina Hin Türgişlerin yöneticisi olarak gönderildi. (740) Bu prens kabul görmedi Türkler tarafından ve hemen öldürüldü. Kara Türgişler 742'de İl-İtmiş-Kutluğ Bilge'yi Han olarak seçtiler.

Yükselişlerin hikâyeleri tatlı duygular verirken, düşüş hikâyeleri burkuyor insanın içini. Ayarı bozulmuş saz gibi, düzenli bir ses veremiyor Türgişler. Uzun zaman alacak son çırpınışlar, zor ölümleri andırır hüzünlere boğuyor ilgilileri. Tenri Balmuş adlı biri 753'te başa geçip Kağanlık yapmaya başladı, lakin önemli bir adam olmaya muvaffak olamadı. Sarı ve Kara Türgiş çekişmesi karanlık tünellere giriyordu. Artık nelerin nasıl olduğunu görmek bile zorlaştı. Derken, Karlukların işe el atması, iki rengin kavgasının ikisine de zarar vermesine yol açtı; zaten ağır yara almıştılar.

En büyük olayların doğum yılı 756'dır. Kendi evlerinde birbirini yumruklamaktan bitap düşen kardeşler, dışarıdan gelecek bir fiskeye dayanamayacak durumda kaldılar. Karası da Sarısı da dizlerinin üstüne çökecek hale, 756 savaşında geldiler. Karlukların 759'da saldırıya geçmesi ile artık yokluk sınırına bir adım mesafe kaldı.

Sene 766. Karluklar, "Yedi-Su havzasındaki Türgişlerin sahasına hücum ile bunların merkezleri olan Balasagun'u ve Talas'ı ellerine geçirdiler."[774]

774 İslâm Ans. 6.c. (Karluklar Mad.)

"Bir ölür bin diriliriz" diye boşa söylenmemiş. Türgişleri doğuma girip, bir evlat doğurup, bu arada ölen anaya benzetsek, "aslan gibi bir çocuk doğurdu" diyebiliriz. Karluklar, Türgişlerin yerini aldı. Türgişlerin bir kısmı Karluklara katıldı, bir kısmı Uygurlara. Devletleri yoktu artık, adları da silindi. Hayattaki Türgişler Uygur oldu, Karluk oldu.

İstifade Edilen Eserler

Büyük Türk Tarihi, (J. Degiugnes) 2-3. c. Türk Kültür Yayınları, 1979, İstanbul.
Bozkır İmparatorluğu, (R. Grousset), Ötüken Neşriyat, 1980, İstanbul.
Bozkırın Üç Atlısı, (M. Neagoe) Çatı Kitapları, 2004, İstanbul.
Bilinmeyen İç Asya, (L. Ligeti), Türk Dil Kurumu Yayınları, 1984, Ankara.
Çin Tarihi, (Prof. Dr. W. Eberhard), T.T.K., 1987, Ankara.
Çin'in Şimal Komşuları: (...) 1996...
Arapların Türkistana Girişi, (Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000, İstanbul.
Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi, Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, Yedi Kubbe Yayınları, 2005, Konya.
Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet, Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı Yedi Kubbe Yayınları, 2004, Konya.
Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, (Ahmet Taşağıl), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, Ankara.
Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan, (Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı), Otağ Yayınevi, 1986, İstanbul.
Eski Türkler, (L.N. Gumilëv), Selenge 2002, İstanbul.
Hazar Çevresinde Bin Yıl, (........)
Halkların Şekillenişi, Yükseliş ve Düşüşleri, (....)
İbnü'l-Esir Tarihi Terc. 1-5. Bahar Yayınları, 1989, İstanbul.
İslâm Ansiklopedisi, (M.E.B. Yayınları), 2.c. Beş Balık Md. (W. Barthold)
İslâm Ansiklopedisi, 6.c. Karluklar Md. R.A.İ
slâm Ansiklopedisi, 6.c. Kırgızistan Md. (........)
İslâm Ansiklopedisi, 6.c. Kubilay Md. (W. H. Rassers)
İslâm Ansiklopedisi, 6.c. Karluklar Md. (W. Barthold)
İslâm Ansiklopedisi, 12/2 c. Turfan Md. (Emel Esin)
İslâm Ansiklopedisi, 12/2 c. Türkler Md. (Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu)
Harezmşahlar Tarihi, (Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu), 1984, T.T.K. Yayınları.
Gök Türkler 1. c. (Ahmet Taşağıl), 2003.
Gök Türkler 2. c. (........) 1999.

Gök Türkler 3.c. (..........) 2004.
Kök Türk Tarihi (Doç. Dr. Saadettin Gömeç), 1999 Akçağ Yayınları, Ankara.
Makaleler ve İncelemeler, (Prof. Dr. Abdülkadir İnan) T.T.K. Yayınları, 1987, Ankara.
Orta Asya (Jean-Paul Roux) Kabalcı 2001, İstanbul.
Moğol İmparatorluğu Tarihi (.....)
Moğolların Gizli Tarihi (Terc. Prof. Dr. Ahmet Temir) T.T.K. 1995, Ankara.
Oğuzlar (Prof. Dr. Faruk Sümer) Ana Yayınları, 1980, İstanbul.
Türk Kavimleri Tarihi, (Hasan Ata Abeşî) Şato Yayınları, 2001, İstanbul.
Rehber Ansiklopedi, Uygurlar Md. İstanbul.
Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü, (Prof. Dr. gülçin Çandarlıoğlu) Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004, İstanbul.
Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, (Doç. Dr. Saadettin Gömeç), Akçağ Yayınları, Ankara.
Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, (Terc. Prof. Dr. Özkan İzgi) T.T.K. Yayınları, 1989, Ankara.
Hazar Tarihi, (M.İ. Artamanov) Selenge Yayınları, 2004, İstanbul.
Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri, (Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004, İstanbul.
Karahanllar Tarihi, (H. Yakup Anat, Ahmet Almaz), Oku Yayınları, 2003, İstanbul.
Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (V.V. Barthold) Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, Ankara.
Türk Kültür Tarihi, (Prof. Dr. Şerafettin Turan), Bilgi Yayınevi, 2000, İstanbul.
İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, (Prof. Dr. Bahaeddin Ögel), Türk Tarih Kurumu, 1984, Ankara.
Türk Mitolojisi, 1.c. (Prof. Dr. Bahaeddin Ögel), T.T.K. Yayınları, 2003, Ankara.
Türk Millî Kültürü, (Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu), Ötüken Neşriyat, 2004, İstanbul.
Türklerin Dinî Tarihi, (Prof. Dr. Ünver Günay-Prof. Dr. Harun Güngör), Ocak Yayınları, 1997 Ankara.
Tarihte Türklük, (László Rásonyı) Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1971, Ankara.

Türklerin Dinî Tarihçesi, (Prof. Dr. Hikmet Tanyu), Burak Yayınları, 1999, İstanbul.
Umumî Türk Tarihine Giriş, (Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidî Togan), Enderun Kitabevi, 1981, İstanbul.
Karahanlı Devlet Teşkilatı, (Prof. Dr. Reşat Genç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002, Ankara.
İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi, (M. Çağatay Uluçay), M.E.B. Yayınları, 1977, İstanbul.
Türklük Meseleleri, (İsmail Hâmi Danişmend), İstanbul Kitabevi, 1980, İstanbul.
Taberi Tarihi, 3.c. M.E.B. Yayınları, 1991, Ankara.
Türk Kültürünün Gelişme Çağları, (Prof. Dr. Bahaeddin Ögel), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988, İstanbul.
Orhun Abideleri, (Prof. Dr. Muharrem Ergin), Boğaziçi Yayınları, 1988, İstanbul.
Türk'ün Üç Bin Yılı, (S.G. Klyashtorny) T.İ. Sultanov, Selenge, 2003, İstanbul.
İdarî, Askerî Ünvan ve Terimler, (Prof. Dr. Abdülkadir Donuk), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1998, İstanbul.
Ön-Türk Uygarlığı, (Halûk Tarcan), Ön-Türk Araştırmaları Merkezi ve Töre Yayın Grubu, 2003.
Oğuz Destanı (Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidi Togan) Enderun Kitabevi, 1982, İstanbul.
Türk Tarihi, 1.c. (Hüseyin Namık Orkun), Akba Kitabevi, 1946.
Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, 2.c. (Prof. Dr. Philip K. Hitti) Boğaziçi Yayınları, 1980, İstanbul.
Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, (V.V. Barthold) Kültür Bakanlığı Yayınları, 1975, Ankara.
İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, (Prof. Dr. Ramazan Şeşen), Türk Tarih Kurumu, 2001, Ankara.
Gök Türk İmparatorluğu, (René Giraud'dan Çev. İsmail Mangaltepe), Ötüken Neşriyat, 1999, İstanbul.
Hatemül Enbiya, (Ali Himmet Berki), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
Mukaddime, 1.c. (İbni Haldun) Dergah Yayınları, İstanbul.
İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, (Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu) Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2003, İstanbul.

İbn Fazlan Seyahatnamesi, (Terc. Prof. Dr. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınları, 1995, İstanbul.

DİZİN